PUBLISHED ON BEHALF OF THE
K P JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE
PATNA
BY ITS HON DIRECTOR DR A S ALTEKAR

PRINTED IN INDIA
BY
RAMA KRISHNA DAS
AT THE BANARAS HINDU UNIVERSITY PRESS
BANARAS

PAṆḌITA DURVEKA MIŚRA'S

DHARMOTTARAPRADĪPA

[Being a sub commentary on Dharmottara's Nyāyabindutīka, a commentary on Dharmakīrti's Nyāyabindu]

Deciphered and edited by

PAṆḌITA DALSUKHBHAI MALVANIA,

Lecturer, College of Oriental Learning

Banaras Hindu University

KASHI PRASAD JAYASWAL

RESEARCH INSTITUTE

PATNA

1955] [Price Rs 7/8/-

CONTENTS

Abbreviations

तत्त्वसं०	तत्त्वसंग्रह (*G O S* No 30, 1926)
तत्त्वसं० प०	तत्त्वसंग्रहपञ्जिका (,,)
तात्पर्य०	न्यायबिन्दुटीकाया अनुटीका तात्पर्यनिबन्धनम् अप्रकाशितं मुनिश्रीपुण्यविजयसत्कम् ।
न्याय० टि०	न्यायबिन्दुटीकाटिप्पणी (*Bibliotheca Buddhica* Petrograd, Vol XI)
न्याय० ता०	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका (*Vizianagaram Sanskrit Series*, No 15, 1898)
न्यायप्र०	न्यायप्रवेश (*G O S* No 38, 1930)
न्यायम०	न्यायमञ्जरी (*Vizianagaram Sanskrit Series* No 10, 1895)
न्याया०	न्यायावतार (न्यायावतारवार्तिकवृत्त्यन्तर्गत) (सिंघी जैन ग्रन्थमाला नं० २०, १९४९)
न्याय० भा०	न्यायभाष्यम्
न्याय० म० टि०	न्यायबिन्दुटीकाटिप्पणी मल्लवादिकृता अप्रकाशिता मुनिश्रीपुण्यविजयसत्का ।
न्यायवा०	न्यायवार्तिकम् (चौखम्बा संस्कृत सीरीज, १९१६)
पाणिनि	पाणिनिकृताष्टाध्यायी
प्रमाणमी०	प्रमाणमीमांसा (सिंघी जैन ग्रन्थमाला नं० ९, १९३९)
प्रमाणवा०	प्रमाणवार्तिकम् आचार्यमनोरथनन्दिकृतवृत्तिसहितम् । (*J B O R S* 1937)
प्रमाणवि०	प्रमाणविनिश्चय (अप्रकाशित)
प्रमाणवि० टी०	प्रमाणविनिश्चयटीका (अप्रकाशिता)
प्रमेयक०	प्रमेयकमलमार्तण्ड (निर्णयसागर प्रेस, १९४१)
प्र० स्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञटीका (किताब महल, इलाहाबाद, १९४३)
मनो०	मनोरथनन्दिकृता प्रमाणवार्तिकटीका (*J B O R S* 1937)
महा० वन०	महाभारत वनपर्व
वादन्याय	(महाबोधि सोसायटी, बनारस, १९३६)
वै० सू०	वैशेषिक सूत्र
व्या० महा०	व्याकरणमहाभाष्यम्
श्लोकवा०	श्लोकवार्तिकं कुमारिलकृतम् (Madras University, 1940)
सिद्धिवि०	सिद्धिविनिश्चय (अप्रकाशित पं० सुखलालजीसंघवीसत्कः)
हेतु०	हेतुबिन्दु (*G O S* No 113, 1949)

1 The Government of Bihar established the K P Jayaswal Research Institute at Patna in 1951 with the object, *inter alia*, to promote historical research, archaeological excavations and investigations and publication of works of permanent value to scholars This Institute is one of the five others planned by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted Apart from the Jayaswal Research Institute, three others have been established to give incentive to research and advancement of knowledge,—the Nālandā Institute of Research and Post Graduate studies in Buddhist learning and Pali at Nalanda, the Mithilā Institute of Research and Post Graduate studies in Sanskrit learning at Darbhanga and the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for research and advanced studies in Hindi at Patna

2 As part of this programme of rehabilitating and reorientating ancient learning and scholarship, the editing and publication of the Tibetan Sanskrit Text Series has been undertaken with the co operation of scholars in Bihar and outside The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time

PREFACE OF THE GENERAL EDITOR

The Kashi Prasad Jayaswal Research Institute has great pleasure in offering to the world of scholars the second volume of the Tibetan Sanskrit Texts Series,—*Dharmottarapradipa* of Durveka This work also deals with Buddhist Nyāya like its predecessor, *Pramanavartika Bhashya* of Prajñākaragupta, and is also like that work, being published for the first time in Sanskrit from the photographs of a single MS preserved in Tibet and brought to India by Sri Rāhula Sānkrityāyana and kept in the Bihar Research Society It is hoped that its publication will facilitate the studies and researches in Indian logic in general and Buddhist logic in particular

The present edition gives not only the text of *Dharmottarapradipa* of Durveka, but also of *Nyāyabindutikā* of Dharmottara, of which it is a commentary, and of *Nyayabindu* of Dharmakirti, which is the original work commented upon by Dharmottara The past mentioned two works have been published already more than once, but they also have been included in the present edition, as otherwise the *Dharmottarapradipa* of Durveka would not have been easily intelligible There was an additional reason for including the text of the *Nyayabindutikā*, two new and better MSS of that work had become available in the MSS Library of Jesalmere and we were in a position to utilise them for the new edition

In ancient and medieval India knowledge and scholarship were not narrow or compartmental Hindu, Buddhist and Jain philosophers and logicians were studying, understanding and criticising where necessary, the views and theories of one another The views of Buddhist Dignaga were criticised and commented upon by Hindu philosophers like Udyotakara and Kumārila and the Jain thinkers like Mallavadin, these in their turn were reviewed by Dharmakirti in his *Nyāyabindu* Dharmakirti in his turn was criticised by Hindu philosophers

like Vyomaśiva, Jayanta and Vachaspati Misra The views of these scholars have been in turn surveyed by Durveka in his *Dharmottarapradīpa* The present work, and especially the learned notes which its editor has supplied at its end, will give the reader an interesting idea of this contact of mind with mind and thought with thought that was going on for nearly five centuries from c 500 to 1,000 A D The contact was by no means purely acrimonious, but it helped the development of logic and philosophy

There is a general belief in modern times that commentators merely explain the original texts and do not make any contributions of their own This is not entirely true The development of the Hindu Law is largely due to the medieval commentators and the *Mitakshara* has almost entirely eclipsed the *Yājñavalkyasmriti* in the modern law courts We have rather to look to commentaries and digests like the *Mitaksharā*, the *Mayukha* and the *Dayabhaga* for the elucidation of the new developments in the Hindu law In the realm of Nyaya also, we find that the great logicians like Dharmakirti, Prajñakara gupta and Durveka, while writing their commentaries, not only introduce new concepts but also correct the views of the revered scholars on whose works they are commenting This is undoubtedly a pleasing feature of Hindu scholarship Had it obtained a wider scope, India would have had greater intellectual advance and achievements to her credit

The K P Jayaswal Research Institute is thankful to Sri Dalsukhbhai Malvania of the College of Oriental Learning, Hindu University, Banaras, for undertaking the editing and publication of this work He has spared no pains in making it as flawless as possible He has utilised two unpublished MSS of *Nyāyabindutīkā* and given at the end references to other works where we have related passages to elucidate the view points in the *Dharmottarapradīpa* His Introduction gives a learned account of the history of logic from the days of the Buddha to the end of the 11th century A D It is

hoped that this work, which gives the text of the *Nyaya bindu* and the *Nyayabindutika* also, will be found to be very valuable to the students of the Indian logic

I cannot conclude this introduction without expressing my indebtedness to that great and distinguished scholar, Pandit Sukhlalji,—who has been working only with his *jnanachakshu* for the last forty years,—for kindly going through the text of the present work and making a number of valuable suggestions I am also indebted to Muni Punyavijayaji for placing at our disposal two unpublished MSS of *Nyayabindutika*, which has enabled us to bring out a better edition of the text We hope that the K P Jayaswal Research Institute will continue to receive such valuable and disinterested cooperation from such scholars in future also

The Bihar Research Society, Patna is the owner and custodian of the photo negatives of the Sanskrit MSS, brought from Tibet by Tripitakacharya Rahula Sankrityayana, which are being utilised for the publication of this Series The K P Jayaswal Research Institute desires to express its indebtedness to the Society for placing these MSS photographs at its disposal for their decipherment and publication

A S ALTEKAR
Hon Director,
K P Jayaswal Research Institute,
Patna

1 9-1955

INTRODUCTION

I

1 *Critical Apparatus*

The present volume includes the following three works — (1) *Nyaya bindu* by Ācharya Dharmakirti, (2) *Nyayabindutika* by Ācharya Dharmottara, and (3) *Dharmottara pradipa*, a sub commentary by Pandita Durveka Misra The first two have been published in many editions in India and elsewhere *The Dharmottara pradipa is being pub ished here for the first time*

In preparing the present edition the following manuscripts and published works have been utilised —

1 A This is a palm leaf manuscript belonging to the Śantinatha Jaina Bhandara, Khambhat[1] It was written in Vikrama Samvat 1229 (1172 A D) It contains only the *Nyaya bindu tika* Prof Peterson had started printing his edition (P) on the basis of this manuscript After completing the printing of the first chapter he happened to come across another manuscript (B) Therefore he collated the two MSS and gave a list of the different readings at the end of the first chapter As regard to the subsequent chapters, he selected the more appropriate readings out of the two and included them in his text and variants were given at the end I have made use of these variants in my edition

2 B This manuscript is included in the Bhau Daji collection of MSS in the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society It contains the *Nyaya bindu* as well as the *Nyaya bindu tika* The collection of the Society records this manuscript as *Laghu dharmottara sutra* Prof Peterson has edited the *Nyaya bindu* on the basis of this MS He has also made use of this MS in editing the *Nyaya bindu tika* I have utilised the variants noted by him in his edition for the work

3 C This is a MS of the Jaina Jnana Bhandara Jaisalmer, established by Ācharya Śri Jinabhadra Sūri It is a palm leaf

[1] For a detailed description see Peterson s *A Third Report of Operations in Search of Sanskrit MSS in the Bombay Circle* 1887 No 215

MS, numbered 364 It was copied by Purohita Hariyāka at the instance of Śravaka Dharanaka at the time of Ācharya Śri Jinabhadra Sūri, the pupil of Śri Jinaraja Sūri, in V S. 1490 (1433 A D) This MS has been utilised for the first time for the present edition It includes both the *Nyayabindu* as well as the *Nyayabindu tika* Muni Śrī Punyavijayji was kind enough to note down the variants of this MS

4 **D** This MS also belongs to the same Bhandara at Jaisalmer It is a palm leaf MS, numbered 376 It appears to be older than the aforesaid **C** MS It has been corrected here and there by some reader The revered Muni Śri Punyavijayji conjectures that it belongs to the second half of the 13th century Both the *Nyāya bindu* and its commentary are included in it This MS has been utilised for the first time in this edition Like those of the MS C, its variants have also been made available by Muni Śri Punyavijayji

There are also some marginal notes in this MS They were also copied by the said Punyavijayji These notes have been printed in the present edition with the mark 'टि०' in the foot notes Some notes of the **D** MS have been included in the text of the MS **B** (See text p 94) It shows that this MS is older than the MS **B**

5 **P** This is the first edition of the *Nyaya-bindu tika*, edited by Prof Peterson and published by the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica in 1889 A D The *Nyāya bindu tikā* has been prepared on the basis of both the MSS **A** and **B**, whereas the text of the *Nyaya bindu* is finalised on that of the MS **B** only The second edition of this work was published in 1929 without any change whatsoever Both these editions give at the outset the *Nyaya-bindu tikā* and at the end the text of the *Nyaya bindu*

6 **E** This has been edited by Prof Stcherbatsky and published in the Bibliotheca Buddhica from Petrograd in 1918 It includes both the *Nyāya bindu* and the *Nyāya bindu tikā* The editor has divided the *Nyāya bindu prakarana* into different sentences and has made it just like a *sūtra grantha* The *Nyāya-bindu tikā* has been printed under the relevant Sūtras of the

Nyāyabindu I have adopted almost the same method with some minor changes here and there This has resulted in some difference in the numbering of Sutras This edition has been prepared on the basis of the edition P and the MS of the *Nyayabindu tika* belonging to Dr Denison Ross

7 H This edition was published in Banaras in the Haridas Sanskrit Series Vol No 22, under the title of *Nyaya-bindu* in 1924 It followed the method of E It was edited as well as translated into Hindi by Pt Chandra Shekhar Shastri It also contained a good introduction I have made use of this edition This work has been republished recently in 1954 but it is a reprint of the previous edition without any alteration

8 N This edition includes the *Nyaya bindu* and the *Nyāyabindu tika* published as its Volume No 1 by the Nūtana Sanskrit Granthamala of Akola It is printed in 1952 It is edited by Śri P I Tarkas, M A, LL B This edition is chiefly based on the abovestated E

9 Photo MS The photoes procured by Mahapandita Rahula Sankrityayana of the palm leaf MSS of some Sanskrit works in Tibet have been preserved in the Bihar Research Society, Patna, in thirteen albums Of them, the 13th album, contains the *Dharmottara pradipa* in 28 plates *This sub-commentary is being published in the present volume for the first time* Each of the plates bears the caption हे० बि० अ०, suggesting that the work is *Hetu bindu anutika* The work however is *Nyaya bindu anutika*, which has been called *Dharmottara pradīpa* by the commentator himself The original copy covers 84 leaves It is written in Newari script When the photo copy was made, the 60th leaf was not reversed Consequently, 60 A has been photographed twice, whereas there is no photo of the reverse, i e, 60B The MS is correct, but here and there it is indistinct The first leaf is in a mutilated condition

Of the four MSS A B C and D, A and B belong to separate groups There are many places where A gives readings quite different from the rest Similarly, there are so many places where we find the readings in B differing from the rest It

can be inferred from these facts that **A** and **B** have been copied from different original MSS MS **D** is closer to **B** than **A**, whereas **C** resembles **A** more than **B** There are certain variants in **C** that are not found in any MS The same is the case with **D** It is therefore permissible to conjecture that though **D** has a close similarity with **B**, it was not merely copied from it Similar is the case of the relationship between **C** and **A**

I have prepared the present edition on the basis of the above mentioned material I have incorporated those readings in the text of *Nyaya bindu tika*, which are accepted by the *Dharmottara pradipa*, other variants have been noted down in the foot notes I have adopted this method in view of the fact that the main aim of present work is to edit the *Dharmottara pradīpa* Where I could not find a *pratika* in the *Dharmottara pradīpa*, I have selected the most appropriate reading from various MSS for the text, and the rest have been noted in the foot notes The readings that are not recorded in the MSS, but are available only in the printed editions, have been noted in the foot notes and have not been included in the text

There is only one MS of the *Dharmottara pradīpa* available to us, hence it has been adopted as it stands To indicate corrections and additions I have used round brackets ( ) and square brackets [ ] respectively For example, in the case of the first leaf of the *Dharmottara pradipa* which is mutilated all my additions to the text have been included in square brackets [ ][1] Similarly, the words that are omitted or too faint to be deciphered have been added by me and enclosed in the same type of brackets [ ] With regard to corrections I have indicated them in round brackets ( ) For example, तौ अम्यते has been replaced by (नाडस्यते)[2] The portion that could not be read has been indicated with the mark

Since there is only one MS of the *Dharmottara pradipa* I have indicated its leaf numbers by 1b, 2a etc

[1] p 1 2
[2] p 3

2 *Notes (Tippanī)*

I have given notes at the end of the *Dharmottara pradīpa* They give the references to similar discussions in other works of Dharmakirti, where we find the subject matter of the *Nyaya bindu* and its commentaries treated in brief or exhaustively I have also given references from two unpublished *Tippanas* of the *Nyaya bindu tika* as well as the published *Tippani* to support the *Dharmottara pradīpa*, where Durveka has indicated the refutation of other views in Dharmottara's commentary The *Nyaya mañjari* and *Nyaya vartikatatparya tika* refute the views held by the *Nyaya bindu* at many places some of these have been indicated in my notes

3 *Indices*

Seven indices have been supplied at the end of this volume one for the *Nyaya bindu* three for the *Nyaya bindu tika* and three for the *Dharmottara pradīpa* Index I includes all the important philosophical and other terms in the *Nyaya bindu* Only three proper names are found in the *Nyaya bindu* They are also indexed in Index I, but have been printed in black letters Indices II III and IV include all the important philosophical terms the proper names and the quotations respectively in the *Nyaya bindu tika* Indices V, VI and VII include all the important philosophical terms, the proper names and the quotations respectively in the *Dharmottara pradipa* It is hoped that scholars engaged in research might be benefited by these Indices

4 *Acknowledgements*

It is my pleasant duty to record first of all my gratefulness to Dr A S Altekar Hon Director, K P Jayaswal Research Institute, who prepared a scheme to publish the MSS brought by Pt Rahulji from Tibet and gave me an opportunity to edit the *Dharmottara pradīpa* For a long time I was thinking of preparing a critical edition of the *Nyaya bindu* with the commentary of Dharmottara, and I am very much indebted to Dr Altekar for kindly giving me an opportunity to do this by agreeing to include the *Nyaya bindu* text and its commentary also in the

present work He also took considerable pains in giving the final touches to my English Introduction and in revising its proofs My indebtedness is also due to Pt Sukhlalji for helping me in correcting the MS of the *Dharmottara pradipa* I have no words to express my gratefulness to the generosity of the revered Muni Punyavijayji He readily gave me all the material at his disposal that could assist me in editing the volume I am grateful to him for this generous help and beg further blessings from him I have made ample use of the *Buddhist Logic* by Prof Stcherbatsky, and the *History of Buddhism* by Bu ston (trans Dr E Obermiller) in writing the Introduction to this edition Hence my thankfulness is also due to these authors Let me also express my feeling of gratefulness to the Editors and Publishers of the different editions of the *Nyaya bindu* utilised by me I have to thank my pupil and friend Dr Mohanlal Mehta M A Ph D, Śastracharya for translating my Hindi introduction into English I am also indebted to Dr T R V Murti for revising the English translation of my Introduction I am also thankful to Sri Ramakrishna Das Manager, Banaras Hindu University Press, for printing this volume very promptly

II

1 *Foundations of Buddhist Logic*

It is evident from the study of the Pali Tripitakas that Lord Buddha was not satisfied either with the contemporary religious practices or with philosophical speculations The *Suttapitaka* shows how the Buddha visited a number of ascetics to learn the true path of salvation but could get satisfaction from none of them[1] At last he had to find out the way to *Nirvana* by himself and set the Wheel of Law in motion when he discovered the four *Ārya satyas* (Noble truths) *Anatmavada* (no-soul theory) and *Madhyama pratipada* (Middle path) His teachings on these points constitute the original Buddhist religion and philosophy

[1] *Majjhima-nikaya Ariyapariyesana-Sutta* 1 26 *Bodhirajakumara Sutta* 2. 45

Although Buddhism does not believe in soul, its view-point is essentially spiritual because it believes in the theory of *karma*, bondage, liberation etc According to the Buddha the ultimate truths are to be realised through deep *samādhi*, they cannot be established by intellectual discussions Buddhism therefore should not have entangled itself in logical discussions, but the prevailing atmosphere rendered this impossible, if it was to successfully defend itself and propagate its views The Charvākas, who believed in the material happiness alone as the goal of human endeavour, were as vehement in advocating their views as the Śramanas who held the mortification of the flesh as the only path for spiritual salvation The Vedic *kamya karma mārga* was advocated in one quarter, while serene contemplation of Brahman was preached in another These different schools were vigorously advocating their own views and attacking those of their opponents Such being the situation, the Buddha and his disciples could not avoid recourse to logical disputes and discussions in order to refute the theories of the opponents and to establish their own views It was in these discussions that the foundation of Buddhist logic was laid

In the Pali Tripitakas there are many *suttas*, dealing with the Buddha's discussions with many Brahmanas and ascetics In them we find that the Buddha refutes the theories of the opponents by various arguments and establishes his own views[1] The study of these *suttas* makes it quite definite that while refuting the views of other systems the Buddha does not rely on any scripture or authority but gives his own arguments, which are chiefly based on apt illustrations *(drishtānta)* and not on universal concomitance *(vyapti)* He establishes his view as well as refutes that of the opponent through the same technique His strong *forte* is a convincing illustration, which cannot but disarm his opponent and extort his assent This was the general technique of discussions at that time followed also in the Upanishads They also prove the existence of Brahman through various apt illustrations Therefore, we can

[1] *Digha nikaya—potthapada sutta*, 1, 9, *Tevijja sutta*, 1, 13, *Mahāhidana-sutta*, 2, 15, *Anguttara nikaya—Verañjaka sutta*, 8, 1, 2, 1

maintain that the discussions held at that time mainly relied on illustrations and analogies This [illegible] the reason why the ancient works on logic discuss the question of 'Sophistic Answers' (Jātyuttara) in detail Sophistic discussions are mainly based on homogeneous and heterogeneous types of examples The *Nyaya-sūtra* and ancient Buddhist works on logic do not discuss in detail the problem of inference and invariable concomitance but analyse the process of 'Sophistic Answers' The *Nyāya Sutra* and ancient works on Buddhist logic include in them primarily the subjects relating to discussions and not the questions of pure logic From a comparison of the *Nyaya Sūtra*, *Charaka-Samhitā*, and *Upāya hridaya*, it is clear that in the ancient logical methods there existed no fundamental difference on the basis of which the Buddhist logical method could be differentiated from that of non-Buddhist systems The subjects to be proved were certainly different but the method of proving them was almost the same Whether it was a matter of the existence of a permanent soul or that of a momentary consciousness, the method of argumentation was more or less the same, and it was generally accepted by all the schools This is the reason why there was no separate Buddhist logic in ancient times This however does not mean that the Buddhists did not play any role in ancient Indian logic Nor do we want to advocate the view that there is absolute unanimity among the processes of argumentation of the *Nyaya sutra*, *Charaka*, *Upaya hridya*, *Tarka-śāstra* etc They do differ in certain 'Sophistic Answers,' nevertheless their dialectical methods are not absolutely independent from one another A comparative study certainly shows that the ancient dialectical method was substantially the same[1] in all the schools Both the Vedic as well as the Buddhist systems played an important part in developing the dialectical method, which later served as the foundation for the development of both the Vedic and the Buddhist logic

2. *Significance of Dialectics in Buddhism*

It was in the life time of Lord Buddha that Buddhism

[1] For reference see Tucci—*Pre Dinnāga Buddhist texts* (G O S), Introduction, page 16.

developed into a systematic Holy Order (Sangha) To fulfill the needs of the Sangha it became necessary continuously to increase the followers of Buddhism This was possible only through a proper propagation of Buddhism The best method to propagate a faith is to explain and analyse the tenets of the system through a dialectical approach In Buddhism the dialectical approach reached such a climax that some Buddhist scholars regarded Dialectics as an integral portion of the Abhidhamma[1] But really speaking, Dialectics is a secular science, and not a spiritual discipline The primary aim of Dialectics is to win the battle of words by defeating or confounding the opponent In doing so, on some occasions one has to keep aside one's own scriptural tenets and try to win the case by other means Keeping this point in view, the *Vyakhyayukti* points out how very often a logician does not care to follow the scripture[2], in fact he has no direct realisation of truth through the self experience of *samadhi* His frequent ignorance or scanty regard for the scriptural truth often cuts at the very root of a system That is why Ācharya Asanga says that argumentation should follow the scripture[3] We should argue on the basis of scriptural tenets, since Authority (*āpta vakya*) is the foundation of truth, and not argument It is in this way, as pointed out by Āchārya Asanga, that the study of the art of Dialectics with other arts became necessary to refute the position held by the opponent[4] Thus, we arrive at the conclusion that though the Buddha aimed at preaching the way to Nirvāna through self realisation, it became necessary to learn the Dialectical method of discussion which is purely empirical in character

---

[1] Bu ston, *History of Buddhism*—Trans Dr E. Obermiller, Heidelberg, 1931, part I, p 45

[2] *Ibid*

[3] 'अदृष्टसत्याश्रयो हि तर्क कश्चिदागमनिश्रितो भवति ।

—*Mahayanasutralankara*, 1 12

[4] *Mahayāna sutralankara*, 11, 60

[Compare the view of Śankara —यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठा भवन्ति ।। अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणमिति स्थितम् । *Vedanta-sutra* II 1 11 *Gen Editor*]

It is distinctly mentioned in the *Pramana samuchchaya* that "it has been composed in order to cause those that adhere to heterodox views to obstain from them, since they are false, by discussing the modes of cognition and their (respective) objects It does not, however, intend to convert any one to Buddhism by these means only, for the Doctrine is not the object of Dialectics But, if heretical views are rejected, the Teacher's Doctrine is studied and apprehended without difficulty, since all the numerous impediments are withdrawn He that leads to the Absolute Truth by the way of Dialectics, will be very far from the teaching of the Buddha and fail Nevertheless, if the essence of the Lord's Teaching will endure change it is advisable to probe it by Logic"[1] This passage clearly indicates the importance of Dialectics in Buddhism as also its limitations

3 *Seeds of Buddhist Logic in the Pramana samuchchaya*

When importance came to be attached to Dialectics for propagating religious tenets, it was natural to develop some definite method of Dialectics to analyse philosophical doctrines Till the age of Ācharya Dinnaga, the Buddhists used to apply the common Dialectics to prove their own views They did not make any serious attempt to establish an independent method of their own Dialectics They, however, realised the short comings of the common logical method They began to feel the necessity of a more advanced method of Dialectics to prove the doctrines in a subtle manner They also realised the fact that it is not sufficient to probe the views of other systems in order to establish a new doctrine It is equally necessary to probe the means that are meant to defeat the opponent Having this fact in view, Dinnaga composed different books on logic from the viewpoint of Buddhism

Relying mainly upon the Buddhist traditional accounts Dr Bhattacharya has advocated the view that the date of Dinnaga was c 345-425 A D[2] 'Dinnaga was born in a Brahmana family of Simha vaktra near Kanchi He was admitted to the Order

[1] Buston—*History of Buddhism* Part I p 46

[2] *Tattva sangraha* Intro p 73

by Nagadatta of the Vatsiputriya sect, and attained erudition in the Tripitaka of the Hinayana Afterwards he became a disciple of Āchārya Vasubandhu[1] with whom he studied all the Pitakas of the Mahayana A few years later, he was invited to Nalanda, where he defeated his opponents and won them over to the doctrine of the Buddha Since he had refuted chiefly the Tirtha controversialists he was called a Fighting Bull or a Bull in discussion *(tarka pungava)* He lived a considerable part of his life in Andhra He is said to have died in a solitary wood in Orissa'[2] Lama Taranatha has mentioned these facts about the life of Dinnaga

The following are the works of Dinnaga on Logic —

(1) *Pramana samuchchaya* (2) *Hetu chakra samarthana*, (3) *Pramana samuchchaya vritti* (4) *Nyaya dvara* or *Nyayamukha* (5) *Ālambana pariksha* (7) *Ālambana pariksha vritti* and (8) *Trikala pariksha*

The Buddhist works on logic composed before the *Pramana samuchchaya* of Dinnaga discuss the problem of *pramana* (valid knowledge or means of valid knowledge) either very casually or not at all They primarily deal with the subjects relating to discussions The *Vada vidhi* or *Vada vidhana* *Upaya hridaya* *Tarkasastra* and *Nyaya mukha* primarily concern themselves with the study of *jati* and *nigraha sthana* and the merits and defects of discussion The *Vigraha vyavartini* of Nagarjuna questions the very existence of *pramana* and shows that it is incompetent to prove anything Even the *Nyaya sutra* is not a work on pure logic, since it is concerned mainly with the topics of discussion There is no work composed before Dinnaga dealing with the problem of *pramana* exclusively This being the case the title conferred on Dinnaga as the Father of Medieval Indian Logic is well deserved Granting that Dinnaga is the Father of Medieval Indian Logic it goes without saying that he is the father of Buddhist logic

The new method of Dinnaga was followed both by the

---

1 The *Naya chakravritti* mentions Dinnaga as a disciple of Vasubandhu

2 S Vidyabhushana—*History of Indian Logic* p 272

followers of the Buddhist as well as the non Buddhist systems Śankara svāmi, a disciple of Dinnāga himself, composed the *Nyāya pravesa*, a summary exposition of the works of Dinnāga [1] Dharma pala, the teacher of Dharmakirti, commented upon the *Ālambana parīksha* of Dinnāga Jinedrabuddhi wrote a commentary on the *Pramāna samuchchaya* called *Visālāmalavati* Īsvarasena must also have composed some work, original or a commentary, since Dharmakirti has refuted his views It is said that Dharmakīrti had studied the *Pramāna samuchchaya* with Īsvarasena [2] Thus, the tradition established by Dinnaga began to grow Dharmakirti also wrote a commentary on the *Pramana samuchchaya* This commentary is known as *Pramana vartika* This commentary just like the *Nyaya vārtika* of Uddyotakara proved more famous and successful than the work commented upon Consequently the *Pramāṇa-vartika* and other works by Dharmakirti became popular and occupied a prominent place in the field of Buddhist learning The opponents also began to refute the views of Buddhism woven in the works of Dharmakirti instead of those in the works of Dinnaga Dharmakirti replaced Dinnaga in all spheres Hence, we can maintain that Dharmakirti gave a new shape to the dialectical tradition of Dinnaga This tradition was further developed by Devendrabuddhi, Śantabhadra, Vinitadeva, Dharmākara datta (Archata), Dharmottara, Prajñakara, etc When Buddhist monasteries were destroyed at the time of the Muslim conquest, the development of Buddhist Logic came to an end in India In Tibet and China, however, it continued to prosper

Non-Buddhist systems also realised the necessity of independent works on Logic The Mimāmsaka schools that were primarily concerned with the exposition of sacrificial practices also realised the need of logical works Kumārila composed *Ślokavārtika* and Prabhākara wrote *Brihati* from the stand point of Mimāmsā The Naiyāyikas also wrote independent works on logic like *Nyāya sāra* The *Tattva-chintamani* of Gangeśa gave a new impetus to the logical method of thinking His

[1] A B Dhruva—*Nyaya pravesa*, Intro p xiii

[2] *History of Indian Log*, p 397

foot steps are being followed even to day in the Navya nyaya school. Vedanta also did the same. The *Vedanta paribhasha* and the like are its fruits. As regards the Jainas they have mostly composed works on logic since their entrance into the philosophical field. The *Nyayavatara* of Siddhasena, the *Nyaya vinischaya* of Akalanka, the *Pramana pariksha* of Vidyananda, the *Pariksha mukha* of Manikyanandi and the *Tarkabhasha* of Yaśovijaya are some of the Jaina works on logic.

As a result of the emphasis on the exposition of *pramanas* in the works on logic, the discussions on *jatyuttara* and *nigraha sthana* that were considered as the primary ones in ancient logic became secondary in the Medieval Age. Moreover the method of the *jatyuttara* was considered as improper. Dharmakirti through his *Vada nyaya* criticised the method of *jati* and *nigraha sthana* and proved them to be futile. In his *Nyaya bindu* he wrote only one sentence to condemn *jatyuttara* and showed that *jatyuttara* is not a defect (*dushana*) but a fallacy of defect. In logic when we analyse the nature of *svartha anumana* (inference for one's own self) and *parartha anumana* (inference for others), the analysis of *jatyuttaras* becomes easier and their futility becomes apparent. It is therefore natural that the importance of the discussion of *jatyuttara* should lose its significance. The main line of demarcation between ancient and medieval logic consists in the fact that whereas in ancient logic the discussion of *jati* and *nigrahasthana* occupied primary place, it became secondary in the Medieval Age.

The great popularity and prominence of the study of *Nyaya* in Medieval Buddhism is clearly demonstrated by the fact that it produced more first class works on Dialectics than upon the nature and realisation of Nirvana. If there is any maturity in the works on Śunyavada or Vijnanavada, it is due to their methods of logical treatment. The clever exposition of the Vijnanavada and the Śunyavada became possible only with the help of dialectics. Even the refutation of the logical process could be supported only by logical method. The works composed on logic in medieval period formed a separate class so important

that its study became essential even for a monk primarily concerned with spiritual discipline and progress

4 *Dharmakirti and his tradition*

When Ācharya Dinnāga criticised the logical tenets of other philosophical systems, a reaction in the Hindu philosophical systems was but natural Udyotakara, an exponent of Nyaya philosophy, criticised the views of Dinnaga and established the views of his own system The same was done by Kumārila, an advocate of Mimamsā The Jaina Āchāryas like Mallavādi also refuted the views held by Dinnaga Consequently the Buddhist scholars became more cautious with regard to their logical analysis Dharmakirti was one of them, he analysed the views of Dinnaga thoroughly and carefully Moreover, he criticised the views of Udyotakara, Kumarila, etc and stringthened the foundations of Buddhist Logic His target of criticism was not only the Vedic systems but also some of the subjects of Buddhist scholars like Dinnāga, Isvarasena, etc, whose points did not appeal him He thus became a real *Vārtikakara* of Dinnaga and firmly established the science of Logic, so essential to expound the Vijnanavada

According to Bu ston, all the seven works of Dharmakirti are just the *Vārtikas* on the *Pramāna samuchchaya* But Dharma kirti himself admits this only in the case of *Pramana vārtika* and not of others As a matter of fact, all the works by Dharmakirti are meant to explain the subjects treated in the *Pramana samu chchaya*, and hence, they may be called as the *Vartikas* upon them It is an irony of fate that the works of Dharmakirti, which were intended to explain the theories of the *Pramana samuchchaya*, should have superseded the original work by their superior merit

The following are the seven treatises by Dharmakirti —
(1) *Pramana vartika*, (2) *Pramana viniśchaya*,[1] (3) *Nyaya bindu*, (4) *Hetu bindu*[2] (5) *Vada nyaya*, (6) *Sambandha*

[1] Available in Tibetan only

[2] The commentary on it is extant in Sanskrit but the Text has been retranslated into Sanskrit from Tibetan.

pariksha,[1] and (7) *Santanantara siddhi*[2]

In addition to these, he has also composed commentaries on the *Svarthanumāna parichchheda* of the *Pramana vārtika* and the *Sambandha pariksha*

According to Bu ston, the seven treatises consist of three main works, which may be compared to a body, and four supplementary ones, which act as its limbs The first are the *Nyaya bindu*, *Pramana vinishchaya*, and *Pramana vartika*, which demonstrate the means of easily apprehending the modes of correct knowledge for scholars of acute, ordinary, and weak intellectual ability "The *Pramana vinishchaya*", says the Kashmirian Pandita Jnanaśri, "is not to be regarded as a commentary on the *Pramāna samuchchaya*" Ācharya Dharmottara, on the contrary, says that it was a commentary on the work in question, and this opinion is to be regarded as correct The four supplementary works do not deal with the topic of sense perception The subject of inference is treated in detail by two works—the *Hetu bindu*, which contains an investigation of three kinds of *hetu* and the *sambandha pariksha*, which deals with the problem of relation The syllogism is enlarged upon in the *Vada nyaya* It also examines in detail the conception of *jatyuttara* and *nigrahasthana* as accepted by Nyāya The *Santanantara siddhi* shows that from the viewpoint of Empirical Reality, the inference of the existence of other minds does not conflict with Idealism[3]

According to tradition Dharmakirti was born in the South, in the village of Trimalaya in a Brahmana family and received a Brahmanical education He then became interested in Buddhism Desiring to receive instruction from a direct pupil of Vasubandhu he arrived at Nalanda where Dharmapala, a pupil of Vasubandhu was still living, although very old His interest in logical problems was aroused, but Dinnaga was no more alive, he therefore directed his steps towards Iśvarasena, a direct pupil of the great logician

[1] Almost all its verses are quoted in the *Prameya kamala martanda*, pp 504-511 and the *Syadvada ratnākara* p 812 and by Pt Rahulji in his introduction to *Pramanavartikabhashya*

[2] Available in Tibetan only

[3] Bu ston—*History of Buddhism*, pp 44 5

He soon surpassed his master in the understanding of Dinnāga's system. The remaining part of his life was spent in teaching, public discussions, active propaganda and composition of works. He died in Kalinga in a monastery founded by him, surrounded by his pupils.[1]

According to the Tibetan tradition Kumarila and Dharmakirti are regarded as contemporaries.[2] Kumarila has refuted the views held by Dinnāga but not by Dharmakirti. Dharmakirti has on the other hand refuted the views of Kumārila.[3] This being the case, Kumarila might be supposed to be an elder contemporary of Dharmakirti.

Ācharya Dharmakirti is said to have been a pupil of Dharmapala, and Dharmapala is regarded as a pupil of Vasubandhu. There are two Vasubandhus, the first was born in *c.* 320 A.D. and died in *c.* 380 A.D., whereas the second one was born in *c.* 400 A.D. and died in *c.* 480 A.D. This is the view held by Prof. Frauwallner.[4] Dharmapala cannot be supposed to be a pupil of Vasubandhu the first, inasmuch as Śilabhadra a pupil of Dharmapala was alive in 637 A.D., when Hiuen Tsang went to Nalanda.

Ācharya Dharmakirti studied logic with Īśvarasena, although his religious teacher was Ācharya Dharmapala. This shows that most probably Dharmapāla was counting his last days when Dharmakirti became his disciple. Hiuen Tsang could see only the remains of the Buddhist monastery in Kauśambi, where Dharmapala had defeated his rivals in discussions. Under these circumstances we have to hold that Dharmapala died many years before the visit of Hiuen Tsang (629-645 A.D.). If we assume that the death of Vasubandhu, the teacher of Dharmapala, took place in 480 A.D., we cannot go beyond 550 A.D. as regards the death of Dharmapala himself. From this statement it follows that the time of Dharmakirti can be placed somewhere between 550-600 A.D. Granting this fact, it is not possible for Dharma

[1] Stcherbatsky—*Buddhist Logic*, vol. I, pp. 34-35.
[2] Bhattacharya—*Tattva-sangraha*, Intro., p. 80.
[3] Pt. M. K. Jain—*Akalanka grantha traya*, Intro., p. 18.
[4] *On the Date of Vasubandhu*, 1951, pp. 54-55.

kirti to have studied with Īśvarasena a pupil of Dinnāga Or, Isvarasena cannot be supposed to be a direct disciple of Dinnaga (c 345-415 A D)

Dharmakirti has refuted the views held by Kumārila According to Dr Kunhan Raja, Kumarila's time is c 550 A.D, Supporting view of Prof Bruno he states that the time of Bhartrihari does not go against this view The Bhartrihari referred to by Itsing might be some one else [1] Therefore, we see no contradiction with regard to the time of Dharmakirti and that of Kumarila

Some hold that the date of Dharmakirti should be fixed somewhere after 635 A D, inasmuch as Hiuen Tsang has not refared to the name of Dharmakirti The weakness of this argument has been shown by Pt Rahulji in his Introduction to the *Vada nyāya*,[2] and therefore we need not consider it again Pt Mahendra Kumar has made an attempt to refute the arguments advanced by Rahulji [3] But his arguments hardly carry conviction in view of the arguments advanced by Prof Bruno to fix the date of Bhartrihari in 450 A D instead of 600 650 A D Thus, when there is a change in the date of Kumarila, there is no sense in not admitting a change in the date of Dharmakirti

The views of Dharmakirti have been criticised by Vyomaśiva, Śalikanātha, Jayanta, Vachaspati Miśra, Akalanka, and others The commentators following Dharmakirti have no doubt made an attempt to meet these charges Prof Stcherbatsky classifies these commentators into three categories (1) The philological school of commentators, (2) the philosophical school of com mentators, (3) the religious school of commentators [4] The first school was initiated by Devendrabuddhi Bus ton holds that Devendrabuddhi was a pupil of Dharmakirti Dharmakirti rejected the commentary composed by Devendrabuddhi on the *Pramāna vartika* twice At the third time he, however, accepted it though not completely satisfactory, realising that his obstruse

[1] C Kunhan Raja—*Śloka vartika tatparya tika* Intro p 17

[2] *Vada-nyaya*, Intro p 5

[3] *Akalanka grantha traya*, Intro p 21

[4] Stcherbatsky—*Buddhist Logic*, vol I pp 39-47

tārtika is more important, since it deals with the Omniscience as well as the Dharmakaya of the Buddha They maintain that the significance of the *Pramāna vartika* does not consist in the fact of its being a treatise on logic, but in its treatment of the fundamental Reality of the Mahāyāna in the form of the Buddha and his specific virtues The main object of the *Pramana tārtika* is to treat of the Dharmakaya, Svabhāvakaya, and Jnanakaya of the Buddha

There have been many writers following Prajnākara But they also differ from one another Jina has supported the views held by Prajnakara and composed a commentary on the *Alankara* of Prajnakara Ravigupta, who was a direct pupil of Prajnakara, also composed a commentary on the *Alankara* Jina has criticised many views of Ravigupta in his commentary[1] Yamari, a pupil of Jñanasri, also composed a commentary on the *Alankara* and criticised the views of Jina Karnagomi has commented upon one chapter which was not commented upon by Prajnakara Therefore he should also be included in the School of Dharmottara

The commentary by Manorathanandi, which is extant, is on all the four chapters The order of the chapters is changed and the commentary only gives verbal meanings

The commentaries on the treatises of Dharmakirti were not confined to the Sanskrit language only Commentaries in Tibet were also composed as Buddhism spread in that territory These commentaries are being studied even in the present age in Buddhist monasteries

It will be thus seen how the seed of Buddhist Logic sown by Dinnāga developed into a huge tree with many extensive and mighty branches like Dharmakirti, Devendrabuddhi, Dharmottara, Prajnakaragupta and others

5 *The Nyaya bindu*

When there were a good number of works on logic, it was but natural to feel the necessity of a treatise explaining the principles of logic in a brief style Dharmakirti's *Nyāya bindu* is in

[1] Rahulji mentions Jayananta, see, *Vadanyāya*, app p 8

implementation of that necessity Durveka declares that the *Nyaya bindu* is meant for those of brief interest in logic and therefore, in spite of the presence of a treatise like the *Pramāna vartika* it serves its own purpose [1]

It is a matter of controversy as to which school of Buddhism does the *Nyaya bindu* belong It is beyond any doubt that Dinnāga and Dharmakirti belong to the school of Yogachara vijnāna vada But the study of the *Nyaya bindu* does not show that it was composed from the standpoint of the Yogachara school Yogachara believes that external objects are absolutely non existent The *Nyaya bindu* deals with the definition of *svalakshana* and the like in such a manner that compels us to conclude that it is not a treatise from the viewpoint of Yogachara But the author Dharmakirti has defended the views of Yogachāra in his works like *Pramana vartika* very strongly This being the case, how is it possible that he left the ideology of Yogachara and accepted that of Sautrāntika in the *Nyaya bindu*? Some of the commentators have indicated that some of the Sutras of the *Nyaya bindu* are intended to combine the views of both these schools Other commentators like Durveka object to this view and maintain that the treatise is composed purely from the standpoint of the Sautrantikas

In this connection we should note that the Yogachara believes in the existence of external objects from the standpoint of *samvriti satya*, i e, Empirical Reality, and not from that of *paramarthika satya* i e, Ultimate Reality Therefore, the treatment of *pramana, prameya*, etc, is empirical in character Hence, the discussion on logic etc. is only empirically real The ultimate Reality is the subject of self-experience, and is thus indescribable Discussions regarding *pramāna, prameya*, etc, can be carried on empirical grounds The Sautrāntika system, which believes in the existence of external objects and undertakes discussion on that very basis, can provide good grounds for the *pramāna prameya* treatment We can therefore, maintain that the *Pramāna*

[1] [illegible] —[illegible] पृ० ३५ ।

tārtika deals with the *pāramārthika* standpoint of the system, whereas the *Nyāya bindu* represents its *vyāvahārika* viewpoint It is just natural that the Sautrantika viewpoint predominates the *Vyavaharika* side To this extent we can maintain that the *Nyāya bindu* represents the Sautrantika system

Having refuted the treatment of *pramāna prameya* of other systems and shown its real nature according to Sautrāntika, it becomes easy to show how even the Sautrantika treatment is inadequate and unsatisfactory from the ultimate standpoint. Dharmakirti follows this procedure in his *Pramana vartika* After establishing the standpoint of Sautrantika, he refutes the existence of external objects and proves the Ultimate Reality of Consciousness alone (*vijñaptimatrata*)[1] Therefore, we can justly maintain that it is only to represent the Empirical stand point that Dharmakirti has followed the Sautrantika system in his *Nyayabindu* He was essentially a follower of Vijnanavada so far as his ultimate position was concerned

The *Tatparya nibandhana tippana* on the *Nyāya bindu tika* holds that Dharmottara explains the term '*samyag jñana*' as '*avisamvadi jñāna*' meaning thereby knowledge without '*visamvada*' (contra diction) He does not mean by '*samyag jñana*' '*aviparyasta jnana*' To equate '*aviparyasta jñana*' with '*samyag jñana*' would be inconsistent with the position of Yogachāra, which maintains that no knowledge except that of Tathagata is *aviparyasta abhranta* This being the case no *salambana* (with basis) knowledge of an ordinary person is *abhranta* and therefore, valid From the empirical point, however, this type of knowledge can be *avisamvadi* and hence valid Therefore, if we explain the term *samyag jnana*, in the form of '*avisamvadi jñana*' it would be in consonance with the postulates of both the Sautrantika and Yogāchara systems[2] It has been further explained how the definition of *pratyaksha* (perception) also can be explained in a manner acceptable to both these systems

Before explaining his own viewpoint the author has quoted an earlier view in these words In the definition of *pratyaksha*

---

[1] *Pramana-vartika* 2 320

[2] *Tātparya nibandhana* p 7

the term *abhranta* is meant to exclude illusory knowledge such as that of the *taimirika* person suffering from eye defects, whereas the term *kalpanapodha* is meant to exclude inference The term *abhranta* should not be meant to exclude that *bhranti* also which is due to *alambana* according to Yogachara Otherwise the Yogachara view would be disregarded As the *Nyaya bindu* has been composed from the standpoint of both the Yogachara and the Sautrantika, we cannot suggest any explanation inconsistent with the view of either Both of them believe that wherever there is *avisamvada*, the knowledge is *abhranta* and hence valid One may ask if by *abhranta* the *avisamvadi* is meant, then inference is also *avisamvadi* Then what is the point of differentiation between the two? The answer is Inference is no doubt, *avisamvadi*, but it is not *kalpana podha*. Therefore, the term *kalpanapodha* is meant to exclude inference[1]

In the opinion of the author of the *Tatparyanibandhana tippana* Dharmottara has refuted the above mentioned view by explaining the word *abhranta* thus "'Not an illusion' *(abhranta)* means not contradicted *(aviparyasta)* by that (underlying) essence of reality which possesses efficiency" [2] The author of the *Tippana* here sets forth a *purvapaksha* If the explanation given by Dharmottara is correct, there is no possibility of a compromise between the Yogachara and the Sautrāntika since the Yogachara does not recognise any knowledge to be *aviparyasta* in regard to external objects The reply to this objection is as follows there is as a matter of fact no necessity of the term *abhranta* in the definition of *pratyaksha* But then the Purvapakshin would say If the term *abhranta* is not necessary how would knowledge like *dvichandradijnana* (knowledge of the double moon) be excluded? The reply would be as follows *Dvichandradi* knowledge would be excluded by the term *avisamvadi* included in the definition of *pramana* in general Thus there is a possibility of a compromise with the Yogachara

What is the significance of the term *abhranta* in the system of the Sautrantika? Some Ācharyas hold that the author has

[1] *Tātparyanibandhana* p 19
[2] *Buddhist Logic* vol II p 16

repudiated *dvichandradi* illusions by using the term *kalpanāpodha*, inasmuch as these illusions are mental and not sensory in character That is the reason why the author did not include the term *abhranta* in his treatise *Pramana vārtika* while defining *pratyaksha* (perception) The author has used the term *abhrānta* in the *Nyaya-bindu* to refute the misapprehension of these people The commentator Dharmottara has also maintained the same purpose in holding that the term *abhranta* will reject illusions like *dvichandradyñāna* in case of their being sensory in nature[1]

Thus, it is evident that both the afore said commentators have tried to prove the fact that the *Nyaya bindu* has been com posed to represent both the Yogachara and Sautrantika schools

In the printed *Nyaya bindu tikā tippani*,[2] a *pūrvapaksha* of some one has been presented to the effect that the inclusion of the term *abhranta* in the definition of *pratyaksha* is inconsistent with the Yogāchara position This shows that the *Nyaya bindu* should have been composed according to him from the viewpoints of both the Yogāchara and the Sautrantika The author of the *tippani* has clearly put forth his opinion that this definition is formulated from the Sautrāntika standpoint From the stand point of the Yogāchara the term *abhranta* is superfluous[3]

The *Dharmottara pradīpa* also quotes a *purvapaksha* to the effect that the meaning of the term *abhranta* should be understood in the sense of *avisamvādi*, otherwise the Yogāchāra view would not be included in this definition It further maintains that Dharmottara intends to repudiate this *purvapaksha*[4] After a long discussion it has concluded that the definition befits the Sautrantika system and not the Yogachara one Durveka admits that some views of the *Nyāya bindu* are in harmony with the Yogāchāra tenets, but he points out that in some cases at least the work propounds theories not reconciliable with those of the Yogachara For instance, the opinion regarding the object of *pra-*

---

[1] *Tatparyaparibandhana tippana* p 20

[2] The Editor believed that it was composed by Mallavādi He has, however, rejected this view in his *Buddhist Logic*

[3] *Nyaya bindu tikā tippani*, p 19

[4] *Dharmottara pradipa*, p 42.

tyaksha in the form of *svalakshana* cannot be acceptable to the Yogachara According to the position of the Yogāchāra *pratyaksha* is only *kaalpnapodha*[1] This shows that Durveka also supports the view that the *Nyaya bindu* is written from the standpoint of the Sautrantika school only

It will be thus seen that the commentators are divided into two schools One school holds that the work represents a synthesis between the viewpoints of the Sautrantika and the Yogachara schools The other holds that it is composed purely from the standpoint of the Sautrantika

6 *Commentaries on the Nyaya bindu*

The *Nyaya bindu*, as has already been mentioned, is a brief exposition of Buddhist Logic To explain it a good number of commentaries were composed Unfortunately only the commentaries by Dharmottara and his followers are available in Sanskrit Other commentaries are not available in original Sanskrit but are available in the form of Tibetan renderings We propose to present a brief account of these commentaries

1 *The commentary by Vinitadeva* —The original Sanskrit form of the *Nyaya bindu tika* by Vinitadeva has been lost but its Tibetan translation is extant and has been published in the *Bibliotheca Indica*, Calcutta in 1913

Dharmottara has criticised at many places the views of Vinitadeva[2] It shows that Vinitadeva flourished before Dharmottara Rahulji has placed Vinitadeva after Dharmottara in his Appendix to the *Vada nyaya*, which is hardly tenable The utmost that we can concede is that Vinitadeva was an elder contemporary of Dharmottara, and is therefore criticised by the latter

Vinitadeva has commented upon all the works of Dharmakirti excepting *Pramanavartika* and *Pramāna vinischaya* All these commentaries are extant in Tibetan

[1] *Dharmottara-pradipa* pp 42-4

[2] *Ibid*, pp 5 31 34, *Tātparya* pp 15 16, 25

Dr Vidyabhushana has fixed the date of Vinitadeva near about 700 A D He has also mentioned one independent work called *Samaya bhedoparachana chakra* composed by Vinitadeva [1]

2 *The Commentary by Śantabhadra* —Ācharya Śantabhadra also did comment upon the *Nyaya bindu* Rahulji did not mention the name of Śantabhadra in his Appendix to *Vada nyāya* But from the commentary by Durveka and the *Nyaya bindu tika-tippana* (pp 15, 36, 53, 67, 70, 111, 118) it is clear that even before Dharmottara, a commentator named Śantabhadra had flourished, whose views have been criticised by Dharmottara himself [2] According to the *Nyaya vinischaya vivarana* (p 526) Ācharya Akalanka has refuted the views of Śantabhadra Therefore, Śantabhadra should be placed before both Dharmottara and Akalanka The date of Akalanka is c 720 780 A D Hence, Śantabhadra should be placed before 700 A D He can be an elder contemporary of Dharmottara

Durveka mentions Vinitadeva and Śantabhadra together [3] This would suggest that the philosophical viewpoint of these authors was more or less similar

3 *The commentary by Dharmottara* —Fortunately we have a commentary on *Nyaya bindu* by Dharmottara himself in original Sanskrit This commentary is very brief and its extent is equal to 1477 *ślokas* It states the position of Dharmakirti quite explicitly The existence of a good number of sub commentaries on this text is a proof of its being considered as a very good commentary It has been translated in Tibetan also Jnanagarbha, an Indian scholar and Dharmaloka, a Tibetan scholar, translated *it into Tibetan It is extant in Stan hgyur mdo* (X 1) Dharmottara is the initiator of the philosophical commentaries on the works of Dharmakirti The commentaries composed before him were philological

Dharmottara was a pupil of Kalyānarakshita and Dharma

---

[1] *History of Indian Logic*, p 321

[2] *Dharmottara pradipa*, pp 5, 31, 32 61

[3] *Ibid*, p 5, 31

4

karadatta[1] Hence Dharmakaradatta alias Archata is an elder contemporary of Dharmottara Pt Sukhlalji has placed Archata before 725 A D[2]

Akalanka[3] has criticised Dharmottara's views Pt Mahendra Kumara has fixed the date of Akalanka[4] in between 720-780 A D Therefore, Dharmottara should be placed before 700 A D Dharmottara is a pupil of Dharmakaradatta, a contemporary of Prajnakara, and a pupil of Śakyamati who was a pupil of Devendramati, a direct pupil of Dharmakirti Allowing a period of 25 years for each of these scholars Pt Rahulji separates Dharmakirti and Dharmottara by about 100 years Dharmakirti in c 625 and Dharmottara in c 725 Since this is a tradition of teachers and pupils, it is not necessary to have an equal spacing among all of them Therefore, if we place Dharmottara before 700 A D and if we say that Dharmakaradatta was his elder contemporary it will not be incorrect These dates should be taken as that of the composition of their treatises First Dharmakaradatta composed his *Hetubindu tika* Then his pupil Dharmottara composed his own commentaries

The following are the other works composed by Dharmottara —

(*a*) *Pramanya pariksha*—Vidyabhushana has mentioned a work named *Pramana pariksha*[5] The correct name of the work seems to be *Prāmanya pariksha*, as given by Durveka cf अनेनैव प्रामाण्यपरीक्षाया निर्णीतमिति[6] ।

Pt Rahulji has mentioned a treatise called *Laghu pramana parīksha* in the list of Dharmottara's works[7] Vidyabhushana did not mention such a work It may be that the *Pramanya parīkshā* itself is the *Pramana pariksha* or the *Laghu pramāna parīksha*

---

1 *History of Indian Logic*, p 329
2 *Hetu bindu-ṭīkā* (G O S) Intro p 11
3 *Nyāya viniśchaya vivarana* (Bhāratiya Jñāna Pīṭha Banaras), pp 530-1
4 *Akalaṅka grantha traya* (Singhi Series) Intro p 32.
5 *History of Indian Logic*, p 330
6 *Dharmottara-pradīpa*, p 24
7 *Vāda-nyāya Appendix*, p 11

(b) Apoha prakarana[1] or *Apohanāma-prakarana*[2]—This treatise deals with *apoha* or *vyāvritti* (exclusion or negation) It is not available in Sanskrit but its Tibetan translation is extant It is by Pandita Bhavyarāja of Kashmir and Blo etn sesa rab, a Tibetan Lama (Stan hgyur mdo CXII 14)

(c) Paraloka siddhi—Dharmottara has proved the existence of next world in this work It is not available in original Sanskrit but its Tibetan translation by Pandita Bhavyaraja and Lama Blo etn sesa rab, mentioned above is available (Stan hgyur mdo CXII 15)

(d) Kshana bhanga siddhi—It is a treatise on the theory of momentariness It is also not available in Sanskrit but its translation in Tibetan by the two scholars mentioned above is available (Stan hgyur mdo, CXII 17)

(e) Pramāna vinischaya tika—It is a commentary on Dharma kirti's *Pramana vinischaya* Durveka has mentioned it as '*Vinis chaya tika*'[3] It is not available in original Sanskrit Its trans lation in Tibetan by Parahitabhadra, a Pandita of Kashmir and Blo etn sesa rab, a Tibetan Lama is available (Stan hgyur mdo, CIX, CXI)

4 *Nyaya bindu pūrva paksha sankshepa*—It is a treatise by Kamalasila He is regarded as a pupil of the famous Ācharya Śantarakshita and hence his contemporary He was born near about 713 A D as has been indicated by Dr Bhattacharya[4] He has also composed a commentary on the *Tattva sangraha* Both these commentaries have been translated into Tibetan The *Purva paksha sanksepa* is not available in original Sanskrit Its name indicates that it has been devoted to the study of *purva-pakshas*

5 *Nyāya bindu pindartha*—Its author is Jinamitra His date, according to Rahulji, is 825 A D,[5] whereas it is 1025 A D

[1] *Ibid*, p 12

[2] *History of Indian Logic*, p 330

[3] *Dharmottara pradipa*, pp 3, 33, 41, 44 70 72 73

[4] *Tattva sangraha*, Intro p XIX

[5] *Vada nyaya*, Appendix p IX

according to Vidyābhushana[1] The name of this work indicates that it is devoted to the summary exposition of the *Nyaya bindu* It is not available in original Sanskrit Its Tibetan translation by Surendrabodhi, an Indian Pandita, and Ye sesha sde, a Lama, is available (Stan hgyur mdo, CXI 4)

7 *Sub commentaries of Nyaya bindu*

1 *The Dharmottara tippana by Mallavadi* —Mallavadi has composed a Tippana on Dharmottara's commentary on the *Nyaya bindu* Its MSS are available in the Jaisalmer Bhandara and the Patan Bhandara At the end of the first chapter of these MSS there is only a sentence like लघुधर्मोत्तरटिप्पणके प्रथम परिच्छेद । But at the end of the second and third chapters there is the name of Mallavadi इति श्रीमल्लवाद्याचार्यविरचित धर्मोत्तरटिप्पणके द्वितीय परिच्छेद समाप्त । इति श्रीधर्मोत्तरटिप्पणके श्रीमल्लवाद्याचार्यकृत तृतीय परिच्छेद समाप्त । It can, therefore, justifiably be maintained that this Tippana is composed by Ācharya Mallavadi

The *mangalacharana* in the beginning of the work includes the words like प्रणिपत्य जिना[न] preserved in the MSS Though the word जिन is used by the Buddhists,[2] we cannot say definitely that the author Mallavadi was a Buddhist, since the Buddhist tradition does not mention any Ācharya bearing the name Malla vādi Jaina tradition however mentions more than one Malla vadi Hence it is possible that the author may be a Jaina Ācharya on the assumption that the word Jina can also mean a Tirthankara

There is a famous Jaina Ācharya named Mallavadi, the author of the *Naya-chakra* According to the traditional account, his date is 884 Vira samvat, i e 357 A D But such an early date is impossible Hence Dr Vidyabhushana argues that the year 884 in which Mallavadi lived does not refer to Vira Samvat, but to Vikrama or Śaka samvat On this supposition Mallavadi lived according to him either in 827 A D or in 962 A D[3]

---

[1] *History of Indian Logic* p 340

[2] जिनान् सद्गतान् जिनमहानस्य *Bodhicharyāvatara*

[3] *History of Indian Logic* p 195

Dr A S Altekar has edited a copper plate inscription of Karkasuvarnavarsha, a Rāshtrakuta king of Gujarat in the *Epigraphia Indica* (Vol XXI p 133) It mentions the names of Mallavādi of the Mula sangha sen-amnāya, his pupil Sumati and Sumati's pupil Aparajita This inscription belongs to Śaka samvat 743 Dr Altekar conjectures that the author of the *Nyaya bindu tippana* is probably this Mallavadi This view is quite consistent with the date of Dharmottara suggested above

It is mentioned by Kamalasila in his commentary on the *Tattva Samgraha* that Śantarakshita had refuted the views of a Digambara Ācharya named Sumati[1] If we assume this Sumati to be the same person mentioned in the above mentioned copper plate, we will have to reconsider the date of Sumati Śantarakshita lived in 705 762 A D according to Dr Bhattacharya The afore said copper plate clearly indicates that Aparajita, the pupil of Sumati, lived in 821 A D In view of this fact we have to recon sider the date of Sumati which is *c* 720 A D according to Dr Bhattacharya[2] In this case there is a gap of 100 years between the pupil and the preceptor In order to avoid this long gap we can safely say that Sumati wrote his work near about 740 A D And this will not be inconsistent with the date of the composition of the *Tattva samgraha* by Śantarakshita who composed it before 749 A D, which is the date of the establishment of a *vihara* in Tibet by him If we believe that Sumati and Śantarakshita were contemporary, the date of Sumati then, might be *c* 705 762 A D And in that case it is not an impossibility if his pupil Aparajita was alive in 821 A D And accordingly Mallavadi, the preceptor of Sumati, can safely be placed between 700 750 A D

In the *tippana* of Mallavadi there is a mention of the views of other pre Dharmottara commentators of the *Nyaya bindu*, but there is no mention of the views of other sub commentators of the *Nyaya bindu tika* Durveka mentions the views of other sub commentators, who have commented upon the *Nyaya bindu tikā* But such is not the case with Mallavadi This also proves

[1] *Tattvasamgraha tika*, pp 379, 382 383, 489, 496

[2] *Tattvasamgraha*, Introduction, p 92

that there is not much difference between the time of Dharmottara and Mallavādi

Mallavadi, the author of the *Naya chakra* can in no case be proved to be the same as the author of this *Tippana* A critical study of the *Naya chakra* definitely establishes the fact that he lived between the times of Dinnaga and Dharmakirti The treatise frequently mentions the name of Dinnaga, but there is no mention at all of those of Kumarila and Dharmakirti There fore, his date as accepted by the tradition may be correct According to Dr Bhattacharya, the date of Dinnāga is c 345 425 A D It is held that Mallavadi had a discussion with the Buddhists in 884 Vira samvat Accordingly, the date of this discussion is 357 A D From this evidence Dinnaga and Mallavadi are proved to be contemporary Therefore, it is not possible that he could have composed the *Tippana* on the *Nyaya bindu tika*

2 *The Tatparya nibandhana tippana*—Muni Punyavijayji has recently acquired a palm leaf MS of this *Tippana* There is no *praśasti* at the end to indicate the name of the author The script of the MS is very old It does not seem to have been copied later than the 12th century It is a brief explanation of the commentary of Dharmottara This *Tippana* clearly shows that Dharmottara refuted the views of Vinitadeva and Śantabhadra The author himself calls it *Tippana* and names it '*Tatparya nibandhana*' विधीयते टिप्पनकं यथामति p 1, धर्मोत्तरटीकाया तात्पर्यनिबन्धन प्रथम परिच्छेद p 42 At the outset of the *Tippana* the following is the *Mangala śloka* —

ससाग्मागरात पार जगनतु तयागनम् ।
प्रज्ञाकणधरं नत्वा कृपानाथि व्यवस्थितम् ॥

If the phrase प्रज्ञाकणधर be understood as having a *slesha* indicating the names of Prajnakara and Karnagomi the date of the author can be proved to be later than both these Ācharyas It seems that he lived before Durveka, since Durveka in his commentary on the first sentence mentions the views of many opponents whereas this *Tippana* here does not mention other views This *Tippana* contains many sentences that are reflected in Durveka's commentary अर्थनि णिचा निर्देश व्याख्यानुरूप

यत्न स्यात, न शास्त्रकारस्य' (pp 5, 30), 'सत्य व्याग्यातुरय यत्न स्यान, न शास्त्रकारस्य। अतोऽकौशलमेव शास्त्रकृत स्यात। (p 24) Durveka has also followed him in making similar remarks (see pp 12, 55 etc) Similar introductory sentences are found in both the texts

This *Tippana* also refers to the composition of a treatise named *Svasamvedana siddhi* एतच्च स्वसवेदनसिद्धौ व्यासतो ज्ञयम (p 32) Vidyabhushana does not mention the name of this treatise

3 *The Nyaya bindu tika tippani*—This work has been edited by Prof Stcherbatsky in the Bibliotheca Buddhica He attributed its authorship to Mallavadi The MS of this *Tippani* was incomplete and hence it has been printed in the same condition The printed *Tippani* covers only upto the यद्यवमध्यवसायसहितमेव प्रत्यक्ष प्रमाण of the Dharmottara's *Tīka* (p 85, line 3) Its *mangala śloka* in the beginning is not available The available *Tippani* is not complete even on the first chapter Hence, the last sentence of this chapter is not available Prof Stcherbatsky conjectured the name of Mallavadi only on the basis of the lists of MSS which mention one *Tippana* by Mallavadi The comparison with the *Tippana* by Mallavadi clearly shows that the *Tippani* edited by Prof Stcherbatsky is different from the *Tippana* by Mallavadi This mistake has been corrected by Prof Stcherbatsky himself in his English translation of the *Nyaya bindu*

In the printed *Tippani* there is a reference to the commentaries by Vinitadeva[1] and Śantabhadra[2] It has been clearly mentioned that Dharmottara has refuted the views of these commentaries He has also rejected the view of Jnānagarbha regarding *Mānasapratyaksha*[3]

4 *The Dharmottara pradīpa*—This work is a commentary on the *Nyaya bindu tikā* by Durveka Miśra, much longer than any of the above mentioned sub commentaries The present edition publishes this sub commentary *for the first time* It explains each and every term of the Dharmottara's commentary Its

[1] *Nyaya bindu tikā tippani*, pp 3, 13, 16, 17, 18, 21, 23

[2] *Ibid* p 13, 16

[3] *Ibid*, p 3

speciality consists in setting forth a divergent viewpoint before actually explaining the interpretation proposed and accepted It is true that almost all the *Tippanis* on the Dharmottara's commentary had adopted this style but it is only in the *Tippana* by Durveka that it is fully developed The language of Durveka is rich expressive and idiomatic Durveka does not believe in forced or unnatural interpretation of the text This is why he repeatedly mentions अपि च क्लिष्टकल्पनया नोपपद्यन एव यतन शब्दा शास्त्रोपपाद्यते p 6 मन्वा शास्त्रा यथाश्रयमन्त्रित सवस्यास्य समयन च वस्तुरकौशल्मेव स्यादिति p 50 मन्वा नीत्वा च नद्योजन वस्तुरकौशल स्यान p 255

It seems that he had collected all the available commentaries and sub commentaries on the *Nyaya bindu* before beginning his present work At many places in his *tippana* he mentions the views of the preceding commentators [1] Different readings have also been discussed by him [2] There is a refreshing candour and impartiality in his treatment after mentioning the conflicting views he often leaves it for the readers to decide for themselves cf अत्र सारासार मन एव विवेचयिष्यन्ति p 9 अत्र च साधु असाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यम p 145

From the study of the *Nyaya bindu* Durveka has drawn the conclusion that the author has composed this treatise from the empirical standpoint i e the Sautrantika view Hence though it may agree with the Yogachara viewpoint on several occasions it need not necessarily agree with it in every case It would be useless to distort the obvious meaning of words with a view to show complete concurrence of the *Nyaya bindu* with the Yogachara philosophy [3]

That modern textual criticism was not unknown to Durveka is evident from the following comment भावनाशब्देन विग्रह तस्य चायमाचष्ट भूतस्येति। भूतार्थस्येति द्रष्टव्यम । लक्ष्यते च भतशब्दसान्निध्यान लेखकेन प्रथमपुस्तके भशब्द प्रक्षिप्त । तस्येति तु वचन सक्षेपेण विग्रह दर्शयतो धर्मोत्तरस्य पाठोऽयथा यथामतविग्रह दर्शयितुकामेन अयपदोपादान किमक्षरगौरव दष्ट यन कवल भूतशब्दोपादान प्रतिपत्तिगौरव रचनाकौशल चाविष्कृतमिति। p 67

---

1 See Indices Nos 6 and 7

2 Pp 19 25 29 83 99 100 111 127 160 181 230 233 252

3 *Dharmottara pradipa* pp 27 42-44 127

Durveka shows his literary skill even in explaining the words like 'तु' 'ननु च' 'च' and the like[1] The explanation of the words like 'उत्पश्याम' etc is an indication of the fact that the commentator had an insight into the inner meaning of the original author[2]

Durveka has admiration for Dharmottara and describes him as a great grammarian— महावैयाकरणोय धर्मोत्तर प्राह —p 138 But he does not flinch from pointing out his defects and correcting them एव नु कथमनेन न व्याख्यानमिति न प्रतीम —p 255 तथा तु न प्रक्रान्त धर्मोत्तरेणेति किमत्र कुम —p 118 अनेन पुनरेवविध विषय परित्यज्यान्य विषयमुपपादयता किमित्यात्मास्यासित इति न प्रतीम —p 137 एव धर्मोत्तरेण कथ न व्याख्यातमिति न प्रतीम —p 212

He does not fail to indicate the defects of even Dharmakirti (p 138) Dharmakirti holds that it is unnecessary to have a *paksha prayoga* like *parvato vahniman* But while illustrating the varieties of *anupalabdhi* (non perception) and elsewhere he proposes the *paksha* (2, 30) Durveka has marked this inconsistency and tried to remove it (p 125)

On many significant occasions he has also shown how the views of Dharmakirti and Dharmottara are untenable and has proceeded to propound the view which he holds as correct (pp 75, 90, 97) All this shows that he was a sound critical scholar of Indian Logic and he had the faculty of independent judgment

Durveka very often adopts the policy of 'tit for tat' Jayanta in his *Nyayamanjari* attacks the Buddhist conception of *tadatmya tadutpatti sambandha* as follows

अन्यपि सौगतोद्गीतप्रतिबन्धद्वयाश्रिता ।
कियन्तो वन गण्यन्ते हेतव साध्यबोधका ॥ —*Nyayamanjari*, p 117

Durveka mentions this idea in the *purvapaksha* in these words — कियद्वा शक्यते निदर्शयितुम (p 115) and in the *uttarapaksha* (refutation) with these words 'कियद्वा शक्यते परिहर्तुम' p 116

Durveka's use of Sanskrit idioms and illustrative arguments has made the dry philosophical treatise quite an interesting one We quote here some of the passages in support of this view —

[1] Pp 13 14 15 33, etc
[2] P 14

अशोत्वर्वाचोयसदृश —p 2, काकतालीयायर्गादि —p 32, काकतालीय न्याय —p 25, 17, 'शङ्कुप्रवशेऽभितारानिगमो जात —p 27, जलतरङ्गन्याय —p 194, 'दण्डाज्जयन्याय —p 4, न गोवित्तो न परीक्षक —p 6, निगडावर्षण न्यायेन' p 53, 'मनोमोदकोपममात्र —p 136, मुत्वा गीर्त्वा p 6, 50, 'अहो न्यायव्यवस्थापनकौशल्यम्'—p 60 न च राजशासन किञ्चिदुत्पश्याम p 60, कदलीगर्भनि सारम —p 63, etc

Durveka has used good irony in condemning the attitude of jealous Panditas in both of his commentaries He says They may be scholars but are certainly not good men, it is only good men who can appreciate virtue Scholars seem to suffer from jealousy, since the treatises of even great scholars show the same fact[1]

No data are available as regards the personal life of Durveka Only this much is known that he was a pupil of Jitari He has confessed his poverty at the end of the *Hetu bindu tika-aloka*[2]

Pt Sukhlalji holds that Durveka lived at the end of the 10th and the first quarter of the 11th century, since the teacher of Dipankara was Jitari Both Dipankara and Jitari were alive at the end of the 10th century A D[3]

---

1 य नूनं प्रथयन्ति नोऽसमगुणा मोहादवज्ञा जना ।
ते तिष्ठन्तु न तान् प्रति प्रयतित प्रारभ्यते प्रक्रम ॥
—*Prameyakamalamartanda* p 1

सन्त प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव ।
न चातीव कतव्य दोषदृष्टिपर मन ॥
दोषो ह्यविद्यमानोपि तच्चित्ताना प्रकाशत ।—*Ślokavartika* p 1
' प्राय प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जन केवल
नानर्थ्येव सुभाषितै परिगतो विद्वेष्टयपीर्ष्यामल ।
तेनाय न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेतस्तत
सूक्ताभ्यासविवर्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥ —*Pramanavartika* 1 2
य नाम कश्चिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञा जानन्ति ते किमपि तान प्रति नैप यत्न ।
उत्पत्स्यते मम तु कोपि समानधर्मा कालो ह्यय निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥
—*Malati madhava*

2 दारिद्र्यदु खादभियोगमात्राद् विशुद्धबुद्धिविरहादबोधात ।
नास्तीह सूक्त मम यत पुन स्यात गुरोर्जितारे स खलु प्रसाद ॥
—*Hetu-bindu tika aloka* p 441

3 *Hetu bindu-tika* Intro p 12 *History of Indian Logic* p 337

Durveka has mentioned the following works composed by himself in the *Dharmottara pradipa* *Viseshakhyana*, *Archataloka* (*Hetu bindu tikaloka*) and *Sthayutbya vichara* The *Kshana bhanga siddhi* and *Catuhsati* have also been mentioned in his *Hetu bindu tikaloka* Thus he composed at least six treatises Rahulji had obtained a MS of the *Hetu bindu tikaloka* from Tibet The MS of the present *Dharmottara pradipa* has also been obtained from the same place The other treatises are still in the region of the unknown

प्रस्तावना

१ बौद्ध न्याय की भूमिका

पालि त्रिपिटक के अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि भगवान बुद्ध तत्कालीन धार्मिक आचारों और दार्शनिक विचारों से असंतुष्ट थे। पालि सुत्तपिटक में हम देखते हैं कि भगवान बुद्ध तत्कालीन अनेक त्यागी तपस्वी श्रमणों के पास साधना और ज्ञानोपार्जन के लिए जाते हैं किन्तु कहीं भी उनके मन की संतुष्टि नहीं होती[१]। अन्त में वे अपना निर्वाणमार्ग स्वयं ढूंढ़ते हैं और चार आर्यसत्य अनात्मवाद तथा मध्यमप्रतिपदा की प्रतीति होने पर धर्मचक्रप्रवर्तन करते हैं। उनके उपदेश की विशेषता में से ही जिस धर्म और दर्शन का निर्माण हुआ वह आज संसार में बौद्ध धर्म और दर्शन के नाम से विख्यात है।

बौद्धधर्म का दार्शनिक सिद्धान्त अनात्मवाद या नैरात्म्यवाद है फिर भी वह आध्यात्मिक (Spiritual) धर्म है क्योंकि अनात्मवाद की मान्यता होते हुए भी उसमें कर्मवाद परलोकवाद बंध तथा मोक्ष की व्यवस्था है। बौद्धधर्म आध्यात्मिक धर्म होने से वस्तुतः उसमें एकान्त समाधि से तत्त्वका साक्षात्कार माना गया है तर्क के बल पर नहीं। अतएव उसे विवाद से कोई प्रयोजन नहीं होना चाहिए। किन्तु जिस परिस्थिति में यह उत्पन्न हुआ और जिस रूप में उसका प्रचार हुआ यह दृष्टिगत करें तो यही कहना पड़ेगा कि तत्कालीन परिस्थिति में तार्किक वाद प्रतिवाद के बिना नए धर्म का प्रचार संभव नहीं था।

एक ओर चार्वाक दर्शन की मान्यता रखने वाले लोग थे जो भौतिक सुख की प्राप्ति को ही परम पुरुषार्थ मानते थे और किसी प्रकार की आध्यात्मिक साधना में विश्वास नहीं रखते थे तो दूसरी ओर उनका तीव्र विरोध करने वाले श्रमणों का भी वर्ग था जो कायक्लेश को ही आध्यात्मिक साधना का अंग मानते थे। एक ओर वैदिक ब्राह्मणों का वर्ग था जो काम्यकर्मों का प्रतिपादन करता था तो दूसरी ओर ऐसे भी लोग थे जो अद्वैत ब्रह्मतत्त्व के ध्यान का प्रचार कर रहे थे। ऐसी परिस्थिति में इन सबका विरोध करने वाले भगवान बुद्ध और उनकी शिष्य परम्परा के लिए वाद विवाद करना अनिवार्य था। विरोधियों के मन्तव्यों का तर्कसंगत युक्तियों के बल से निरास और अपने मन्तव्यों की स्थापना करना—यह भी एक धर्मप्रचार का अच्छा साधन था। उस साधन को भगवान बुद्ध और उनकी शिष्यपरंपरा ने अपनाया और इसी में बौद्ध न्याय या प्रमाणशास्त्र की भूमिका है।

पालि त्रिपिटक में ऐसे कई सुत्त हैं जिनमें हम देखते हैं कि भगवान बुद्ध ने अपने विरोधियों के मन्तव्यों का विविध युक्तियों के बल से निरास करके अपने मन्तव्यों की स्थापना

---

[१] मज्झिमनिकाय—अरियपरियेसनसुत्त १२६ बोधिराजकुमारसुत्त २४५ आदि।

की है।[१] उन सुत्तों के अध्ययन से एक बातका तो निश्चय हो जाता है कि स्वयं भगवान बुद्ध अन्यतीर्थिकों के मन्तव्यो का निरास जब करते हैं तब आगमप्रामाण्य या किसी के वचन के प्रामाण्य को नहीं मानते किन्तु युक्ति का ही मुख्य रूप से अवलम्बन लेते हैं। उनकी युक्तियों का मूलाधार व्याप्ति नहीं किन्तु दृष्टान्त होता है। दृष्टान्त के बलसे वे अपने मन्तव्य को स्थिर करते हैं और दृष्टान्त के ही बल से प्रतिवादी के मन्तव्य का निरास करते हैं। उनकी युक्ति की विशेषता दृष्टान्त में ही है। वे एसा दृष्टान्त उपस्थित करते हैं जिससे प्रतिवादी उनकी बात को बिना माने रह नहीं सकता। वस्तुत उस समय के वादकी यही विशेषता है। उपनिषदों में भी हम देखते हैं कि दृष्टान्त के बलसे अद्वैत ब्रह्म की सिद्धि की गई है। अतएव हम कह सकते है कि तत्कालीन वादप्रक्रिया में दृष्टान्त का अधिक महत्व था। यही कारण है कि प्राचीन काल के ग्रन्थोमें जात्युत्तर (Sophistic Answers) की विशेष विचारणा है। जात्युत्तर में साधर्म्य और वैधर्म्य दृष्टान्त को लेकर ही परमत का खण्डन करने की प्रक्रिया सन्निविष्ट है। इसीसे हम देखते है कि न्यायसूत्र और प्राचीन बौद्ध न्यायग्रन्थो में अनुमान प्रमाण या व्याप्ति की विशेष विचारणा न होकर जात्युत्तर की प्रक्रिया को विशेष महत्त्व दिया गया है। प्राचीन बौद्ध तर्क पथ और न्यायसूत्र में वाद विवाद से सबद्ध विषयों का ही अधिक समावेश हुआ है, शुद्ध प्रमाणविचारणा का स्थान गौण है। अतएव दृष्टान्त-मूलक जात्युत्तरो का प्राधान्य प्राचीनकालीन न्यायशास्त्र की विशेषता है। न्यायसूत्र, चरक-संहिता, और बौद्धो के तर्कशास्त्र, उपायहृदय, आदि ग्रंथों की तुलना करने से यह स्पष्ट होता है कि प्राचीनकालीन न्यायप्रणाली में ऐसा कोई मौलिक सैद्धान्तिक भेद नहीं था जिसके कारण वैदिक न्यायपद्धति से बौद्ध न्यायपद्धति का भेद किया जा सके। प्रतिपाद्य विषय का भेद अवश्य था किन्तु प्रतिपाद्य विषय की सिद्ध करने का साधन जो न्यायप्रणाली या आन्वीक्षिकी विद्या थी वह एक ही थी। वैदिक दार्शनिक आत्माकी सिद्धि करें या आत्मा की नित्यता की या एकता की सिद्धि करें और बौद्ध दार्शनिक निरात्मवाद और क्षणिकवाद की स्थापना करें, यह प्रतिपाद्य विषय दोनो क भिन्न है किन्तु दोनों अपनी सिद्धि के लिए जिस साधनप्रक्रिया का प्रयोग करते थे वह प्रक्रिया प्राय सर्वसम्मत होती थी। यही कारण है कि प्राचीनकालीन आन्वीक्षिकी विद्या में या हेतुविद्या में बौद्ध हेतुविद्या जैसी कोई स्वतन्त्र विद्या नहीं थी। किन्तु इसका अर्थ यह भी नहीं है कि बौद्धों ने प्राचीन हेतुविद्या में कुछ भी नया नहीं किया। जातिकी प्रक्रिया में न्यायसूत्र, चरक और बौद्धों के उपायहृदय और तर्कशास्त्र में सर्वथा ऐकमत्य है यह कहने का तात्पर्य नहीं। उन सभी में थोडा मतभेद होते हुए भी वह मतभेद एसा नहीं कि उसके कारण बौद्धो की हेतुविद्या को या चरक की हेतुविद्या को न्यायसूत्रगत हेतुविद्या से स्वतन्त्र स्थान मिल सके। तुलना[२] से इतना निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि प्राचीनकालीन हेतुविद्या की प्रक्रिया

[१] दीघनिकाय—पोट्ठपादसुत्त १ ९, तेविज्जसुत्त १ १३, महानिदानसुत्त २ १५। अगुत्तरनिकाय—वेरजकसुत्त ८ १ २ १, सीहसुत्त ८ १ २ २। मज्झिमनिकाय—अस्सलायनसुत्त २ ५ ३, आदि।

[२] तुलना के कोष्ठको के लिए देखो—Tucci *Pre Dignaga Buddhist Texts* (G O S) Introduction p *16*

सर्वत्र एक जैसी थी। उसमें वैदिक और बौद्ध हेतुविद्या ऐसा स्पष्ट मौलिक भेद नहीं था। उस हेतुविद्या का विकास वैदिकों ने ही नहीं किया, अपने काल में बौद्धों ने भी उसके विकास में योगदान किया। अर्थात् यह कहा जा सकता है कि भारतीय हेतुविद्या की परम्परा प्राचीन काल में प्राय एक ही थी और वही वैदिक और बौद्ध हेतुविद्या [redacted] आगामी विकास की भूमिका है।

२ बौद्धों में हेतुविद्या का महत्त्व

भगवान् बुद्ध के जीवनकाल में ही बौद्धधर्म ने संघ का रूप ले लिया था। अतएव संघ की आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए बौद्धधर्म के अनुयायियों में उत्तरोत्तर वृद्धि करना आवश्यक था। यह वृद्धि बौद्धधर्म के प्रचार से ही हो सकती थी और प्रचार का सर्वोत्तम साधन यही समझा गया कि बौद्ध मन्तव्यों को हेतुविद्या का आश्रय लेकर स्पष्ट किया जाय। इसी कारण से बौद्धों में हेतुविद्या का महत्त्व यहां तक बढ़ गया कि कुछ बौद्ध पंडितों ने इस हेतुविद्या का समावेश अभिधर्म में कर दिया।[१] किन्तु वस्तुत हेतुविद्या यह लौकिक विद्या ही है, आध्यात्मिक विद्या नहीं है, क्योंकि हेतुविद्या का प्रयोजन वाद-विवाद में प्रतिवादी को हराना या मूढ बना देना है। वाद-विवाद में ऐसे भी प्रसंग आते हैं जब अपने शास्त्र को और शास्त्रसंमत मन्तव्यों को भी कभी कभी एक ओर रख देना पडता है और प्रतिवादी को येन केन प्रकारेण परास्त करना ही मुख्य ध्येय हो जाता है। इसी दृष्टि को सामने रखते हुए व्याख्यायुक्ति में यह कहा गया हो कि हेतुवादी या तार्किक शास्त्र का अनुसरण नहीं करता[२] तो कोई आश्चर्य की बात नहीं है। किन्तु हेतुवादी को ऐसा स्वातन्त्र्य देने से तो 'मूले कुठाराघात' होने की संभावना होती है। यही देखकर आचार्य असंग ने स्पष्ट कहा है कि हेतुवाद का आश्रय आगम होता है।[३] अर्थात् आगमसंमत मन्तव्यों को ही आधारशिला मानकर हेतुवाद का प्रयोग करना चाहिए क्योंकि सत्यदर्शन का मूल आप्त है, तर्क नहीं। अतएव आचार्य असंग ने अन्य विद्याओं के साथ हेतुविद्या का अध्ययन भी बोधिसत्त्व के लिए आवश्यक इसलिए बताया है कि उससे परवादी का निग्रह किया जाता है।[४] इस प्रकार हम देखते हैं कि आत्मविकास के लिए निर्वाणमार्ग का प्रतिपादन करना यह भगवान् बुद्ध का मुख्य ध्येय होने पर भी जब उनका धर्म एक संघ के रूप में हो गया तो उस मार्ग के पथिक के लिए हेतुविद्या जैसे लौकिक विषयों का अध्ययन भी आवश्यक माना जाने लगा, और अपनी एकाकी साधना को छोड़कर बुद्धशासन की रक्षा वादविवाद करके करना यह उसका आवश्यक कार्य हो गया।

---

१ Bu ston *History of Buddhism*—Translated by Dr E Obermiller, Heidelberg 1931, Part I, P 45

२ Bu ston *History of Buddhism* Part I, P 45

३ "अदृष्टमत्याश्रयो हि तर्क कश्चिदागमनिश्रितो भवति'—महायानसूत्रालकार १ १२

४ महायानसूत्रालकार ११ ६०, तुलना करो—वेदान्त सूत्र २ १ ११

प्रमाणसमुच्चय में स्पष्ट कहा है कि प्रमाणसमुच्चय की रचना का प्रयोजन यह है कि प्रमाण और प्रमेय का सुविशद निरूपण करना जिससे तैर्थिकों के मतों का मिथ्यात्व स्वत सिद्ध हो जाय। इसका यह दावा नहीं कि तर्कशास्त्र के अध्ययनमात्र से तैर्थिक लोग अपना मत छोडकर बौद्धधर्म स्वीकृत कर लेंगे। क्योंकि बौद्धदर्शन में प्रतिपादित परम सिद्धात ऐसा नहीं, जो तर्क का विषय बन सके। तर्क का अध्ययन केवल मिथ्यात्व को हटाने में सहायक होता है जिससे बौद्धसिद्धान्त के अध्ययन का मार्ग सरल होता है। जो लोग केवल तर्क के सहारे जिज्ञासु को बौद्धदर्शन के परम तत्त्व का अवगमन करा देना चाहते हैं वे उस परम तत्त्व से अति दूर हैं और वे अपने कार्य में विफल रहेंगे।[1] इससे हमें बौद्धाचार्य की दृष्टि में हेतुविद्या का महत्त्व क्या है और उसकी मर्यादा क्या है इसका पता चलता है।

३ प्रमाणसमुच्चय में बौद्ध प्रमाणशास्त्रका बीजवपन

धर्मप्रचारकी दृष्टिसे हेतुविद्या का महत्त्व जब स्थापित हो गया तब अपने दार्शनिक मन्तव्योंके अनुकूल हेतुविद्या का विकास करना आवश्यक हो जाय यह स्वाभाविक है। आचार्य दिग्नाग तक स्थिति यह रही कि सर्वसामान्य हेतुविद्या का आश्रय लेकर बौद्ध अपने मन्तव्योंकी स्थपना वाद-विवाद में करते रहे किन्तु स्वतन्त्र बौद्ध दृष्टिसे हेतुविद्या का निरूपण करने का प्रयत्न नहीं हुआ। वाद-विवाद के प्रसंगमें बौद्धों को उस सर्वमान्य हेतुशास्त्र या हेतुविद्या की त्रुटियाँ भी ध्यान में आना स्वाभाविक है और यह पता लगना भी स्वाभाविक है कि उनके सूक्ष्म सिद्धान्तो की स्थापना के लिए प्रचलित साधन संपूर्णत समर्थ नहीं है, उसमें परिवर्तन की आवश्यकता है। अतएव यह ज्ञात हो गया कि सिर्फ दूसरो के सिद्धान्तो की ही परीक्षा करना आवश्यक नहीं, किन्तु परीक्षा के साधन की भी परीक्षा उतनी ही आवश्यक है। इसी विचार से दिग्नागने बौद्ध दृष्टिको लेकर प्रमाणशास्त्र के विविध ग्रन्थो की रचना की।

[2]आचार्य दिग्नागका समय मुख्यत बौद्ध परंपराके आधार पर डॉ० विनयतोष भट्टाचार्यने ३४५–४२५ ई० माना है। कांचीके पासके सिंहवक्त्रके ब्राह्मण कुलमें दिग्नागने जन्म लिया था। वात्सीपुत्रीय नागदत्त ने दिग्नागको बौद्ध दीक्षा देकर हीनयान में प्रविष्ट किया था किन्तु बादमें वे महायानी वसुबन्धु के शिष्य बन गए[3]। उसके बाद वे नालंदा में आकर रहे और इधर-उधर भ्रमण करके अन्य तीर्थिकों को वाद में परास्त करते रहे। इससे उनकी उपाधि 'तर्कपुंगव' बन गई थी। उन्होंने अपने जीवन का अधिकाश आन्ध्र

---

[1] Bu ston *History of Buddhism*, Part I, P 46

[2] तत्त्वसंग्रह प्रस्तावना पृ० ७३

[3] नयचक्रवृत्तिमें दिग्नागका वसुबन्धु के शिष्य रूपसे उल्लिखित किया है—"इदानीं वसुबन्धो स्वगुरो 'ततोऽर्थाद् विज्ञान प्रत्यक्षम्' इति वृत्तो यदुत्तरमभिहित ' दिग्नेन वसुबन्धु-प्रत्यक्षलक्षण दूषयता'—नयचक्रवृत्ति पृ० ९६ (मुनि श्री जबूविजयसपादित)

में व्यतीत किया और अन्तमें उडीसा के जगल में एकान्त में मृत्युको प्राप्त हुए। दिग्नाग के जीवन की इन घटनाओं का उल्लेख लामा तारानाथ ने किया है।[1]

दिग्नाग के न्याय के ग्रन्थ ये हैं—प्रमाणसमुच्चय, प्रमाणसमुच्चयवृत्ति, हेतुचक्रसमर्थन, न्यायद्वार—न्यायमुख, आलम्बनपरीक्षा, आलम्बनपरीक्षावृत्ति और त्रिकालपरीक्षा।

दिग्नाग के प्रमाणसमुच्चय से पूर्व जितने भी बौद्धन्याय के ग्रन्थ लिखे गए उनमें प्रमाणविचार गौण है या बिलकुल नहीं, किन्तु वाद विवाद से सबद्ध विषयो का ही अधिक निरूपण है। वादविधि या वादविधान, उपायहृदय, तर्कशास्त्र, न्यायमुख ये ग्रन्थ मुख्यत जाति और निग्रहस्थान का निरूपण करते हैं और वाद के गुणदोषो का तथा खण्डन-मण्डन की प्रक्रिया का वर्णन करते हैं। नागार्जुन की विग्रहव्यावर्तिनी तो प्रमाण के सामर्थ्य के विषय में ही प्रश्न उपस्थित करके प्रमाण को कुछ भी सिद्ध करने में असमर्थ बताती है। इतना ही नहीं, ब्राह्मण दर्शनोंमें भी न्यायसूत्र को हम प्रधानतया प्रमाणशास्त्र का ग्रन्थ नहीं कह सकते; क्योंकि उसमें भी वादसबद्ध विषयों ने ही अधिकाश रोक रखा है। और न्यायसूत्र के बाद भी ऐसा कोई स्वतत्र ग्रन्थ दिग्नागपूर्व नहीं बना जिसमें शुद्ध प्रमाणों की चर्चा हो। ऐसी परिस्थिति में मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्र के पिता का पद दिग्नाग को विद्वानो ने दिया है वह उनके व्यक्तित्व का पूरा परिचायक है। दिग्नाग ही सर्व प्रथम हैं जिन्होंने प्रमाणशास्त्र को पृथक् शास्त्र का रूप प्रदान किया है। अतएव भारतीय प्रमाणशास्त्र के पिता दिग्नाग हैं। इस प्रकार दिग्नाग जब भारतीय प्रमाणशास्त्र के पिता हैं तो बौद्धों के प्रमाणशास्त्र के वह पिता या प्रस्थापक बनें इसमें तो कोई संदेह को स्थान ही नहीं।

दिग्नागन जब एक नया मार्ग अकित कर दिया तब उनके मार्गका अनुगमन बौद्ध और बौद्धेतर दर्शनोंमें हुआ। स्वय दिग्नागके शिष्य शकरस्वामी ने दिग्नागके प्रमाण-समुच्चयादि ग्रन्थो के साररूपसे न्यायप्रवेश लिखा।[2] धर्मकीर्ति के गुरु धर्मपाल ने दिग्नाग के आलम्बनपरीक्षा ग्रन्थ की व्याख्या की। जिनेन्द्रबुद्धि ने प्रमाणसमुच्चय की टीका विशालामलवती लिखी। ईश्वरसेन ने भी प्रमाणशास्त्र का कोई स्वतत्र या व्याख्या ग्रन्थ अवश्य लिखा होगा, क्योकि उनके सिद्धान्तों का खण्डन धर्मकीर्ति ने किया है। कहा जाता है कि धर्मकीर्ति ने प्रमाणसमुच्चय का अध्ययन ईश्वरसेन से ही किया था[3]। इस प्रकार दिग्नाग की परपरा को उनकी शिष्य परपरा में आग बढाया गया, किन्तु दिग्नाग की इस परपरा में धर्मकीर्ति ऐसे हुए जिन्होंने प्रमाणसमुच्चय की टीका प्रमाणवार्तिक नाम से लिखी। यह व्याख्या उद्द्योतकर के न्यायवार्तिक की तरह व्याख्येय ग्रन्थ से भी महत्त्वपूर्ण हुई। परिणाम यह हुआ कि उसके बाद सर्वत्र धर्मकीर्ति के प्रमाणवार्तिक और उनके अन्य ग्रन्थों का ही अध्ययन-अध्यापन बढ़ा। अन्य दार्शनिको ने भी बौद्ध सिद्धान्तों के

---

१ S Vidyabhusana *History of Indian Logic* p 272, तत्त्वसग्रह प्रस्तावना पृ० ७४

२ Dhruva's *Nyāyaprave sa Introduction*, P XIII

३ Vidyabhusana *History of Indian Logic*, P 307

खण्डन करने के प्रसग में दिग्नाग के वाक्यों को न लेकर धर्मकीर्ति के होवा क्यों का खण्डन शुरू कर दिया और दिग्नाग के स्थान में सर्वत्र धर्मकीर्ति का ही नाम लिया जाने लगा। अतएव यह कहा जा सकता है धर्मकीर्ति से दिग्नाग की परपरा नये रूप में अवतीर्ण हुई। इन धर्मकीर्ति की परपरा को भी उनकी शिष्य-परपरामें होने वाले देवेन्द्रबुद्धि, शान्तभद्र, विनीतदेव, धर्माकरदत्त (अर्चट), धर्मोत्तर, प्रज्ञाकर आदिने पुष्ट किया और उसका विकास उत्तरोत्तर बढ़ता ही गया। भारत में मुसलमानी आक्रमणों से जब बौद्ध विहारों का लोप हुआ तब बौद्ध प्रमाणशास्त्र का विकास भारत में रुक गया, किन्तु वह तिब्बत में और चीन देश में हुआ।

बौद्धो के प्रमाण-शास्त्र के इस विकास के साथ साथ बौद्धेतरों में भी स्वतन्त्र प्रमाण-शास्त्र का विकास होना अनिवार्य था। मीमासा जैसे दर्शनो में जहां प्रमाण की चर्चा सर्वथा गौण थी वहां भी—कुमारिल ने श्लोकवार्तिक लिख कर और प्रभाकर ने बृहती लिख कर प्रमाणविद्या को मीमासक दृष्टि से प्रतिष्ठित किया। नैयायिकों में भी केवल प्रमाण की चर्चा करने वाले न्यायसारादि ग्रन्थ बन और गगेश की तत्त्वचिन्तामणि ने प्रमाणशास्त्र को जो प्रगति दी उसके फलस्वरूप नव्यन्याय का उत्तरोत्तर विकास हुआ जो आज तक हो रहा है। वेदान्त में भी प्रमाणशास्त्र की दृष्टि से वेदान्तपरिभाषा जैसे ग्रन्थ बने। जैनो ने तो जब से दार्शनिकों के अखाडे में प्रवेश किया है तब से दार्शनिक क्षेत्र में प्रमाणशास्त्र के विषय में ही अधिक लिखा है। सिद्धसेन का न्यायावतार, अकलक के न्यायविनिश्चय आदि ग्रन्थ, विद्यानन्द की प्रमाणपरीक्षा, माणिक्यनदी का परीक्षामुख, यशोविजयकी तर्कभाषा आदि ग्रन्थ इसके साक्षी है।

प्रमाणशास्त्रके इस विकासके कारण जात्युत्तर और निग्रहस्थानके विचारका जो प्राधान्य प्राचीन तर्कशास्त्र में दृष्टिगोचर होता था वह मध्यकालीन प्रमाणविचारके प्राधान्यके कारण सर्वथा गौण हो गया। इतना ही नहीं, जात्युत्तरकी प्रक्रिया ही हीन मानी जाने लगी। धर्मकीर्तिने तो वादन्याय ग्रन्थ लिखकर जाति और निग्रहस्थानोंकी समालोचना की, उनके भेदोपभेदों में असगति दिखाई और सर्वथा अव्यवहार्यता भी प्रतिपादित की। अपने न्याय-बिन्दु ग्रन्थ में तो जात्युत्तरके लिये एक वाक्य ही लिखा और वह भी यह बताने के लिए कि जात्युत्तर दूषण नहीं, दूषणाभास है। प्रमाणशास्त्रमें जब स्वार्थ और परार्थ अनुमान के स्वरूप का सुस्पष्ट निरूपण हो जाय तब जात्युत्तरोकी परीक्षा सहज हो जाती है और उनकी व्यर्थता और असामर्थ्य भी स्वत प्रकट हो जाते है। परिणामस्वरूप प्रमाण-शास्त्र में जात्युत्तर का विचार सर्वथा गौण हो जाय यह स्वाभाविक है। प्राचीन और मध्यकालीन न्यायशास्त्र का मुख्य भेद भी यही है कि प्राचीन काल में जहां जाति और निग्रह-स्थान का विचार ही मुख्य था वहां मध्यकाल में वह गौण हो गया और उसका स्थान प्रमाणने और उसमें भी अनुमान ने ले लिया।

मध्ययुगीन समग्र बौद्धसाहित्य की विशेषता भी यही है कि उस काल में आध्यात्मिक विद्या—निर्वाणमार्ग के विषय में उतने प्रौढ ग्रन्थ लिखे नहीं गए जितने प्रमाणशास्त्रके विषय

में। दार्शनिक मन्तव्य के शून्यवाद या विज्ञानवाद के मध्यकालीन ग्रन्थों में भी यदि प्रौढता है तो उसका कारण भी यही है कि उन मन्तव्यो की विवेचना नूतन प्रस्थापित प्रमाणमार्ग के अवलम्बन से की गई है। खासकर सुविवेचित अनुमानप्रणाली का आश्रय लेकर मन्तव्यो की स्थापना की गई है। शून्यवाद जैसे अतिगहन वाद को भी अनुमानप्रदर्शित युक्तियो के बल से ही स्थापित किया गया है और यदि प्रमाणपद्धति का निरास भी किया गया है तो उसमें भी प्रमाणपद्धति का अवलम्बन है ही। फलस्वरूप प्रमाणशास्त्र के विषय में मध्यकाल में इतना लिखा गया कि स्वय उस साहित्य का एक पृथक् वर्ग बौद्ध साहित्य में हो गया। इतना ही नहीं, उस विद्या का अनिवार्य अध्ययन भी आध्यात्मिक साधक के लिए भी आवश्यक हो गया।

४. धर्मकीर्ति और उनकी परंपरा

आचार्य दिग्नागने प्रमाणसमुच्चय लिखकर जब बौद्ध प्रमाणशास्त्रका बीजवपन किया तब उसकी प्रतिक्रिया वैदिक दार्शनिको में होना स्वाभाविक था। न्यायदर्शनके व्याख्याकारो में उद्द्योतकरने आचार्य दिग्नाग के मन्तव्यो का खण्डन करके न्यायशास्त्र की प्रतिष्ठा सुरक्षित की। मीमांसक कुमारिल ने भी दिग्नागके प्रमाणविचार का खण्डन करके मीमासको के मन्तव्यो को सुदृढ बनाया। इसी प्रकार अन्य मल्लवादी जैसे जैन आचार्यों ने भी दिग्नाग के मन्तव्यो की समालोचना की। इस समालोचना के फलस्वरूप बौद्ध विद्वानो को भी अपने प्रमाणशास्त्र के विषय में पुनर्विचार करने का अवसर उपस्थित हुआ। उन विद्वानों में धर्मकीर्ति एक ऐसा विद्वान् हुआ जिसने आचार्य दिग्नाग के दार्शनिक विचारों का सुविशद विवरण किया। इतना ही नहीं, उद्द्योतकर कुमारिल आदि वैदिक दार्शनिको की समालोचना करके बौद्ध प्रमाणशास्त्र की भूमिका को सुदृढ बनाया। उन्होंने केवल वैदिक विद्वानो की ही समालोचना नहीं की, स्वय दिग्नाग की भी समालोचना कुछ गौण विषयो में की और दिग्नाग के शिष्य ईश्वरसेन, जिन्होंने दिग्नाग के मन्तव्यों का अपनी समझ के अनुसार व्याख्यान किया था, उनकी भी समालोचना करके बौद्ध विज्ञानवाद के आधारभूत प्रमाणविचार को सुदृढ बनाया। इसीलिए वे वार्तिककारके नाम से विख्यात हुए।

बुदोन (Bu-ston) के अनुसार धर्मकीर्ति के सातो ग्रन्थ प्रमाणसमुच्चय के वार्तिकरूप है[१] किन्तु स्वय धर्मकीर्तिने तो प्रमाणवार्तिक को ही वार्तिक कहा है। वस्तुत प्रमाणसमुच्चय में प्रतिपादित विषयो का ही विशेष विवरण धर्मकीर्ति के ग्रन्थों में होने से उन्हें प्रमाणसमुच्चय के वार्तिक मानने में असगति नहीं है। अतएव इस दृष्टि से बुदोन का कथन भी सगत हो सकता है। किन्तु एक बात निश्चित है कि धर्मकीर्तिके ग्रन्थों के बन जाने के बाद दिग्नाग के ग्रन्थों का अध्ययन प्राय बन्द हो गया।

---

१ Bu ston —History of Buddhism, p 44

आचार्य धर्मकीर्ति के सात ग्रन्थ ये हैं—

१—[1]प्रमाणवार्तिक, २—प्रमाणविनिश्चय, ३—[2]न्यायबिन्दु, ४—[2]हेतुबिन्दु ५—[1]वादन्याय, ६—सबधपरीक्षा[3] और ७—सतानान्तरसिद्धि। इसके अतिरिक्त प्रमाणवार्तिक के स्वार्थानुमान परिच्छेद[4] की तथा सबधपरीक्षा की टीका भी स्वय धर्मकीर्ति न लिखी है।

बुदोन के अनुसार धर्मकीर्ति के ग्रन्थो का विभाजन प्रधान और पूरक ग्रन्थों में है। न्यायबिन्दु की रचना तीव्रबुद्धि पुरुषों के लिए, प्रमाणविनिश्चय[5] का निर्माण मध्यमबुद्धि के लिए और प्रमाणवार्तिक की रचना मन्दबुद्धि पुरुषों के लिये की गई है। ये ही तीनों ग्रन्थ प्रधान है जिनमें सब प्रमाणों का विवेचन किया गया है। शेष चार पूरक ग्रन्थों में किसी में भी प्रत्यक्ष का विशेष विवरण नहीं मिलता किन्तु स्वार्थानुमान से सम्बद्ध हेतु का निरूपण हेतुबिन्दु नामक ग्रन्थ में है और सम्बन्धका निरूपण सम्बन्धपरीक्षा में है। वादन्याय में परार्थानुमान से सबद्ध विषयो का अर्थात् परार्थानुमान के अवयवों का तथा जय-पराजय की व्यवस्था कैसे हो इसका विशेष निरूपण है। सन्तानान्तरसिद्धि में विज्ञानवाद में सांवृतिक दृष्टि से स्वभिन्न सतान का अनुमान कैसे होता है यह बताया गया है।

[4]दिग्नाग की तरह धर्मकीर्ति भी दक्षिण में त्रिमलय में ब्राह्मणकुल में पैदा [illegible]। प्रारभिक विद्या उन्होने ब्राह्मणदर्शन की ली। वसुबन्धु के शिष्य धर्मपाल जो अत्यत वृद्ध हो गए थे उनके पास बौद्धदर्शन का विशेषरूप से अध्ययन करने की दृष्टि से धर्मकीर्ति नालन्दा आए। उनको तर्कशास्त्र में विशेष रुचि थी अतएव दिग्नाग के शिष्य ईश्वरसेन के सपर्क में रहकर प्रमाणशास्त्र का अध्ययन किया और अपनी प्रतिभा के बल से दिग्नाग के प्रमाणशास्त्र में ईश्वरसेन भी आगे बढ़ गए। फिर अपना जीवन उन्होंने वादविवाद और प्रमाणवार्तिक आदि ग्रन्थो की रचना में बिताया, और अत में कलिंग देश में मृत्यु के वश हुए। लामा तारानाथ ने धर्मकीर्ति का जो जीवनवृत्त दिया है उसका यह साराश है।

---

[1] सस्कृत में उपलब्ध है और प्रकाशित है।

[2] हेतुबिन्दु की टीका सस्कृत में उपलब्ध है किन्तु मूल को तिब्बती से पुन सस्कृत किया गया है।

[3] प्राय इसकी सभी कारिका प्रमेयक० पृ० ५०३–५११ और स्याद्वादर० पृ० ८१२ म उद्धत है। श्री राहुल जी ने भी प्रमाणवार्तिकभाष्य की भूमिका में कारिकाओं को उद्धृत किया है।

[4] बुदोन ने लिखा है कि काश्मीरी पडित ज्ञानश्री के मतानुसार प्रमाणविनिश्चय ग्रन्थ प्रमाणसमुच्चयका वार्तिक नही है किन्तु धर्मोत्तर तो उसे प्रमाणसमुच्चय का वार्तिक मानते है और यही मत ठीक भी है—Bu ston History of Buddhism p 45

[५] Buddhist Logic Vol I p 35

कुमारिल और धर्मकीर्ति समसामयिक थे ऐसी तिब्बती परंपरा है[1] किन्तु कुमारिल ने धर्मकीर्ति का नहीं पर दिग्नाग का खण्डन किया है, जब कि धर्मकीर्ति ने कुमारिल का खण्डन किया है।[2] ऐसी स्थिति में कुमारिल धर्मकीर्ति के वृद्ध समकालीन ही हो सकते हैं।

आचार्य धर्मकीर्ति को धर्मपालका शिष्य कहा है और धर्मपाल को वसुबन्धु का शिष्य कहा है। वसुबन्धु दो हुए हैं। प्रथम वसुबन्धु का जन्म ई० ३२० और मृत्यु ३८० ई० में है जबकि दूसरे वसुबन्धु का जन्म ४०० ई० और मृत्यु ४८० ई० में हुई–ऐसा प्रो० फ्राउवेल्नेर ने सिद्ध किया है[3]। ये धर्मपाल प्रथम वसुबन्धु के शिष्य नहीं हो सकते क्योंकि धर्मपाल के शिष्य शीलभद्र ई० ६३५ में विद्यमान थे जब ह्युएन सांग नालन्दा में गए थे।

आचार्य धर्मकीर्ति ने ईश्वरसेन के पास तर्कशास्त्र का अध्ययन किया यद्यपि उनके दीक्षागुरु विद्वान और नालन्दा के प्रसिद्ध आचार्य धर्मपाल थे। ऐसी स्थिति में यही मानना पड़ता है कि जब धर्मकीर्ति दीक्षित हुए तब धर्मपाल मरणासन्न ही थे। ह्युएन सांग ने कौशाम्बी में बौद्धविहार के भग्नावशेष देखे जहाँ धर्मपाल ने वादविवाद करके तार्किकों को हराया था। ऐसी स्थिति में ह्युएन सांग के भ्रमण (ई० ६२९–६४५) से कई वर्ष पहले धर्मपाल की मृत्यु हो गई थी ऐसा मानना पड़ता है। धर्मपाल के गुरु द्वितीय वसुबन्धु की मृत्यु ई० ४८० में हुई तो स्वयं धर्मपाल की मृत्यु ई० ५८० के पश्चात् नहीं हो सकती। इस दृष्टि से धर्मकीर्ति के समय का विचार करें तो उनका कार्यकाल ई० ५५० ६०० तक हो सकता है। ऐसा मानने पर दिग्नाग के शिष्य ईश्वरसेन से धर्मकीर्ति का अध्ययन संगत नहीं। अतएव ईश्वरसेन को दिग्नाग (ई० ३४५–४२५) का साक्षात् शिष्य नहीं माना जा सकता।

कुमारिल का खण्डन धर्मकीर्ति ने किया है। कुमारिल का समय डा० कुन्हन राजा ई० ५५० माना है और प्रो० ब्रूनो के मत का समर्थन करके कहा है कि भर्तृहरि का समय इसमें बाधक नहीं। इत्सिंगनिर्दिष्ट भर्तृहरि कोई दूसरा ही होगा[4]। अतएव कुमारिल के समय के साथ भी धर्मकीर्ति के उक्त समय का कोई विरोध नहीं।

ह्युएन सांग ने धर्मकीर्ति का उल्लेख नहीं किया इस दलील से धर्मकीर्ति के समय को ६३५ ई० के बाद रखना चाहिए—इस मत की समालोचना श्री राहुल जी ने वादन्याय की प्रस्तावना में की है अतएव वह भी बाधक नहीं है।[5] पं० श्री महेन्द्रकुमार जी ने अकलंकग्रन्थत्रय की प्रस्तावना में[6] श्री राहुल जी की दलीलों का उत्तर देने का प्रयत्न किया है किन्तु जब भर्तृहरि के समय को ६००–६५० के स्थान में प्रो० ब्रूनो—४५० ई० में रखते

---

[1] तत्त्वसंग्रह—प्रस्तावना पृ० ८०।

[2] अकलंकग्रन्थत्रय—प्रस्तावना पृ० १८।

[3] *On the Date of Vasubandhu—1951 p 54—55*

[4] सी कुन्हन राजा श्लोकवार्तिकतात्पर्यटीका प्रस्तावना पृ० १७।

[5] श्री राहुल सांकृत्यायन वादन्याय प्रस्तावना पृ० ५।

[6] पं० महेन्द्रकुमार अकलंकग्रन्थत्रय प्रस्तावना—पृ० २१।

हैं और कुमारिल का समय भी तदनुसार बदल जाता है तो कोई कारण नहीं कि कुमारिल के समय के आधार पर निश्चित किया जाने वाला धर्मकीर्तिका भी समय न बदले।

आचार्य धर्मकीर्ति के मन्तव्यों का निरास वैशेषिक दर्शन में व्योमशिव ने, मीमांसा-दर्शन में शालिकनाथ ने, न्यायदर्शन में जयन्त और वाचस्पति मिश्र ने, वेदान्त में भी वाचस्पति मिश्र ने और जैनदर्शन में अकलंकादि आचार्यों ने किया है। धर्मकीर्ति के टीकाकारों ने यथासंभव उन आक्षेपों का निराकरण करने का प्रयत्न किया है। धर्मकीर्ति के टीकाकारों को प्रो० चिरवात्स्की (Prof. Stcherbatsky) ने तीन वर्ग में विभक्त किया है।[1] प्रथम वर्ग ऐसा है जो केवल शब्दप्रधान व्याख्या करता है। इस वर्ग के पुरस्कर्ता देवेन्द्रबुद्धि है। बुदोन ने कहा है कि देवेन्द्रबुद्धि आचार्य धर्मकीर्ति के साक्षात् शिष्य थे।[2] प्रमाणवार्तिक की व्याख्या देवेन्द्रबुद्धि ने दो बार लिखी और दोनों ही बार धर्मकीर्ति ने उसे रद्द कर दिया। अंत में तीसरी बार उन्होंने जब लिखी तब असंतुष्ट होते हुए भी धर्मकीर्ति ने उस व्याख्या को मंजूर किया और सोचा कि मेरा प्रमाणशास्त्र वस्तुतः कोई यथार्थ रूप में नहीं समझ सकेगा जिससे निराश होकर प्रमाणवार्तिक के अंत में एक कारिका लिखी जिसका तात्पर्य है कि जैसे नदी समुद्र में मिलकर अपना अस्तित्व खो देती है वही गति मेरे विचारों की होगी।[3]

देवेन्द्रबुद्धि के अनुगामी टीकाकारों में शाक्यबुद्धि, प्रभाबुद्धि आदि हैं जिन्होंने प्रमाणवार्तिक की व्याख्या न लिखकर प्रमाणविनिश्चय और न्यायबिन्दु की टीकाएँ कीं।

दूसरा वर्ग वह है जिसने धर्मकीर्ति के तत्त्वज्ञान को महत्त्व दिया है और शब्दप्रधान व्याख्याका मार्ग छोड़कर तात्त्विक रहस्य का स्फोट किया है। बुद्ध के धर्मकाय और उनकी सर्वज्ञता की सिद्धिमें उसको कोई रस नहीं। महायानसम्मत वैसे बुद्धको देश-काल-स्वभाव विप्रकृष्ट होने से प्रमाणशास्त्र या तर्क का विषय हो वे नहीं मानते। अतएव शुद्ध प्रमाणशास्त्र की चर्चा करने वाले ग्रन्थ प्रमाणविनिश्चय और न्यायबिन्दु की टीका इस वर्ग के पुरस्कर्ता धर्मोत्तर ने की है। धर्मोत्तर का कार्यक्षेत्र काश्मीर में रहा, अतः उनकी परंपराको काश्मीर-परंपरा भी कहते हैं। धर्मोत्तर ने अपनी टीका में शाब्दिक व्याख्याकारों का निरास किया है और धर्मकीर्ति के तात्त्विक रहस्यों का स्फोट किया है। वस्तुतः धर्मकीर्तिके मन्तव्यों का स्पष्टार्थ धर्मोत्तर की टीकाओं से ही हुआ। आचार्य

---

[1] Stcherbatsky Buddhist Logic Vol I p 39—47

[2] Bu ston History of Buddhism part II p 154

[3] Bu ston History of Buddhism part II p 155 उक्त अर्थ की कोई कारिका मुद्रित प्रमाणवार्तिक के अन्त में मिलती नहीं है। ध्वन्यालोक में धर्मकीर्ति के नाम से एक कारिका आती है। उसीका भावार्थ बुदोन देता है ऐसा प्रतीत होता है—

अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिनाप्यदृष्टपरमार्थतत्त्वमधिकाभियोगैरपि।
मतं मम जगत्यलब्धसदृशप्रतिग्राहकं प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जराम्॥

ध्वन्यालोक, पृ० २१७।

धर्मकीर्ति जो अपने साक्षात् शिष्य देवेन्द्रबुद्धि [redacted] अपेक्षा रखते थे उनकी यह अपेक्षा धर्मोत्तर से पूरी हुई ऐसा निःसंकोच कहा जा सकता है। ध्वन्यालोक के कर्ता आनन्दवर्धन ने भी धर्मोत्तरकृत प्रमाणविनिश्चय की टीका पर टीका लिखी है, किन्तु वह उपलब्ध नहीं है।[1] ज्ञानश्री ने भी धर्मोत्तरकृत टीका पर टीका लिखी है। इसी परंपरा में ब्राह्मणपंडित शंकरानन्द ने एक विस्तृत व्याख्या प्रमाणवार्तिक पर लिखना प्रारंभ किया, किन्तु वह अधूरी ही रही।

तीसरी श्रेणी में धार्मिक दृष्टि को महत्त्व देने वाले धर्मकीर्तिके टीकाकार हैं। उनमें प्रज्ञाकरगुप्त प्रधान हैं। उन्होंने स्वार्थानुमान परिच्छेद को छोडकर शेष तीन परिच्छेद की व्याख्या प्रमाणवार्तिकालंकार नाम से लिखी। वह प्रमाणवार्तिकभाष्य भी कहा जाता है। इस श्रेणी के टीकाकारों के मत में प्रमाणवार्तिक के प्रामाण्यपरिच्छेद का अधिक महत्त्व है, क्योंकि उसमें भगवान् बुद्ध के सर्वज्ञत्व तथा उनके धर्मकाय की सिद्धि की गई है। उनका कहना है कि प्रमाणवार्तिक का महत्त्व प्रमाणसमुच्चय की व्याख्या के रूप में नहीं किन्तु समग्र महायान के मूलभूत तत्त्व बुद्ध और उनके विशिष्ट गुणों की स्थापना में है। बुद्ध के धर्मकाय, स्वभावकाय और ज्ञानकाय का निरूपण करना ही प्रमाणवार्तिक का मुख्य उद्देश है और उसी के प्रसंगमें शेष प्रमाणशास्त्र की उपयोगिता है।

प्रज्ञाकरका अनुसरण करने वाले भी कई आचार्य हुए, किन्तु उनमें भी आपस में मतभेद है। जिन नामक आचार्य ने प्रज्ञाकरके विचारों की पुष्टि की है और प्रज्ञाकरके अलंकार की व्याख्या लिखी है। रविगुप्त प्रज्ञाकरका साक्षात् शिष्य था और उसने भी अलंकार की टीका लिखी। किन्तु[2] जिननामक आचार्य ने अपनी टीका में रविगुप्त के कई मन्तव्यों का खण्डन किया है। ज्ञानश्री के शिष्य यमारि ने भी अलंकार की टीका की और उन्होंने जिनके मन्तव्यों का निरास किया है। कर्णगोमी ने स्वार्थानुमान परिच्छेद की ही व्याख्या की है। अतएव उन्हें धर्मोत्तर की परंपरा में रखना चाहिए।

मनोरथनंदी की जो टीका उपलब्ध है वह संपूर्ण चारों परिच्छेदों पर है, किन्तु परिच्छेदों का क्रम बदला हुआ है और व्याख्या मात्र शब्दार्थपरक है।

धर्मकीर्ति के ग्रन्थों की टीकापरंपरा केवल संस्कृत में ही नहीं रही किन्तु जब बौद्ध धर्म का प्रचार तिब्बत में हुआ तो लामाओं ने तिब्बती भाषा में भी स्वतन्त्र टीकाएँ प्रमाणवार्तिक आदि ग्रन्थों पर लिखी हैं और उनका अध्ययन अध्यापन आज भी बौद्ध विहारों में चालू है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि दिग्नाग के द्वारा बौद्ध प्रमाणशास्त्र का जो बीजवपन हुआ वह धर्मकीर्ति और उनके शिष्यों ने वटवृक्ष के रूप में परिणत कर दिया।

---

[1] ध्वन्यालोकटीका पृ० २३३, उसका नाम है—धर्मोत्तमा। Buddhist Logic Vol I p 41

[2] जिनके स्थान में श्री राहुलजी जयानन्त नाम देते हैं—देखो वादन्याय परिशिष्ट पृ० ८।

५. न्यायबिन्दु

प्रमाणशास्त्र के जब अनेक ग्रन्थ बन गए तब परिनिष्ठित सिद्धांतों का ही संक्षेप में प्रतिपादन करने वाले ग्रन्थों की आवश्यकता प्रतीत हो यह स्वाभाविक है। आचार्य धर्मकीर्ति ने न्यायबिन्दु लिखकर उसी आवश्यकता की पूर्ति की है। दुर्वेक ने स्पष्ट रूप से इस बात को कहा है कि न्यायबिन्दु संक्षेपरुचि प्राज्ञ जिज्ञासु के लिए ग्रथित है अत एव प्रमाणवार्तिक जैसे ग्रन्थ के विद्यमान होते [redacted] भी न्यायबिन्दु की रचना व्यर्थ नहीं है।[१]

न्यायबिन्दु ग्रन्थ किस मत की दृष्टि से लिखा गया है [redacted] एक चर्चा का विषय है। दिग्नाग और धर्मकीर्ति ये दोनों विज्ञानवाद के पुरस्कर्ता योगाचार मत के माने हुए विद्वान् हैं इसमें तो संदेह नहीं है। किन्तु न्यायबिन्दु के पढ़ने से यह स्पष्ट नहीं होता कि आचार्य धर्मकीर्ति ने इसकी रचना योगाचार की पुष्टि के लिए की है। बाह्य अर्थ का अस्तित्व सर्वथा नहीं है ऐसा मत योगाचार का है। किन्तु प्रत्यक्ष प्रमाण के विषय, स्वलक्षण का स्वरूप आदि बातें न्यायबिन्दु में ऐसी हैं जो यह सिद्ध करने के लिए कि यह ग्रन्थ योगाचार मत का नहीं है, पर्याप्त हैं। किन्तु जब स्वयं आचार्य धर्मकीर्ति योगाचार मत का प्रबल समर्थन प्रमाणवार्तिक आदि ग्रन्थों में करते हैं तब यह कैसे संभव हो कि न्यायबिन्दु में वे योगाचार मत का परित्याग करके सौत्रान्तिक मत के समर्थक बन जायें ? अतएव न्यायबिन्दु के कुछ वाक्यों का तात्पर्य सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों मतों का संग्रह करने में है ऐसा कुछ टीकाकारों ने अपना मत प्रदर्शित किया है। किन्तु अन्य टीकाकारों ने इसमें आपत्ति की है और यह मत प्रदर्शित किया है कि न्यायबिन्दु ग्रन्थ दोनों मतों की दृष्टि से नहीं किन्तु सौत्रान्तिक दृष्टि से लिखा गया है।

योगाचार की दृष्टि में बाह्य पदार्थ का अस्तित्व संवृतिसत्य की दृष्टि से है, पारमार्थिकदृष्टि से नहीं। अतएव प्रमाण-प्रमेय व्यवहार सांव्यवहारिक है और प्रमाण शास्त्रों का निरूपण भी सांव्यवहारिक दृष्टि से ही हो सकता है। परमार्थ तो स्वसंवेदन का विषय है, अवाच्य है। उससे व्यवहार का प्रयोजन सिद्ध नहीं हो सकता। अतएव प्रमाण प्रमेय की व्यवस्था व्यावहारिक धरातल से ही की जा सकती है। व्यावहारिक धरातल [redacted] निरूपण करना हो तो अन्य मतों की अपेक्षा सौत्रान्तिक मत, जो कि बाह्य पदार्थों का अस्तित्व मानकर प्रमाण प्रमेय व्यवस्था करता है, भूमिका बन सकता है। अर्थात् व्यावहारिक दृष्टि से बाह्य पदार्थ का अस्तित्व स्वीकार करके जो व्यवस्था करना हो वह सौत्रान्तिक मत के अनुसार ही की जा सकती है, अन्य अबौद्ध दर्शनों का आश्रय लेकर नहीं। अतएव हम कह सकते हैं कि प्रमाणवार्तिक आदि ग्रन्थ योगाचार मत के पारमार्थिक पक्ष को उपस्थित करते हैं और न्यायबिन्दु उसके व्यावहारिक पक्ष को। अतएव व्यावहारिक पक्ष के निरूपण में सौत्रान्तिक दृष्टि का ही प्राधान्य रह सकता

---

१ 'ननु वार्तिकादिनैव सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पादनात् कथमस्य न वैयर्थ्यमिति चेत्, संक्षिप्तरुचीन् प्राज्ञान् अधिकृत्येदं प्रकरणं प्रणीतमित्यदोषः।' धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ३५, ३७, ५७, १०८।

है। इस दृष्टि से यह निश्चयपूर्वक कहा जा सकता है कि न्यायबिन्दु की रचना सौत्रान्तिक दृष्टि से हुई है।

प्रमाण-प्रमेय की अन्यत्र प्रसिद्ध व्यवस्था को निरस्त करके सौत्रान्तिक दृष्टि से व्यावहारिक व्यवस्था स्थिर करने के बाद यह सरल हो जाता है कि यह व्यवस्था परमार्थ दृष्टि से किस प्रकार असगत है। प्रमाणवार्तिक में आचार्य धर्मकीर्ति ने यही क्रम अपनाया है और सौत्रान्तिक दृष्टि से प्रमाण प्रमेय की व्यवस्था के अनन्तर ही उसी व्यवस्था में कैसी अव्यवस्था है यह दिखा कर बाह्यार्थ का निरास करके विज्ञप्तिमात्रता की सिद्धि की है[१]। अतएव हम कह सकते हैं कि व्यावहारिक पक्षको उपस्थित करने के लिए न्यायबिन्दु में आचार्य ने सौत्रान्तिक दृष्टि का अवलबन किया है।

न्यायबिन्दुटीका के तात्पर्यनिबन्धन नामक टिप्पनकारके मतानुसार आचार्य धर्मोत्तर ने सम्यग्ज्ञान की व्याख्या करते हुए जो अविसवादि ज्ञान को प्रमाण कहा है उसका तात्पर्य यह है—सम्यग्ज्ञान अर्थात् अविसवादि ज्ञान, सम्यग्ज्ञान अर्थात् अविपर्यस्त ज्ञान नहीं। अविपर्यस्त ज्ञान को ही यदि सम्यग्ज्ञान माना जाय तब योगाचार मत का सग्रह इस व्याख्या में नहीं होगा। योगाचार तो तायागत ज्ञान को छोड कर किसी भी सालम्बन ज्ञान को अभ्रान्त—अविपर्यस्त नहीं मानते। ऐसी स्थिति में साधारण जन का कोई सालम्बन ज्ञान अभ्रान्त नहीं। अतएव प्रमाण भी नहीं। साधारण जन का ज्ञान भले ही भ्रान्त हो किन्तु व्यवहार में अविसवादि तो हो सकता है और इस दृष्टि से प्रमाण भी हो सकता है। अतएव सम्यग्ज्ञान का अर्थ अविसवादि ज्ञान किया जाय तब सौत्रान्तिक और योगाचार के भी अनुकूल व्याख्या हो जायगी[२]।

आगे चल कर प्रत्यक्ष लक्षण की व्याख्या में भी सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों पक्षों की दृष्टि से प्रत्यक्ष लक्षण किस प्रकार सगत होता है इस विषय में किसी अन्य व्याख्या का उल्लेख करके स्वाभिमत व्याख्या की है। अन्य व्याख्याकार और तात्पर्यनिबन्धनकार ये दोनो प्रत्यक्ष की व्याख्या में सौत्रान्तिक और योगाचार मत की सगति देखते हैं। दोनों के मत से न्यायबिन्दु दोनो दृष्टिओं के सग्रह को लक्ष्य में रख कर ग्रथित हुआ है, किन्तु दोनों व्याख्याकारो ने अपनी उपपत्ति भिन्न रूप से की है।

तात्पर्यनिबन्धन में उल्लिखित अन्य व्याख्या का अभिप्राय इस प्रकार है—प्रत्यक्ष लक्षण में 'अभ्रान्त' पद से तैमिरिक आदि भ्रान्त ज्ञानो की व्यावृत्ति अभीष्ट है और 'कल्पना-पोढ' पद से अनुमान की व्यावृत्ति। अभ्रान्तपद से आलम्बन विषयक भ्रान्ति जो योगाचार समत है उसकी व्यावृत्ति नहीं करना चाहिए। ऐसा करने से योगाचार मत अमान्य हो जायगा। यह प्रकरण तो सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों के मतो का अनुसरण करके ग्रथित है, अतएव योगाचार के मत को अमान्य करके प्रत्यक्ष की व्याख्या नहीं की जा

---

[१] प्र० वा० २ ३२० से।

[२] देखो तात्पर्य० पृ० ८। पाठके उद्धरणके लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६१।

सकती। सौत्रान्तिक और योगाचार ये दोनो अविसंवाद को ही अभ्रान्त रूप मान कर प्रमाण मानते हैं। यहा कोई यदि यह कहे कि यदि अभ्रान्त का अर्थ अविसंवादि है और अविसंवादि तो अनुमान भी होता है तो प्रत्यक्ष और अनुमान में क्या भेद रहा ? तो उसका उत्तर यह है कि अनुमान अविसंवादि होते हुए भी कल्पनापोढ नहीं होता। अतएव कल्पनापोढ पद से अनुमान की व्यावृत्ति होती है[1]।

तात्पर्यनिबन्धन नामक टिप्पनकार के मत से धर्मोत्तर ने उक्त व्याख्या का निरास किया है। धर्मोत्तर ने 'अभ्रान्त अर्थात् अर्थक्रिया में समर्थ वस्तुरूप में जो अविपर्यस्त हो' ऐसा कह कर के पूर्वोक्त व्याख्या का निरास किया ऐसा तात्पर्य टिप्पनकार ने बताया है। [2]यहां टिप्पनकार ने पूर्वपक्ष उपस्थित किया है कि यदि अभ्रान्त पद की यही व्याख्या ठीक है तब योगाचार मत का तो संग्रह होता नहीं, क्योंकि योगाचार तो बाह्यार्थ के विषय में किसी ज्ञान को अविपर्यस्त मानता ही नहीं। इसका उत्तर यह दिया गया है कि वस्तुतः अभ्रान्तत्व यह लक्षण है ही नहीं। यदि अभ्रान्तत्व लक्षण नहीं है तब द्विचन्द्रादि भ्रान्त ज्ञानों की प्रत्यक्षता कैसे निराकृत होगी ? इस प्रश्न का उत्तर यह है कि प्रमाण-सामान्य लक्षण गत अविसंवादि विशेषण से द्विचन्द्रादि भ्रान्त ज्ञानो का निराकरण हो जायगा, क्योंकि वे विसंवादि हैं अर्थात् संवादि नहीं हैं। इस प्रकार योगाचार मत में लक्षण-समन्वय हो जाता है। सौत्रान्तिक पक्ष में अभ्रान्त पद का प्रयोजन क्या है ? इस प्रश्न के उत्तर में कहा गया है कि कुछ आचार्यदेशियों का कहना है कि आचार्य ने द्विचन्द्रादि भ्रान्ति का निराकरण कल्पनापोढ पद से ही किया है क्योंकि ये भ्रान्तिया मानसी हैं, इन्द्रियज नहीं। अतएव आचार्य ने प्रमाणवार्तिक में प्रत्यक्षलक्षण में अभ्रान्त पद का प्रयोग नहीं किया। उन लोगों की इस विप्रतिपत्तिका निराकरण करने के लिए ही आचार्य ने न्याय-बिन्दु में अभ्रान्त पद दिया है और टीकाकार ने भी आचार्य के उसी अभिप्राय के पालन के लिए ही कहा है कि अभ्रान्त पद द्विचन्द्रादि भ्रान्ति का ही निवारण करेगा यदि वह इन्द्रियज होगी।

इस प्रकार हम देखते है कि पूर्वोक्त दोनों व्याख्याकारो ने अपनी अपनी दृष्टि से यह बताने की चेष्टा की है कि न्यायबिन्दु ग्रन्थ की रचना सौत्रान्तिक और योगाचार दोनो मतों के संग्रह की दृष्टि से हुई है।

मुद्रित न्यायबिन्दुटीका-टिप्पणी[3] में किसी का पूर्वपक्ष उपस्थित किया गया है कि प्रत्यक्ष-लक्षण में अभ्रान्तपद देने से योगाचार मत का संग्रह नहीं होगा। इससे प्रतीत होता है कि पूर्वपक्षका अभिप्राय यह है कि न्यायबिन्दु सौत्रान्तिक-योगाचार-उभय मत की दृष्टि से संगत होना चाहिए। किन्तु टिप्पणीकारने अपना स्पष्ट अभिप्राय दे दिया है कि यह लक्षण

---

[1] तात्पर्य० पृ० १९। पाठ के उद्धरण के लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६३।

[2] तात्पर्य० पृ० २०। पाठ के उद्धरण के लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६४।

[3] संपादक ने इसे मल्लवादिकृत माना [illegible] किन्तु यह अन्यकर्तृक है। आगे मैंने इस विषयमें विशेष विचार उपस्थित किया है।

बाह्यनय के आश्रय से सौत्रान्तिक दृष्टि से ही है। बाक़ी, योगाचार मत से लक्षण ग्रथित करना हो तो अभ्रान्त पद अनावश्यक है[१]।

धर्मोत्तरप्रदीप में भी 'प्रत्यक्षलक्षणगत अभ्रान्त का अर्थ अविसंवादि ज्ञान मानना चाहिए, अन्यथा योगाचार मत का असंग्रह होगा' ऐसा पूर्वपक्ष उल्लिखित किया है और धर्मोत्तर को उस पक्ष का निरास करना अभिप्रेत है ऐसा प्रतिपादन किया गया है[२]। और लम्बी चर्चा के अन्त में यही निष्कर्ष दिया है कि प्रत्यक्ष का लक्षण सौत्रान्तिक दृष्टि से किया गया है, योगाचार मत में यह लक्षण मान्य नहीं हो सकता। न्यायबिन्दु में कुछ बातें ऐसी हो सकती हैं जो योगाचारनय की अपेक्षा भी सगत हों, किन्तु इस का अर्थ यह नहीं है कि इस ग्रन्थ के सभी मतों की सगति योगाचार मत से हो सकेगी। उदाहरण के तौरपर प्रत्यक्ष का विषय स्वलक्षण है—ऐसा जो सिद्धान्त न्यायबिन्दु में प्रतिपादित है वह योगाचार मत से सगत हो नहीं सकता। योगाचार के अनुसार प्रत्यक्ष केवल कल्पनापोढ ज्ञान ही हो सकता है।[३] इससे स्पष्ट है कि दुर्वेक के मत से भी न्यायबिन्दु की रचना सौत्रान्तिक दृष्टि से हुई है।

इस प्रकार हम देखते है कि टीकाकारो में दो मत हैं। एक के अनुसार सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों दृष्टिओं से लक्षण समन्वय हो सकता है। दूसरे मत के अनुसार ऐसा समन्वय अशक्य है।

६. न्यायबिन्दु की टीकायें

न्यायबिन्दु प्राज्ञ पुरुषों के लिए लिखा गया है यह हम कह आए है। अतएव अतिसंक्षिप्त होने के कारण टीका की आवश्यकता रहे यह स्वाभाविक है। यही कारण है कि न्यायबिन्दु पर अनेक व्याख्याएँ लिखी गई है। किन्तु दुर्भाग्यसे केवल धर्मोत्तर और उनके व्याख्याताओ की ही टीकाओ की प्रतियाँ मूल सस्कृत में उपलब्ध हैं। अन्य व्याख्याओं की मूल सस्कृत प्रतियाँ उपलब्ध नहीं हुई है। कुछ व्याख्याओ के तिब्बती अनुवाद उपलब्ध हैं। यहाँ उन टीकाओ का परिचय दिया जाता है।

(१) विनीतदेव की टीका—न्यायबिन्दु टीका का मूल सस्कृत नष्ट हो गया है किन्तु उसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है और वह बिब्लिओथेका इण्डिका, कलकत्तासे ई० १९१३ में प्रकाशित हुआ है।

आचार्य धर्मोत्तर ने विनीतदेव की टीका का कई स्थानो में खण्डन किया है[४]। इससे निश्चित होता है कि विनीतदेव धर्मोत्तर से पहले हुए। इस दृष्टि से श्री राहुल जी ने

---

[१] न्याय० टि० पृ० १९।

[२] धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ४२।

[३] धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ४२–४४।

[४] देखो धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ५, ३१, ३४, तात्पर्य० पृ० १५, १६

वादन्याय के परिशिष्ट में विनीतदेव को धर्मोत्तर के बाद स्थान दिया है वह ठीक नहीं। अधिक से अधिक इतना कहा जा सकता है कि विनीतदेव वृद्ध थे और धर्मोत्तर युवा। यह तभी सभव हो सकता है कि विनीतदेव का खण्डन धर्मोत्तर करे।

विनीतदेव ने आचार्य धर्मकीर्ति के प्रमाणवार्तिक और प्रमाणविनिश्चय इन दो ग्रन्थों को छोडकर शेष ग्रन्थो की व्याख्याएँ लिखी हैं और वे तिब्बती अनुवाद में उपलब्ध हैं।

डॉ० विद्याभूषण ने विनीतदेव का समय ई० ७०० के आसपास रखा है। डॉ० विद्याभूषण ने विनीतदेव के एक स्वतंत्र ग्रन्थ समयभेदोपरचनचक्र का उल्लेख किया है।[1]

(२) **शान्तभद्र की टीका**—न्यायबिन्दु की टीका आचार्य शान्तभद्र ने लिखी है। श्री राहुल जी के वादन्यायगत कोष्ठक में शान्तभद्र का नाम नहीं है किन्तु दुर्वेक की टीका को तथा न्यायबिन्दुटीकाटिप्पण (पृ० १५, ३६, ५३, ६७, ७०, १११, ११) को देखने से निश्चय होता है कि धर्मोत्तर से भी पहले एक शान्तभद्र व्याख्याकार हुए हैं[2] जिनके मतों का खण्डन स्वय धर्मोत्तर ने किया है। न्यायविनिश्चयविवरण (पृ० ५२६) के मत से आचार्य अकलक ने शान्तभद्र का खण्डन किया है। अतएव शान्तभद्र आचार्य धर्मोत्तर और अकलंक दोनों से पूर्ववर्ती हैं। अकलक का समय ई० ७ ०—७८० है अतएव शांतभद्र को ई० ७०० के पहले का विद्वान् माना जा सकता है। वे धर्मोत्तर के वृद्धसमकालीन भी हो सकते हैं।

विनीतदेव और शातभद्र का एक साथ उल्लेख दुर्वेक करते हैं[3]। इससे पता चलता है कि दोनों के मत समान थे।

(३) **धर्मोत्तर की टीका**—न्यायबिन्दु की धर्मोत्तरकृत टीका सद्भाग्य से मूल संस्कृत में उपलब्ध है और वही प्रस्तुत सस्करण में मुद्रित है। यह व्याख्या भी अति सक्षिप्त १४७७ श्लोकप्रमाण है। फिर भी धर्मकीर्ति के मन्तव्य को अतिस्पष्ट रूप से प्रकट करती है इसमें सदेह नहीं है। यही व्याख्या सर्वोत्तम भी है। इस बात का प्रमाण यही है कि उसी के ऊपर कई अनुटीकाएँ लिखी गई है। इसका तिब्बती अनुवाद भी हुआ है। भारतीय पंडित ज्ञानगर्भ और तिब्बती पंडित धर्मालोक ने मिलकर इसका अनुवाद किया है जो तंजूर (Mdo cxi) में उपलब्ध है। न्यायबिन्दु की तात्त्विक व्याख्याओं का पुरस्कर्ता धर्मोत्तर है। उससे पहले जो टीकाएँ बनीं वे शब्दार्थप्रधान थीं। धर्मोत्तर कल्याणरक्षित और धर्माकरदत्त के शिष्य थे[4], अतएव धर्माकरदत्त जिनका दूसरा नाम अर्चट है, उनके समकालीन है। धर्माकरदत्त का समय ई० ७२५ के पूर्व प० श्री सुखलालजी ने माना है[5]।

---

[1] S Vidyabhushana History of Indian Logic p 321.

[2] धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ५, ३१, ३२, ६१।

[3] धर्मोत्तरप्रदीप—पृ० ५, ३१।

[4] S Vidyabhushan History of Indian Logic, p 329

[5] हेतुबिन्दुटीका—प्रस्तावना पृ० १९।

आचार्य अकलंक[१] ने धर्मोत्तर के मत का निरास किया है। आचार्य अकलक का समय प० महेन्द्रकुमारजी ने ७२०–७८० ई० के बीच माना है।[२] अतएव धर्मोत्तर का समय श्री राहुल जी ने ई० ७२५ जो माना है उसके स्थान में ७०० ई० से भी कुछ पूर्व माना जाय तो अनुचित न होगा। आचार्य धर्मकीर्ति के साक्षात् शिष्य देवेन्द्रमति मके शिष्य शाक्यमति के शिष्य प्रज्ञाकरके समकालीन धर्माकरदत्त का शिष्य धर्मोत्तर है। प्रत्येक पीढी के लिए २५ वर्ष लेकर के श्री राहुल जी ने धर्मकीर्ति और धर्मोत्तर के बीच १०० वर्ष का अतर रखा है। यह परपरा गुरुशिष्य परपरा होने से यह आवश्यक नहीं कि सभी के बीच उतना अतर हो ही। अतएव धर्मोत्तर को ई० ७०० पूर्व और उनके गुरु धर्माकरदत्त को उनका वृद्ध समकालीन मानें तो अनुचित न होगा। यहां व्यक्तिकी अपेक्षा उनके ग्रथलेखन का समय ही व्यक्ति का समय समझना चाहिए। अतएव क्रम यह है कि प्रथम धर्माकरदत्त ने हेतुबिन्दुटीका लिखी, तदनन्तर उनके शिष्य धर्मोत्तर ने अपनी टीकायें लिखीं।

आचार्य धर्मोत्तर ने न्यायबिन्दुटीका के अतिरिक्त निम्न ग्रन्थ भी लिखे हैं—

प्रामाण्यपरीक्षा—प्रमाणपरीक्षा इस नाम के ग्रन्थ का उल्लेख श्री विद्याभूषण ने किया है[३]। किन्तु दुर्वेक ने धर्मोत्तरप्रदीप में "अनेनैव प्रामाण्यपरीक्षायाम् मिलोठित-मिति[४]" ऐसा कहा है। उससे पता चलता है कि उस ग्रन्थ का सही नाम प्रामाण्य-परीक्षा था।

श्री राहुल जी ने धर्मोत्तर के ग्रन्थों में[५] लघुप्रमाणपरीक्षा नामक ग्रन्थ का उल्लेख किया है किन्तु श्री विद्याभूषण ने उसका उल्लेख नहीं किया। सभव है प्रामाण्यपरीक्षा, प्रमाणपरीक्षा और लघुप्रमाणपरीक्षा ये सब नाम एक ही ग्रन्थ के हो।

अपोहप्रकरण[६] या अपोहनामप्रकरण[७]—इस ग्रन्थ में व्यावृत्ति या अपोह का निरूपण है। सस्कृत उपलब्ध नहीं है किन्तु इसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है जो काश्मीर के पण्डित भव्यराज और तिब्बती लामा ब्लो-ल्दन्-शेस्-रब् ने किया था। देखो Mdo. cxii 14

---

१ न्यायविनिश्चयविवरण पृ० ५३०—५३१

२ अकलङ्कग्रन्थत्रय, प्रस्तावना—पृ० ३२

३ History of Indian Logic, p 330

४ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० २४

५ वादन्याय परिशिष्ट—पृ० ११

६ वादन्याय परिशिष्ट—पृ० १२

७ History of Indian Logic, p 330

परलोकसिद्धि—इसमें धर्मोत्तर ने परलोक की सिद्धि की है। मूलसंस्कृत ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है किन्तु उसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है जो पूर्वोक्त काश्मीरी पंडित भव्यराज तथा लामा लृ-छब्-शि-स प्रग्स् ने किया था—देखो Mdo cxii. 15

क्षणभंगसिद्धि—इसमें बौद्धसंमत क्षणिकवाद का समर्थन किया है। मूल संस्कृत नष्ट हो गया है किन्तु तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है। यह अनुवाद भी काश्मीरी पंडित भव्यराज और लामा ब्लो-ल्दन् शेस्-रब ने किया है—Mdo cxii 17

प्रमाणविनिश्चयटीका—धर्मकीर्ति के प्रमाणविनिश्चय की टीका है। दुर्वेकने भी इसका उल्लेख **विनिश्चयटीका** के नाम से किया है[1]। मूलसंस्कृत उपलब्ध नहीं है किन्तु तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है। काश्मीर के पंडित परहितभद्र और लामा ब्लो ल्दन शेस रब् ने अनुवाद किया है—Mdo cix, cxi

(४) **न्यायबिन्दुपूर्वपक्षसंक्षेप**—यह आचार्य कमलशील ने लिखा है। ये सुप्रसिद्ध आचार्य शान्तरक्षित के शिष्य थे, अतएव उनके समकालीन हैं। इनका जन्म समय ई० ७१३ के आसपास है ऐसा डॉ० भट्टाचार्य ने निश्चित किया है[2]। इन्होंने इसके अतिरिक्त तत्त्वसंग्रह की भी टीका लिखी है। ये दोनो ग्रन्थ तिब्बती भाषा में भी अनूदित हुए हैं। पूर्वपक्षसंक्षेप मूल संस्कृत में उपलब्ध नहीं है। इस ग्रन्थ में पूर्वपक्षोंका संक्षेप में निरूपण होगा ऐसा नाम से प्रतीत होता है।

(५) **न्यायबिन्दुपिण्डार्थ**—इसके लेखक हैं जिनमित्र। इनका समय श्री राहुल जी ने ई० ८२५ दिया[3] है, किन्तु विद्याभूषण ने ई० १०२५ दिया[4] है। इसमें न्यायबिन्दु का तात्पर्यार्थ वर्णित हो ऐसा नाम से पता चलता है। मूल संस्कृत ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है, किन्तु भारतीय पंडित सुरेन्द्रबोधि और लामा ये शेस् स्दे ने जो तिब्बती अनुवाद किया है वह उपलब्ध है—Mdo Cxi 4

७ न्यायबिन्दुटीका के टिप्पण

(१) **मल्लवादीकृत धर्मोत्तरटिप्पण**—न्यायबिन्दु की धर्मोत्तरटीका का एक टिप्पण मल्लवादी आचार्य ने लिखा है। उसकी प्रतियाँ जेसलमेर भांडार में तथा पाटन के भांडार में विद्यमान हैं। उन प्रतियों के प्रथम परिच्छेद के अन्त में तो सिर्फ "लघुधर्मोत्तर टिप्पणके प्रथम परिच्छेद" ऐसा वाक्य है। किन्तु द्वितीय और तृतीय के अन्त में मल्लवादी आचार्य का नाम है—"इति श्रीमल्लवाद्याचार्यविरचिते धर्मोत्तरटिप्पणके द्वितीय परिच्छेद समाप्त ।" "इति धर्मोत्तरटिप्पणके श्रीमल्लवाद्याचार्यकृते तृतीय परिच्छेद समाप्त ।" अतएव यह निश्चय होता है कि यह टिप्पण आचार्य मल्लवादी का है।

---

[1] धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ३, ३३, ४१, ४८, ७०, ७२, ७३
[2] तत्त्वसंग्रह, प्रस्तावना पृ० १९
[3] वादन्याय परिशिष्ट पृ० ९
[4] History of Indian Logic, p 340

प्रस्तुत मल्लवादी बौद्ध हो ऐसा निश्चित रूपसे कहा नहीं जा सकता, क्योंकि बौद्ध परंपरा में किसी मल्लवादी नामक आचार्य का पता नहीं चलता। प्रारंभ में त्रुटित जो मंगलाचरण है—उसमें 'प्रणिपत्य जिना[न्]' ऐसा भाग सुरक्षित है। उससे पता चलता है कि लेखक प्रारंभ में जिनो को नमस्कार करता है। यद्यपि बौद्धो के द्वारा भी 'जिन' शब्द का प्रयोग होता है फिर भी बौद्ध परंपरा में किसी मल्लवादी का उल्लेख नहीं मिलता। जबकि जैन परंपरा में एकाधिक मल्लवादी हुए हैं। अतएव जिनो को अर्थात् तीर्थंकरो को नमस्कार किया है—ऐसी संभावना से ये जैन हो ऐसी संभावना हो सकती है। जैनो में एक मल्लवादी नयचक्र के कर्ता प्रसिद्ध हैं। किन्तु उनका समय वीरसंवत ८८४ परंपरा संमत है। इसे असंगत मानकर डॉ० विद्याभूषण ने सुझाव रखा है कि वह संवत् वीर संवत् न होकर विक्रम या शकसंवत् है। ऐसी स्थिति में मल्लवादी का समय ई० ८२७ या ९६२ स्थिर होता है ऐसा उनका मत[१] है।

डॉ० अल्टेकर ने एपिग्राफिया[२] इण्डिका में एक गुजरात के राष्ट्रकूट राजा कर्क सुवर्ण-वर्ष का ताम्रपट्ट संपादित किया है। उसमें मूलसंघ के सेन आम्नाय के मल्लवादी, उनके शिष्य सुमति और उनके शिष्य अपराजित का उल्लेख है। वह लेख शकसंवत् ७४३ का है। डॉ० अल्टेकर का अनुमान है कि न्यायबिन्दु के टिप्पणकार इस लेख में उल्लिखित मल्लवादी हो सकते हैं। और उनका यह अनुमान धर्मोत्तर के समय के साथ भी संगत होता है। शक संवत् ७४३ अर्थात् ई० ८२१ में अपराजित हुए। मल्लवादी अपराजित के गुरु सुमति के भी गुरु थे।

तत्त्वसंग्रह में सुमति नामक दिगम्बर जैनाचार्य का खण्डन है ऐसा उल्लेख आचार्य कमलशील ने तत्त्वसंग्रह की टीका में किया है।[३] यदि उन्हीं सुमति को पूर्वोक्त ताम्रपट्ट में उल्लिखित सुमति माना जाय तो समय की संगति करना आवश्यक है। तत्त्वसंग्रहकार शान्तरक्षित का समय ई० ७०५–७६२ डॉ० भट्टाचार्य ने स्थिर किया है और उक्त ताम्रपट्ट से सुमति के शिष्य अपराजित की ई० ८२१ में सत्ता सिद्ध होती है। डॉ० भट्टाचार्य ने सुमति का समय ई० ७२० आसपास होने का अनुमान किया है।[४] किन्तु ऐसी स्थितिमें गुरु और शिष्य के बीच १०० वर्ष का अन्तर हो जाता है। अतएव सुमतिका समय अर्थात् सुमति की ग्रन्थरचना का समय ई० ७४० के आसपास यदि माना जाय तो पूर्वोक्त असंगति होगी नहीं। शान्तरक्षित ने तिब्बत जाने से पूर्व ही तत्त्वसंग्रह की रचना की है। अतएव वह ई० ७४५ के पूर्व रचा गया होगा, क्योंकि शान्तरक्षित ने तिब्बत जाकर ई० ७४९ में नये विहार की स्थापना की है। अतएव हम मान सकते हैं कि तत्त्वसंग्रह ई० ७४५ के आस पास रचा गया होगा। सुमति को भी यदि शान्तरक्षित के समवयस्क मान लिया जाय तो उनकी भी उत्तरावधि ई० ७६२ के आसपास हो सकती है। ऐसी स्थिति में सुमति के शिष्य

---

१ History of Indian Logic, p 195

२ Epigraphica Indica Vol XXI p 133

३ तत्त्वसंग्रहटीका पृ० ३७९, ३८२, ३८३, ४८९, ४९६।

४ वही, प्रस्तावना पृ० ९२।

अपराजित की सत्ता ई० ८२१ में होना असंभव नहीं। और सुमति के गुरु मल्लवादी की सत्ता ई० ७००–७५० के बीच संभव हो सकती है।

न्यायबिन्दु के मल्लवादिकृत टिप्पण में धर्मोत्तर से पूर्व काल में रचित न्यायबिन्दु की टीका के उल्लेख तो मिलते हैं किन्तु धर्मोत्तर कृत न्यायबिन्दु टीका की अन्य अनुटीकाओं का उल्लेख नहीं। इससे यह सूचित हो सकता है कि धर्मोत्तर और मल्लवादी के बीच अधिक काल का अन्तर नहीं। अतएव मल्लवादी का समय ई० ७००–७५० के बीच माना जा सकता है और वह उक्त रीति से तत्त्वसंग्रह और उक्त ताम्रपत्र से भी संगत हो जाता है।

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि यदि मल्लवादी नामक टिप्पणकार जैन है तो वे उक्त ताम्रपट्ट में उल्लिखित मल्लवादी ही हो सकते हैं। किन्तु नयचक्र के कर्ता मल्लवादी तो किसी भी प्रकार से टिप्पणकार संभव ही नहीं हैं, क्योंकि नयचक्र ग्रन्थ की आन्तरिक परीक्षा से यह सिद्ध होता है कि वे आचार्य दिग्नाग और धर्मकीर्ति के बीच हुए हैं। ग्रन्थ में कई बार आचार्य दिग्नाग का उल्लेख है किन्तु कुमारिल या धर्मकीर्ति का एक बार भी उल्लेख नहीं है। अतएव उनका परंपरामान्य समय वीर संवत ८८४ संगत ही है। आचार्य दिग्नाग का समय डॉ० भट्टाचार्य ने ई० ३४५–४२५ ई० माना है। और वीर सं० ८८४ में मल्लवादी ने बौद्धों से वाद किया ऐसा उल्लेख है। तदनुसार उक्त वाद का समय ई० ३४७ आता है। इस दृष्टि से दिग्नाग और मल्लवादी समकालीन होते हैं। अतएव वे न्यायबिन्दु टीका का टिप्पण लिखे यह संभव नहीं। जब संभव ही नहीं तब उनके समय को वीरसंवत् के स्थान में विक्रम या शक मानने की आवश्यकता नहीं।

(२) तात्पर्यनिबन्धनटिप्पन—हाल में ही इस टिप्पन की एक ताडपत्र की प्रति मुनि श्री पुण्यविजय जी को मिली है। प्रति के अंत में प्रशस्ति नहीं है और लेखक का नाम भी नहीं है। अतएव इसका लेखक कौन है यह कहना कठिन है। इसकी लिपि अति प्राचीन है। प्रतिलिपि १२ वीं शताब्दी से इधर की नहीं है। इसमें धर्मोत्तर की टीका की संक्षिप्त व्याख्या की गई है। विनीतदेव और शान्तभद्रका निरास करके धर्मोत्तर ने अपनी टीका लिखी थी यह इस टिप्पन से स्पष्ट होता है। इसे लेखक ने टिप्पन कहा है और उसका नाम तात्पर्यनिबन्धन ऐसा रखा है—"विधीयते टिप्पनकं मयादि"—पृ० १, "धर्मोत्तरटीकायां तात्पर्यनिबन्धने प्रथम परिच्छेद"—पृ० ४२

टिप्पन के प्रारंभ में निम्न मंगल श्लोक है—

संसारसागरात् पारं जगत्त्रेनु तथागतम् । प्रज्ञाकरधरं नत्वा कृपानाथि व्यवस्थितम् ॥

इस श्लोक में 'प्रज्ञाकरधर' शब्द में यदि प्रज्ञाकर और कर्णगोमिका श्लेष माना जाय तब इस टिप्पनकार का समय उन दोनों आचार्यों से बाद सिद्ध हो जाता है। यह टीकाकार दुर्वेक [illegible] से पहले हुआ है ऐसा लगता है, क्योंकि आदिवाक्य की व्याख्या में दुर्वेक कई मतान्तरों का उल्लेख करता है जब कि इस टिप्पन में इस स्थल में अन्य मत [illegible] उल्लेख नहीं है। इस टिप्पन के कई ऐसे वाक्य हैं जिनका प्रतिबिम्ब दुर्वेक में मिलता है—

"असति चिचा निर्देशे व्याख्यातुरय यत्न स्यात्, न शास्त्रकारस्य" पृ० ५, ३०, "सत्य व्याख्यातुरय यत्न स्यात न शास्त्रकारस्य। अतोऽकौशलमेव शास्त्रकृत स्यात्" पृ० २४—ऐसे वाक्यो का प्रयोग दुर्वेक ने भी किया है—देखो पृ० १२, ५५ आदि। उत्थानवाक्य दोनो में कई स्थानों पर समान हैं।

स्वसवेदनसिद्धि नामक ग्रन्थ के अस्तित्व की सूचना भी इस टिप्पन से प्राप्त होती है—"एतच्च स्वसवेदनसिद्धौ व्यासतो ज्ञेयम्"पृ० ३२। विद्याभूषण के ग्रन्थ में इस ग्रन्थ का कोई निर्देश नहीं है।

(३) न्यायबिन्दुटीकाटिप्पणी—इस नामसे बिब्लिओथेका बुद्धिका न० ११ में प्रो० चिरवात्सुकी ने इसका सपादन किया है। उसमें उक्त टिप्पणी को उन्होंने मल्लवादिकृत बताया है। किन्तु उनको उक्त टिप्पण की जो प्रति उपलब्ध है वह अपूर्ण ही है और इसीलिए उन्होने उसे अपूर्ण ही छापा है। मुद्रित टिप्पण, 'यद्येवमित्यादिना' इस वाक्य में निर्दिष्ट प्रतीक के अनुसार पृ० ८५ पक्ति ३ के "यद्येवमध्यवसायसहितमेव प्रत्यक्ष प्रमाण" धर्मोत्तर टीका के इस वाक्य का टिप्पण होने से, वहीं तक उपलब्ध है। उसका प्रारभिक मगल उपलब्ध नहीं है। प्रथम परिच्छेद का भी पूरा टिप्पण उपलब्ध नहीं हुआ, अतएव परिच्छेद का अतिम वाक्य उपलब्ध नहीं। ऐसी स्थिति में सिर्फ हस्तप्रतो की सूचिओ में मल्लवादिकृत टिप्पण का उल्लेख होने से प्रो० चिरवात्सुकी ने अनुमान कर लिया कि उनको प्राप्त टिप्पण मल्लवादी का है। किन्तु जैसलमेर और पाटण में उपलब्ध पूर्वोक्त मल्लवादी के टिप्पण के साथ प्रस्तुत मुद्रित टिप्पण की तुलना करने से स्पष्ट प्रतीत होता है कि पूर्वोक्त मल्लवादिकृत टिप्पण और प्रस्तुत अपूर्ण मुद्रित टिप्पण दोनो एक नहीं हैं। अतएव प्रो० चिरवात्सुकी के मुद्रित टिप्पण को मल्लवादिकृत बताना भ्रमपूर्ण है। इस भ्रम को उन्होने स्वय न्यायबिन्दु के अंग्रेजी अनुवाद के समय दूर भी कर दिया है।

मुद्रित टिप्पण में आचार्य विनीतदेव[1] और शान्तभद्र[2] की न्यायबिन्दुटीकाओ का उल्लेख है और स्पष्ट बताया गया है कि धर्मोत्तर ने उन टीकाओ का निरास किया है तथा मानसप्रत्यक्ष के विषय में ज्ञानगर्भ के मत का भी निरास किया है।[3]

(४) धर्मोत्तरप्रदीप—प्रस्तुत सस्करणमें मुद्रित न्यायबिन्दुटीका की अनुटीका धर्मोत्तरप्रदीप दुर्वेक मिश्र की कृति है। यह प्रस्तुत सस्करण में पहली बार ही मुद्रित होती है। पूर्वोक्त सभी टिप्पणों से इसका विस्तार अधिक है और वस्तुत न्यायबिन्दुटीका के लिए यह टिप्पण प्रदीप ही है। धर्मोत्तर के प्रत्येक वाक्य का समुदायार्थ और वाक्यगत पदो का पदार्थ तो प्रदीप में दिया ही गया है। किन्तु इसकी विशेषता तो उन वाक्यों या शब्दो की व्याख्या करने के पूर्व उत्थानवाक्य में पूर्वपक्ष रखने में है। धर्मोत्तर टीका के प्राय सभी टिप्पणों की यही विशेषता रही है कि उत्थानमें पूर्वपक्ष उपस्थित करके ही व्याख्या की

[1] न्यायबिन्दुटीकाटिप्पणी पृ० ३, १३ १६ १७, ६८, २१, २३।
[2] ,, ,, पृ० १३, १६,।
[3] ,, ,, पृ० ३०।

जाती है। किन्तु उन सभी टिप्पणों की जो यह विशेष शैली है उसका परिपाक दुर्वेक के इस प्रदीप में देखने को मिलता है।

भाषा प्रौढ और सुश्लिष्ट है तथा मुहावरों से सुसंपन्न है। निरर्थक चर्चा करना, खींचतान करके अर्थ निकालना दुर्वेक को पसंद नहीं है। अतएव वह बार बार कहता है कि "अपि च किमेतदन्यथा नोपपद्यत एव येनैवं मुत्वा शीर्त्वोपपाद्यते"—पृ० ६; "मृत्वा शीर्त्वा यथाकथंचित् सर्वस्यास्य समर्थने च वक्तुरकौशलमेव स्यादिति"—पृ० ५०; "मृत्वा शीर्त्वा च तद्योजने वक्तुरकौशलं स्यात्"—पृ० २५५।

टीका करते समय प्रतीत होता है कि उन्होंने अपने समक्ष न्यायबिन्दु की समग्र उपलब्ध टीकाओं और अनुटीकाओं का संग्रह किया था। अतएव कई स्थानों में वे अनेक पूर्वटीकाकारों के मतों का उल्लेख करते हैं[1] और पाठान्तरों की भी चर्चा करते हैं।[2] कई स्थान ऐसे हैं जहां अनेक मतोंके अवतरण देने के बाद वे कह देते हैं कि 'अत्र सारासार सन्त एव विवेचयिष्यन्ति—पृ० ९; "अत्र च साधु असाधु वा व्याख्यानं साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति"—पृ० १४५।

न्यायबिन्दु को समग्ररूप से अधीत करके दुर्वेक ने यही निष्कर्ष निकाला है कि प्रस्तुत ग्रन्थ बाह्य दृष्टि से अर्थात् व्यवहार दृष्टि से सौत्रान्तिक मत का आश्रयण करके ही धर्मकीर्ति ने लिखा है। अतएव न्यायबिन्दु के कुछ वाक्यों की संगति सहज भाव [redacted] योगाचार के सिद्धान्तों से होती हो तो यह आनुषंगिक है, सर्वत्र संगति आवश्यक नहीं है और जहाँ योगाचार मत के साथ संगति न हो वहाँ खींचातान करके अर्थ घटाने की आवश्यकता नहीं है।[3]

दुर्वेक आधुनिक काल में प्रचलित संशोधन पद्धति [redacted] सर्वथा अनभिज्ञ था यह नहीं कहा जा सकता। उनकी निम्न चर्चा इस बात की साक्षी है—

"भावमात्रशब्देन विग्रहं तस्य कार्यमात्रष्टे भूतस्येति। भूतार्थस्येति द्रष्टव्यम्। लक्ष्यते च भूतशब्दसांनिध्यात् लेखकेन प्रथमपुस्तके भूशब्द प्रक्षिप्तः। तस्येति वचनं संक्षेपेण विग्रहं दर्शयतो धर्मोत्तरस्य पाठोऽन्यथा यथाभूत विग्रह दर्शयितुकामेन अर्थपदोपादाने किमक्षरगौरवं दृष्टं येन केवलभूतशब्दोपादाने प्रतिपत्तिगौरवं लिखनाकौशलं चाविष्कृतमिति।" पृ० ६७।

'तु' 'ननु च' 'च' जैसे शब्दों का अर्थ जब दुर्वेक करते हैं तब भी उनकी साहित्यिक प्रतिभा का दर्शन होता है।[4] 'उत्पश्याम.' जैसे शब्दों का विशेषार्थ तो जैसे धर्मोत्तर के मनोगत भावों का साक्षात्कार करके किया गया हो ऐसा प्रतीत होता है।[5]

---

[1] इसके लिए परिशिष्ट नं० ६ और ७ देखें।

[2] पृ० १९, २५, २९, ८३, ९९, १००, १११, १२७, १६०, १८१, २३०, २३३, २५२।

[3] धर्मोत्तरप्रदीप पृ० २३, ४२-४४, १२७।

[4] धर्मोत्तरप्रदीप पृ० १३, १४, १५, ३३ आदि।

[5] धर्मोत्तरप्रदीप पृ० १४।

दुर्वेक धर्मोत्तर के प्रशसक हैं। एक स्थान में तो उन्होने कहा है कि "महावैया-करणोय धर्मोत्तर प्राह' (पृ० १३८)। किन्तु इसका अर्थ यह नहीं है कि वह उनका अनुसरण ही करता है। कई ऐसे स्थल हैं जहाँ उन्होने धर्मोत्तर की भ्रान्तियां दिखाई हैं और सशोधन भी किया है। जैसे—

"एव तु कथमनेन न व्याख्यातमिति न प्रतीम ।'—पृ० २५५, "तथा तु न प्रक्रान्त धर्मोत्तरेणेति किमत्र कुम"—पृ० ११७ "अनन पुनरेवविध विषय परित्यज्यान्य विषय-मुपपादयता किमित्यास्माऽऽयासित इति न प्रतीम"—पृ० १३७, "एव धर्मोत्तरेण कथ न व्याख्यातमिति न प्रतीम" पृ० २१२।

केवल धर्मोत्तर की ही नहीं धर्मकीर्ति की भी क्षति दिखाने से दुर्वेक चूकते नही—पृ० १३८। धर्मकीर्ति का सिद्धान्त है कि पक्षप्रयोग अनावश्यक है किन्तु अनुपलब्धिओ का उदाहरण देते हुए और अन्यत्र भी न्यायबिन्दु (२ ३० आदि) में पक्ष का प्रयोग किया गया है। इस असगति की ओर दुर्वेक की सूक्ष्म दृष्टि गई है और उसका समाधान दिया है कि न्यायबिन्दु के मूल वाक्यो में अर्थकथन किया गया है प्रयोगप्रदर्शन का प्रकार दिखाना आचार्य को अभीष्ट नहीं—पृ० १२५।

सामान्य पद्धति यह है कि टीकाकार 'ननु' जैसे शब्दो का प्रयोग करके अनुपपत्ति दिखा कर उसका समाधान करते हैं। दुर्वेक ने भी ऐसा कई स्थानों में किया है किन्तु जो मार्मिक स्थल हैं वहाँ तो उन्होने स्पष्ट रूप से धर्मकीर्ति और धर्मोत्तर के नाम लेकर उनके प्रमाद का प्रकटन किया है और अनुपपत्ति खडी की है। तथा अन्त में अपनी दृष्टि से समाधान भी दे दिया है—पृ० ७५, ९०, ९७। इससे यह सिद्ध होता है कि दुर्वेक न्यायशास्त्र का प्रकाण्ड पडित रहा होगा इतना ही नहीं किन्तु स्वतन्त्र दृष्टि से विचार करने वाला भी था।

'जैसे को तैसा' उत्तर देने में भी दुर्वेक कुशल है। जयन्त ने न्यायमञ्जरी में बौद्धो के तादात्म्य-तदुत्पत्तिसबन्ध का निराकरण करते हुए आक्षेप किया था—

"अन्येपि सौगतोद्गीतप्रतिबन्धद्वयोज्झिता ।
कियन्तो बत गण्यन्ते हेतव साध्यबोधका ॥"—न्यायमजरी पृ० ११७।

उसका उल्लेख पूर्वपक्ष में दुर्वेक ने "कियद्वा शक्यते निदर्शयितुम" (पृ० ११५) इन शब्दों में किया है और फिर उत्तर पक्ष में कहा है—"कियद्वा शक्यते परिहर्तुम्? एतावदुच्यते"—पृ० ११६।

दुर्वेक ने सस्कृत मुहावरो और न्यायो का प्रयोग करके इस दार्शनिक रूखे ग्रन्थ को भी सरस बना दिया है। उनमें से कुछ यहा दिये जाते हैं—

अशोकवनिकाचोद्यसवृत्तम—पृ० २, काकतालीयार्थसिद्धि—३२, काकतालीयन्याय पृ० २५, ९६, गडुप्रवेशेऽक्षितारानिर्गमो जात—पृ० २७, जलतरङ्गन्याय—पृ० १९४, दण्डाउजयन्याय—पृ० ४, न लौकिको न परीक्षक—पृ० ६, निगडाकर्षणन्यायेन—पृ० ५३, मनोमोदकोपममात्र—पृ० १३६, मत्वा श्रोत्वा—पृ० ६, ५० इत्यादि, अहो शब्दार्थव्यव-

स्थापनकौशलम्—पृ० ६०; न च राजशासन किञ्चिद् उत्पश्याम —पृ० ६०; कदलीगर्भनि सार—पृ० ६३ इत्यादि।

दुर्वेक ने अपनी दोनो टीकाके प्रारम्भ में मत्सरी पडितों को अच्छा उलाहना दिया है कि वे पडित भले ही हो किन्तु सन्त नहीं है। सन्त पुरुष ही गुणपरीक्षा कर सकते है। पडितों में प्राय मात्सर्यभाव अधिक होगा ऐसा लगता है, क्योकि बडे बडे लेखकों के लिखे गए ग्रन्थों में भी इस प्रकार का उपालम्भ प्राय देखा जाता है।[1]

दुर्वेक के व्यक्तिगत जीवन के विषय में कुछ भी ज्ञात नहीं। केवल इतना ही ज्ञात होता है कि वह जितारिका शिष्य था। उसने अपनी दरिद्रता का स्वीकार हेतुबिन्दु टीका के आलोक के अन्त में किया है।[2]

दुर्वेक का समय प० श्री सुखलालजी ने डॉ० विद्याभूषण के आधार पर दशवीं शताब्दी का अतिम चरण और ११ वीं का पूर्वार्ध माना है, क्योकि दीपकर के गुरु जितारि थे और जितारि और दीपकर दोनो दशवीं शताब्दी के अत में विद्यमान थे।[3]

दुर्वेक ने धर्मोत्तरप्रदीप में अपने अन्य ग्रथ विशेषाख्यान, अर्चटालोक (हेतुबिन्दुटीकालोक) और स्वपुष्पविचार का उल्लेख किया है। इस प्रकार उन्होंने चार ग्रन्थों की तो रचना की थी यह माना जा सकता है। हेतुबिन्दुटीकालोक की प्रति भी श्री राहुल जी तिब्बत से लाए थे और प्रस्तुत धर्मोत्तरप्रदीप की प्रति भी वहीं से वे लाए थे। अन्य ग्रथों का पता अभी तक लगा नहीं है।

---

[1] "य नून प्रथयन्ति नोऽमममगुणा मोहादवज्ञा जना। ते तिष्ठन्तु न तान्प्रति प्रयतित प्रारभ्यते प्रश्रम।" प्रमेयक० पृ० १। "सन्त प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव॥ न चात्रातीव कर्तव्य दोषदृष्टिपर मन। दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्ताना प्रकाशत।' इत्यादि श्लोकवा० कुमारिल। "प्राय प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जन केवल, नानर्थ्येव सुभाषितै परिगतो विद्वेष्ट्ययपीर्ष्यामलै। तेनाय न परोपकार इति नश्चिन्तापि चतस्तत, सूक्ताभ्यासविवर्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम्॥" प्र० वा० १ २, "ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञा जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्न। उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा कालो ह्यय निरवधिर्विपुला च पृथ्वी।' भवभूति—मालतीमाधव।

[2] "दारिद्र्यदु खादभियोगमात्राद विशुद्धबुद्धेर्विरहादबोधात् नास्तीह सूक्त मम यत्तु न स्यात् गुरोर्जितारे स खलु प्रसाद॥' हेतु० आ० पृ० ४११

[3] History of Indian Logic p 337; हेतुबिन्दुटीका—प्रस्तावना पृ० १२

आचार्यधर्मकीर्तिप्रणीतः

न्यायबिन्दुः

प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

ॐ नमो वीतरागाय[1] ।

सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति तद् व्युत्पाद्यते ॥ १ ॥

आचार्यधर्मोत्तरविरचिता

न्यायबिन्दुटीका ।

जयन्ति जातिव्यसनप्रबन्धप्रसूतिहेतोर्जगतो विजेतुः ।
रागाद्यराते सुगतस्य वाचो मनस्तमस्तानवमादधानाः ॥

आचार्यदुर्वेकमिश्रविरचितो

धर्मोत्तरप्रदीपः ।

1b[[2]सूत्राभिधर्म]विनया सुगतस्य वाचो बाधा विनाद्भुततया सततं जयन्ति ।
आभान्ति दर्पण इव प्रतिबिम्बितानि तत्त्वानि यत्र सकलस्य पदार्थराशेः ॥

श्रीधर्मकीर्त्यभिमुखानि अगदितानि धर्मोत्तरस्य विपुलानि पदान्यमूनि ।
सम्यक् प्रकाश्य सुकृतं समुपार्जयामि तेनापि दुःखजलधेर्जगदुद्धरामि ॥

मात्सर्यादिमलोपेते [3][शक्यं न गुणदर्शनम् ।
यतो हे]मपरीक्षायां सन्तो हि निकषोपलाः ॥

न्यायबिन्दुटीकां चिकीर्षुरेष धर्मोत्तरो भगवत्पूजापुण्ययोः साध्यसाधनभावमतीन्द्रियमीदृशि विषये गत्यन्तरविरहादभ्युपेयप्रामाण्यादागमादवगम्य, पुण्यस्य चापुण्यविरोधित्वादपुण्यफलविघ्नाद्यभावो व्यापकविरुद्धविधिना सम्भवी, तेनाविघ्नेन ग्रन्थकरण[4][तत्समाप्तौ

---

[1] ॐ नमः सर्वज्ञाय—B E H N नास्ति A P.

[2] पत्रमत्र त्रुटितम्—स०

[3] पत्रमत्र त्रुटितम्—स०

[4] पत्रमत्र त्रुटितम्—सं०

तदध्ययने] च भगवद्गुणगणश्रवणजनितातिशयविशेषासादितपुण्यस्य तथैवाविघ्नेन जिज्ञासितशास्त्रार्थतत्त्वावगमो भविष्यति, दृष्टशिष्टाचारोप्यनुपालिता भविष्यतीत्यभिसन्धाय वाग्दिज यास्यानद्वारा भगवत पूजा स्तुतिमयीमारभते ।

स्यादतत—पूजाया पुण्योपजननमात्रप्रयोज[1][नस्य सपादकर]वादारिप्सितारम्भात्प्राक् कायमयीमेवेष्टदेवतापूजामारचय्य किमिति न तदारभ्यते ? अथोच्यते—तत्पूर्विकायामपि प्रवृत्तौ 'स्तुतिपूजैव प्रवृत्तिपुर सरी किन्न कृता' इति चाद्यमापद्यत । तथा चाशोकवनिकाचोद्य सदृशमिदमिति नानुवाद्यमपि विदुषामिति । असदेतत । एव हि[1] [कायपूजाया आरचत स्तुति] पदानि प्रयुञ्जानस्याऽनद्व्याख्यानभूतस्यास्य श्लोकस्याप्रकृतस्य करण नापद्येत । कायपूजा तु सुवासनोपदेशनाद्यतिकर्तव्यतास्थानीयत्वानाप्रकृतकरणचार्थेनोपद्रूयत इति ।

अत्रोच्यत—स्यादवैतद् यदि स्वार्थमुद्दिश्य स्तुतिरीदृशी पूजा विधीयते । कि तर्हि ? श्रोतृजना[1][र्थमुद्दिश्यापि] भगवतो गुणकीर्तन कृते श्रोतृभिरन्तत काव्यगुणजिज्ञासयापि श्लोकोऽवश्य ज्ञातव्य । तज्ज्ञानात् तथागतगुणास्तावत्काल तावच्छ्रोतृसन्तानमध्यासत । तत्र ये तावद् भावनि प्रागतिप्रसन्नमनसस्तेषामेवविधगुणातिशयशालिनि 'स्थान एवास्माक मन प्रसन्नम्' इति निश्चिन्वना स्वे[1][मानमासादयति खिन्नम् ।] ये च मध्यस्थास्तेषाम् 'एवभूतगुणरत्नालङ्कृते महता महीयसि चित्तमावर्जयितुमुचित स्वहितावहितं, तद्वयमियन्त काल प्रमाद्यन्त एवोदास्महे स्म' इति निर्विद्यमानाना चित्तमनिमित्त प्रतिष्ठत । यऽप्यनतिप्रसन्नास्तेषामपि—'एवविधगुणनिकेतनं किमस्माभिरवस्माद्विद्विष्यत' इति मनना मनागावर्जन माध्यस्थ्य वा [1][स्यादित्यनिप्रसन्नमध्यस्थ]यो पुरुषयाश्चित्तप्रसादस्थैय मन प्रसादोपजननाभ्या पुण्यातिशयो जायते । तृतीयस्यापि मनागावर्जनपि पुण्यप्रसव । माध्यस्थ्य तु भगवद्विद्वेषोपचयोपनेय नरकेष्वनतिपतन विद्वेषोपशमाद्भवति । असत्या तु स्तुतिमयपूजायामित्थ निर्विघ्नश्रोतृजन प्रयोजन मत् तत कृत स्यात्—इति स्वपरार्थो[2a]द्देशन स्तुतिमयी पूजा विधायत इति स्थितम् । -

तत्रानन श्लोकेन भगवान् स्वार्थसम्पदा परार्थसम्पदुपायसम्पदा परार्थसम्पदा च स्तूयते । तासा त्रिगुणामपि सम्पदामवश्यवक्तव्यत्वात । तथाहि चिरकालाभ्याससात्म्यीकृतमहाकृपस्य भगवत परार्थसपत् प्रधान प्रयोजनम्, इतरदप्रधानम्, आनुषङ्गिक तथागतत्वमपीति सा तावदवश्याभिधया ।

तदाह भट्टवराहस्वामी—

साक्षात्कृताशेषजगत्स्वभाव प्रासङ्गिक यस्य तथागतत्वम् ॥' इति ।

सा चोपायसम्पदमन्तरणासम्भविनीति तदभिधानमप्यावश्यकम् । इयञ्चानधिगतस्वार्थसम्पदा न निष्पन्नेति तदभिधानमपि नियतमावर्तिनम् । तदाह —स एव—

'तीर्ण स्वय यानि जगत्समग्र मार्गोपदेशप्लवकेन हि नाथ इति ।

तत्र स्वार्थसम्पत्सम्य परार्थसम्पादनोपायसम्पत् तत्सात्म्या च परार्थसम्पादनसम्पदिति प्रथम आर्योपादिता गुणस्वेष्यन्तत स्वार्थसम्पतिरक्ता । अनुग्राहस्य परार्थसम्पतिर्न सम्पद्यत

[1] पदमत्र त्रुटितम्—स०

इति तदनु वाच इत्यनेन परार्थोपायसम्पदुक्ता । ईदृश वस्तुनो रूपम्, इदञ्चानुष्ठेयमित्यादिरूपेण धर्मदेशनैव हि भगवतो जगद्धितावगमनलक्षणपरार्थसम्पादनोपायसम्पद् वैद्यवरस्येव व्याधिस्वरूपप्रतीतिशक्तिभैषज्योपदेशो रोगोपशमसम्पादनोपायसम्पत् । तदनन्तर तदुपायसम्पत्तिमाख्या परार्थसम्पदन्येन पदेनोक्ता ।

तत्र वाचो जयन्ति—इति सम्बन्ध । अविवक्षितकर्मत्वादकर्मत्वम् । वाच सूत्राभिधर्मविनयलक्षणा । जयन्ति उत्कृष्यन्ते प्रकृष्टा भवन्ति । उत्कर्षश्च सजातीयापेक्षयेति सामर्थ्यादीश्वरादिवचनम्य प्रकृष्टा भवन्तीत्यर्थ । यद्वा जयन्ति अभिभवन्ति । अभिभवश्च प्रतियोगिगोचर इति । अर्थात् तीर्थिकशास्त्राभिभव कुर्वन्तीत्यर्थ । प्रमाणोपपन्नार्थप्रतिपादकत्वादासाम् । तेषा तु तद्वैपरीत्यादिति बुद्धिसिद्ध कृत्वा केवलमेतदत्रोक्तम् । विनिश्चयटीकायां पुनरनेन "युक्तिप्रभावे"त्यादि हेतुभावेन विशेषणमुपात्तम् ।

कस्य ता इत्याकाङ्क्षायामाह—सुगतस्य इति । सुशब्दोऽयमर्थत्रयवृत्तिर्द्रष्टव्य । प्रशस्त गत सुगत । प्रशस्त यथा भवति तथा गत —ससारात् प्रक्रान्त । कथ तथा गमन तस्य ? नैरात्म्यदर्शनेन ससारातिक्रमात् । तस्य च प्रशान्तिश्रयात् । अथवा गत्यर्थाना ज्ञानार्थत्वादपि प्रशस्त गत ज्ञातवानित्यर्थ । प्रशस्तञ्च तत् तत्त्व नैरात्म्यलक्षणम् । तत्स्वरूपतत्त्वञ्च तस्य प्रमाणोपपन्नत्वात् । दृष्टश्चाय सुशब्द प्रशस्तार्थवृत्ति । सुरूपा रूपाजीवेति यथा । अपुनरावृत्त्या वा गत सुगत । गत प्रयात ससारात् । पुनरावृत्तिशब्दवाच्ययोर्जन्मदोषयोरात्मदर्शनबीजोपघातेन भगवता समूलघात निहतत्वात् । एतदर्थेऽपि सुशब्दो दृष्ट । सुनष्टो ज्वर इति यथा । नि शेष वा गत सुगत । नि शेष यावद् गन्तव्य तावद् गत प्राप्त । अक्लेशनिर्जरका न्वाग्बुद्धिवैगुण्यलक्षणतापलक्षणप्रहाणेन सुनस्तत्तदप्राप्ते । एववृत्तिरपि सुशब्दो दृश्यते । सुपूर्णो घट इति यथा ।

तस्य सु[2b]गतस्य किंभूतस्येत्याह—विजेतु —अभिभवितु । कस्यासौ विजेतेत्याह —जगतो जीवलोकस्य । विजयश्च जगदपेक्षया परमपदप्राप्त्या तस्य प्रकृष्टत्व द्रष्टव्यम् । अत एव जगदभिभूत भवति । तस्य तद्वैपरीत्यात् । न पुना राजविजय इव राजान्तरापेक्षया कायादितिरस्कारोऽभिभवोऽप्यसेय ।

जगत कीदृशस्य ? जायते ससरत्यनयेति जाति तृष्णा । व्यस्यते विविधेन प्रकारेणास्यतो अस्यते(तोऽस्यते) क्षिप्यते अनेनेति, अस्यतीति वा व्यसनम् । जातिरेव व्यसन मित्यन्तर्गीतनियम समास कर्तव्य । तृष्यन्नत्र हि प्राणी तत्तदाचरति यत ससारे ससरति । तत्तस्यैतासा इतस्तत उत्पादद्वारेण व्यस्त क्षिप्ता भवतीति सैव व्यसन युक्तम् । अथवा जातौ उत्पत्तौ निकायविशिष्टाया व्यसनम् आसक्ति 'विद्याधरोऽह भूयास 'देवोऽह भूयासम् इत्याद्याकारोऽभिनिवेश । यद्वा जात्याश्रितानि व्यसनानि - दु खानि[1] रोगशोकादीनि । प्राक्तनव्याख्याने तस्य, अन्तिमव्याख्याने तेषा प्रबन्ध प्रवाह । तदेव वा प्रकृष्टो बन्ध । प्रवाहश्च प्रबन्धेन । बन्धपक्षे प्रबन्धस्य । प्रसूते कारणस्य । एवञ्च प्रबन्धप्रसूतिश्रुतिसहित हेतुपदमुपाददान परमतनिराकरणञ्चाभिप्रैति । तथा ह्येवमभिधान सत्यय

[1] प्रतौ 'दुष्खानि' इत्येव वर्तते—स०

तात्पर्यार्थं —जगदेवानन्यसत्त्वनेय स्वयमेव तथा तत्तदाचरति येन तथा ससारे ससरति । न तु परप्रेरित यथाऽन्ये मन्यन्ते—

"अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मन सुखदु खयो ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा स्व(श्व)भ्रमेव वा ॥" [महाभा०वन० ३०. २८] इति ।

इतरया जातिव्यसनाश्रयस्येति तदन्यविशेषणसहितमेव ब्रूयादिति ।

किंभूतस्य सुगतस्य ? रागादीना क्लेशानाम् अरातेः शत्रो सत्कायदृष्टिविगमेन । तेन तेषा स्वसताने समूलमुन्मूलितत्वात् । यत एव भगवान् रागाद्यराति, जगच्च जातिव्यसनप्रबन्धप्रसूतिहेतु, अत एवासौ तत प्रकृष्टो भवति विजेता तस्य । अथवा रागाद्यरातेरिति जगतो विशेषणम् । रागादयोऽरातय प्रतिपक्षा नित्यमुपघातका यस्येति कृत्वा । तदा तु तद्विजेता भगवान् सुगतत्वादेव बोद्धव्य । जगतो ये रागादयस्तेषामरातेरित्यादिव्याख्यान तु क्लिष्टत्वात् नोक्तम् ।

किंविशिष्टा वाच इत्याह—मन इत्यादि । सदसत्यर्थविवेकविबन्धकत्वात् तम इव तमोऽज्ञानमविद्या । तच्च मनसो विकल्पविज्ञानस्य कयाचिद्व्यपेक्षया धर्म इव भिन्न कथ्यते । वस्तुतस्तु क्लिष्टमेव ज्ञानमविद्या । यद्वा क्लिष्ट मन एव तम इव तमः पूर्ववत् ।

केचित् मनस्तम इति शब्दसमुदायमज्ञानार्थवाचकमाचक्षते ।

तस्य तानव तनुत्व मन्दीभवनमित्यर्थात् । तद् आदधाना कुर्वाणा । तानवग्रहणेन चेदमाचष्टे—न भगवतो वाच सर्वथा जगदज्ञानमुपघ्नन्ति, तच्छ्रवणमात्रेण मोहहान्या मुक्तत्वात् मार्गभावनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्तु नियन्त कालमालोच्यमाना समुदाचारतो मोहस्य मान्द्यापादनेन त तनूकुर्वन्तीति ।

अथवा अन्यथा व्याख्यायते— ता वाचस्तमो जयन्ति अभिभवन्ति[1] ....
.........[3a] .... मोहप्रचारम् आदधाना. । शेष समान पूर्वेण ।

यद्वा मनसि तमो यस्य स मनस्तमा मूढ उक्त । तस्य भावो मनस्तमस्ता । तस्या अनवो निष्ठा । तथाहि—मूनिर्नव । तद्विरुद्धेन [1]...... ....तमादधाना मूढत्व[1]..................... . ... प्रवर्तनात् । शेष समान पूर्वेणेति व्याख्यान श्लोक ।

केचस्विदमालोच्यताम्—तथागतमभिस्तुवता धर्मोत्तरेणास्यैव विजयो मुख्यवृत्या किं न कथित ? किं पुनर्वाग्विशेषणत्वेनानुषङ्गत प्रतिपादित इति ? अत्र समाधीयते । आचार्यप्रोग्रमेकीर्तिना भगवत्प्रवचनार्थसमर्थन[1] ....
.... प्रधानत्वात् विजयो मुख्यत प्रतिपाद्यते ।

यद्वा यस्य वाच एव तथा जयन्ति तस्य विजयो दण्डाज्जयन्यायेनातिशयत प्रतिपादित । सुधियस्त्वामो विवेचयेन ।

---

[1] पैस्तोऽत्र त्रुटः ।

सम्यग्ज्ञानपूर्विके[1]त्याविनाऽस्य प्रकरणस्याभिधेयप्रयोजनमुच्यते ।

अथवाऽऽगमिकानां मतेन निरुपधिशेषे निर्वाणधातौ परिनिर्वृतो भगवान् । परिनिर्वृतस्यास्य प्रवचनमयमेव वपुर्विद्यत इति आगमिको वाग्विजयमेव प्रतिपादयते स्मेति ।

सम्यग्ज्ञानेत्यादिना प्रकरणस्य यत् प्रयोजन सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ति, तस्या यत् प्रयोजन पुरुषार्थसिद्धिरूप तदुच्यते । न च सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ते सम्यग्ज्ञानपरिज्ञान प्रयोजन न पुरुषार्थसिद्धिरिति शक्यमभिधातुम् । विप्रतिपत्तिनिराकरणेन स्वरूपप्रतिपत्तिरि(रे)व हि सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पत्ति । सा कथमात्मन एव प्रयोजन भवेदित्यभिप्रायेण व्याख्यातवन्तौ विनीतदेव-शान्तभद्रौ । तद्व्याख्यानमवमन्यमानोऽभिधेयप्रयोजनमुच्यते इति व्याचष्टे । अवज्ञाने चायमाशय —अस्येद प्रयोजनमिति खल्वन्वय व्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । नान्यथा । इयञ्च स्वरूपा(प)प्रसिद्धि सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तिमन्तरेणापि गोपालाङ्गनादीना भवन्ती सति सम्यग्ज्ञानि(ने), सत्यामपि तद्व्युत्पत्तौ असति सम्यग्ज्ञाने मनीषिणामभवन्ती न तद्व्युत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते । किन्तर्हि ? सम्यग्ज्ञानस्येति तस्यैव प्रयोजन भवितुमर्हतीति ।

सम्यग्ज्ञानेत्यादिना वाक्येन करणेन प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानलक्षणस्य प्रयोजनं दृष्ट पुरुषार्थसिद्धिलक्षणमुच्यते वार्त्तिककृता कर्त्रेत्यर्थात् ।

ननु च यत्राभिधाव्यापार समाप्यते स वाक्यार्थ । न चासौ पुरुषार्थसिद्धौ विश्राम्यति । किं तर्हि ? श्रोतु सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तौ । तत् कथ सा वाक्यार्थत्वेनोच्यते । उच्यते । यद्यपि शब्दाभिधाव्यापारापेक्षया तत् सम्यग्ज्ञान व्युत्पाद्यते शिष्य इति शिष्यसम्यग्ज्ञानविषया व्युत्पत्तिक्रिया प्राधान्याद्वाक्यार्थ, तथाप्यस्य तात्पर्यार्थसंभवे तन्निरूपणेनेदमुच्यते । तथा हि तद्व्युत्पत्तिमेवासौ किमिति कार्यते ? यत सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धि[2]………………………मुच्यते । यत्र पुनरभिधाविषय एवार्थ सभवी न तु तात्पर्यार्थो [3b][3]—स्तत्र स एव वाक्यार्थ. कल्प्यते । द्वितयसभवे तु यत्पर वाक्य तथा च तस्यार्थ इत्यार्थेन न्यायेनाभिधेयस्य प्रयोजन पुरुषार्थसिद्धिर्वाक्यार्थत्वेनोच्यत इति व्याख्यायत इति ।

केचित् पुनरिद धर्मोत्तरीयं वाक्यमन्यथा व्याचक्षते । नात्र प्रयोजनशब्देन फलमभिप्रेत किन्तु प्रयुज्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति, प्रयोजयतीति वा प्रयोजनम् । तच्च पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वम् । अभिधेयस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वेन प्रयुक्त पुरुष प्रवर्तत इति । उत्तरत्रापि प्रयोजनमिदमेव विवक्षितम् । अत एव–अत्र चेत्यादिवाक्ये सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वं प्रयोजन प्रवर्त्तकमुक्तमिति स्पष्टीकरण घटत इति । तच्च नातिश्लिष्टमुत्पश्याम । तथा हि अत्र च प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व प्रयोजनमुक्तमिति वक्ष्यमाणेन व्यक्तीकृतत्वादिहापि अभिधेयस्य प्रयोजनम् इति षष्ठीतत्पुरुषोऽवश्यकार्य । तथा चायमसमर्थ पदविधिर्भवेत् । तद्धि पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व नाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकमपि तु पुरुषस्य । तत् कथमभिधेयपदेन समस्येत प्रयोजनपदम् ? न च केनचिद्रूपेणाभिधेयसम्ब-

---

[1] ०पूर्विका सर्वेत्यादिना—A.P.E [3] लेखोऽत्र घृष्टः ।

[2] एकोऽक्षरोऽत्र वर्तते किन्तु स सम्यङ्न पठ्यते ।

न्धित्वेऽस्य समर्थयोरेकार्थीभावो भवतीति । न हि यज्ञदत्तपुत्रो भृत्यत्वादिना रूपेण देवदत्तसम्बन्धी भवन्देवदत्तपुत्र इति षष्ठीसमासस्य विषयो भवितुमर्हति ।

अथ भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य प्रयोजनं प्रयोजकत्वमित्यर्थः । तच्चाभिधेयस्य प्रयोजकतया भवति सम्बन्धीति समर्थविधिः कल्प्यते ।

ननु यदि सम्यग्ज्ञानगतं पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वं प्रयोजनं प्रयोजकत्वं तर्हि सम्यग्ज्ञानं प्रयोजनमित्यापन्नम् । यतो न प्रयोजनत्वमेव प्रयोजनं भवितुमर्हति । न च सम्यग्ज्ञानेन प्रयुक्तः पुरुषः सम्यग्ज्ञाने प्रवर्त्तते, किन्तु पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वेन । तत् कथं प्रयोजनं भवितुमर्हति ? किञ्च वृद्धव्यवहारो हि शब्दार्थव्यवहारभूमिः । न च वृद्धैः प्रयोजके सत्यपि प्रयोजयितृत्वे प्रयोजनमुच्यते । अन्यथा सम्यग्ज्ञानं व्युत्पद्यमानानामात्मानं व्युत्पादकं कर्तुं प्रवर्तमानः आचार्यः प्रयोजक इति सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तेः प्रयोजनमुच्येत । योऽपि घटं कुर्वन्तं कर्तुं प्रयुङ्क्ते सोऽपि तत्प्रयोजनमुच्येतेत्येववादी न लौकिको न परीक्षक इत्युपेक्षणीय एव ।

अपि च किमेतदन्यथा नोपपद्यत एव येनैवं भूत्वा नीत्वोपपाद्येत । न चैवम्, अन्यथापि सूपपादत्वात् । प्रयोजकत्वमिति निर्देशे च धर्मोत्तरः किं गौरवं पश्यति येनैवमवाचकमाचक्षीत ? कथञ्च प्रकरणस्येति दुरुपादं प्रयुञ्जीत ? किञ्च यदीप्सन्जिहासन् वा पुरुषः प्रवर्तते तदुपादानपरित्यागाभ्यां प्रवर्तितो भवति । यथाह अक्षपादः—"यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्" [न्यायसू० १ १ २४] इति । अधिकृत्य उद्दिश्येत्यर्थः । न च सम्यग्ज्ञानस्य भिन्नमपि पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वम् ईप्सन् जिहासन् वा प्रवर्तते । किन्तर्हि ? हिताहितप्राप्तिपरिहारावुद्दिश्येति तावेव प्रयोजने युक्ते । किञ्चिदजिहासोरनुपादित्सोरर्थनिरीह[4a]स्यान्यपि पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वे अप्रवर्त्तनात् । स्मरणादभिलापेण व्यवहारं प्रवर्त्तते इत्यलं शब्दमात्रसमर्थनदृष्टेरर्थेनस्वानवगाहिनो वचनेऽनादरेण ।

अथाभिधेयप्रयोजनं प्रवर्तकमिति समस्यते । तत्रोऽयमदोष इति चेत् । तदवद्यम् । न हि पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वेन प्रयुक्तः पुरुषः सम्यग्ज्ञानलक्षणे अभिधेये प्रवर्तते किन्तु प्रकरणे प्रवर्तते— ग्रन्थश्रवणलक्षणां प्रवृत्तिमनुतिष्ठति ।

अथ ग्रन्थस्य शब्दार्थस्वभावत्वाद् । एवमप्यसौ शब्देऽभिधेये च समुदाये प्रवृत्तो भवति । तद् ग्रन्थस्य प्रकरणस्येति षष्ठी कथम् ? अथ पुनरयमर्थोऽस्य प्रकरणस्याभिधेयस्यादभिधानाभिधेयसमुदाये प्रयोजनं प्रवर्तकमिति । तथा च प्रकरणस्य प्रकरणे प्रवर्तकमित्यसङ्गतमुक्तं स्यात् । यदि चोक्तया व्युत्पत्त्या प्रयोजनशब्देन प्रयोजकं तथाभूतमस्य बुद्धौ विपरिवर्तितं भवेत् तदा सम्यग्ज्ञानपूर्विकेत्यादिना अभिधेयप्रयोजनमुच्यत इत्युक्तं स्यात् । भृत्यश्च सम्बन्धी पुरुषः पुरुषस्येति दर्शितं स्यात् । न चैवम्, तस्मात् प्रयोजनशब्देन फलमत्रास्याभिप्रेतमतोऽसत्वादि ।

अथोच्यते । फलार्थी जनः प्रतिपत्ता फल एव किं न प्रवर्तते ? किं श्रम सम्यग्ज्ञान इति ? हेयोपादेयार्थानामादानलक्षणफलार्थितैव तन्निबन्धनं ज्ञानं मृगयते । अन्यथा किमवादामाममामाभूमान इति वा क्षति ? फलार्थं नु पुरुषप्रवृत्त्युपयोगि साध्याभिधेयमिति तद दर्शितं भवति ।

यथा काकदन्तप्रयोजनाभावात् न तत्परीक्षा आरम्भणीया प्रेक्षावता ।

तस्मादस्य प्रकरणस्यारम्भणीयत्व दर्शयता अभिधेयप्रयोजनमनेनोच्यते । यस्मात् सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धि, तस्मात् तत्प्रतिपत्तये[1] इदमारभ्यत इत्ययमत्र वाक्यार्थ ।

[2]अत्र च प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व प्रयोजनमुक्तम् ।

यथेति सामान्येनोक्तस्यार्थस्य विषयोपदर्शने । यथैतद्दर्शित तद्वत् सर्वं द्रष्टव्यमिति यावाच्यार्थ ।

तत्परीक्षेतीक्षत्यर्थमित्यभ्यति कर्मोपदेश । पदसहतिरिति च बुद्धिस्थम् । परीक्षण वा परीक्षा विमृश्यावधारण तादर्थ्यात् शास्त्रमपि तथा ।

ननु निष्प्रयोजनाभिधय मारम्भि, वचनेन त्वनेन किं क्रियत इत्याह—तस्मात् इत्यादि । यस्मान्निष्प्रयोजनाभिधय नारभ्यते तस्मादारम्भणीयत्व दर्शयता आरम्भयोग्यमवेद मयारभ्यत इति प्रकाशयता, आरम्भणीयत्वे च दर्शिते श्रवणीयत्वमपि निमित्तसाम्याद् दर्शित भवतीति ते प्रवर्तिता भवन्ति ।

ननु च सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरित्यनेनैकदेशेनाभिधयप्रयोजनमुक्तम्, न समुदितेन । तत् कथमनेन वाक्यनोच्यत इत्युच्यते । उच्यत । वाक्य हि नामैकस्मिन्नर्थे प्राधान्येन प्रतिपाद्य गुणगुणिभावमनुभवतामर्थद्वारेणान्योन्यापेक्षिणा सम्बद्धाना पदाना समूह उच्यते । तत्र यदि सर्वेषा पदार्थाना प्राधान्य स्यात् तदा परस्परानुपकारात् सम्बन्ध एव पदाना न स्यादिति वाक्यरूपतैव हीयतेति सूक्तमनेनेति । अभिधयप्रयोजनाभिधानमेवास्य सम्यग्ज्ञानेत्यादिपदसमूहात्मकस्य यथा तथा यस्मादित्यादिना कण्ठोक्त करोति । तस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रतिपत्तये शिष्यस्येत्यर्थात् । एतच्च तद् व्युत्पाद्यत इत्यस्य सामर्थ्यावस्थितायकथन द्रष्टव्यम् । इतिना वाक्यार्थस्य स्वरूपम्, इदमा च बुद्धिसिद्धत्वेन तदेवाङ्गुलीव्यपदेशयोग्यमिव दर्शयति । अनेन च पुरुषार्थसिद्धेरुपेयत्वात् प्राधान्यम्, प्रतिपाद्यमानस्य च सम्यग्ज्ञानस्य तदुपायत्वादप्राधान्यम् । अत एव चार्येन न्यायेन पुरुषार्थसिद्धिर्वाक्यार्थत्वम् । शाब्द्या तु वृत्त्या शिष्यसम्यग्ज्ञानविषया व्युत्पत्तिक्रिया वाक्यार्थ इति दर्शितम् ।

ननु सम्यग्ज्ञानेत्यादिना वाक्येन सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धौ हेतुभाव पर प्रदर्शितो न पुनरिद तस्य प्रयोजनमिति दर्शितम् । तस्यैव प्रयोजनमनेनोच्यत इति चोक्तम् । तत् कथं युज्यते ? अथ नं(चं)तावतापि न ज्ञायत कस्य किं तदभिधय किञ्च तस्य प्रयोजनमित्याशङ्कयाह—अत्र चेत्यादि ।

अथ सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व प्रयोजनमित्ययुक्तम् । मूलविरोधाद् युक्तिविरोधाच्च । तथा हि पुरुषार्थसिद्धिमेवाचार्योऽयं सम्यग्ज्ञानेत्यादिवचन प्रयोजनमनुजानाति न तु पुरुषार्थसि(5a)द्धिहेतुत्वम् । अवयवार्थव्याख्यान तस्य तामेव प्रयोजनतया व्यक्तीकरिष्यति । न च हेतुत्व हेतोरभिमतमिष्यते युज्यते वा । तत् कथमस्यैव सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजनं

---

[1] तत्प्रतिपत्तये इदम् A E N H P [2] 'अत्र च' एवप्रकारवाक्य—टि०

[1]अस्मिश्चार्थे उच्यमाने सम्बन्धप्रयोजनाभिधेयानि[2] उक्तानि[3] भवन्ति ।

भविष्यति । न चात्र प्रयोजन प्रयोजक वाच्यम्, उक्तन्यायात् । इहापि प्रवृत्तिसम्बन्धिन उपादानप्रसङ्गाच्च । न च राजशासन सामान्य किञ्चिदस्ति येन भावप्रधान प्रयोजनशब्द कल्प्येत । तदिष्टौ पूर्वोक्त दूषण परावर्ततेति ।

सत्यम् । न पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजनमभिप्रेतम् । किन्तर्हि ? पुरुषार्थसिद्धिरेव ।

अशाब्दिकाऽसौ कथमुच्यतामिति चेत् । उच्यते । चशब्दोऽत्र यस्मादर्थे । ततो यस्मात् प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वमुक्तम्, तस्मात् प्रयोजनमुक्तमिति द्विरावर्तनीयम् । तच्चानार्थात् पुरुषार्थसिद्धिरेवावतिष्ठते । सम्यग्ज्ञानस्य-ता प्रति हेतुत्वोक्तौ च सा प्रयोजनमुक्तेति किं साक्षाद्वाचकेन पदेन क्रियत इति भाव । एतावतैव तावदिद समाधीयते । बहव पुनरत्रायास्यन्ति ।

सर्वा पुरुषार्थसिद्धिर्यतो हेतुत्वात् तत् सर्वपुरुषार्थसिद्धि, तथाविध हेतुत्व यत्र प्रयोजन तत् तथा । तच्च पुरुषार्थसिद्धिरेवेति । अनया व्युत्पत्त्या अनेन शब्देन सैवोक्ता ।

अस्य तादृशमित्यपेक्षायामिदमुक्तम्—प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्येति केचित् प्रतिपद्यन्ते । अन्ये त्वर्श(र्श)[4]आदित्वे प्रयोजनमस्यास्तीति मत्वर्थीयमत विधाय प्रधानवन्निर्देश विवक्षित्वा प्रयोजनवत्त्वमिति प्रतिजानते । एव चार्थ समर्थयन्ति—यत एव पुरुषार्थसिद्धि सम्यग्ज्ञानसाध्या तत एव सा प्रयोजनम् । तस्यापि यदेव ता प्रति हेतुत्व तदेव प्रयोजनवत्त्वमिति ।

एके तु यत सम्यग्ज्ञाने सति पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व व्यवस्थाप्यते, तत प्रमाण-फलवद् व्यवस्थाप्य-व्यवस्थापनभावमाश्रित्यदमुक्त ततो न किञ्चिदवद्यमिति मन्यन्ते ।

अपरे तु चशब्द भिन्नक्रम कृत्वा पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वमुक्तम्, प्रयोजन चोक्तमिति योजयन्ति ।

इतरे तु पुरुषार्थसिद्धिहेतुशब्देन कारणे कार्यमुपचर्य पुरुषार्थसिद्धिमेवाभिदधति । अनन्योपायसाध्यतादर्शनार्थं चोपचारकरण समादधते ।

केचित्तु निबन्धकृत कथञ्चिदपीद समर्थयितुमनीशाना सहितशब्दपातात् प्रमादपाठ एवेति वर्णयन्ति ।

अत्र सारासार सन्त एव विवेचयिष्यन्ति ।

स्यादेतत् । यथा अनुबन्धङ्गतया अभिधेयप्रयोजनमुच्येत, तद्वत् सम्बन्धादिकमपि किं नोच्यत इत्याह—अस्मिश्चेति ।

---

[1] ननु अभिधेयप्रयोजनाभिधानेपि यावच्छास्त्रस्य सम्बन्धादीनि नोक्तानि तावत् प्रेक्षावन्तो न तत्र प्रवर्तन्ते इत्याह—त(अ)त्रेत्यादि । ननु तथाप्यसमदुक्तस्य किमुत्तरमित्याह—अस्मिश्चार्थे—टि०

[2] अभिधेयार्थेऽकथितान्यपि सामर्थ्यादुक्तानि भवन्तीत्यर्थ.—टि०

[3] अभिधेयप्रत्यागते—टि० [4] पाणिनि ५ २. १२७.

[1]तथा हि—पुरुषार्थोपयोगि सम्यग्ज्ञानं व्युत्पादयितव्यमनेन प्रकरणेनेति ब्रुवता सम्यग्ज्ञानमस्य शब्दसंदर्भस्याभिधेयम्, तद्व्युत्पादनं प्रयोजनम्, प्रकरणं चेदमुपायो व्युत्पादनस्येत्युक्तं भवति ।

तस्मादभिधेयभागप्रयोजनाभिधानसामर्थ्यात् सम्बन्धादीनि उक्तानि भवन्ति । [2]न त्विदमेकं वाक्यं सम्बन्धम्, अभिधेयम्, प्रयोजनं च वक्तुं साक्षात् समर्थम् । [3]एकं तु वदत् त्रयं सामर्थ्यात् दर्शयति । [4]तत्र—

यो यस्मादर्थे ।

कथं पुनरन्यस्योक्तावन्यदुक्तं भवतीत्याह—तथा हि इति । निपातसमुदायश्चायं यस्मादित्यस्यार्थे सर्वत्र वर्तते ।

पुरुषार्थो हेयोपादेयहानोपादानलक्षण उपयोगो व्यापारः । सोऽस्यास्तीति तथा ।

एवं सति किं सिद्धमित्याह—तस्माद् इति । तच्छब्देनानन्तरोक्तो वाक्यार्थः प्रत्यवद्र(म्र)ष्टव्यः ।

अभिधेयभागोऽङ्गम् एकदेशः । सम्बन्धादिभागापेक्षया ।

सम्बन्धादीत्यादिग्रहणेनाभिधेयप्रयोजनयोः संग्रहः । (5b) उक्तानीति उक्तानीव उक्तानि प्रकाशितानि । न तु तथाऽभिधाऽस्य सम्भविनी ।

यथाभिधेयप्रयोजनं यथा वाक्येन साक्षादुच्यते, तथा सम्बन्धादीन्यपि किन्नोच्यन्त इत्याह—न त्विति । तुरवधारयति विशिनष्टि वा ।

अयमाशयः—यदि सर्वे पदार्थाः प्राधान्यमश्नुवीरन्, वाक्यमेव तदा विशीर्येतान्योन्याऽव्यपेक्षाभावेनैकार्थाप्रत्यायनात् । ततो वाक्यमेकार्थमभिधयनया उपादातुं कल्प्यते नानेकम् ।

यदि साक्षान्न समर्थम् । कथं नासमर्थम् ? यथाऽसमर्थमेव । न साक्षात् समर्थमिति । तर्हि न वाच्यमिति । आह—एकं तु—इति । तुरत्रापिवद् ग्राह्यः । साक्षाद्वाच्यत्वेन एकं व्यवच्छिनत्ति । दर्शयति प्रकाशयति, तत्र वाक्यस्याभिधाव्यापारासम्भवात् । अत एवोक्तानीवोक्तानीति तथाऽस्माभिर्व्याख्यातम्, अन्यथा तदनेन विरुध्येत ।

ननु यदि नामाभिधेयादिकं वाक्यस्य प्रकाश्यम्, नाभिधेयम्, तथापि पदार्थेन तेनावश्यं भाव्यम् । तथा च तस्य किं वाचकं पदमित्याशङ्क्याह—तत्र इत्यादि—तेषु अभिधेयादिषु ।

---

[1] सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतु सम्यग्ज्ञानम् । अस्मिन्नर्थे उच्यमाने कथं सम्बन्धादीन्युक्तानि-टि०

[2] नन्वाशिवाक्ये यथाऽभिधेयप्रयोजनमभिधत्ते एवं सम्बन्धादि किमिति न वक्ति ? इत्याह—टि०

[3] यदि साक्षान्न वक्ति कथं तर्हि समर्थं तद्दर्शने इत्याह—टि०

[4] अथ वाक्यैकेन प्रासङ्गिकमभिधेयं प्रयोजनं चाह—टि०

'तद्' इति अभिधेयपदम् । [1]व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनपदम्[2] । प्रयोजनं चात्र वक्तु[3] प्रकरणकरणव्यापारस्य चिन्त्यते, श्रोतुश्च श्रवणव्यापारस्य ।

तथा हि—सर्वे प्रेक्षावन्त प्रवृत्तिप्रयोजनमन्विष्य प्रवर्तन्ते । ततश्चाचार्येण[4] प्रकरणं किमर्थं कृतम्, श्रोतृभिश्च किमर्थं श्रूयत इति संशये[5] व्युत्पादन प्रयोजनमभिधीयते । सम्यग्ज्ञान [6]व्युत्पद्यमानानामात्मान व्युत्पादक कर्तु प्रकरणमिद कृतम् । शिष्यैश्चाचार्यप्रयुक्तामात्मनो व्युत्पत्तिमिच्छद्भि प्रकरणमिद[7] श्रूयत इति प्रकरणकरण-श्रवणयो प्रयोजन[8] व्युत्पादनम् ।

तदिति द्वितीयान्तमेतत् । यतो व्युत्पाद्यत इत्यत्र लकार प्रयोज्यकर्मणि विहितो न प्रयोज्य-क्रियाकर्मणीति । वाक्येऽपि लोके पच्यते गम्यतेऽनन्नार्थ्यं इति व्युत्पत्त्या पदप्रयोगो दृश्यते । ततो व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनपदमित्याह । अन्यथा पदवृन्दमिद न पदम् । यद्वा व्युत्पाद्यत इत्यनति द्रष्टव्यम् ।

ननूक्तम्—'प्रयोजन पुरुषार्थसिद्धि' । तत् किं पुनश्चिन्त्यते । कथञ्च तदन्ययोव्यत इत्याह—प्रयोजन चात्र इति । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चय । तदयमर्थ —नोक्त प्रयोजनमिति चिन्त्यते किन्तु गुणभूतार्थप्रयोजकपदस्य व्युत्पाद्यत इत्यस्य प्रयोजनम् । तद्व्युत्पत्ति क्रियत इति णिच किं प्रयोजनमिति प्रश्न तस्य प्रयोजन चिन्त्यत इति यावत् ।

अत्र—इति गुणभूतार्थनिरूपण प्रकरणकरणमेव व्यापार ।

ननु कस्मादियमाशङ्का— वक्त्रा किमर्थं क्रियते, श्रोतृभिश्च किमर्थं श्रूयते' इति । तौ खल्वेवमेव प्रवर्त्तयातामित्याशङ्कयाह—तथा हि इति यस्मात् ।

अथ कथमुभयोर्व्युत्पादन प्रयोजनमुच्यते ? यदतो व्युत्पद्यते तस्य व्युत्पत्ति' प्रयोजनम् । यस्तु व्युत्पादयति तस्य व्युत्पादनमिति । नैतदस्ति । प्रयोजकव्यापारवती हि व्युत्पत्ति प्रयोजनमिष्टत्युभयोर्व्युत्पादनमेव प्रयोजनम् । केवलमेकोऽन्यथा प्रवर्ततेऽन्यश्चान्यथा । कथं नाम मद्व्यापारवशेन श्रोतृसन्तानवर्तिनी व्युत्पत्तिभूयादिति आचार्य प्रवर्तते । अत एव स्वप्रयोजकव्यापाराधिष्ठिता श्रोतृसन्तानवर्तिनी व्युत्पत्ति कर्तु प्रयोजनम् । एवमेवासौ व्युत्पादको भवति । श्रोता तु कथं नामैतदाचार्यव्यापारवशे(श)न मत्सतानवर्तिनी व्युत्प-त्तिर्भूयादिति प्रवर्तते ।

अत एवाचार्यव्यापाराधिष्ठिता व्युत्पत्ति श्रोतुरपि प्रयोजनम् । एवमेवासौ तद्व्युत्पाद्यो

---

[1] व्युत्पाद्यत इति णिचनिर्देशात् प्रयोक्तृप्रयोज्यविषय प्रयोजन वाच्यमित्याह—टि० ।
[2] प्रयोजनमिदम्—A P H
[3] शास्त्रकर्तु —टि०
[4] सत आचा० A P
[5] संशयव्यु० P. H
[6] व्युत्पाद्यमा० B, E H, N विबुध्यमानानाम्—टि०
[7] प्रकरण-श्रूय० C D B
[8] प्रयोजनव्यु० H. N

[1]संबन्धप्रदर्शनपद तु न विद्यते। सामर्थ्यदिव तु स प्रतिपत्तव्यः।

प्रेक्षावता हि सम्यग्ज्ञानव्युत्पादनाय प्रकरणमिदमारब्धवता 'अयमेवोपायो नान्य.' इति दर्शित एवोपायोपेयभावः प्रकरण-प्रयोजनयोः सबन्ध इति।

भवति। ततो व्युत्पादनं प्रयोजकव्यापारवशवर्तिनी व्युत्पत्तिर्द्वयोरपि प्रयोजनमिति इतिशब्द हेतुपद कृत्वोपसहरन्नाह—प्रकरणकरण-श्रवणयो प्रयोजन व्युत्पादनमिति।

ननु च णिचि कृते व्युत्पादन कथमुभयो प्रयोजनम्, इत्यमिति [6a] प्रश्न-विसर्जने स्याताम्। तेनैव तावता दर्शितेन किं प्रयोजनम्? सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तौ कथञ्चिन्निमित्त-मात्रात् दधिभोजनादेराचार्यस्यासाधारणकारणताप्रतिपत्ति प्रयोजनम्। अयमर्थ—असति प्रयोजकव्यापारप्रदर्शने सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तावुपयोगित्वमात्रेण स्वास्थ्यादिना साम्यमाचार्यस्य दर्शित स्यात्। अस्ति चास्य तद्व्युत्पत्तावुपदेशलक्षणोऽसाधारणो व्यापार.। स कथ नाम प्रतीयेतेति णिचा निर्देश कृत इति।

अथ भोजनादेस्तद्व्युत्पत्तौ साक्षाद्व्यापारासम्भवाद् आचार्यव्यापार प्रतिपत्स्यत इति चेत्। नैतत्। एव हि व्याख्यातृणामिद प्रतिपादनकौशल स्यान्न कर्तुरिति न्याय्यो णिचा निर्देश।

ननूक्तम्—अभिधानस्य प्रयोजन न निरूप्यत इति। तत् किमिदानी तदेव व्याजान्तरेण निरूप्यते? सत्यम्। केवल वाक्यार्थत्वेन न निरूप्यत इत्यभिसन्धिना 'तन्न निरूप्यते' इत्युक्तम्। न तु पदार्थत्वेनापीति किं विरोध?

सम्यग्ज्ञान व्युत्पद्यमानानाम् इत्यसाधुरय शब्द—"व्युत्पत्त्यर्थस्य पदेरकर्मकत्वाद्", इति भागवृत्तिकार। तन्नातिश्लिष्टम्, ज्ञानार्थस्य पदे सकर्मकस्य 'व्युत्पन्न सकेत' इत्यादौ बहुश प्रयोगदर्शनात्। यथाऽवादि प्रमाणवार्तिके वार्तिककृता।

"मनोऽव्यु(मनो व्यु)त्पन्नसकेतमस्ति तेन स चेन्मत।" [प्रमाणवा० २ १४३] इति।

यद्यभिधेयादय पदार्था, सम्बन्धस्तर्हि कस्य पदस्यार्थ इत्याह—सम्बन्धेत्यादि।

सामर्थ्याद् इति नाभिधाव्यापारेण। एवकारेण पदस्याप्यभिधामपोहति। तुशब्द केवलमित्यस्यार्थे।

कथ सामर्थ्यादित्याह—प्रेक्षावता इति। उपाय. कारणम्। उपेया सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ति साध्या। तयोर्भाव। यद्वशेनोपायोपेयज्ञानाभिधाने भवत। एवकार उपायशब्दात् परो द्रष्टव्य। प्रतियोगिनोपायायोगस्यैव शङ्कितत्वात्। तदन्ययोगस्य च शङ्क्यमाणत्वात्। अनर्थाशङ्कोपस्थापितान्ययोगनिरासे तु कर्तव्य सामर्थ्यगम्यमवधारणान्तर कार्यम्। न त्विदमेव वाच्यम्। नान्य इति च नान्य एवेत्यवसेयम्।

---

[1] ननु यथाऽभिधेय प्रयोजने दर्शिते एव सम्बन्धादि दर्श्यतामित्याह—टि०

ननु च प्रकरणश्रवणात् प्राग् उक्तान्यपि[1] अभिधेयादीनि प्रमाणाभावात् प्रेक्षावद्भिर्न गृह्यन्ते । तत् किमेतैरारम्भप्रदेशे उक्तैः ?

सत्यम् । अश्रुते प्रकरणे कथितान्यपि न निश्चीयन्ते । उक्तेषु त्वप्रमाणकेष्वप्यभिधेयादिषु संशय उत्पद्यते । संशयाच्च प्रवर्तन्ते । अर्थसंशयोऽपि हि प्रवृत्त्यङ्गं प्रेक्षावताम् ।

एवंरूपस्य सम्बन्धो व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनाभिधानादेव दर्शितम् । तदुक्तम्—

"शास्त्रं प्रयोजनं चैव सम्बन्धस्याश्रयावुभौ ।[2]
तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद्भिन्नो नोक्तः प्रयोजनात् ॥" [श्लोकवा० १ १८] इति

अभिधेयादिप्रकाशनद्वारेणादिवाक्यं प्रवर्तकमिति असहमान आह—ननु च इति । निपातसमुदायश्चायं 'चोदयामि, अभिमुखो भव' इत्यस्यार्थस्य द्योतकः । श्रवणानन्तरं तेषां प्रतीयमानतया प्रमाणाभावासिद्धेः श्रवणात्प्राग् इत्याह। अयं पूर्वपक्षवादिनोऽभिप्रायः—श्रवणात् प्राक् शब्दाश्रयेण प्रवर्तमानमनुमानमन्यद्वा शब्दस्यार्थनान्तरीयतया प्रवर्तितुमर्हति । असम्बन्धनिबन्धनायाः परोक्षार्थप्रतिपत्तेः प्रामाण्यायोगात् । सा च शब्दस्यासम्भविनी। आचार्यस्य चाप्तभावो दुर्बोधः अनाप्तोपदेशतया शब्दोऽर्थतथात्वं प्रत्याययेदिति। आरभ्यत इत्यारम्भः प्रकरणम् । तस्य प्रदेश एकदेशः । सामर्थ्यात् तदादिः ।

सच्चोद्ये सत्यम् इत्याह। यदि सत्यमिदं किमर्थं तर्हि [6b] ते कथ्यन्त इति ? उक्तेषु इति । तुरनुक्तपक्षादुक्तपक्षस्य विशेषं दर्शयति। अनेनैतदाह—साधकबाधकप्रमाणाभावे यतर्ते व्याहारात् प्रतिनियताधिकरणो यौक्तः संशयो भवितुमर्हतीति । अपि न्यायतः सम्भावनां दर्शयति, अतिशयं वा । अन्यथा किं सप्रमाणकेष्वपि संशयो जायते येनापिश्रुतिः सङ्गच्छेत् ।

ननु प्रवृत्तिफलमादिवाक्यं प्रवृत्तिश्चेन्नास्ति किं संशयेनोत्पादितेनापीत्याह—संशयाच्च इति । चो यस्मादर्थे ।

अथ ये तावन्मन्दाः श्रद्धया वाऽऽचार्यमुपसन्नास्ते तद्वचनादर्थं निश्चित्यैव प्रवर्तमाना न संशयात्प्रवर्तन्ते । येऽपि तद्विपरीताः संशेरते तेषामपि न संशयात्प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ वा प्रेक्षावत्त्वहानिरित्याशङ्क्याह—अर्थसंशयोपीति। न केवलमर्थनिश्चय इत्यपिशब्देनाह। अर्थनिश्चये हि निश्चयमन्तरेण प्रवर्तमाना प्रेक्षावत्ताया हीयेरन् । यत्र त्वर्थसंशयमनाश्रितया प्रवर्तमाना, नोपालम्भमर्हन्तीति भावः । यदि च युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवेशेन संशयानस्य न क्वचित्प्रवृत्तिः, तर्हि न कस्यचिद् वचनात् क्वचित् प्रवर्तितव्यमिति भूयान् व्यवहारो विलुप्येत ।

ननु निवृत्तिरनर्थनिश्चयनिबन्धना । अनर्थनिश्चयश्च प्रमाणात् । तच्चेह नास्ति । निवृत्तीतरस्तु प्रवृत्तिव्यतिरेकी प्रकारो नास्ति । ततोऽयत्नसिद्धा प्रवृत्तिः । तत्किं तदर्थेनादिवाक्येनेत्याह—अनर्थेत्यादि । न केवलमनर्थनिश्चयोऽपीत्यपि शब्दः ।

---

[1] उक्तान्यभिधे० B [2] श्रयावुभौ—श्लोकवा०

अनर्थसंशयोऽपि[१] निवृत्य इत्यम्। अत एव शास्त्रकारेणैव[२] पूर्वं सम्बन्धादीनि युज्यन्ते, वक्तुम्।

[३]व्याख्यातृणा हि वचनं [४]क्रीडाद्यर्थमन्यथापि सम्भाव्यते। शास्त्रकृता तु प्रकरणप्रारम्भे विपरीताभिधेयाद्यभिधाने प्रयोजनमुत्पश्यामो नापि प्रवृत्तिम्। अतस्तेषु संशयो युक्तः। अनुक्तेषु तु प्रतिपत्तृभिर्निष्प्रयोजनमभिधेयं सम्भाव्येताऽस्य प्रकरणस्य काकदन्तपरीक्षाया इव[५], अशक्यानुष्ठानं वा ज्वरहरतक्षकचूडारत्नालङ्कारोपदेशवत्, अनभिमतं वा प्रयोजनं मातृविवाहक्रमोपदेशवत्, अतो वा प्रकरणात् लघुतर उपायः[६] प्रयोजनस्य, अनुपाय एव वा प्रकरणं सम्भाव्येत।

यद्यवश्यं वक्तव्यान्यभिधेयादीनि तर्हि व्याख्यातार एव तानि वक्ष्यन्ति। तत्किं शास्त्रकृतो व्याहारेणेत्याह—शास्त्रकारेणैव न व्याख्यातृभिः।

अथोच्यते—प्रवृत्त्यङ्गत्वाच्च व्याचक्षते। अभिधेयाद्यनभिधाने तु प्रवृत्तेरेवासम्भवात्क्व सम्भविनो व्याख्यातारो येनाशङ्क्य तेषां व्याहारमयं निरस्यतीति। अत्रोच्यते। न सर्वथाऽभिधेयादिप्रकाशनं केनचिन्न कर्तव्यमेवेति चोद्यं प्रवृत्तम्, किन्त्वादिवाक्यं तदर्थं न कर्तव्यमित्यभिसन्धिना। तत्र ये तावत् साक्षादाचार्योपसन्नास्तेषां तद्वचनादेव तत्प्रतीतौ प्रवृत्तिज्ञानयोः सम्भवात् सम्भवि व्याख्यातृत्वम्। तेभ्योऽपि तदुपसन्नानामिति किमवद्यम् ?

ननु च न शास्त्रकृद्वचनमपि प्रसह्य प्रवर्त्तयति, किं तर्हि प्रयोजनाद्यभिधानेन प्रवृत्तिविषयोपदर्शनात्। तच्च व्याख्यातृवचनेऽपि सम्भवतीति किमुच्यते शास्त्रकारेणैवेत्यत आह—व्याख्यातृणा हि इति। हिर्यस्मादर्थे। शास्त्रकारेष्वपीदं समानमित्याह—शास्त्रकृतामिति। तुना व्याख्यातृभ्यः शास्त्रकृतां वैधर्म्यमाह। विपरीतं च तदभिधेयाद्यभिधानञ्चेति विग्रहः। अथवा विपरीतं च तदसत्यत्वादभिधेयञ्चाभिधयतया प्रकाशनात्। तस्याभिधानमिति विग्रहीतव्यम्। उत्पश्यामः उत्प्रेक्षामहे। अनेनैतदाह—तेषामपि तथाभिधाने किमस्माकं बाधकं प्रमाणम् ? केवलमेषां महीयसाऽऽयसेन शास्त्रं प्रणेतुमिच्छतां परार्थप्रवृत्तानां नैतत्सम्भावयाम इति।

प्रकरणस्य प्रारम्भे आदौ। एतच्च प्रयोजनाद्यभिधाननियतसन्निधयाभूतार्थचिन्ताविधानविषयस्य कालस्य निर्देशो न तु प्रकरणस्य [7a] मध्याऽवसाने वा तत् सम्भवति सप्रयोजनं चेति।

---

[१] संशयो निवृ० A P H E N

[२] अत्रैवशब्दो व्याख्यातृणामभिधयादिप्रकाशने, कदाचित् क्रीडाद्यर्थमपि प्रवृत्तिर्भवतीति—टि०

[३] आख्यातृणा हि E N आख्यातृणा टीकाकाराणा हि B.

[४] क्रीडार्थं A P E

[५] इव १—इत्यादिरूपेण अनर्थसंभावनायां अनन्तरं सख्याङ्का निर्दिष्टा B प्रतौ D प्रतौ च—सं०

[६] उपायोऽस्ति प्रयो C

एतासु[1] चानर्थसंभावनास्वेकस्यामप्यनर्थसंभावनाया न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते । अभि-

---

अथ यद्येवंविधा प्रवृत्तिः शास्त्रकृता दृश्यते त्वयाऽप्यस्य किं न सम्भाव्यत इत्याह— नापि इति । अपरप्रयोजनापेक्षया सम प्रवृत्तिदर्शन समुन्विनोति । तदेवोत्पश्याम इति सम्बध्यमानमिह पश्याम इत्यस्यार्थे सम्बद्ध(न्ध)व्यम् । पश्याम इति वाऽध्याहार्यम् । अनेनैतदाह—तथापि सम्भावयामो यदि तेषामीदृशी पश्यामो न त्वेवमिति । अतो हेतोस्तेष्व-भिधयादिषु यद्वा तेषु शास्त्रकारेषु वक्तृषु सत्सु तदुक्तेष्वभिधयादिष्विति प्रकरणात्संशयो-ऽर्थोन्मुख इति द्रष्टव्यम् ।

ननु सत्यप्यर्थसंशयेऽर्थित्वाभावे प्रवृत्तिर्नास्ति । तन्निमित्ता तु सा संशयमात्रादपि भवति । तन्मात्रञ्च साधक बाधकविरहादप्यर्थे सिद्धम । नतु किं तदुत्पादार्थेन वाक्ये-नेत्याह—अनुक्तेषु–इति । तुरुक्तावस्थाया अनुक्तावस्था भवती दर्शयति ।

निर्गत प्रयोजन यस्मान्निष्क्रान्तं वा प्रयोजनात् । काकदन्ता ह्यभिधेया । ते च न क्वचित् पुरुषार्थ उपयुज्यन्ते । सप्रयोजन वाभिधेयमशक्यानुष्ठान सभाव्यत । किंवदित्याह— ज्वरेत्यादि । ज्वर हरतीति ज्वरहर । तक्षकाख्यस्य नागराजस्य चूडा शिखा । तस्या रत्न रति तनोतीति विशिष्ट वस्तु । तेनाल्करणम् अलंकार । ज्वरहरश्चासावेवंभूतश्चेति विग्रह । स उपदिश्यते यत्र ग्रन्थेन तद्वत् ।

सतोर्वा सप्रयोजनशक्यानुष्ठानत्वयोरस्य प्रयोजनमनभिमतमेवास्तिकाना सभाव्येत । मातुर्विवाहस्य क्रम परिपाटिरुपदिश्यते येन पारसीकशास्त्रेण तद्वत् । पारसीकशास्त्रेण हि मृते पितरि माता प्रथममग्रजेन पुत्रेण परिणतव्या । तदनु तदनुजेनत्युपदिश्यते ।

— अतो वा प्रकरणाल्लघुरल्पग्रन्थः प्रयोजनस्य सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तिलक्षणस्य । अनुपाय एव अनिमित्तमेव ।

चत्वारोऽपि वाशब्दा पूर्वपूर्वापेक्षया पक्षान्तरमवद्योतयन्ति । सम्भावना च सर्वा वर्णिताऽनर्थोन्मुखा प्रतिपत्ति युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवेशाच्च संशयपदाभिलाप्या प्रत्येतव्या । सर्वत्रैवाकारान्तरस्य प्रतियोगिन समुदाचारतोऽदर्शनात् । तथाविधाऽनर्थसंभावनायाश्च बीजमिदमस्येत्यादिवाक्य—यद्यस्य प्रयोजनादिकं भवेद् बहुभिरन्यैरिवानेनाप्यादावुक्त भवेत् । न चानेन किञ्चिदवादीति मति ।

काममभूरनर्थसम्भावना भवन्तु का नो हानिरित्याह—एतास्विति । न केवल सर्वा इत्यपि-शब्देनाह । प्रयोजनाद्यनभिधान इव यद्यभिधानेऽपि भवन्ति तास्तदा किमभिधयादिभिरभिहितैर-पीत्याह—अभिधेयादिषु इति । तुरुक्तेषु इत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य, अनुक्तपक्षाच्च विशेषस्य द्योतक ।

अथ कथमनयोरर्थानर्थसम्भावनयोर्विरोधो यत सम्भावना संशय उच्यते । स चोभया-

---

[1] भवतु नामैतावद्दूषणसम्भावना को दोष इति चेदाह—टि० ।

ज्ञानं जनयदर्थं प्रापयति, अपि त्वर्थे पुरुषं प्रवर्तयत् प्रापयत्यर्थम् । प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषय-प्रदर्शकत्वमेव । न हि पुरुषं हठात् प्रवर्तयितुं शक्नोति [1]विज्ञानम् ।

ननूपदर्शितार्थप्रापकं संवादकमिति ब्रुवता ज्ञानस्यैव स्वापदनकत्वं प्रापकत्वं प्रतिज्ञातं । प्रवृत्तिमन्तरेण प्राप्तेरनुपपत्तेरथतः प्रवर्तकत्वमपि । न चैकस्यैते व्यापारा सम्भवन्ति । यतोऽन्यत् प्रदर्शति येन आनीतं । अन्यत्प्रवर्तयति यदनन्तरं प्रवृत्तिमाचरति । अन्यच्च प्रापयति यत प्राप्त्याभिसम्बद्धयते पुरुष इत्याशङ्क्याह—प्रदर्शिते च—इति । चो यस्मादर्थे ।

प्रवर्तकत्वमेव प्रापकत्वं ब्रुवतोऽयमभिप्रायः—यद्यप्यर्थं साक्षात्कृत्यानुरूपं निश्चयं जनयत्प्रदर्शकं किञ्चित्, अपरं प्रदर्शयद् वा बाह्यायां प्रवृत्तेः कारणं भवत्प्रवर्तकम्, इतरत्प्र-वर्तनद्वारेण बाह्यायां प्राप्तेर्निमित्तं भवत् प्रापकं व्यपदिश्यते । तथापि स एव बाह्यप्रवृत्ति-कारणभावः प्रवर्तयितृत्वादिप्रयोजकव्यापाररूपो ज्ञानस्य पुरुषप्रेरणेनार्थजननेन च प्रवर्तन-प्रापणयोरसम्भवेन प्रदर्शनादन्यो नोपयुज्यत इति वस्तुनः सर्वस्यैव ज्ञानस्य निश्चयानुगतस्याधिग-मात्रापरो प्रवर्तनप्रापणव्यापारो । अत एव तथाविधमेव ज्ञानं प्रमाणं व्यवस्थाप्यते । ततो वस्तुनः प्रदर्शकत्वादीनामभेदः, व्यावृत्तिनिबन्धनस्तु भेदोऽस्त्येव । अत एवैते प्रदर्शकप्रवर्तकप्रापकशब्दाः कृतकत्वानित्यत्वादिवन्न पर्याया इति ।

स्यान्मतम्—किं पुनः प्रयोजनं येन प्रवर्तनात् नाऽपरः प्रापणव्यापारो ज्ञानस्य, अधि-गमाच्च नान्यत्प्रवर्तनं प्रयत्नेन साध्यते ? यद्युत्तरज्ञानस्य प्रामाण्यनिषेधार्थम्, तदा गृहीत-ग्राहित्वेन तन्निषत्स्य[8b]तीति किं तदर्थेन प्रयासेनेति । अत्रोच्यते । यदि प्रवर्तयितृत्वं प्रापयि-तृत्वं च प्रदर्शकत्वात्परमार्थतोऽन्यत् स्यात् तदा गृहीतग्राहित्वेन न शक्यते प्रतिपादयितुमिति केन प्रामाण्यं निषिध्येत । तथा हि न तज्ज्ञानं गृहीतं गृह्णाति, अपि तु गृहीतं प्रवर्तयति । अपरं तु गृहीतं प्रापयति । तथाकारिणोश्च भिन्नोपयोगत्वात्प्रामाण्यं कथमपाक्रियते ? यदा तु प्रवर्तनादपरः प्रापणव्यापारो ज्ञानस्य प्रदर्शनाच्च नान्यत्प्रवर्तनम्, प्रथमेनैव च प्रत्यक्षा-नुमानक्षणेनार्थक्रियासमर्थो वस्तुसन्तानः प्रवृत्तिविषयीकर्तुं निश्चयात् शक्यते, तदोत्तरेषां तत्सन्तानभाविनामभिन्नयोगक्षेमतया प्रामाण्यमपास्यत इति ।

एतेन तदपि प्रत्युक्तं यत् केनचिदभ्यधायि **धर्मोत्तरे**—'यद्युपदर्शकत्वमेव प्रापकत्वं तर्हि यदुक्तं उपदर्शितमर्थं प्रापयत् संवादकमिति तस्यायमर्थः स्यात्—उपदर्शितमुपदर्शयदिति । न चैतद् युक्तमर्थभेदाभावात् ।" तथा हि यदि परमार्थतोऽर्थभेद उच्यते तदा न किञ्चिदवद्यम् । अथ तदापि नैव वक्तव्यं । अत्यल्पमिदमुच्यते । कृतकत्वमनित्यत्वं प्रतिपादयतीत्यपि न वक्तव्यम्, अर्थाभेदादित्यपि किं नोच्यते ?

अथ शब्दप्रवृत्त्यपेक्षयाऽर्थभेद उच्यते तदाऽस्माकं सिद्धो व्यावृत्तिभेदस्य दर्शितत्वात् । तेनायमर्थः—उपदर्शितं साक्षात्कृत्य जनितानुरूपनिश्चयमर्थं प्रवर्तनद्वारेण बाह्यायां प्राप्तेः साक्षाद् योग्यतया वा निमित्ततां गच्छत् संवादकमिति । वास्तवस्तु प्रवर्तकप्रापकयोः प्रमेयाधिगति-लक्षणात्प्रदर्शनव्यापारादन्यो व्यापारो नास्तीति न प्रवर्तयितृत्वं प्रापयितृत्वं च प्रयोजकं व्यापारोऽनयोर्भिन्न इति ।

[1] ज्ञानम्—B N

[1]अत एव [2]चार्थाधिगतिरेव प्रमाणफलम । अधिगते चार्थे प्रवर्तित पुरुष प्रापित श्चाथ । तथा च सत्यर्थाधिगमात समाप्त प्रमाणव्यापार । [3]अत एव [4]चानधिगतविषय प्रमाणम । यनैव हि ज्ञानेन प्रथममधिगतोऽथ, तेनव प्रवर्तित पुरुष, प्रापितश्चाथ । तत्रव चार्थे[5] किमन्यन ज्ञानेनाधिक कायम् ? [6]अतोऽधिगतविषयमप्रमाणम ।

स्यान्मतम—यद्यधिगतिरेवोत्तरेषामपि फल स्यात तदोपयोगान्तराभावाद भवेदप्रामाण्य यावता प्रवत्तकस्य प्रवृत्ति फलम प्रापकस्य प्राप्तिरिति फलभदनिष्पत्तर्भिन्नो व्यापार इत्याह—अत एव—इति । यतो नाथजननद्वारेणाथप्रापण ज्ञानस्य यतश्च न प्रसह्य प्ररणेन प्रवत्तनम, अत एवास्मादेव कारणादथस्याधिगति परिच्छित्ति फलम, न प्रवृत्यादि ।

ननु तत प्रमाणस्य फल व्यवस्थाप्यते यस्मिन सति तदव्यापार परिसमाप्यते । न चाधिगतावपि प्रवृत्ति प्राप्त्योरभावे स परिसमाप्यत इत्याह—अधिगते च—इति । चो यस्मादर्थे । यस्माद यनाथ सम्यग्ज्ञानन दर्शितस्तत्र तेनाप्रवर्तितो ऽपि पुरुष प्रवृत्तियोग्योप दर्शनात तद्गतस्य च व्यापारान्तरस्याभावात्प्रवर्तित इत्युच्यते । सत्यर्थित्वे प्रवत्तनमेव । ज्ञानन तावत्प्रवत्तियोग्य कृत इति यावत ।

अस्तु पुरुषस्तथा प्रवर्तितोऽथस्तु न प्रापित तथा च व्यापारान्तरमन्याधीनमस्तीत्याह—प्रापित इति । च पूववत । अर्थोऽप्यसावप्राप्तोऽपि शक्यप्राप्तिको दर्शित इति प्रापित उच्यते । अत एव प्रापणशक्तिरेव ज्ञानस्य प्रामाण्यम । सा च प्राप्यादर्थादात्मलाभनिमित्तति यतो [9a] यन प्रवत्तते तदपि प्रापणयोग्यमेव । शक्तिनिश्चयस्त्वथक्रियानिर्भासस्य सवस्यानु मानस्य च स्वत एव । प्रवत्तकाध्यक्षस्य च कस्यचित्स्वत एव यदभ्यासेन परितो निरस्तविभ्र माशङ्कम यनिद्राद्यनुपप्लुत सद आसन्नदेशमनाशङ्क्यव्यञ्जकाधीनाऽयथाभिव्यक्ति च वस्तु गृह्णाति । तद्रूपसवेदनादेव सत्याय निश्चीयते । कस्यचित्तु परतोऽर्थक्रियानिर्भासात्मकात स्वत प्रमाणादन्यतो वा यत कुतश्चिन्नान्तरीयकार्थदर्शनाभ्यन्तरवर्तिभ्रान्तिशङ्कापनोदेन निश्चीयत इति । प्रापितश्चाथमिति क्वचित्पाठ । स तु युक्तरूप प्रवृत्तियोग्यीकरणात्प्रवर्तित प्राप्यार्थोपदर्शनात्प्रापितोऽथमित्यकवाक्यतयोपदर्शनात । एवमुत्तरत्रा प्यय एव पाठोऽवदात इति । तथा च सति तस्मिश्च प्रकारे सति । समाप्त पयवसान गत । तस्मादधिगमस्य फलत्व युक्तमिति भाव । यतोऽधिगमादन्यत्फल नोपपद्यते जाते च तस्मिन् समाप्यते व्यापार अतोऽस्मात्कारणाद अनधिगतो ज्ञानान्तरेणापरिच्छिन्नो विषयोऽर्थो यस्य तत प्रमाण भवति ।

ननु अधिगतविषयमुदीचीन ज्ञान तत्रार्थे किञ्चिदधिकमादधान प्रमाण भविष्यति । न हि विषयभदादेव प्रमाणभदोऽपि तूपयोगभदादपीत्याह—यनव—इति । हियस्मात । पूर्वाद् योग्य तया प्रवर्त्तित प्रापित इति चोक्त तत्रव पूवज्ञानादधिगते किमधिकमतिरिक्त कार्यं कत्तव्यम् ?

---

[1] यत एव प्रवतकत्वमेव प्रापकत्व प्रवतकत्वमपि प्रवृत्तिविषयप्रदशकत्वम—टि०

[2] अत एवार्था० B   [3] यत एव समाप्ता प्रमाणव्यापृति —टि०

[4] अत एवानधि A P H E N   [5] तत्रवार्थे A P E H N

[6] ततो A B C D P H E N

[1]तत्र योऽर्थो दृष्टत्वेन ज्ञातः स प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविषयीकृतः[2]। यस्माद् यस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारित्वव्यापारो[3] विकल्पेनानुगम्यते[4] तस्य प्रदर्शकं प्रत्यक्षम्; तस्माद् दृष्टतया ज्ञातः[5] प्रत्यक्षदर्शितः। अनुमानं तु [6]लिङ्गदर्शनान्निश्चिन्वत्[7] प्रवृत्तिविषयं दर्शयति।

न किञ्चित्। आद्येनैव कर्त्तव्यस्य कृतत्वादिति भाव। अतोऽस्माद् हेतोरधिगतविषयं तदधिगन्तृमजातीय विजातीय वा न प्रमाणम्। तेन प्रमाणसम्प्लवो नाम नास्त्येवेति प्रकाशितम्।

ननु च प्रबन्धेनानेन प्रवृत्तिविषयोपदर्शक सम्यग्ज्ञानमिति दर्शितम्। वक्ष्यमाणया नीत्या प्रत्यक्षानुमाननाम्नी द्वे सम्यग्ज्ञाने। तत्र यदि समानमनयो प्रवृत्तिविषयोपदर्शन तदिद प्रत्यक्ष सत्प्रमाणम्, इदमनुमान सदिति भेदो न स्यात्। अतस्तदनयोरसमानविषयत्वमेव कथितव्यम्। एव च यस्य यथ तदिति वक्तव्यमित्याह—तत्र—इति। तयो प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये दृष्टत्वेन ज्ञातो निश्चित। यदि ज्ञात इत्येव क्रियते तदाऽनुमेयोऽपि निश्चित सन् प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविषयीकृत प्रसज्येतेति दृष्टत्वेनेति कृतम्। अथ यो दृष्ट इति किं नोच्यते ? नोच्यते। क्षणिकत्वादेरपि दृष्टत्वेन प्रत्यक्षविषयत्वादनुमानावताराभावप्रसङ्गादिति।

ननु न प्रत्यक्षस्य निश्चयनाद् ग्रहणमपि तु प्रतिभासात्। तत्किमुच्यते ज्ञातो निश्चित इत्याशङ्कयाह—यस्माद् इति। विकल्पेनानुगम्यतेऽनुस्रियतेऽध्यवसीयते पश्यामीत्याकारेण। तस्माद् दृष्टत्वेन ज्ञात इत्युच्यते। विकल्पेनेति तत्पृष्ठभाविनाऽनुरूपेणेति द्रष्टव्यम्। अननुरूपविकल्पानुगतव्यापारस्य तत्राप्रामाण्यात् क्षणिकत्व इव। एव ब्रुवतश्चायमभिप्राय—साव्यवहारिकस्य प्रमाणस्येद लक्ष[9b]णमुच्यते। ततो वस्तुवृत्त्या प्रकाशमानमप्यनुरूपविकल्पेनाविषयीकृत सदप्रतिभासमान नातिशेते, व्यवहारायोग्यत्वात्। एव तद्ग्राहकमपि तथाविधविकल्पेनाननुगम्यमानव्यापार व्यवहारयितुमपर्याप्त सत् तृणस्यापि कुब्जीकरणेऽसमर्थमग्राहक नातिवर्त्तते। तेन यदुक्त प्रदर्शकत्वमेव प्रवर्त्तकत्वादीति, यच्चोक्तम्—अधिगतिरेव फलमिति तदनुरूपनिश्चयानुगतव्यापारमनुरूपनिश्चयानुगताविति द्रष्टव्यम्। एव यत्र यत्रोच्यते प्रत्यक्ष वस्तूपदर्शक वस्तुग्राहकमित्यादिना शब्देन तत्र सर्वत्रानुरूपनिश्चयानुगतव्यापारमेव बोद्धव्यम्।

अथैव सति विकल्पस्यापि प्रामाण्य प्रसज्येतेति चेत्। एतत्स्वयमेव धर्मोत्तरेणाशङ्क्य निराकरिष्यत इति नेहोच्यते। यदि प्रत्यक्षमेव प्रवृत्तिविषयमुपदर्शयति अनुमानमप्येव तदा

---

[1] एव सामान्येनाविसवादक सम्यग्ज्ञान प्रतिपाद्य विशेषेण प्रत्यक्षानुमाने स्वव्यापार कुर्वता सम्यग्ज्ञान भवत इति दर्शयन्नाह—टि०

[2] विषय कृत B. C. D.

[3] तत्पृष्ठभाविना विकल्पेनावसीयते। एतदुक्त भवति—प्रतिभासमानार्थाध्यवसाय कुर्वत् प्रत्यक्षप्रमाण मवादकमित्यर्थं—टि०

[4] अनुभूयते—टि०	[5] निश्चित—टि०

[6] लिङ्गदर्शन लिङ्गज्ञातम्। तच्च वह्न्यव्यभिचारि धूमनिश्चय ज[नयति] सामान्येन साध्याविनाभावित्वस्मरणजातम्—यथा धूम प्रत्यक्षेण गृहीत्वा सर्वत्राय वह्निज इति स्मरण तस्मात्—टि०

[7] विकल्पयत्—टि०

तथा च प्रत्यक्षं प्रतिभासमानं नियतमर्थं दर्शयति। अनुमानं च लिङ्गसम्बद्धं नियतमर्थं दर्शयति। अत एते [1]नियतस्यार्थस्य प्रदर्शके। तेन ते प्रमाणे। नान्यद्विज्ञानम्।[2]

प्राप्तुं शक्यमर्थमादर्शयत्[3] प्रापकम्। प्रापकत्वाच्च प्रमाणम्।

कथं भेदव्यवस्थेति ? आह—अनुमान तु—इति। तुः प्रत्यक्षादनुमानस्य वैधर्म्यमाह। प्रत्यक्ष न स्वय निश्चिन्वत् प्रवृत्तिविपय दर्शयति किन्तु निश्चाययत्। अनुमान तु स्वयमेव निश्चिन्वदिति।

T-

विनाभूत पृ,

'सर्वत्र साध्याविनाभूतमिति' स्मरणपुर सर वा क्वचित् स्वरूपग्रहणमिह विवक्षितम्।

ननु च प्रत्यक्षानुमानज्ञानवदन्यस्यापि ज्ञानस्य यथा प्रवृत्तिविपयप्रदर्शन तथा किं न प्रदर्श्यते ? अथाप्रामाण्याम्नोपदर्श्यते। कथ पुनरप्रामाण्यमन्यस्य ? अनियतप्रवृत्तिविपयप्रदर्शकत्वादिति चेत्। तर्हि प्रत्यक्षानुमानयोरपि तथात्वेन प्रामाण्य न स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानान्तराद् भेदमनयोर्दर्शयन्नाह—तथा च—इति। तस्मिश्च प्रत्यक्षस्य स्वव्यापारानुसारिविकल्पोपजननेन निश्चयनात्, प्रवृत्तिविपयप्रदर्शनप्रकारे[4]··········मन्यदा लिङ्गदर्शनात्स्वय निश्चयेन प्रवृत्तिविपयप्रदर्शनप्रकारे। **प्रत्यक्षं** ज्ञान **प्रतिभासमानं** स्वरूपेण प्रकाशमान **नियतमर्थ**क्रियाक्षमे भावरूप एव व्यवस्थित **दर्शयति**। तेन नानर्थ नाप्यनियत दर्शयतीत्याकूतम्। **अनुमानं च नियतमर्थं दर्शयति**। **च**ः प्रत्यक्षेण सममनुमान नियतप्रदर्शकत्वेन समुच्चिनोति। **लिङ्गसम्बद्धम्** इति हेतुभावेन विशेपणम्। तदयमर्थः—यस्माल्लिङ्ग विजातीयव्यावृत्तेऽर्थेऽर्थक्रियाकारिणि तादात्म्येन तदुत्पत्त्या वा सम्बद्धमायत्त तस्मात् तत्प्रभवमप्यनुमान नियत दर्शयति अध्यवस्यतीति। तेनानुमानमपि नानर्थं नाप्यनियत भावात्मन्यभावात्मनि वा दर्शयतीति प्रकाशितम्। इयास्तु विशेपोऽनुमान सम्बन्धग्रहणकालदृष्टसाधारण रूपमाश्रित्योदयमान स्वलक्षणमध्यवस्यदपि न सन्तानान्तरासाधारणमध्यवस्यतीति प्रवृत्तिविपयापेक्षमपि सामान्यविपयमेव। प्रत्यक्ष तु प्रवृत्तिविपयापेक्षमप्यसाधारणविपयमेव। सन्तानान्तरासाधा[10a]रणेनैव रूपेण विपयस्य निश्चायनादिति।

इदानी यस्यायमाशय —'अस्तु प्रत्यक्ष नियतार्थदर्शकम्, अर्थस्य साक्षात्करणात्; अनुमान तु परोक्षार्थस्यासाक्षात्करणात्कथं नियत दर्शयति ? तस्मान्न द्वयोर्नियतार्थप्रदर्शकत्वम्, अपि तु एकस्यैव' इति। ■ सामस्त्यनिपेधवादिन प्रत्युपसहरन्नाह—**अत** इति। यस्माद् वस्तुप्रकाशात् प्रत्यक्ष नियत दर्शयति। परोक्षस्यान्तरा साक्षादनवभासेऽपि तत्सम्बद्धतया चानुमानं कार्यस्वभावजमेकान्तनियत भावम्, अनुपलम्भजमेकान्तनियतमभाव तथाभूतं दर्शयति। अतोऽस्माद् हेतोरेते द्वे अपि तथारूपे। ततोऽनेन सामस्त्यनिपेधस्य निपेध उपसहृतः। अन्यथा व्याख्यायमाने तु यतोऽस्तु(यतस्तु) नियतमर्थं प्रदर्शयतोऽत्र एते नियतार्थोपदर्शके इत्यर्थः स्यात्। एतच्च परिस्फुटस्यैव स्फुटीकरणमनर्थकमापद्येतेति।

---

[1] नियतार्थस्य B.

[2] शब्दोपमानादिकम्—टि०

[3] ०र्थमुपदर्श० C. D. B.

[4] सूक्ष्मत्वात् न पठ्यते।

आभ्यां प्रमाणाभ्यामन्येन[1] च[2] ज्ञानेन [3]दर्शितोऽर्थः कश्चिदत्यन्तविपर्यस्तः । यथा मरीचिकासु जलम् । [4]स चासत्त्वात् प्राप्तुमशक्यः । कश्चिदनियतो भावाभवयोः[5] । यथा संशयार्थः । न च भावाभावाभ्यां युक्तोऽर्थो जगत्यस्ति । ततः प्राप्तुमशक्यस्तादृशः ।[6]

सर्वेण [7]चालिङ्गेन[8] विकल्पेन [9]नियामकमदृष्ट्वा प्रवृत्तेन [10]भावाभावयोरनियत

भवतामेतत् नियतार्थोपदर्शकं, प्रमाणं तु कथमित्याह—तेन—इति । तेन नियतार्थप्रदर्शकत्वेन । नियतार्थप्रदर्शकत्वाभावात् किं नाप्रामाण्यमनयोः लक्षितम् ? सत्यपि तस्मिन् कथं ततः स्यादिति भावः । अनयोः प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनप्रकारोपदर्शने तदन्यस्य ज्ञानस्य च तदप्रदर्शने यद् बुद्धिस्थमासीत, तदिदानीं नान्यदित्यादिनाऽभिव्यनक्ति । नान्यद् विज्ञानं प्रमाणमिति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः ।

यद्येवं ज्ञानान्तरविशेषादम् अपि प्रमाणं मा भूतामित्याह—प्राप्तुम् इति । आवश्यमिति हेतौ मतुर्विधानाद्धेतुपदमेतत् । तेनायमर्थः—यत प्राप्तुं शक्यमर्थमादर्शयति तत् प्रत्यक्षादिकं प्रापकमिति । भवतु प्रापकम् प्रमाणं तु कस्मादित्याह—प्रापकत्वाच्च—इति । चोऽवधारणे ।

ननु आभ्यामन्येनापि दर्शितोऽर्थः अन्यप्रापक एव नतस्तदुपदर्शकमपि किं न प्रापकं प्रापकत्वाच्च किं न प्रमाणमित्याह—प्रमाणाभ्याम् इति । चो यस्मात् । अत्यन्तग्रहणेन संशयज्ञानविषयाद् विशेषं दर्शयति । तथाविधोऽपि किं न प्राप्यत इत्याह—स च इति । चो यस्मादर्थे । नियतोपदर्शकत्वेऽप्यनर्थोपदर्शकत्वादप्रामाण्यमस्य दर्शितम् । यदि कश्चिदीदृशस्तदन्यज्ञानविषयोऽप्यादृशो भविष्यति । तदुपदर्शकं च प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह—कश्चिद इति । संशयार्थः संशयालम्बनं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति हि प्रत्ययः स्थाणुमुल्लिख्य पुरुषो वेत्यालम्बयस्तदभावमुल्लिखति । ततः स्थाण्वभावाव्यभिचारिणं पुरुषं पुरुष(षा)-भावाव्यभिचारिणं च स्थाणुमवस्यन् भावे नाप्यभाव(वे) नियतं स्थाणुं पुरुषं वा दर्शयतीति भावाभावयोरनियतं दर्शयति । यत एवायमेकान्तनियतं दर्शयितुमनीशानो दोलायते, तत एव संशय इत्युपपद्यत इति ।

अथ विपर्ययार्थोऽसत्त्वान प्राप्यताम, अयं तु कस्मान्न प्राप्यत इत्याह—न च इति । चो यस्मादर्थे ।

ननु भवतु संशयविपर्यययोरप्रामाण्य [10b] किं नश्छिन्नम ? एतदतिरिक्त प्रत्यक्षानुमानाभ्यामन्यत्प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सर्वेण च—इत्यादि । चो यस्मात् । सर्वान्ति

---

[1] शब्दादिना—टि०
[2] ०न्येन ज्ञानेन E N
[3] प्रदर्शितो A C P N
[4] अर्थ —टि०
[5] ०योः तद्व(च्च) यथा C
[6] अनियतोऽर्थः —टि०
[7] मानसविकल्प०—टि०
[8] चालिङ्गजेन C D A B P H E N
[9] लिङ्गम्—टि०
[10] सत्त्वासत्त्वयो —टि

एवार्थो दर्शयितव्य । स[1] च प्राप्तुमशक्य । तस्मादशक्यप्रापणम—अत्यन्तविपरीतम, भावाभावानियत चाथ दर्शयद अप्रमाणम यज्ज्ञानम । अर्थक्रियार्थिभिश्चार्थक्रियासमर्थ[2]-वस्तुप्राप्तिनिमित्त ज्ञान मृग्यते । यच्च तैर्मृग्यते तदेव[3] शास्त्र विचार्यते । ततोऽर्थक्रिया समर्थवस्तुप्रदर्शक सम्यग्ज्ञानम[4] ।

गतत्वादनुमानस्यापि तथात्व स्यादित्याह—अलिङ्गज—इति । नास्य लिङ्गमुत्पादकत्वेन विद्यत इत्यलिङ्गम । यद्यलिङ्गज मवण तत्करणीय तदा प्रत्यक्षपृष्ठभाविनोऽपि विकल्पस्य तदाऽऽयातमित्याह—नियामकम इति । विषयाधीना हि नियतार्थपरिग्रहा ज्ञानस्यत्यर्थो नियामक । तमदृष्ट्वा ।

ननु कि प्रत्यक्षपृष्ठभाव्यपि नियामकमर्थ दृष्ट्वा प्रवर्तते यन तादरूप्यविरहादन्यथा विकल्पाना तथात्वमाशङ्कयन । उच्यते । प्रवृत्तनत्यत्रा तभूतो णिजर्थो द्रष्टव्य । ततोऽयमर्थ नियामकमदृष्ट्वा प्रवर्तितेनति । तथा च सति प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्पो नियामक दृष्ट्वैव प्रत्यक्षेण प्रत्ययन प्रवर्त्यत इति तथात्वेन परिहृतो भवति । इतरे त्वलिङ्गजविकल्पा यन प्रवर्त्यन्ते जायन्ते न तेन साक्षान्नियामको दृष्ट इति तेषा तथात्वानुषङ्ग ।

अन्य तु अनुमाननिवृत्त्यर्थमलिङ्गजेति योजयित्वा कथ पुनरवसायात्मकेनाप्यलिङ्गजेन तेनैव करणीयमित्याशङ्क्य नियामकमदृष्ट्वेत्यस्य तु हेतुभावेन विशेषणत्वान्नियामकमदृष्ट्वा प्रवर्तत्वादित्यर्थ इति व्याख्याय तात्पर्यार्थमपि दर्शयन्ति । यद्यपि शब्दादिजन्मानो विकल्पा नोभयपक्षसस्पर्शेन दोलायन्ते तथापि ते नियामकानाश्रयेण प्रवर्तमाना न यौक्ति(क्त)सशयरूपतामतिवर्तन्त इति । पूर्वव्याख्यानेऽप्ययमेवाशय । सर्वस्य तस्य समुदाचरतोर्विरुद्धयोराकारयोरभावेऽपि युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवेशात्सशयरूपत्वेन भावाभावानियतार्थोपदर्शकत्वमिति ।

एके तु नियामक विकल्पयितव्य वस्तुना तरायक वस्त्वदृष्ट्वा प्रवृत्तेनति योजयन्ति । अलिङ्गजेति चास्यैवार्थस्य हेतुभावेन विशेषणमाहु । उभय पि तु प्रत्यक्षपृष्ठभाविविकल्पेनाति प्रसङ्गमनधिगतार्थाधिगन्तुर्विकल्प्य(ल्प)स्य प्रामाण्यचिन्ताऽधिकारेण निराकुर्वते । तत्रायमर्थ — सर्वेण तेनानधिगतत्वा(गतार्था)धिगन्ततयाऽभिप्रेतेनैवमवश्यकरणीयमिति ।

अनियतार्थप्रदर्शकमपि तत्प्रापक स्यादित्याह—स च इति । चो यस्मादर्थे । अशक्य इत्यस्यानन्तर स अवधारणार्थो द्रष्टव्य । सोऽनियतोऽर्थो न प्राप्तु शक्योऽशक्यत्वादिति भाव ।

ननु च तादृश सद मा भूत्प्रापकम प्रमाण तु कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवोपसहरति तस्माद् इति । यस्मात्प्रापकत्वादेव प्रमाण तस्मात । अर्थस्याशक्यप्रापणत्वेऽत्यन्तविपरीतत्वानित्य(त्वानियत)त्वे हेतू हेतुभावेनानयोर्विशेषणत्वात । चोऽप्राप्तिवार्थसमुच्चय । कश्चिदत्यन्तविपर्यस्त कश्चिदनियत इत्यादयथाक्रममुपसहार —अयज्ज्ञानमिति नान्यज्ज्ञानमित्यस्य ।

---

[1] अनियतोर्थ —टि०
[2] ० समर्थार्थप्रा ० A H P N, ०समर्थप्रा० B E
[3] तदेव तेन शास्त्र B H
[4] इति तद् भवति सम्यग्ज्ञानमिति शेष —टि०

ननु [1]च देशनियतम्, आकारनियत च प्रापयितु शक्यम्। यत्काल तु परिच्छिन्न तत्काल न शक्य प्रापयितुम् । नोच्यते—यस्मिन्नेव काले परिच्छिद्यते तस्मिन्नेव काले प्रापयितव्यमिति। अन्यो हि दर्शनकाल, अन्यश्च प्राप्तिकाल । किंतु यत्काल परिच्छिन्न तदेव तेन [2] प्रापणीयम्। अभेदाध्यवसायाच्च सतानगतमेकत्व द्रष्टव्यमिति ।

अधरात्र काल आगमनकालो यस्य तस्मिन न प्रमाणम्। अथवा योऽधरात्र सुप्तोऽह्नो मध्यमुद्गते सवितरि पुत्रमागत दृष्ट्वा प्रभाताया रात्रौ सम्पन्न मध्यदिन तस्मिन्नेव च देश तमेव सुत(त) प्रागत प्रबुद्धो पि पश्यति। तस्य तज्ज्ञान सवादमात्रभागपि न प्रमाणम्, यतोऽधरात्र मध्याह्नम तदानीमनागतमपि पुत्रवस्त्वागतम्, तेनावगतम्। न चाधरात्र देशकालनियतस्य पुत्रस्य तस्य च कालस्यास्ति सद्भाव । तदा त्वधरात्र परमार्थत प्रतिभासकालो यस्य मध्याह्नकालयुक्तवस्तुन इति योज्यम् ।

एतेन सुप्तस्य केनचित पठ्यमान ग्रन्थ शृण्वतो ज्ञानमसत्यार्थ व्याख्यातमवसेयम्। यस्माद्देशकालभिन्नात्मान श्रोतार ग्रन्थ च श्रोतव्य पश्यति निद्रोपहत । न च तद्देशकालसम्बद्धौ स्त । यद्देशकालौ च स्तस्तथा न गृह्णातीति ।

अनयैव च दिशा वाजिस्वप्नोऽपि व्याख्यातो द्रष्टव्य । यतस्तत्रापि घोटकस्वप्न यत्कालदर्शनवि[12a]षया भावा दृश्यन्ते न तथा सन्ति यत्कालाश्च सन्ति तत्काला न दृश्यन्ते। अधरात्रादिषु हि स्वप्नदर्शनम सूर्योदयादिसम्बद्धाश्च ते भावा दृश्यन्ते। तस्मात्स्वप्ने केषाञ्चिदनुभूतानामत्यन्तमभावादर्थक्रियाया नास्ति सत्त्वम् । केचित्तु अर्थक्रियाकारितया अभिमता सत्यस्वप्न विषया दृष्टकालभेदव्यभिचारिणो न सन्त्यवेति प्रकरणार्थ ।

इदमीदृग्विशिष्ट स्वप्नज्ञानमुदाहरतो धर्मोत्तरस्यायमाशय —एवविधस्य स्वप्नज्ञानस्य सदर्थत्वाभिमान केषाञ्चित्सत्यस्वप्नवादिनामस्तीति तदभिमानशमनाय्द मयोदाहरणीकृतम्। न त्वस्मादन्यस्य स्वप्नज्ञानस्य कश्चिद् विशेष । सर्वस्यैव स्वप्नज्ञानस्य निरालम्बनतया मिथ्याज्ञानत्वादिति ।

इदानी परिच्छिद्यमानस्य यत्काल परिच्छेदन तत्कालमेव प्राप्यमाणस्य प्रापणमभिप्रेतम्—एव ब्रुवत इति मत्वा स्यायस्यानुपपत्ति चोदयति—ननु च—इति। देश नियतमाकारे नियत च शक्य प्रापयितुमित्यभिदधानोऽनयोरविप्रतिपत्तिमाह। इद तु न सम्भाव्यत इत्याह—यत्काल तु—इति। तुनान्तराक्ताभ्या विधाभ्या वधम्यमाह। य कालोऽस्य परिच्छनस्य तद यथा भवति तथा परिच्छिन्नम । स कालो यस्य प्रापणस्य तद यथा भवति तथा न शक्य प्रापयितुम। यस्मिन काले परिच्छिन्न तस्मिन काले न शक्यते प्रापयितुमित्यर्थ । एव च ब्रुवताऽन्न कालान्तरग्राहीति यदुक्त तदयुक्तमिति दर्शितम्। सर्वस्यैव ज्ञानस्य एवशीलत्वादिति ।

नोच्यत इत्यादिना सिद्धान्तवादी चोदकस्यानुक्तोपालम्भमाह। अननापि न किञ्चि

[1] ननु देश A P E [2] तदेव प्रा० D A P E

सम्यग्ज्ञान पूर्वं कारण यस्या सा तथोक्ता । [1]कार्यात् पूर्वं भवत् कारण पूर्वमुक्तम् । कारणशब्दोपादाने[2] तु पुरुषार्थसिद्धे [3]साक्षात्कारण [4]मम्येत । पूर्वशब्दे तु पूर्वमात्रम् ।

त्कारणमुक्तम् । तत कि त्वयैव नोच्यत इति पार्श्वस्थ प्रत्ययस्यैवाभिप्राय प्रकाशयति -अन्यो हि—इति । हीति यस्मात् । यद्यव नोच्यते तर्हि कि नामोच्यत इत्याह—किन्तु—इति । निपातानिपातसमुदायोऽय केवलमित्यस्यार्थे ।

ननु असगतमिद वाक्यम । न हि यदव परिच्छिन्नमित्यस्ति यनैवमुच्यत । यत्काल तु परिच्छिन्न तत्कालमिति तु युक्त वक्तुम् न तदवेति । सत्यमेतत । केवल बोध यत्न करणीय । यत्कालमित्यनन हि तत्कालमिति प्राप्त तदवेति तच्छब्देन वस्तुविषयो यच्छब्द आकृष्यते । ततोऽयमर्थ —यत्कान परिच्छिन्न यद् वस्तु तत्काल तदेव वस्तु प्रापणीयमिति । अहो गडुप्रवेशेऽक्षितारानिर्गमो जात । एव खलु वाक्य स्यात् समर्थितम्, पूर्वपक्षात्पुनरस्याविशेष प्राप्त । अस्ति विशषो महान, केवल भवता न समीचीन निरूपित । तथाहि पूर्वपक्षावस्थाया यत्काल तत्काल इति चात्र बहुव्रीहिणा परिच्छेदनलक्षणा प्रापणलक्षणा च क्रिया-भिधीयते । इदानी पुनर्वस्तुतो नायमर्थ । यद् वस्तु यन कालेन सम्बद्ध परिच्छिन्न तदेव तेन कालन सम्बद्ध स्वरूपेण प्रापणीय तदाऽयदा वा । परिच्छेदस्य यावृष कालस्तस्मिन् काले यद् विद्यमान तदेव प्रापणीयमिति यावत् । ततश्च परिच्छेदक[12b]लाऽसतो यद् ग्राहक तन प्रमाणमित्यवतिष्ठते । नोच्यते यस्मिन् काल इत्यादिना च यदतदुक्त तद् बाह्यप्रापणाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । परमार्थतस्तु ज्ञानस्य प्रदर्शनादन्य प्रापणव्यापारो नास्तीति यस्मिनव काले परिच्छिद्यतेऽर्थस्तस्मिन्नव काले प्राप्यत इति । एतच्चानन्तरमेवानन्तरविस्तरेण प्रतिपादितमिति स्ववचनव्याघातोऽन्यथाऽस्य स्यादिति ।

नन्वेवमपि परिच्छेदकालवर्तिन प्रापण न सम्भवत्यव । सर्वस्यैव विषयस्य क्षणिकत्वात् । तथा चोपदर्शितार्थप्रापकत्व नाम कस्यचिदपि ज्ञानस्य नास्तीत्यसम्भवितैव सम्यग्ज्ञानत्वलक्षणस्य स्यादित्याशङ्क्याह—अभेदेति । अभेदेनैकरूपत्वेन तदेवेदमित्याकारेणाध्यवसायात् । उपादानोपादयकृतक्षणप्रबन्ध सन्तानस्तद्गतस्तदाश्रित ।

अयमस्य भाव —साव्यवहारिकस्येह प्रमाणस्य लक्षणमुच्यते । तेन नैकान्तेन वस्तुस्थितिरपेक्ष्यते । तत्र यद्यपि वस्तुस्थित्या परिच्छिन्नप्राप्ययोर्नानात्व तथापि व्यवहर्तारो निरन्तरापरापरोत्पत्तरविद्यावशाच्च हेतुफलरूप क्षणप्रचय तदेवेदमित्येकत्वेनाधिमुञ्चन्ति तत परिच्छेदकालभाविन प्रापण सम्भवत्यव । इति सम्यग्ज्ञानपदव्याख्यानपरिसमाप्तौ ।

तदनेन प्रबन्धन सम्यग्ज्ञानपद व्याख्यायाधुना पूर्वशब्द व्याचिख्यासुस्तेन सार्धमस्य विग्रहमाह—सम्यग्ज्ञानम् इति ।

---

[1] कथ पूर्वशब्द कारण वर्तत इत्याह—टि०

[2] शब्दोपादाने A B

[3] अव्यवहितम्—टि०

[4] मन्यते A H.

यच्च तेन[1] प्रदर्शितं तदेव[2] प्रापणीयम्। [3]अर्थाधिगमात्मकं[4] हि [5]प्रापकमित्युक्तम्।

स्यादेतत्—शक्यप्राप्तिकार्थोपदर्शकमेव सम्यग्ज्ञान [11a] नान्यदिति निर्निमित्तमिदम्। तथा चान्यदपि किं न परीक्ष्यत इत्याह—अर्थक्रियार्थिभिः—इति। घो यस्मात्। अर्थस्य दाहादे, क्रिया निष्पत्ति। तामर्थयन्तीति तथा। एतैरर्थक्रियायां शक्तस्य वस्तुनः प्राप्ते-र्थिभिरिदं तन्मृग्यतेऽन्विष्यते। अर्थक्रियार्थित्वादेव च तदन्वेषणमेषामवसेयम्। तेच्च प्रेक्षावद्भिरिति प्रकरणाद् द्रष्टव्यम्। इतरथार्थक्रियार्थिभिरप्यप्रेक्षावद्भिर्मिथ्याज्ञानमपि निभाल्यत इति तत्परीक्षाऽप्यापतेत्।

यदि नाम तैस्तन्मृग्य तथापि तदितरदपि ज्ञान किं न परीक्ष्यत इत्याह यच्च—इति। चोऽवधारणे। विचार्यते परीक्ष्यते। ईदृश तत्सम्यग्ज्ञान प्रवर्तक यदनुसरन्ति भवन्त इति विभज्य प्रतिपाद्यते। अयमस्याशय —न व्यसनितयाऽऽचार्येण ज्ञान विचार्यते। किन्तर्हि ? अर्थक्रियार्थिजनानुरोधेन। ते तथाभूतमेव ज्ञान मृगयन्ते नान्यदिति तदेव विचार्यत इति। तदेवेति च मुख्यवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् न तु मिथ्याज्ञान शास्त्रेऽस्मिन् न विचार्यते एव। प्रसङ्गात्तु तस्यापि कल्पनाप्रभृतौ विचारसम्भवादिति।

ननु शक्यप्रापणार्थोपदर्शकमेव सम्यग्ज्ञान कुतो व्यवस्थाप्यते नान्यदिति प्रश्ने किमिदम-प्रकृतमुच्यत इत्याह—तत इति। यतोऽर्थक्रियार्थिना प्रेक्षावता नान्यन्मृगयणीयम्। तदन्वेषणीय-मेव विचारणीयम्, व्यसनितया विचारासम्भवात्। ततोऽर्थक्रियासमर्थस्य वस्तुनः प्रदर्शक सम्यग्ज्ञान नान्यदिति अर्थात्।

अस्तु सम्यग्ज्ञानमीदृगमेव। तत्पुनरन्यदुपदर्श्य अन्यत् प्रापयदपि किं न सम्यग्ज्ञान सत् प्रमाण व्यवह्रियते ? तथा च पीतशङ्खा(शङ्खा)दिज्ञानमपि प्रामाण्यामापतति। आह—यच्च इति। चोऽवधारणे। अनेन पीतश(शङ्ख)ादिज्ञानमप्यशे सवादात् प्रमाणमिति यत्कैश्चि-दिष्टि तदपि सम्यग्ज्ञानव्यवच्छेद्यमिति दर्शयति।

ननु चानुक्तसमिद पीतशङ्खादिज्ञानेनानुपदर्शितस्यापि शुक्लशङ्खस्य, जलज्ञानेनानुप-दर्शितस्यापि मरीचिकानिचयस्य प्रापणदर्शनात्। नैतदस्ति। यतो न तज्ज्ञानपूर्विका सा प्राप्तिः, तस्याज्ञातवस्तुविषयत्वात्। न च तेन शुक्लशङ्खवस्तु मरीचिवस्तु वा ज्ञातम्। यथा तु ज्ञानान्तरादेव तथाविधार्थप्राप्तिर्न ततस्तथा अनेनैव प्रामाण्यपरीक्षायां निर्लोठितमिति नेहोच्यते।

---

[1] ज्ञानेन—टि०

[2] तदेव नेन प्रा० C. D.

[3] ननु च यदि उपदर्शितार्थप्रापणात् प्रमाण सम्यग्ज्ञान शुक्लशङ्खे पीतज्ञान कुञ्चिका-विवरमणिप्रभायां मणिज्ञानम्, अर्धरात्रे मध्याह्नकालग्राहिस्वप्नज्ञान च प्रमाणमाप्नोति। एभिरुपदर्शितार्थस्यार्थमात्रस्य प्राप्तेस्ततश्च सम्यग्ज्ञानमित्याशङ्क्याह—टि०

[4] अर्थाधिगमात्मकत्व हि प्रापकत्वमि० C.D अर्थक्रियासमर्थवस्त्वधिगमात्मकत्वम्—B.

[5] प्रापणमि० N.

तत्र प्रदर्शितादन्यद्वस्तु भिन्नाकारम्, भिन्नदेशम्, भिन्नकाल च । विरुद्धधर्मससर्गाद्धि अन्यद् वस्तु । देशकालाकारभेदश्च विरुद्धधर्मससर्ग ।

तस्माद् अन्याकारवद्वस्तुग्राहि[१] नाकारान्तरवति वस्तुनि प्रमाणम् । यथा पीतशङ्खग्राहि शुक्ले शङ्खे । देशान्तरस्थग्राहि च न देशान्तरस्थे प्रमाणम् । यथा कुञ्चिकाविवरदेशस्थाया मणिप्रभाया मणिग्राहि ज्ञानं नापवरकस्थे[२] मणौ । कालान्तरयुक्तग्राहि च न कालान्तरवति वस्तुनि प्रमाणम् । यथार्द्धरात्रे मध्याह्नकालवस्तुग्राहि स्वप्नज्ञान नार्धरात्रकाले[३] वस्तुनि प्रमाणम् ।

तदेव तेन प्रापणीयमिति कुत एतदित्याह—अर्थाधिगमेति । हिर्यस्मात् । उक्त-मिति प्रदर्शनादीना वस्तुतोऽभेद प्रतिपाद्य अत एवार्थाधिगतिरेव प्रमाणफलमिति अनेन प्रकाशितत्वात् । न तु साक्षादभिहितम् । यद्यन्यदधिगम्यान्यत् प्रापयेत् तदा प्रदर्शनप्रापणयो-र्भेद एव स्यात्, अभेदश्च प्रतिपादित इति भाव ।

कथ पुनरधिगतिरेव फलमित्यनेन तथात्वमस्योक्तम् ? यत प्रापकत्व प्रामाण्य फल च तदव्यतिरिक्तमिति । अथवा प्राप्तु शक्यमर्थमादर्शयत्प्रापकमित्यनेनैवमुक्तम् । तथाहि तादृशमर्थमादर्शयदिति परिच्छिन्ददित्यर्थ । परिच्छेदश्च प्रापकत्वान्न भिद्यत इति ।

भवतूपदर्शितार्थप्रापकत्वमेव सम्यग्ज्ञानम् । यत्तु तदेव प्राप्य वस्तु शङ्खादिक पीतरूपतया प्रदर्शयति तत्कथमसम्यग्ज्ञानमित्याह—तत्र-इति । तत्रेति वाक्योपक्षेपे चैतत् । प्रदर्शिताद् रूपाद् भिन्नाकारादि सद् वस्त्वन्यदित्यन्यत्व विधयम् । आकारादिभिन्नमपि न ततोऽन्यत्, तदेवेद-मित्यध्यवसायादित्याह—विरुद्धेति । हिर्यस्मात् । यदि विरुद्धधर्माध्यासादन्यत्वम्, न तर्हि देशादिभेदादित्याह–देशेति । चो यस्मादर्थे । भवत्वेव तथाप्याकारादिभिन्नग्राहि-ज्ञानमाकारान्तरादियोगिनि वस्तुनि किं न प्रमाणमित्याह—तस्माद् इति । यस्मात्सम्यग्ज्ञानेन यदेव हि दर्शित तदेव प्रापणीयम्, आकारादिभिन्न च ततोऽन्यत् तस्मात् । किमिव क्व न प्रमाणमित्याह–यथेति । भिन्नदेशग्राहिण का वार्तेत्याह—देशान्तरेति । किंवन्न प्रमाणमित्याह—यथेति । अव(प)वरकशब्देन देशविशेषो लयनोदरादिशब्दवाच्य उच्यते । अपवरकशब्दस्याप्यतदर्थस्य भावात् । अपवरकदेशस्थ इति पाठेऽपि न दोष ।

भिन्नकालग्राहिण का व्यवस्था इत्याह—कालान्तरेति । उपदर्शनकालादन्येन कालेन व्यावहारिकेण युक्त सम्बद्ध तद्ग्राहि भिन्नकालवस्तुग्राहीति यावत् । च पूर्ववत् पूर्वेण सहेदम-प्रामाण्येन समुच्चिनोति । तदुदाहरन्नाह—यथेति । अयमस्यार्थ —अर्धरात्रे निद्राणस्य मध्याह्न-कालप्रतिभासमनुभवतो वणिज्यागमनसुतवस्तुदर्शनहृषितरोम्ण एव झटिति बोधे काकतालो-यन्यायेन च सत्यपि पुत्रोपलम्भे तज्ज्ञान न प्रमाणम् । तत्खलु परमार्थेनार्धरात्रकालसम्बद्ध मध्याह्नकालाकलित च प्रतीतमिति मध्याह्नकालत्वेनावभासनादेव च मध्याह्नकाल तद्वस्तूक्तम् ।

---

[१] ०न्याकारवस्तुग्राहि—B. C D

[२] ०वरकदेशस्थे—A B. C D P E H. N.

[३] ०अर्धरात्रकालवस्तुन N अर्धरात्र कालो यस्य मध्याह्नकालवस्तुन टि० ।

[1]द्विविध च सम्यग्ज्ञानं—अर्थक्रियानिर्भासम्, अर्थक्रियासमर्थे च प्रवर्तकम् । [2]तयोर्मध्ये यत् प्रवर्तकं तदिह परीक्ष्यते । तच्च पूर्वमात्रम् । न तु साक्षात्कारणम् । सम्यग्ज्ञाने हि सति पूर्वदृष्टस्मरणम् । स्मरणादभिलाषः । अभिलाषात् प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेश्च प्राप्तिः । ततो न साक्षाद्धेतुः ।

ननु पुरुषार्थसिद्धि सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजन कार्यत्वेन । तथा च सम्यग्ज्ञानकारणिकेति वक्तुमुचित तत्किमेवमुक्तमित्याह—कार्याद् इति । अनेन व्यवस्थावाची सन्नेव पूर्वशब्दः कारणे वर्तत इति दर्शयति ।

भवतीति 'लक्षणहेत्वो' क्रियाया' [पाणिनि ३ २ १२६] इति हेतौ शतृविधानात् हेतुपदमेतत् । यद्येव कारणशब्द एव क्रियतामित्याह—कारणेति । अय भाव —करोतीति कारणमुच्यते, न त्वकुर्वद्रूपम् । अकुर्वति पुन कारणव्यपदेश कारणकारणत्वादौपचारिक । न च मुख्ये सम्भवति अमुख्ये प्रत्ययो युज्यते । ततो यदेव ज्ञानमव्यवधानेन पुरुषार्थसिद्धेर्निबन्धन तदेव कारणशब्देन प्रतीयेतेति । यदि पूर्वग्रहणेऽप्येष प्रत्ययस्तदा को विशेष इत्याह—पूर्वशब्द इति । तु कारणशब्दाद् विशेषमस्याह । पूर्वमात्रमिति साक्षात्कारणमितरच्च ।

ननूभयो सम्भवे साक्षात्कारणपरिहारेणेतरग्रहणाय पूर्वशब्द शोभते न चैवमस्ति । सर्वस्यैव पुरुषार्थसिद्धि प्रति साक्षात्कारणत्वादित्याह—द्विविधञ्च—इति । चो यस्मादर्थे । कथ द्वैविध्यमित्याह—अर्थक्रियेति । निर्भासतेऽस्मिन्निति निर्भासः । अर्थक्रियाया निर्भासो यस्मात् तत् तथा । यत साधनज्ञानादनन्तर दाहादिप्रतिभासज्ञानमुत्पद्यते तदेवमुच्यते ।

केचित्तु क्षणेन कार्यकारणव्यवहारस्यार्वाग्दर्शनेन कर्तुमशक्यत्वात् दाहादिप्रतिभासमेव ज्ञानमेव ब्रुवते । अर्थक्रियाया [13a] निर्भासोऽस्मिन्निति कृत्वा । अपरम् अर्थक्रियासमर्थे च प्रवर्तकम् । यत् प्रवृत्तिसमधिगम्यार्थक्रियागोचर तदेवमुक्तम् । चोऽर्थक्रियानिर्भासापेक्षया समुच्चये । अनयो किं परीक्ष्यत इत्याह तयोः—इति । प्रवर्तकमपि साक्षात्कारण तत् कोऽन्यत्र विद्वेषो येनेदमेव विचार्यते ? किं वा पूर्वशब्देनेत्याह—तच्च—इति । चो यस्मात् ।

अयमाशय —यत प्रवर्तन्ते तत् सर्वमर्थप्राप्तेर्व्यवहित कारणम् । अतश्च सम्भव-स्मृतिबन्ध तत् प्रवृत्त्यङ्गत्वात्पूर्वमात्रम्, न त्वनन्तर कारणमिति । पूर्वमात्राभिधानेन सान्तरम् । अमुमेव द्रढयन्नाह—न तु—इति । तुर्विशेषार्थ । कुत एतदित्याह—सम्यज्ज्ञान इति । हिर्यस्मात् । तस्मिन् सम्यग्ज्ञाने प्रकरणात् साधननिर्भास सति । स्मृतिबीजोपजननयोग्यज्ञानस्य दाहादे स्मरणम् । ततोऽभिलाष—तत्प्राप्तीच्छा । तत प्रवृत्ति प्रवर्तकज्ञानोपदर्शितमर्थं प्राप्तुकामा व्यापारसहाया बुद्धि । तस्याश्च प्राप्तिरुपादित्सितलाभ । यस्मात् स्मरणादिना व्यवधान तत तस्मान् न साक्षात् हेतु प्राप्तेरुपायः पुरुषार्थसिद्धेरिति प्रकरणात् ।

---

[1] किमनन्तरकारण ज्ञान भवति यदपेक्षया व्यवहितस्य ग्रहणार्थं पूर्वग्रहण कृतमित्याह—टि०

[2] तयोर्यत्—A. P H. E. N.

अर्थक्रियानिर्भासे[१] तु यद्यपि साक्षात् [२]प्राप्ति, तथापि तत्र परीक्षणीयम् । यत्रैव हि प्रेक्षावन्तोऽर्थिनः [३]साशङ्का, तत् परीक्ष्यते । अर्थक्रियानिर्भासे च ज्ञाते[४] सति सिद्धः पुरुषार्थः । तेन तत्र न साशङ्का [५]अर्थिन । अतस्तन्न परीक्षणीयम । तस्मात् परीक्षार्हमसाक्षात् कारण सम्यग्ज्ञानमादर्शयितु कारणशब्द परित्यज्य पूर्वग्रहण कृतम् ।

यदि परम्परयाऽपि प्राप्तिहेतु परीक्ष्यते तर्हि साक्षात् हेतुरन्तिरा परीक्षणीय इत्याह—अर्थक्रियानिर्भासमिति । तु प्रवर्तकाध्यक्षादर्थक्रियानिर्भास भेदवद् दर्शयति ।

यदा प्राप्तिहेतुरिति पाठस्तदा अर्थक्रियानिर्भासमित्यस्यान्त्यव्याख्यानपक्षे भिन्ना सत्तोपादिप्राप्तिर्लोकाध्यवसायसिद्धा या तस्या हेतु । प्राप्तिपाठे तु तद्व्याख्यानानवद्यता । पूर्वव्याख्याने तूपचारात् प्राप्तिहेतु प्राप्तिशब्देन वक्तव्य । करणसाधनो वा प्राप्तिशब्दो द्रष्टव्य ।

कस्मात् तत् न परीक्ष्यत इत्याह—यत्रैव हि—इति । हिर्यस्मात् । साशङ्का ससदेहा । आशङ्का ग्रहणस्योपलक्षणत्वात् सविपर्यासा इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

एव ब्रुवतश्चायमाशय —न व्यसनमेतच्छास्त्रकृतो येन ज्ञानमपरीक्षमाण स्वास्थ्यमलभमान परीक्षते । किन्तर्हि ? व्युत्पाद्यजनप्रयोजनोद्देशेनायमस्यारम्भ । सशयविपर्यासापसारण च व्युत्पाद्यजनप्रयोजनम् । ततो यत्रैव ते तथाप्रवृत्तयस्तदेव परीक्ष्यत इति । अर्थक्रियानिर्भासेऽपि ते तथावृत्तय इत्याह—अर्थक्रियेति । चशब्दस्तुशब्दस्यार्थे ।

कुतो न तथावृत्तय ? यत साक्षात्कारणेऽस्मिन् सति सिद्ध पुरुषार्थ तेनानन्तरमेव फलस्यानुभूयमानत्वात् । तदैव सत्तोपादिगमनाद् वा । व्याख्यानद्वयपि अर्थक्रियानिर्भासशब्दवाच्ये द्वये स्थिते द्वयमेतत् शङ्काया कारणम्—अनन्तरफलादर्शनम्, अध्यवसायसिद्धभिन्नप्राप्त्यभावो वा । तदभावे तु कथ शङ्केरन्निति भाव ।

मा भूवस्तत्र साशङ्कास्तत् कि सिद्धमित्याह—अत इति ।

यदि व्यवहित प्रवर्तक पुरुषार्थसिद्धेर्न कारण तर्हि कथमुक्तम्—'कार्यात् पूर्व भवत् कारण पूर्वमुक्तम्' इति ? असाक्षात् कारणे चाकारणे कारण[13b]विशेषण साक्षादिति निरर्थकमित्याशङ्क्याह—तस्माद् इति । यस्मात् साक्षात् कारणमाशङ्कानास्पद सदपरीक्षणीय तस्माद् यदसाक्षात्कारणमत एव च परीक्षार्ह परीक्षायोग्य प्रवर्तक *सम्यग्ज्ञानमादर्शयितुमादर्शयिष्याभि*—इति कारणशब्द विहाय पूर्वग्रहण कृतमाचार्येणत्यर्थात् ।

एतदुक्त भवति—योय कारणशब्दो व्यवहिते कारणकारण वर्तते नाय तत्राभिधायकत्वेन वर्तते करोतीति कारणमिति व्युत्पत्ते । किन्तर्हि ? तादर्थ्यादुपचारत इति ।

---

१ ०निर्भासे तु—A. C P H N निर्भासात् B E D.
२ प्रवृतिस्तयापि—A. P H ०प्राप्तिहेतु तथापि C ३ ससन्दहा —टि०
४ ज्ञाने B P. H ५ साशङ्का अर्थे ज्ञाते A. P H.

सर्वा चासौ पुरुषार्थसिद्धिश्चेति । सर्वशब्द इह द्रव्यकार्त्स्न्ये [1]वृत्तो न [2]तु प्रकारकार्त्स्न्ये । ततो नायमर्थः—द्विप्रकारापि सिद्धिः सम्यग्ज्ञाननिबन्धनेति ।[3] अपि त्वयमर्थः—या काचित् सिद्धिः सा सर्वा कृत्स्नैवासौ सम्यग्ज्ञाननिबन्धनेति ।[4] मिथ्याज्ञानाद्धि काकतालीयाऽपि नास्त्यर्थसिद्धिः । तथा हि—यदि प्रदर्शितमर्थं प्रापयत्येव[5] ततो[6] भवत्यर्थसिद्धिः ।

प्रणिहितम् । तथाहि—हीयते त्यज्यते न स्वीक्रियते इति हेयः । हानञ्चास्वीकरणम् । न तु गृहीत्वा परित्यागः । तेन अहिविषकण्टकादीनामपि हानं तत्रा[14a]प्रवृत्तिरेव । सा चोपेक्षणीयेऽप्यस्ति । तथा च यदि तस्य स्वीकारो भवेत् तदा हेयत्वं सिद्धिमध्यासीत । न च तत् स्वीक्रियत इति व्यक्तमयं हेतुरसिद्धस्तस्य । न त्वस्माकमसिद्धः । अनुपादेयत्वस्य अस्वीकर्तव्यत्वस्य सिद्धत्वात् ।

अथानुभवसिद्धस्य तृतीयराशेरुपेक्षणीयस्यास्वीकरणमात्राद्धयेन साधर्म्यप्रतिपादनम् युक्तमिति चेत् । प्रियमुक्तं प्रियेण । न हि वयमपि प्रसिद्धयोर्हेयोपेक्षणीययोरर्थयोरेकस्वभावतामातिष्ठामहे । किन्तु क्रियानिमित्तेन हेयशब्देनैकाभिधानम् तथाऽस्वीकरणार्थेन हानशब्देनोपेक्षाया अभिधानमिति किमवद्यम् ? एतच्च हेयोपादेयत्वमर्थस्यैकपुरुषैककालापेक्षया प्रत्ययम् ।

अधुना सिद्धिशब्दस्यापदेन विग्रहं ब्रुवन्नर्थमाह—तस्य—इति ।

ननु लोके सिद्धिर्निष्पत्तिरुच्यते यथौदनस्य सिद्धिरिति । तत्कथमेवं वर्ण्यत इत्याह हेतुनिबन्धनेति । हेतुः कारणं निबद्धयतेऽस्मिन्निति निबन्धनं प्रतिबन्धविषयः । हेतुर्निबन्धनमस्या इति विगृह्य हेतुप्रतिबद्धत्यर्थो वक्तव्यः ।

यदि जनकनिबन्धना सिद्धिरीदृशी तर्हि ज्ञाननिबन्धना कादृशी भविष्यतीत्याह—ज्ञानेति । तु पूर्वस्या सिद्धेरस्या भेदं दर्शयति । एवं च व्याचक्षाणः अथपदव्याख्याने 'अथ प्रयोजनं दाहादि ।' सिद्धिपदव्याख्याने च 'तस्य दाहादेर्निष्पत्तिः' इति यद् विनीतदेव-शान्तभद्रौ व्याचक्षाते तद् द्वयमप्यपास्यति । यतः स्वहेतोरेव वह्न्यादेर्दाहादिनिष्पत्तिर्न तु ज्ञानात् तस्य तदकारकत्वादिति ।

ननु यदि सिद्धिरनुष्ठानं तर्हि हानमुपादानं च कथं सिद्धिरित्याह—हेयस्य च—इति । चो हेतौ अवधारणे वा । हानमित्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । द्वितीयश्चकारः समुच्चयार्थः । किमेवं सति सिद्धमित्याह—तत इति । यतो ज्ञाननिबन्धना सिद्धिरीदृशी ततस्तस्मात्कारणात् ।

पुरुषार्थसिद्धिशब्दानां विग्रहमर्थं च व्याख्याय सम्प्रति सर्वशब्दं व्याख्यातुं विग्रहमाह—सर्वा च—इति । एवं च विगृह्णन् यद् विनीतदेवेन व्याख्यातं 'सर्वश्चासौ लौकिको लोकोत्तरश्चासन्नदेशो दूरदेशश्च पुरुषार्थश्चेति तथा तस्य सिद्धिरिति' तद् दूषयति । एवं हि

---

[1] प्रवृत्त —D
[2] न च प्र० B H न प्रकार C P E
[3] निबन्धनेति A B D P H E
[4] निबन्धनैवेति A P H E
[5] एवमिति सम्यग्ज्ञानवत्—टि०
[6] ततो मिथ्याज्ञानात्—टि०

प्रदर्शितं च प्रापयत् सम्यग्ज्ञानमेव। प्रदर्शितं चाप्रापयत् मिथ्याज्ञानम्। अप्रापकं च कथमर्थसिद्धिनिबन्धनं स्यात् ? तस्माद् यन्मिथ्याज्ञानं न ततोऽर्थसिद्धिः। यतःत्वार्थसिद्धिस्तत् सम्यग्ज्ञानमेव। अत एव सम्यग्ज्ञानं यत्नतो व्युत्पादनीयम्। यतस्तदेव पुरुषार्थसिद्धि[1]-निबन्धनम्।

व्याख्यायमाने सर्वशब्देन पुरुषार्थसिद्धेरविशेषणाद् मिथ्याज्ञानात् काकतालीयार्थसिद्धिरनिवारिता स्यात्। न च सा सम्भविनी। यथा च सा न सम्भवति, तथाऽनन्तरमेव प्रतिपादयिष्यते।

योऽपि शान्तभद्रः "सर्वश्चासौ पुरुषार्थश्च, सर्वेषां वा पुरुषाणामर्थस्तस्य सिद्धिरिति" व्याचष्टे सोऽप्यनयैव द्वारा निराकृत।

ननु सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्र्यवृत्तेरपि दर्शनात्र ज्ञायते किंवृत्तिरत्राभिप्रेत इत्याह— सर्वशब्द इति। द्रव्यस्य निःशेषताया वृत्त. प्रवृत्तो वाचकभावेन। यथा "सर्वोत्पत्तिमतामीश्वरो निमित्तकारणम्" इमत्य[14b]त्र। द्रव्यशब्देन चेदतदिति व्यपदेशयोग्य ग्रहीतव्यम्। न तु वैशेषिकसिद्धान्तप्रसिद्ध पृथिव्यादि। तदुक्तम्

"वस्तूपलक्षण यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः॥" इति।

पुरुषार्थसिद्धिरपीदतदिति व्यपदेशयोग्या। तेन साऽपि द्रव्यम्। तथावृत्तेरस्य ग्रहणादन्यवृत्तितया प्रसिद्धस्यापि प्रतिषेध षष्ठोक्त करोति। वृत्त इति वर्त्तते। यथा पूर्वे व्याचक्षते "सर्वरसभोक्ताऽयं भिक्षाक" इति। यथाऽत्र सर्वशब्द प्रकारकात्स्र्यवाची तद्वदत्रापीति। प्रकारकात्स्र्यवृत्तेरग्रहणे को गुण इत्याह—तत इति। तत प्रकारकात्स्र्यवृत्तस्याग्रहणात्। तथापि कथमयमर्थो भवतीति चेत्। भवति हि प्रकारकात्स्र्यवचने सर्वशब्दे सत्ययमर्थ —न सोऽस्ति पुरुषार्थसिद्धे प्रकार फललक्षण उपादानलक्षणो वा यो न सम्यग्ज्ञाननिबन्धन इति। सति चैव द्विप्रकाराऽपि सिद्धि सम्यग्ज्ञानपूर्विकेत्ययमर्थो भवति।

ननु चास्मिन्नप्यर्थे प्रकारद्वितयस्य सगृहीतत्वात् किमसगृहीत नाम येनायमर्थो यत्नेन महता हीयत इति ? कथं न हीयता कस्याश्चित् तत्प्रकारान्त पतिताया हान्यक्ते[2]……। न हि षडपि रसप्रकारान् भुञ्जान कश्चिन्मधुराम्लादिरसव्यक्ती सर्वा एव भुङ्क्ते। न च तथाऽकुर्वन् सर्वरसभोक्ता न भवतीति।

यद्यय नार्थ कस्तर्हीत्याह—अपि तु—इति। निपातसमुदायोऽयं किन्त्वित्यस्यार्थे सर्वत्र वर्त्तते।

ननु कृत्स्नैवासौ सम्यग्ज्ञाननिबन्धनेत्युच्यमाने मिथ्याज्ञानात् काकतालीयाऽप्यर्थसिद्धिर्नास्तीति दर्शित स्यात्। न चैतद् युज्यते। यतो यद्यपि मिथ्याज्ञानान्नियमवती नास्त्यर्थसिद्धि, तथापि कादाचित्की विद्यत एव। यथा कश्चित् दहनोपरिवर्ति मशकवर्ति धूममवसायाग्निमनुमाय यदि प्रवृत्त्याऽग्निमासादयति। अत एव च मिथ्याज्ञानस्य कादाचित्कार्थ-

---

[1] सिद्धे B

[2] सम्यक् न पठ्यते।

सिद्धिनिबन्धनत्वात्, सम्यग्ज्ञानस्य तु नियमेनार्थसिद्धिनिबन्धनहेतुत्वात्सम्यग्ज्ञानमेव यत्नतो व्युत्पाद्यते । न त्वेतावता मिथ्याज्ञानान्नास्त्येवार्थसिद्धि । प्रकारकात्स्न्र्यवृत्तग्रहणे तु नाय दोष । एव हि सम्यग्ज्ञानासाध्य पर प्रकारो निराक्रियते । न तु तत्प्रकारान्त पातिन्या कस्याश्चित् सिद्धिव्यक्तेर्मिथ्याज्ञानसाध्यत्वम् । न च हानोपादानव्यक्तय प्रत्येक प्रकारशब्दवाच्या प्रकारानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्मात सर्वशब्द प्रकारकात्स्न्र्यवृत्तिरेव ग्रहीतव्य —इति पूर्वेषा मतमाशङ्क्याह —मिथ्येति । काक-तालयो सयोग इवाकस्मिकी काकतालीया । कुतो नास्तीत्याह—*तथा हीति* । *तत* इति मिथ्याज्ञानात् । तदपि प्रापयत्यवेत्याह— *प्रदर्शितम्* इति । *चो* यस्मात् ।

प्रदर्शित प्रापयदपि मिथ्याज्ञान भविष्यति । तत सम्यग्ज्ञानमेवेत्यवधारणमयुक्तमित्याह—*प्रदर्शितम्* इति । *चो*ऽवधारणे अप्रापयदित्यत परो द्रष्टव्य । 'लक्षणहेत्वो [पाणिनि ३ २ १२६] इति हेतौ शतृविधानात् । *प्रदर्शितार्थाप्रापणादेव मिथ्याज्ञान[15a]मित्यर्थ* । मिथ्याज्ञानस्य हीदमेव तत्त्व यत् प्रदर्शिताप्रापकत्व नाम । प्रापके तु मिथ्याज्ञानव्यपदेश समारोपित स्यादिति भाव । मा भूत् प्रापकम्, तदर्थसिद्धेस्तु निबन्धन कि न स्यादित्याह— *अप्रापकमिति* । *चो* यस्मादर्थे ।

तस्मादित्यादिनोक्तार्थोपसहार करोति । यस्मादुपदर्शिताप्रापकमेव मिथ्याज्ञान तस्माद् यत्किञ्चिन्मिथ्याज्ञान तत सर्वत एव नार्थसिद्धि । य पुनरकस्माद् वह्नरुपरि मशकवर्ति धूममवसाय वह्निमवस्यति, सोऽप्यनुमानकालात्पूर्वं यावन्मशकवर्त्यादिभ्यो व्यावृत्त वह्निकार्यं नियत धूमरूप निरूप्य विवेचित तदानीमनुमानकाले नानुसरति, तदनुसरणे भ्रान्त्ययोगात्, तावदनिर्वर्तिते सशयहेतौ, तिष्ठतु तावन्मशकवर्तिदर्शनम्, सत्यधूमदर्शनेऽपि सविग्धवह्निकार्यत्वात्कथ नि शङ्का नाम सचेतन । तस्मान्निश्चितनियतरूपादेव धूमाद् वह्निनिश्चय । अन्यस्मात्त्वेकाकारावग्रहोऽप्यनिर्वर्तितशङ्काहेतु सशय एव । सशयश्च भावाभावानियतस्यार्थस्याशक्यप्रापणस्य दर्शको *नार्थसिद्धिनिबन्धनम्* । ज्ञानान्तरादेव तु सा प्राप्तिरित्यस्याभिप्राय । एवमन्यत्रापि मिथ्याज्ञाने यथा प्रामाण्य न युज्यते, यथा च ज्ञानान्तरादेव सा प्राप्तिस्तथा धर्मोत्तरेणैव विनिश्चयटीकाया विपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते ।

कुतश्चिदर्थसिद्धिरपि स्यादित्याह—*यतश्च*—इति । *चो*ऽप्यस्माद् भेदवद्रूपमुपदर्शयति । अर्थसिद्धिनिबन्धन मिथ्याज्ञानमाचार्यस्यापि नाभिमतमिति सामर्थ्याद् दर्शयति । यदाऽह— *अत एवेति* । यत एव मिथ्याज्ञानादर्थसिद्धिर्नास्ति, सम्यग्ज्ञानाच्चास्त्येव । अतोऽस्मादेव हेतो । यत्नग्रहणमनुपक्षेण मिथ्याज्ञानव्युत्पादन दर्शयति । *मिथ्याज्ञानस्यापि कस्यचिद् व्युत्पादना*दित्युक्तप्रायम् । *अत एवे*त्यनेन यदेव हेतुत्वेनापेक्षित तदेव *यत* इत्यादिना सुखप्रतिपत्त्यर्थं कण्ठोक्त करोति । अयमाशय—यद्याचार्यो मिथ्याज्ञानादप्यर्थसिद्धि भवित्रीमभिप्रेयात्, तदा न सम्यग्ज्ञानमेव प्रस्तारेण व्युत्पादयत् । तदेव च तथा व्युत्पादितवान् । अतोऽवसीयते नैव तस्येदमभिप्रेतमिति ।

ननु *सम्यग्ज्ञानपूर्विकेवे*त्यवधारणे सति मिथ्याज्ञानादर्थसिद्धिर्नास्तीति लभ्यते । न चोपात्तमवधारणम् । तत्कथमयमर्थो लभ्यत इत्याह—*तत* इति । यत सर्वशब्दे द्रव्यकात्स्न्र्य-

ततो यावद् ब्रूयात् [1]या काचित् पुरुषार्थसिद्धिः [2]सा सम्यग्ज्ञाननिबन्धनैवेति तावदुक्त सर्वा सा[3] सम्यग्ज्ञानपूर्विकेति । इतिशब्दस्तस्मादित्यस्मिन्नर्थे । यत्तदोश्च नित्यमभिसम्बन्ध । तदयमर्थः—[4]यस्मात सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धि, तस्मात् तत्[5] सम्यग्ज्ञानं व्युत्पाद्यते ।

[6]यद्यपि च[7] समासे गुणीभूत सम्यग्ज्ञानं तथापीह प्रकरणे व्युत्पादयितव्यत्वात् प्रधानम् । ततस्तस्यैव तच्छब्देन सम्बन्धः ।

[8] व्युत्पाद्यते इति विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यते[9] इति ॥

वृत्तौ सति सर्वा कृत्स्ना पुरुषार्थसिद्धि सम्यग्ज्ञानपूर्विका, न तु काचिद् व्यक्तिरस्ति या न तत्पूर्विकेत्ययमर्थो लभ्यत, ततः कारणात् पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्ज्ञाननिबन्धनैवेति सावधारण वाक्यम् । यत्परिमाणमभिधेय ब्रूयाद् वक्तु शक्नोति, तावत्परिमाणमुक्तम् सर्वा सम्यग्ज्ञानपूर्विकेत्यनेन । वर्ततामितिशब्दस्तस्मादित्यस्यार्थे । क्व पुनर्यत् शब्दोऽस्ति येन वक्ष्यमाणार्थसङ्गतिरित्याह—यद् इति । यो [15b] व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे । शब्दयो. साक्षादन्योन्यापेक्षाभावान् यत्तदर्थयोरिति द्रष्टव्यम् । अभिसम्बन्धो व्यपेक्षा । एव सति कीदृशोऽर्थो व्यवतिष्ठत इत्याह—तद् इति ।

ननु बहुव्रीहौ गुणीभूत सम्यग्ज्ञान तत्कथ तस्याप्रधानस्य प्रधानप्रत्यवमर्शिना तच्छब्देन परामर्श स्यादित्याह—यद्यपि चेति । यद्यपि चेति निपातसमुदायो विशेषा भिधानार्थोभ्युपगमे वर्तते । महाभाष्ये चाय प्रायेण दृश्यते । समास इति समासार्थ इत्यर्थः । व्युत्पादयितव्यत्वात्प्रधानमित्यभिदधतोऽयमाशय—द्वेधा हि प्राधान्य शब्दतोऽर्थतश्च । तत्र शाब्देन न्यायेनासत्यपि प्राधान्ये सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पादयितव्यतया बुद्ध्यन्तरेणोपस्थापितस्य स्वतन्त्रस्याऽर्थेन न्यायेन प्राधान्य कोऽपहस्तयेदिति तच्छब्देन तस्य परामर्शो न विरुध्यत इत्येव व्याचक्षाणो विनीतदेवव्याख्या तिरस्करोति । एव ह्यसौ व्याचष्ट—"तदिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशात् सम्यग्ज्ञान परामृश्यत" इति । सम्यग्ज्ञानस्याप्राधान्येन परामर्शानुपपत्तौ तल्लिङ्गग्रहणस्यैवायोगात् कथमसिद्धेन साध्यतामित्याशय । तत प्राधान्यात्तस्यैव सम्यग्ज्ञानस्य

---

[1] ब्रूयात् पुरु० B C P H E [2] सिद्धि सम्य० A C P H E

[3] सर्वा सम्य० D [4] तस्मात् P

[5] तद्व्युत्पा० A P H E

[6] ननु बहुव्रीहिणा सर्वपुरुषार्थसिद्धिरुच्यते । तत प्राधान्यात् तच्छब्देन तत्सम्बन्धो युक्तो न तु ज्ञानस्येत्याह—टि०

[7] यद्यपि समा० C

[8] एव मन्यते—विप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण सम्यग् ज्ञाप्यतेऽनेन प्रकरणेनेति वक्ष्यमाणलक्षणयुक्त सम्यग्ज्ञान नान्यलक्षणयुक्तमिति स्वरूपकथनम् । तामेव विप्रतिपत्तिं क्रमेण दर्शयति—टि०

[9] प्रतिपाद्यते व्युत्पाद्यत इति E P.

चतुर्विधा चात्र विप्रतिपत्तिः सख्या-लक्षण-गोचर-फलविषया । तत्र सख्याविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—

द्विविधं सम्यग्ज्ञानम् ॥ २ ॥

द्विविधम्[1] इति—द्वौ[2] विधौ प्रकारावस्येति द्विविधम् । संख्याप्रदर्शनद्वारेण च व्यक्तिभेदो दर्शितो भवति ।

तच्छब्देन सम्बन्धन सम्बन्धः स्वीकार इति यावत् । ततोऽयमर्थ —तत् सम्यग्ज्ञान कर्मभूतं विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यते बोध्यते शिष्यजन इत्यर्थात् । अत एव तदिति द्वितीयान्तमेतदिति सोपपत्तिकमाह। [3]"समय स्म(स्मा)र्यते पर " इति यथा । विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यत इति ब्रुवता लक्षण न विरुध्यते । "प्रसिद्धानि प्रमाणानि" [न्याया० २]इत्यादि तदपहस्तित वेदितव्यम् ।

ननु वार्तिकादिनैव सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पादनात् कथमस्य न वैयर्थ्यमिति चेत् सक्षिप्तरुचीन् प्राज्ञानधिकृत्येद प्रकरण प्रणीतमित्यदोप ।

अथ काऽत्र विप्रतिपत्ति यन्निराकारणेनेद प्रतिपाद्यत इत्याह—चतुर्विधेति । चो यस्मात् । चतुर्विधा चतु प्रकारा । अत्र सम्यग्ज्ञाने विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । किंविषया सेत्याह—सख्येति । अनेन विषयभेदाच्चातुर्विध्य विप्रतिपत्तेर्दर्शितम् । तथाहि सख्याविप्रतिपत्तिस्तावत् प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमिति लौकायतिकानाम् । प्रत्यक्षानुमानाप्तवचनानि त्रीण्येव प्रमाणानीति सांख्यानाम् । आर्पस्य ज्ञानस्य प्रतिभापरनाम्न कदाचिदिह लौकिकानामुत्पद्यमानस्य प्रत्यक्षानुमानयोरेकत्राप्यन्तर्भावाप्रदर्शनात्प्रत्यक्षानुमानार्षाण्येवेति चिरन्तनवैशेषिकाणाम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा एवेति नैयायिकानाम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तय एवेति प्राभाकराणामिति । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यभावा एवेति कौमारिलानाम् ।

लक्षणविप्रतिपत्तिरपि—सविकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति वैयाकरणबार्हस्पत्यादीनाम् । सविकल्पक निर्विकल्पक चेति नैयायिक[162]मीमासकादीनाम् । पीतशङ्खादिज्ञान भ्रान्तमपि प्रत्यक्षमित्यशमवादवादिनाम् । एकलक्षणहेतुजमनुमानमित्यह्रीकाणाम् । षड्लक्षणहेतुजमिति पूर्वयौगानाम् । पञ्चलक्षणहेतुज चतुर्लक्षणहेतुज चे(वे)ति नैयायिकानाम् ।

विषयविप्रतिपत्तिरपि—सामान्यविषये प्रत्यक्षानुमाने इति नैयायिकमीमांसकादीनाम् ।

फलविप्रतिपत्तिरपि—सर्वेषा प्रमाणा(ण)व्यतिरिक्तमेव प्रमाणरू(प्रमारू)प फलमिति ।

तत्र तासु मध्ये सख्यात्वजात्या निर्धार्यते । ततो निर्धारणे युक्त द्वौ विधौ प्रकारावस्येति विगृह्णन् विधशब्दोऽप्यस्ति प्रकारवाचीति दर्शयति । तथा हि प्रकीर्णवृत्तिहृद्धर्मपालेनापि

---

[1] 'द्विविधम्—इति' इति नास्ति H. [2] द्वे विधे B.

[3] "स्मार्यते समय पर" प्रमाणवा० ४. २६७

द्वे[1] एव सम्यग्ज्ञानव्यक्ती इति । [2]व्यक्तिभेदे च[3] प्रदर्शिते प्रतिव्यक्तिनियतं सम्यग्ज्ञानलक्षणमाख्यातुं शक्यम् । अप्रदर्शिते तु व्यक्तिभेदे सकलव्यक्त्यनुयायि सम्यग्ज्ञान-लक्षणमेक न शक्यं वक्तुम् । ततो लक्षण[4]कथनाङ्गमेव सख्याभेदकथनम् । अप्रदर्शिते [5]तु व्यक्तिभेदात्मके संख्याभेदे लक्षणभेदस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । लक्षणनिर्देशाङ्गत्वादेव च प्रथमं सख्याभेदकथनम् ॥

विधशब्द प्रकारवाची प्रदर्शित । न पुनरस्यायमभिप्राय —विधा(ध)शब्दो जातिवाचित्वात्प्र-कारवाची न भवतीति । अनेकार्थत्वात्तस्य प्रकारवाचिनोऽपि प्रयोगस्य "चतसृषु चैवविधासु तत्त्व परिसमाप्यते" [न्यायभा० पृ० २] इत्यादावनेन प्रायशो दृष्टत्वात् ।

ननु कथ नाम प्रमाणादेव प्रवर्तेय नाप्रमाणादिति प्रवर्तितुमना प्रमाणस्य लक्षणमेव जिज्ञासते न सङ्ख्याम् । ततो लक्षणमेव व्युत्पाद्य न सख्या । तच्च लक्षण यद्येकस्यैवास्ति तदेकमेव प्रमाणम् । अथ बहूना तदा प्रमाणबाहुल्यमनिवार्यमेव । अथ तल्लक्षण नैकस्यैवास्ति, नापि बहूनाम् । तर्हि लक्षणव्युत्पत्तौ सामर्थ्यात्सख्याविप्रतिपत्तिनिराकृता भवतीति किं पृथक् सख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणेनेत्याह—सख्येति । चो यस्मादर्थे । द्वारमुपाय ।

केनाकारेण दर्शितो भवतीत्याह—द्वे इति । इतिना व्यक्तिभेदस्य स्वरूपमाह । व्यक्ति-भेदेनैव दर्शितेन किं प्रयोजनमित्याह—व्यक्तिभेदे चेति । चो यस्मादर्थे । यद्यदर्शितेऽपि व्यक्तिभेदे लक्षणाख्यान शक्य तथापि किं दर्शितेनेत्यन्वयमात्रादप्रतिपत्तेर्व्यतिरेकमपि दर्शयितुमाह—अप्रदर्शित इति । तु प्रदर्शनपक्षादप्रदर्शनपक्षस्य भेदमाह । सकलव्यक्त्यनुयायीति ब्रुवतोऽय भाव —व्यक्तिभेदानुपदर्शने प्रतिव्यक्तिनियतस्य लक्षणस्याख्यातुमशक्यत्वात् । लक्षणमुच्यमान सकलव्यक्त्यनुयायि तदेक वक्तव्यम् । न च तद् वक्तु शक्यमसम्भवादेवेति ।

ननु किमुच्यते सकलव्यक्त्यनुयायि वक्तुमशक्यमिति यावताऽविसवादिज्ञान प्रमाणमि-त्यस्ति लक्षणमेक सुवचमपीति । सत्यम् । केवल ज्ञानाना यत्प्रातिस्विक रूप प्रवृत्तिकामाना प्रवृत्त्युपयोगि, तदुपलक्षण नास्तीत्यभिप्रायाददोष । यद्वा विप्रतिपत्तिनिराकरणप्रवण यत्सा-धारण लक्षण तन्नास्ति । यच्चाविसवादित्व लक्षण न तेन विप्रतिपत्तिनिराकृता भवति । अन्यत्रापि परैरविसवादित्वस्येष्टत्वादित्यनेनाभिप्रायेणोक्तम्—न शक्यमेक वक्तुमिति विशेषप्रति-षेधसामर्थ्यात् शेषविधिसिद्धौ च तथाभूतस्य साधारणस्य सम्भवादेव सकलशब्दोऽयमुपयुक्तका-रस्यें प्रवर्त[16b]नीय । तेनायमर्थ —प्रदर्शितव्यक्तिभेदात्मकचतुर्विधप्रत्यक्षानुयायि कल्पनाऽ-पोढाभ्रान्तत्वम्, प्रदर्शितव्यक्तिभेदात्मकद्विविधानुमानानुयायि त्रिरूपलिङ्गजत्व शक्य वक्तुमिति । यदि नामैव तत किमित्याह—तत इति । यतोऽप्रदर्शिते न शक्यमेक तथाविध दर्शयितु ततस्त-स्मात् । लक्षणकथनाङ्गमिति प्रतिव्यक्तिनियतलक्षणकथनाङ्गमित्यवसेयम् ।

---

[1] द्वे सम्य० A P E

[2] ननु सम्यग्ज्ञानलक्षण कथिते सति पश्चात् तद्भेद प्रदर्शयितु युज्यत इत्याह—टि०

[3] व्यक्तिभेदे प्रद० A P H E N भेदे प्रद० B. व्यक्तिभेदे च दर्शिते D

[4] लक्षणभदकथ० A B D P H E N [5] च C. अप्रदर्शिते व्य० A E

किं पुनस्तद् द्वैविध्यमित्याह—

प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति[1] ॥३॥

अथ तथाविध लक्षणमेक वक्तु न शक्यता नाम । किमत ? केवलमदर्शितेऽपि सख्याभेदे लक्षणभेदो दर्शयितु शक्यताम् । तत् कस्मात्तत्कथनाङ्ग सख्याभेदकथनमित्याशङ्क्यान्वयमुखेनोक्तमर्थं द्रढयितु व्यतिरेकमुखेणाह—लक्षणेति । लक्षणभेदस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नस्य दृष्टस्य । कदा दर्शयितुमशक्यत्व यत एव भवतीत्याकाङ्क्षायाम्—अप्रदर्शित इति पश्चाद् योजनीयम् । तुरवधारयति, प्रदर्शिताद् वा भिनत्ति ।

ननु च न सख्याभेद एव व्यक्तिभेद । तत् कथ व्यक्तिभेदात्मक इत्युच्यत इति चेत् । वस्तुत सख्येयादन्यस्या सख्याया वास्तव्या अभावेन सख्यासख्येययोरेकत्वविवक्षया चैवमुच्यते । पूर्वं तु कल्पनानिर्मितात्मना(ना) भिन्नामवलम्ब्य सख्याप्रदर्शनद्वारेणेत्युक्तम् । सख्यासख्येययोरेकत्वविवक्षयैव च सख्याविप्रतिपत्ति निराकर्त्तुमाहेत्युक्तमवसेयम् । परमार्थतस्तु प्रत्यक्षमनुमान चेत्युक्ते सख्यासख्येयविप्रतिपत्तिरेव निराकृतेति । अथवा वस्तु(व्यक्ति)भेदस्तदात्मा तथाविध. कल्पनाशिल्पिनिर्मितो यस्य सख्याभेदस्य स तथोक्त । परमार्थतो भिन्ने हि वस्तुनि सख्याभेद कल्प्यत इति वास्तवरूपानुवादमिदमुक्तमिति किमवद्यम् ? सर्वेण चानेन नै(चानेनै)तदुक्तम्—प्रवृत्तिकामानामुपयोगित्वाल्लक्षणमेव वक्तु युक्त तदेतत्त्वन्यथा न शक्यमाख्यातुमिति सख्याभेदप्रदर्शनमिति ।

नन्वसत्यपि द्विविधमिति सख्याभेदप्रदर्शने तत सम्यग्ज्ञान प्रत्यक्षमनुमान चेत्युक्तेऽपि व्यक्तिभेदो दर्शितो भवत्येव । सति चैव लक्षणभेदाख्यानमपि सुकरमिति कृत द्विविधशब्देनेति चेत् । सिद्धे सतीद वचन द्विविधमेवेति नियमार्थमिति ब्रूम । इतरथह तावदेताव व्युत्पाद्यतया प्रस्तुतमन्यत्र पुनरन्यदप्यस्ति व्युत्पाद्य सम्यग्ज्ञानमित्याशङ्काहत्य न निराकृता स्यादिति । यत्पुनरुक्तम्—तर्हि लक्षणव्युत्पत्त्यैव सख्याविप्रतिपत्तिर्निराकृता भवतीति तदत्यन्तमसङ्गतम् । यतो यदि विशेषलक्षणमभिप्रेत्येदमुच्यते, तदा व्यक्तिभेदानुपदर्शने प्रतिव्यक्तिनियत तदेवाशक्य(य)कथनमित्युक्तम् । न चोक्तमिति तथा कर्तुमीष्टे । यतस्तादीदृश प्रत्यक्षमनुमान चेत्येतत्कर्त्तुं शक्नोति । न त्वाभ्यामन्यन्न सम्यग्ज्ञानमिति । अथ सामान्यलक्षणम् । तदपि तथाविध साधारण वक्तुमशक्यमिति केन तथा क्रियताम् ? न च तेनोक्तेनापि तादृशी विप्रतिपत्तिर्निराक्रियत इत्युक्तम् । अथापि स्यात्—द्विविधमित्युक्तेऽपि कथ[17a]माभ्यामन्यस्यासम्यग्ज्ञानत्वसि(त्वाद्धि)रम ? उच्यते । ये तावदाचार्यप्रमाणका व्युत्पित्सवस्ते तद्वचनमात्रेणैव विवक्षितमर्थं बोध्यन्ते । ये ते युक्त्यनुसारिणस्तेभ्योऽपि प्रकरणान्तरेषूपपत्तिरुदाहृता । प्राज्ञजनाधिकारेण चास्य प्रकरणस्य प्रारम्भात्स्वयमेव तदुपपत्तिरुक्तेति न सख्यावचनमनुपाद्यमिति । अस्तु लक्षणनिर्देशाङ्गम्, आदौ तु कस्मादुच्यत इत्याह— लक्षण इति । चस्तुल्योपायत्व समुच्चिनोति ।

यथाकथञ्चिद् द्वैविध्यसम्भवे पृच्छति—किं पुनरिति । किमिति सामान्यत, पुनरिति

[1] नास्ति 'इति' पद B P H E N प्रतिषु किन्तु विद्यते तत्पद C D प्रतयो ।

साध्यसाधनसम्बन्धेऽनुमान प्रवर्तत इति पश्चात्कालभाव्युच्यते ।

चकार: प्रत्यक्षानुमानयोस्तुल्यबलत्व समुच्चिनोति । यथार्थाविनाभावित्वादर्थं प्रापयत् प्रत्यक्ष प्रमाणम्, तद्वदर्थाविनाभावित्वाद् अनुमानमपि परिच्छिन्नमर्थं प्रापयत् प्रमाणमिति ॥

तत्र प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढमभ्रान्तम् ॥४॥

तत्रेति सप्तम्यर्थे वर्तमानो निर्धारणे वर्तते । ततोय वाक्यार्थ:—तत्र तयो प्रत्यक्षानुमानयोरिति समुदायनिर्देश । प्रत्यक्षम् इत्येकदेशनिर्देश[1] । तत्र समुदायात् प्रत्यक्षत्वजात्यैकदेशस्य पृथक्करण निर्धारणम् । तत्र प्रत्यक्षमनूद्य[2] कल्पनाऽपोढत्वम्, अभ्रान्तत्व च[3] विधीयते । "यत् तत् भवताम् अस्माक चार्याणु साक्षात्कारि ज्ञान प्रसिद्ध तत् कल्पनाऽपोढाभ्रान्तत्वयुक्त द्रष्टव्यम् ।

मवाक्य तत्र क्रमप्रवृत्तित्वाद् वाच, क्रमस्य न्यायप्राप्तत्वादित्युच्यते, न तु सत्यपि निमित्तान्तरे यथोद्देशमेव व्याख्यान युक्तमिति ।

प्रत्यक्षपद व्याख्यायाधुनाऽनुमानपद व्याचिरुयासु मानशब्दस्य तावदर्थमाचष्टे मीयत इति । एव व्युत्पादितेनानेन शब्देन किं प्रतिपाद्यत इति ? करणेति । करणस्यानुमानलक्षणक्रियासिद्धौ साधकतमस्य साधनेन वाचकेन । सारूप्य(प्य) लक्षण स्वभावो यस्य तत्तथा । हेतुभावेन चैतद् विशेषणम् ।

यद्येव कथ तर्हि क्वचित् "त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञान तदनुमानम्" इति ? सारूप्योपलक्षित ज्ञानमेव तथाऽभिधास्यत इति को विरोध ? एव तावन्मानम् । अनुमान तु कथमित्याह—पश्चाद् इति । अनेन पश्चादर्थवृत्तेनानुशब्दस्य मानशब्देन सह "गतिप्रादय" इत्यनेन तत्पुरुषसमास दर्शयति । न च मानस्य पश्चादिति [18a] विवक्षितम्, येनानुरथादिवदव्ययीभावो भवेत् । अत्र हि मानमेव पक्षधर्मग्रहणादे पश्चाद्भावि विवक्षितम् । न मानस्य पश्चाद्भावि किञ्चिदिति । अव्ययीभावपक्षे तु न केवल विवक्षितार्थक्षति, किन्त्वनुमानस्येति षष्ठी च न श्रूयेत । कस्य पश्चादित्याह—लिङ्गेति । 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' [पाणिनि–२ ३ ३०] इत्यनेन पश्चात् शब्दयोग षष्ठीयम् । कथमेतत् द्वयस्य पश्चाद् भाव्यनुमानमित्याह—गृहीत इति । तुल्यबलत्व तुल्यसामर्थ्यम् । प्रामाण्यासादनायति प्रकरणवशात् । यथेत्यादिनैतदेव समर्थयत । अनुमानस्य त्वर्थाविनाभावित्व पारम्पर्येण द्रष्टव्यम् । न चैव प्रापण प्रामाण्यावहे कश्चिद् विशेष । परिच्छिन्नमित्यध्यवसितम् । एव चुक्त प्रत्यक्षमप्यध्यवसितमेव सन्तान प्रापयत् प्रमाणम् । इदमपि तथेति कथमस्य न तथात्वमिति भाव । तुल्यबलप्रदर्शनऽप्यय भाव । प्रत्यक्षस्यापि यदर्थाविनाभावित्व तत् तदुत्पत्तिनिमित्तकमेव । तच्चानुमानस्यापि समानमिति अर्थाव्यभिचारेणापि निमित्तिना समानेन भाव्यमिति ।

---

[1] इत्येकदेश A C P E H

[2] प्रत्यक्षत्वमनू॰ B D P E H N　　[3] त्व विधी॰ B

[4] नन प्रत्यक्षस्याद्याप्यसिद्धत्वात् कथमनूद्यत्व सम्भवतीत्याह—टि॰

न[1] चैतन्मन्तव्यम्—कल्पनाऽपोढाऽभ्रान्तत्व चेदप्रसिद्धम्, किमन्यत् प्रत्यक्षस्य ज्ञानस्य रूपमवशिष्यते यत् प्रत्यक्षशब्दवाच्य सद् अनूद्येतेति । यस्मादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यर्थेषु साक्षात्कारिज्ञान प्रत्यक्षशब्दवाच्य सर्वेषा[2] प्रसिद्धम्, तदनुवादेन कल्पनाऽपोढाभ्रान्त-[3]त्वविधिः ।

कल्पनाया अपोढम् अपेत कल्पनापोढम् । कल्पनास्वभावरहितमित्यर्थ. । अभ्रान्त-

---

अनेन "प्रत्यक्षमेक प्रमाणम्" इति ब्रुवाणश्चार्वाक, "अनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ । कनिष्ठ च तत्प्रमाणम्" इत्याचक्षाणो मीमांसकश्च निरस्त । सर्वत्रायम् इतिर्वाक्यार्थपरिसमाप्तौ । यत्र त्वर्थविशेषे वर्त्तते स कथ्यत एव ।

तत्रेत्यादि निर्धारणमित्यन्त सुगमम् । केवलमिन्द्रियज्ञानादिप्रत्यक्षानुयायित्वात्प्रत्यक्षत्वाख्या जातिर्या व्यवहारसिद्धा तयति द्रष्टव्यम् ।

तत्रेत्ययमेव व्यवस्थिते सतीति वाक्योपन्यासे । एव चानुवादविधिक्रमेण यदन्यदन्येन व्याख्यातम् "प्रत्यक्षमिति सज्ञा कल्पनापोढत्वादि सज्ञेय । तेन सज्ञासज्ञिसम्बन्ध प्रतिपाद्यते" इति तद् विप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रस्तुतेऽप्रस्तुतम् । ततोऽपव्याख्यानमिति प्रकाशयति । यदप्यपरेण व्याख्यात "प्रदेशान्तरप्रसिद्धयो कल्पनापोढत्वाभ्रान्तत्वयोरनुवादेन प्रत्यक्षत्व विधीयते" इति तदपि न चतुरस्रमिति प्रतिपादयति । यत प्रसिद्धे लक्ष्यलक्षणभावे लक्षणानुवादेन लक्ष्य विधेयम्, अप्रसिद्धे तु लक्षणवाक्येन लक्षणमेव विधेयम्, न लक्ष्यमिति न्याय इति । अनयोश्च पक्षयोर्यावान् समर्थनदूषणप्रकारस्तावाननेनैव विनिश्चयटीकायां स्वय विवेचित इति नेहोच्यते । कथ प्रत्यक्षत्वानुवादेन कल्पनापोढत्वादिविधानमित्याह—प्रसिद्धमिति । अनेन पूर्वं प्रसिद्धस्य पश्चाच्छब्दनाभिधानमनुवाद इति दर्शयति । तदेव द्रष्टव्यमिति विदधानोऽज्ञातस्य शब्देन ज्ञापन विधिरिति दर्शयति ।

न चैतदित्यादीतिशब्दान्त सुबोधम् ।

इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिग्रहण मानसाद्यसाधारणतयाऽनुपन्यासार्हमपि प्रत्यक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यार्थसाक्षात्कारित्वस्य यदुपलक्षक तदुपदर्शनार्थमुपन्यस्तमिति ज्ञातव्यम् । परिपाट्या प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थं वा । तथा हि प्रथम यत् तद् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायितया प्रत्यक्ष प्रसिद्धमिति प्रतिपद्यते । तदनु यदीदमिन्द्रियाश्रित ज्ञान भवता प्रत्यक्ष प्रसिद्ध तत्रापि प्रत्यक्षश[18b]ब्दप्रवृत्तावर्थसाक्षात्कारित्वमेव निमित्त जानीते इति प्रतिपाद्यते । तदनुवादेनेति सुगमम् ।

यत् कल्पनयाऽपोढ रहित तत् कल्पनाया अपोढमपगत भवतीत्यर्थाभेद मत्वा कल्पनाया अपोढमिति कर्त्तरि निष्ठामाह । न तु कल्पनापोढमिति कर्त्तरि निष्ठैव । एव हि तया रहितमित्याचार्यविवरणविरोध स्यात् ।

---

[1] ननु च तयोरप्रसिद्धत्वात् प्रत्यक्षस्याप्यप्रसिद्धिरेव, प्रत्यक्षस्यैतत्स्वभावत्वादित्याह–टि०

[2] ०षा सिद्ध A C P H. E

[3] पोढत्वाभ्रा० C D

प्रत्यक्षमिति । प्रतिगतमाश्रितम् अक्षम् । "अत्यादय. क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" [वा० २ २ १८] इति समासः । प्राप्तापन्नालङ्गति[1]समासेषु परवल्लिङ्गप्रतिषेधाद् अभिधेयवल्लिङ्गे सति सर्वलिङ्ग- प्रत्यक्षशब्दः सिद्ध । [2]अक्षाश्रितत्व च व्युत्पत्तिनिमित्तं शब्दस्य । न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । [3]अनेन [4]स्वक्षाश्रितत्वेनैका[5]र्थसमवेत[6]मर्थसाक्षात्कारित्व [7]लक्ष्यते । तदेव शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । ततश्च यत्किञ्चिदर्थस्य साक्षात्कारि ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमुच्यते ।

विशेषत । अभिमतमाह—प्रत्यक्षम् इति । प्रत्यक्षमित्यत्र क समास, केन च सूत्रेणेत्याशङ्क्य मुखप्रतिपत्त्यर्थं विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं चाह प्रतिगतम् इत्यादि । अक्षमिन्द्रिय गतमाश्रित अन्यतया, न त्वाधेयभावेन । एव च विगृह्णन् अक्षमक्ष प्रति वर्तत इति व्युत्पत्तिप्रकारेणाव्ययीभाव निरस्यति । समास एकार्थीभाव । स चाय समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञको ज्ञातव्य । केन सूत्रेणायमित्याह—अत्यादय इति । आहोपुरुषिकयाऽय प्रकारस्त्वया दर्शितो न त्वस्य कश्चिद् गुणोऽस्तीत्याह—सर्वलिङ्ग इति । अव्ययीभावपक्षे प्रत्यक्षो वृक्ष प्रत्यक्षा मृगयेति न स्यात् । प्रत्यक्षस्येति श्रुतिरपि न स्यादित्यभिप्राय । कथ पुन सर्वलिङ्गताऽस्येत्याह—अभिधेयवदिति । अभिधेयस्येवाभिधेयवत् । अभिधेयवल्लिङ्ग यस्य तत्तया तस्मिंश्च सत्यय प्रत्यक्षशब्द सर्वलिङ्ग ।

ननु च "परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो " [पाणिनि—२ ४ २६] इति समस्तेन प्रत्यक्षशब्देन प्रतिशब्द(ब्दा)पेक्षया परस्यानाश्रितस्याक्षशब्दस्य लिङ्गपरिग्रहात्कथमस्याभिधेयवल्लिङ्गते-त्याह—प्राप्तेति ।

ननु केनास्य परवल्लिङ्गनिषेध ? न तावत् प्राप्तापन्नालङ्गतिसमासेन तेषा स्वरूपग्रहणात्तत्र । अत्र च तदभावात् । गतिसमासादिति चेत् । तदप्यसत्, "उपसर्गा क्रियायोगे" [पाणिनि—१ ४.५९] इत्यत क्रियायोगे वर्तमाने "गतिश्च" [पाणिनि—१ ४ ६०]इत्यनेन क्रियायोग एव गतिसञ्ज्ञाविधानात् । न चाय प्रतिशब्द क्रियायोगी । न च गमनक्रियायोगोऽत्रास्तीति वाच्यम् । प्रतिशब्दस्यैव तत्रार्थे वर्तमाना(नत्वा)त् नाय दोष, गतिग्रहणेन तत्र येषा गतिसञ्ज्ञा दृष्टा तेषा ग्रहणात् । प्रत्यादीना सा दृष्टेति तेषामपि तथात्वेन सङ्ग्रह इति ।

यद्येव समासस्तर्हि कथमाचार्यदिग्नागेन "अक्षमक्ष प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षम्" [प्रमाणसमु० ?] इत्युक्तम् ? तदर्थमात्र कथितमित्यदोष ।

---

[1] उपसर्ग—टि०

[2] ननु चास्या व्युत्पत्तौ इन्द्रियज्ञानस्यैव प्रत्यक्षशब्दवाच्यता स्याद् न योगिज्ञानादेरित्याह—टि०

[3] इन्द्रियज्ञानेऽक्षाश्रितत्वमर्थसाक्षात्कारित्व च समवेतम्—टि०

[4] अनेन त्वक्षाश्रि० A

[5] एकार्थसम्बद्धम्—टि०

[6] एकस्मिन्निन्द्रियज्ञाने—टि०

[7] लक्ष्यते—B N

यदि त्वक्षाश्रितत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं स्याद् इन्द्रियविज्ञानमेव[1] प्रत्यक्षमुच्येत, न मानसादि। यथा 'गच्छतीति गौः' इति गमनक्रियाया व्युत्पादितोऽपि गोशब्दो गमनक्रियोपलक्षितमेकार्थसमवेतं गोत्वं[2] प्रवृत्तिनिमित्तीकरोति। तथा च गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्दः सिद्धो भवति।

मीयतेऽनेनेति मानम्। करणसाधनेन मानशब्देन [3]सारूप्यलक्षणं प्रमाणमभिधीयते। लिङ्गग्रहण-सम्बन्धस्मरणस्य पश्चात् मानम् अनुमानम्। गृहीते[4] पक्षधर्मे स्मृते च

अथ प्रतिगतमाश्रितमक्षमित्यस्यामपि व्युत्पत्तौ मानस-स्वसंवेदन-योगिप्रत्यक्षाणां न स्यात्प्रत्यक्षशब्दवाच्यतेत्याह— अक्षाश्रितत्वम् इति। यो यस्मात्। प्रकृत्यादिविभागेन शब्दस्य निष्पत्तिर्व्युत्पत्तिः। प्रवृत्तिरर्थाभिधानम् शब्दस्येति प्रकृतस्य प्रत्यक्षशब्दस्य। तुरवधारणे। किं तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तमित्याह—अनेन—इति। तुना व्युत्पत्तिनिमित्तादस्य भेद द[17b]र्शयति। यत्तदोर्नित्यमभिसम्बन्धात् यदक्षाश्रितत्वेनार्थसाक्षात्कारित्वमर्थपरोक्षीकरणमुपलक्ष्यते तदेव तु प्रत्यक्षशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। कथं पुनरन्यनामबद्धनान्यस्योपलक्षणम्? मा भूदि(द)तिप्रसक्तिरित्याह—एकार्थसमवेतम् इति हेतुभावेन विशेषणात्। यत एकार्थसमवेतं ततो लक्ष्यत इत्यर्थः। एकस्मिन्नर्थे ज्ञानलक्षणेऽर्थसाक्षात्कारित्वमक्षाश्रितत्वेन सम समवेतम्। यद्यपि परमार्थतः समवायसमवायिनो न स्तस्तथापि तद्व्यावृत्तिनिबन्धनयोस्तथाभूतवस्त्वाश्रयेण कल्पितयोरक्षाश्रितत्वार्थसाक्षात्कारित्वयोरेकार्थसमवायस्य च कल्पितस्य सम्भवादेवमभिधाने को विरोधः? परप्रसिद्ध्या वा एवमुक्तमिति का क्षतिः? एवमपि कथं पूर्वदोषातिवृत्तिरित्याह—ततश्चेति। साक्षात्कारित्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। चशब्द एव तस्मादिदमुच्यत इत्यर्थं द्योतयति।

अक्षाश्रितत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते को दोष इति पार्श्वस्थस्याश्रुतचोदकवाक्यस्य वचनमाशङ्क्याह—यदि—इति। तुना भेदवदतद्दर्शयति।

अथाभिधीयते—यदर्थसाक्षात्करणमक्षाश्रितत्वेन समवेतं तदवानेनोपलक्षणीयमिति तदवस्थे(स्थो) मानसादेरसङ्ग्रह इति। न। अक्षजत्वस्योपलक्षणत्वेनाप्राधान्यादर्थसाक्षात्कारित्वमुपलक्ष्यमाणं प्रधानमुपलक्ष्यैव निवृत्तेरदोष एव। यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र। अन्यथाऽनापि काकत्वेनैकार्थसमवेतस्योपघातकत्वस्योपलक्षणात्, श्वादिभ्यो दधिरक्षा न स्यात्।

अथ यदेवोपघातक(त्व) काकेषु समवेतं तदेवान्यत्रापि। तच्चोपलक्षितमिति तदन्यतोऽपि दधिरक्षोच्यते। अर्थसाक्षात्कारित्वेऽपि समानमिदमिति कथं न मानसादेः प्रत्यक्षशब्दाभिलाप्यत्वमिति। किं दृष्टमिदं यदन्यत्र व्युत्पादितोऽपि शब्दोऽन्यत्र तत्प्रवृत्तिविषयीकरोतीत्याह—यथेति। सुगममेतत्, केवलमपिरवधारणे गोत्वम(मित्य)स्मात्परो द्रष्टव्यः।

प्रत्यक्षमूलत्वादनुमानस्यादौ प्रत्यक्षमुपात्तं प्रत्येयम्। यत्न हि निमित्तान्तरं दर्शयितु-

---

[1] इन्द्रियज्ञान॰ A. P. H E.
[2] जाति —टि॰
[3] सामान्यलक्षण॰—टि॰ अर्थसारूप्य॰—टि॰
[4] गृहीतपक्ष॰ B

मर्थक्रियाक्षमे वस्तुरूपेऽविपर्यस्तमुच्यते। अर्थक्रियाक्षम च[1] वस्तुरूप सन्निवेशोपाधिवर्णात्मकम्[2]। तत्र यन्न भ्राम्यति तदभ्रान्तम् ।

ननु किमेकस्मिन् ज्ञान ज्ञानान्तरसम्भवोऽस्ति येनाय प्रतिषेध शोभेत ? कल्पनाज्ञानेऽपि च कल्पनान्तर नास्तीति तदपि कल्पनापोढ प्रसज्येतेति वचनावकाश पश्यन् कल्पनास्वभावेने[3]त्यादिनाऽस्य विवक्षितमर्थ स्फुटयति ।

एवञ्च ब्रुवन् कल्पनाऽपोढमित्यत्राचार्यीये लक्षणवाक्ये भावप्रधानोऽय कल्पनाशब्द । तेन कल्पनात्वेन रहितमित्यर्थ इति दर्शयति । धर्मिणा वा कल्पनाख्येन धर्मम्याभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासत्वाख्यस्य निर्देश दर्शयति । उभयथाऽपि कल्पनास्वभावरहितमित्यर्थ इत्यस्य स्फुटीकरणस्य घटनात् । कल्पना च वक्ष्यमाणलक्षणा ग्राह्या । एव च शब्दार्थं स्फुटयताऽनेन यद् आचार्यदिग्नागीयप्रत्यक्षलक्षणदूषणावसरे—"कल्पना नामजात्यादियोजना । तेन यन्नाम्ना नाभिधीयते, जात्यादिना च न व्यपदिश्यते विषयभेदानुविधायि यज् ज्ञान तत्प्रत्यक्षम्" [न्यायवा० पृ० ४१] इत्यर्थं परिकल्प्य "अथ प्रत्यक्षशब्देन कोऽर्थोऽभिधीयते । यदि प्रत्यक्ष कथमवाच्यम् ? अथ न प्रत्यक्षमवाचकस्तर्हि प्रत्यक्षशब्द । प्रत्यक्षत्वसामान्याभिधानेऽपि यदि तद्व्यतिरेकि, न प्रत्यक्षमुक्तम् । अथाव्यतिरेकि । कथ नोक्तम् ? कल्पनापोढशब्देनापि यदि तदुच्यते कथ न व्याघात ? अथ नोच्यते तस्योच्चारणवैयर्थ्यम् । प्रत्यक्ष कल्पनाऽपोढमिति च व्यपदिश्यते, न चाभिधेयमिति कोऽन्यो भदन्ताद वक्तुमर्हति"[न्यायवा० पृ० ४१]इत्यादि यदवादीदुद्द्योतकरस्तत्सर्वं कल्पनापोढशब्दार्थाऽपरिज्ञानविलसित तस्य तपस्विन इति सूचितम् ।

"इहाविसवादकत्वमभ्रान्तत्वमभिप्रेतम् । तेन द्विचन्द्रादिज्ञान व्यवच्छिन्नम्, योगाचारमतमपि सगृहीत भवती ति पूर्वव्याख्यानमवमन्यमानोऽभ्रान्तशब्दस्यार्थमाह—अभ्रान्तम् इति । अभ्रान्तमर्थक्रियाक्षमेऽविपर्यस्त यत् तदुच्यते । न त्वविसवादकमिह ग्रहीतव्यमिति बुद्धिरस्य पश्चाद् व्यक्तीकर्तव्यम् । अनर्थोऽपि वस्तुतयाऽध्यवसीयत इत्यर्थक्रियाक्षम इति विशेषणम् । तर्ह्यर्थक्रियाक्षम इत्येवास्तु । न । अर्थक्रियाक्षमस्यैव वस्तुत्वज्ञापनार्थत्वात् । कि तदर्थक्रियाक्षमम् ? किमवयवि ? अथान्यदेवेत्याह—अर्थक्रियेति । सन्निवेशश्चतुरस्रत्वादि प्रतिभासधर्म । स उपाधिर्विशेषण यस्य वर्णस्य वस्तुशब्दवाच्यस्य शुक्लादिपरमाणुसघातस्य तथोत्पन्नस्य स तथा । सन्निवेशविशिष्टस्यैव वर्णस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थक्रियायामुपयोगदर्शनादेतदाह । स एवात्मा स्वभावो यस्येति तत्तथा । एतच्च चाक्षुषज्ञानविषयाभिप्रायेणोक्त द्रष्टव्यम् । अन्यथा बह्वसमञ्जस स्यादिति । अनेन परमाणुप्रचयमात्रस्यैवार्थक्रि[19a]याकारित्व नावयविनस्तस्यासत्त्वादिति सूचितम् । न भ्राम्यति न विपर्यस्यति—अन्यथाग्राहि न भवति ।

स्यादेतत्—परमाण्वर्य एव भवन्मते बाह्य वस्तु । सर्व च विज्ञान तेषु परमसूक्ष्मेषु

---

[1] ०क्षम वस्तु० A P E.   [2] ०धिवर्मात्म० P H

[3] धर्मोत्तरे सर्वत्र प्रतिषु 'कल्पनास्वभावरहितम्' इत्येव पाठो लभ्यते न तु 'कल्पनास्वभावेन रहितम्' इति ।

स्थूलाभासमाजायते । तत्कथं किञ्चिदभ्रान्तं नामेति ? अत्रोच्यते । एकसामग्रीजन्मना परमाणूना भिन्नदेशस्वभावाना तद्धेत्वभावतच्छायालोकपरमाणुस्वभावेनान्तरेण रहितत्वान्निरन्तरत्वेन प्रतिभास एव देशवितानावभासात्मा स्थौल्यं नापरं किञ्चित् । तत्र तथाभूतपरमाणुसमुदायनिष्ठं निर्विकल्पकं विज्ञानं कथं भ्रान्तं स्यात् ? यद्येकैकं परमाणुमनेकदेशावष्टम्भेन गृह्णीयान्न पुनरनेकमनेकदेशावष्टम्भेन गृह्णन् । इतोऽपि विपर्यस्येद् यदि भिन्नदेशान् परमाणून् एकदेशान् गृह्णीयात् । न चैतदस्ति, अणुमात्रकपिण्डप्रतिभासाभावात् । एकदेशग्रहणे हि पिण्डो भासेत अणुमात्रको न तु विततदेशः । न चानेकग्रहो भ्रमः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य तादात्म्यात् । तदयमर्थः — एकज्ञानग्राह्यास्तथाविधा बहवः परमाणवः स्थूल इति । एकोऽयं स्थूल इति तु तथाभूतप्रतिभासाश्रयेण व्यवस्थाप्यमानत्वात् प्रतिभासधर्म इत्युच्यते । न वस्तुधर्मः, प्रत्येकमपरिसमाप्तेरित्यलमिह विस्तरेण ।

ननु चैवमप्यन्योन्यमसंसृष्टस्वभावान् परमाणून् संसृष्टान् गृह्णद्विज्ञानं कथमिवाविपर्यस्तं नामेति । अत्राप्युच्यते । किमिदमसंसृष्टत्वमिष्टं भवता, यद् विपर्ययग्रहणाद् भ्रान्तं ज्ञानमुपवर्ण्यते ? *किं नानारूपत्वम्, अथ नानादेशत्वम् उत रूपेणैव विजातीयेन व्यवहितत्वम्,* आहोस्विदिन्द्रियान्तरग्राह्येणार्थेन व्यवकीर्णत्वम् ? तत्र यदि नानारूपत्वमसंसृष्टत्वमिष्टं तदा न कश्चित्संसृष्टग्रहो नाम सम्भवति यतोऽसंसृष्टा एव परमाणवः सर्वदा गृह्यन्ते । विततदेशस्वभावानामेव तेषामवभासनात् । यदि ह्येकरूपा भासेरन्, अणुमात्रकः *पिण्डो भासेत । न* तु विततदेशभासनं स्यात् । अथ नानादेशत्वमसंसृष्टत्वमभिप्रेतं तदपि नतरामसंसृष्टग्रहो यतो नानादेशा नीलाः परमाणवो नानादेशा एव च गृह्यन्ते । एकदेशत्वभासने हि पिण्डो *भासेताणुमात्रक इत्युक्तम् । अथ रूपेणैव विजातीयेन व्यवहितत्वमसंसृष्टत्वं विवक्षितम्,* तदा तु तदसम्भवादेव न तद्विपरीतग्रहः । यतो रूपान्तरव्यवधानरहिता एव निरन्तरा नीलाः परमाणवः, भासन्ते च तथाभूता इति कथं विभ्रमः । मध्यवर्तिनो विजातीयस्या*लोकादिपरमाणोरनुत्पत्तरप्रतिभासनाच्च ।*

अथ च्छायालोकपरमाणुरुत्पद्यमानः केन प्रतिबद्धो यतो नोत्पद्यते । न च शक्यं वक्तुम्—मध्ये परमाण्वोर्नास्ति परमाण्वन्तरस्यावकाश इति । यतो निरवयवः परमाणुः सर्वत्र सावकाश इति । सत्यमेतत् । केवलं नावकाशाभावात् तदनुत्पत्तिरपि तु हेत्वभावात् । कस्माद् हेतुर्न भवति ? स्वहे[90]स्वभावादित्यपर्यनुयोग एव । अथ भिन्नेन्द्रियग्राह्यस्पर्शादिव्यवकीर्णत्वमसंसृष्टत्वमभिमतम् । तदा संसृष्टान् परमाणून् गृह्णाति विज्ञानमिति इन्द्रियान्तरग्राह्यशून्यान् गृह्णातीत्युक्तं भवति । *तथा च न किञ्चिदनिष्टम् । तथाहि यदि* नामेन्द्रियान्तरग्राह्यस्पर्शादिर्न गृह्यते तथापि नीलरूपं तावत् स्वदेशस्वभावस्थितं गृह्यत एव । न च भिन्नेन्द्रियग्राह्यशून्यानां स्वरूपं गृह्यमाणं विपरीतं गृहीतं भवति । देशकालाकाराणामेकस्याप्यविपर्यासात् । *न चाग्रहो भ्रम इति ।*

ननु च परमाणूनामन्तराण्याकाशात्मकानि सन्ति । न च ते सान्तराः प्रतिभासन्ते । तत्कथमविपर्यास इति । अथ किमिदमाकाशं नाम । यदि रूपान्तरात्मकं तन्नास्तीत्युक्तम् । अथापि स्पर्शाद्यात्मकं तत्राप्युक्तम् । *अथ सप्रतिघद्रव्याभावः । एवमप्यवस्त्वाकाशम् ।* ततश्चाकाशमन्तरमित्यन्यवस्त्वन्तरं न किञ्चिदन्तरमित्युक्तं स्यात् । तथा निरन्तराः परमाणवः

एतच्च [1]लक्षणद्वयं विप्रतिपत्तिनिरासार्थम्,[2] न त्वनुमाननिवृत्त्यर्थम् । यतः

इत्युक्तं भवति । ततो निरन्तराश्च परमाणवो निरन्तरा एव भासन्ते । ननु किमुच्यतेऽन्तरमाकाशम्, न च तत्प्रतिभासत इति ? यत्त्वत्यन्तमसत् शशविषाणप्रख्यं तत्कथं भासेत ?

नन्वाकाशात्मनोऽप्यन्तरस्याभावे रूपसंसर्गः परमाणूनां प्रसज्येत । नैष दोषः । नास्माभिरुच्यते रूपमेव परमाणुना देशो नैव इति । अपि तु भिन्नरूपदेशा उत्पन्ना मध्यवर्तिविजातीयरूपरहितास्तथैव भासन्त इति ननु कथं रूपसंसर्गप्रसङ्गः ?

ननु च रसादिदेशे नीलरूपं प्रतिभासते । ततश्चान्यद्देशं तद्देशतया गृह्णद् विज्ञानं कथमभ्रान्तं भासेत ? अत्राप्युच्यते । यदा देशः प्रतिभासते तदा तस्मिन् देशे प्रतिभासमाने यः प्रतिभासतेऽर्थः स देशविशिष्ट उच्यते । यदि च रसादिविषयविज्ञाने प्रतिभासेत तदा तद्देशव्यापिनि नीले गृह्यमाणे स्याद् भ्रान्तं विज्ञानम् । न च तत्र रसादि प्रतिभासते, इन्द्रियान्तरग्राह्यस्येन्द्रियान्तरज्ञाने प्रतिभासायोगात् । तत् कुतस्तद्देशनीलग्रहणम् ? नीलमेव हि भासमानं देशः नापरो देशः कश्चिदाभासते । इन्द्रियान्तरग्राह्याप्रतिभासे च शुद्धरूपप्रतिभासः । शुद्धरूपप्रतिभास एव च निरन्तरप्रतिभासः । ततो निरन्तरा नीलाः परमाणवो गृह्यन्ते । तस्मात् स्वदेशस्थायिनो नीलपरमाणवः स्वरूपेणैव गृह्यन्ते । ततो देशकालाकाराणामेकस्याप्यपरित्यागान्नीलाभासं विज्ञानमभ्रान्तमेव । सर्वं चैतद् ग्राह्यतत्त्वविनिश्चये धर्मोत्तरेणैव विस्तरेण निरूपितमिति नेह प्रतन्यते ।

नन्वेवमभ्रान्तत्वे योगाचारमतमसङ्गृहीतं स्यात् । ग्राह्यग्राहकाकारतया प्रवृत्ते सर्वस्यैवासर्वज्ञविज्ञानस्यालम्बने भ्रान्तत्वात् । तत्कथं पूर्वव्याख्यानावज्ञा न क्रियत इति चेत् । उच्यते । न योगाचारनये लक्षणमिदम्, किन्तु सौत्रान्तिकनय एव । न च सर्वं विज्ञानवादे योजयि[20a]तु शक्यम् । "तस्य विषयः स्वलक्षणम्" इत्यादेरशक्ययोजनत्वात् । तस्मिन् किं प्रत्यक्षलक्षणमिति चेत् । कल्पनापोढत्वमेव । द्विचन्द्रादिनिरासः कथमिति चेत् सम्यग्ज्ञानस्यैवमित्यभिप्रायाददोषः । सौत्रान्तिकनयेऽपि किं नैव ? ततश्चाभ्रान्तग्रहणमतिरिच्यत इति चेत् । सत्यमेतत् । केवलं विप्रतिपत्तिनिरासार्थं वर्णयिष्यत इति । "इहाभ्रान्तपदं तैमिरिकादिज्ञानव्यवच्छेदार्थम् । कल्पनाऽपोढग्रहणं तु अनुमाननिरासार्थमिति" यत्पूर्वैर्व्याख्यातं तद् व्यक्तमेवापहस्तयन्नाह—एतच्च–इति । चोऽवधारणे । विप्रतिपत्तिनिरासार्थमित्यत्र परो द्रष्टव्यः । पूर्वेषामभिप्रेतं प्रतिषेधति । न त्विति भेदार्थः । ननु किमुच्यते न त्वनुमाननिवृत्त्यर्थमिति । यावतैकैकेनानुमाननिवर्तनादिति चेत् । उच्यते । लक्षणद्वयमिति द्वयोरुपादानं विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थम्, एकैकेनानुमानव्यवच्छेदसिद्धेरिति समुदितफलमेतत् । ततो नानुमाननिवृत्त्यर्थमिति नानुमाननिवृत्त्यर्थमेवेति सावधारणं निषिध्यते । यदि तु विप्रतिपत्तिनिराचिकीर्षया क्रियमाणमनुमानं व्यवच्छिनत्ति न तदर्थमेव द्वयमिति ।

ननु नेदं लक्षणद्वयमनुमानव्यवच्छेदार्थं पूर्वैर्व्याख्यातम् । किन्तु कल्पनाऽपोढग्रहणमेव । अभ्रान्तग्रहणं तु द्विचन्द्रादिज्ञानव्यवच्छेदार्थम् ? तत् कथं न त्वनुमाननिवृत्त्यर्थम्, तथा,

[1] कल्पनाभ्रान्त०—टि०   [2] निराकरणार्थम् A. C P E H N

कल्पनाऽपोढग्रहणेनैवानुमानं निर्वर्तितम्। तत्रासत्यभ्रान्तग्रहणे गच्छद्वृक्षदर्शनादि प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढत्वात् स्यात्। ततो हि प्रवृत्तेन[1] वृक्षमात्रमवाप्यते इति सवादकत्वात् सम्यग्ज्ञानम्, कल्पनाऽपोढत्वाच्च प्रत्यक्षमिति स्यादाशङ्का। तन्निवृत्त्यर्थम् अभ्रान्तग्रहणम्। तद्धि[2] भ्रान्तत्वात् न प्रत्यक्षम्। त्रिरूपलिङ्गजत्वाभावाच्च नानुमानम्। न च प्रमाणान्तरमस्ति। अतो गच्छद्वृक्षदर्शनादि मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति।

यत कल्पनापोढग्रहणेनैवानुमानं निर्वर्त्तितमित्युच्यत इति चेत्। सत्यम्। केवल यदभ्रान्त-ग्रहण व्यवच्छेदार्थमेव तदानुमानव्यवच्छेदार्थमेव युज्यते। न तु द्विचन्द्रादिज्ञाननिरासार्थम्। तस्य सम्यग्ज्ञानाधिकारादेव व्यवच्छेदसिद्धे। तथा हि द्विविध सम्यग्ज्ञानमिति प्रस्तुत्य लक्षणमिद विधीयमान तदधिकारेणैव विहित भवति।

नन्वेव सति कल्पनापोढग्रहणेनैव निवृत्तेरभ्रान्तग्रहणमतिरिच्यते। अयमपरस्तेषा दोषोऽस्ति। न तु द्विचन्द्रादिज्ञाननिवृत्त्यर्थमिद युज्यत इति धर्मोत्तरस्याशय। यद्येतदर्थम-भ्रान्तग्रहण न भवति तर्हि किमनेनेत्याह—तत्र—इति।

ननु गच्छद्वृक्षदर्शनादे कल्पनापोढस्यापि विसवादकत्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावादेव व्यवच्छेदे सिद्धे किमेतदर्थेनाभ्रान्तपदेनेत्याह—ततो हि—इति। वृक्षमात्रमिति गमनेनाऽन-वच्छिन्नम्। इति हेतौ। अस्तु सम्यग्ज्ञानम् प्रत्यक्षसम्भावना त्वस्य कथम्? न हि यदेव सम्यग्ज्ञान तदेव प्रत्यक्षमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गेनाह—कल्पना—इति। च. सवाद-कत्वापेक्षया समुच्चयार्थ। इतिकरणेनाशङ्काया स्वरूप दर्शयति। आशङ्का चेयमीदृशी यौक्ती द्रष्टव्या। यद् वा चो यस्मादर्थे।··· ···असत्यभ्रान्तग्रहणे स्यादियमाशङ्का। यदि सत्यपि स्यात्तदा किमनेनेत्याह—तन्निवृत्त्यर्थमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमात्रम्। अनेन एतद् दर्शयति—यद्यपि परमार्थत सम्यग्ज्ञानाधिकारादेवमादिज्ञान व्यवच्छिद्यते। तथाप्यशसवाद-वादिनामाहत्य विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं क[20b]र्त्तव्यमेवाभ्रान्तग्रहणमिति।

स्यादेतत्—किमभ्रान्तग्रहणेनाधिक कृतम्। येनैतद् विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं भवती-त्याशङ्काया दूरस्थितमपि गच्छद्वृक्षदर्शनादि मिथ्याज्ञानमित्युक्त भवतीति योजनीयम्। इतिना उक्तेराकार कथयति। उक्तं प्रकाशित भवत्यभ्रान्तग्रहणेनेति प्रकरणात्। कुतो मिथ्याज्ञान तदुक्तमित्यपेक्षाया प्रथममुक्त तदिति योजनीयम्। हिर्यस्मात्। ततोऽयमर्थ— यस्मात् तद् गच्छद्वृक्षदर्शनादि भ्रान्तत्वात् न प्रत्यक्षम्, अतो मिथ्याज्ञानमित्यभ्रान्तग्रहणेनोक्त भवति। भवतु भ्रान्तत्वादप्रत्यक्षम्, अनुमानत्वे त्वविदिते कथमस्य तथात्वमित्याशङ्काया योज्यम्। चो यस्मान्नानुमानम्। कथ नानुमानम्? त्रिरूपलिङ्गजत्वाभावात्। यद्येव-मन्यत्प्रमाण भविष्यति, तथापि कथ मिथ्याज्ञानमित्याशङ्काया वाच्यम्। चो यस्मान्नाभ्यां प्रमाणान्तरमस्ति। अत प्रत्यक्षत्वादिस्वभावत्वाभावात्। यद् वाऽतोऽभ्रान्तग्रहणादित्यर्थ।

नन्वनुमानादिरूपनिराकरणे यद्यभ्रान्तग्रहणस्य व्यापारो भवेत्, भवेदेव मिथ्याज्ञानत्वा-भिधाने सामर्थ्यं यावतो(ता) यथा स्वयमुपपत्त्यैवानुमानादिभावो व्युदस्तस्तत् कथमभ्रान्त-

---

[1] प्रमात्रा—टि०

[2] गच्छद्वृक्ष[दर्शनम्]—टि०

यदि मिथ्याज्ञानम् कथ ततो वृक्षावाप्तिरिति चेत, न ततो वृक्षावाप्ति । नानादेशगामी हि[1] वृक्षस्तेन परिच्छिन्न । एकदेशनियतश्च वृक्षो वाप्यते । तनो यद्देशो[2] गच्छद्वृक्षो दृष्ट तद्देशो नावाप्यते । यद्देशश्चावाप्यते[3] स न दृष्ट इति न तस्मात् कश्चिदर्थोऽवाप्यते । ज्ञानान्तरादेव तु[4] वृक्षादिरर्थोऽवाप्यते । इत्येवमभ्रान्तग्रहण विप्रतिपत्तिनिरासायम ।

तथा[5] अभ्रान्तग्रहणेनाप्यनुमान निवर्तित कल्पनापोढग्रहण [6]विप्रतिपत्तिनिराकरणा

ग्रहणेन तन्मिथ्याज्ञानमित्युक्त भवतीत्युच्यते । सत्यम । किन्त्वनुमानादिरूपतानिराकरणहेतुना दत्तसाहाय्येन सताऽभ्रान्तग्रहणेन तन्मिथ्याज्ञानमित्युक्त भवतीत्युक्तमिति बोद्धव्यम ।

ननु प्रत्यक्षलक्षणेऽस्याप्रत्यक्षतैव दर्शयितव्या तत्किमनुमानादिरूपतानिराकरणम प्रकृत कृतमिति चेत । अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गेन प्रसङ्गेन कृतमिति का क्षति ?

यदीत्यादि सुगमम । केवल तत इति गच्छद्वृक्षदर्शनरूपान्मिथ्याज्ञानात्परिच्छिन्नो दृष्ट । वृक्ष इति वृक्षत्वेन प्रथनादुच्यते न त्वसौ तथाऽवभासमानो वृक्ष एव । एकदेशनियत इति प्राप्यमाणपरमार्थवृक्षाभिप्रायेणोक्तम । चो हेतौ । ततस्तस्मादनन्तरोक्तात् कारणात । यो प्राप्यमाणाद भेदमस्य दर्शयति । इति हेतौ । तस्मान्मिथ्याज्ञानात ।

ननु ततोऽपि प्रवृत्तस्यास्ति च्छायाद्यर्थक्रियाकारिरूपस्य पादपस्य प्राप्तिस्तत्कथमपह्नूयत इति ? आह–ज्ञानान्तरादेव–इति । तद्देशोपसर्पणजन्मन स्थितवृक्षप्रतिभासात्मनो ज्ञानान्तरात । तेन मिथ्याज्ञानमर्थिन प्रवृत्तिमात्रहेतुर्न तु वृक्षप्रापकमिति समुदायार्थ । यदि मिथ्याज्ञानत्वप्रतिपादनार्थमभ्रान्तग्रहण न तर्हि विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमित्याह—एवम इति । एवमित्यनन्तरोक्तस्योपपत्तिप्रकारस्याकारो दर्शित । ततोऽयमर्थ —एवमनन्तरोक्तेन युक्तिप्रकारेण । एतादृशमपि प्रत्यक्षमिति विरुद्धाया प्रतिपत्तेर्निरासार्थमभ्रान्तग्रहणमिति । यद्येवमभ्रान्तग्रहणमेव विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थम । न तु कल्पनापोढग्रहणम । उक्त च द्वयमेतत तन्निरासार्थमित्याशङ्क्याह—तथेति । यथाऽभ्रान्तपद तथेदमित्यर्थ ।

विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमिति प्रत्यक्षपृष्ठभाविनोऽपि विकल्पस्य व्यावहारिकलोकाध्यवसायमनाश्रित्यास्य यत्प्रत्यक्षत्व कश्चिदिष्टम तन्नि[21a]राकरणार्थमिति द्रष्टव्यम । सत्यामति कल्पनापोढग्रहणे घटोऽयमित्यादिज्ञान प्रत्यक्षमभ्रान्तत्वात स्यात । ततो हि प्रवृत्तेन घटादिरर्थ प्राप्यत इति सवादकत्वात्सम्यग्ज्ञानमभ्रान्तत्वाच्च प्रत्यक्ष स्यान्न(दित्या)शङ्का । तन्निवृत्त्यर्थम । कल्पनात्मकत्वान्न प्रत्यक्षम् लिङ्गपरिच्छेदाभावाच्च नानुमानम ।

---

[1] ०गामी वृक्ष —C [2] यो देशो यस्य—टि०

[3] ० प्यते न स दृष्ट इति—C [4] देव च व० BD

[5] तथेत्यारभ्य विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमित्यन्त पाठो नास्ति—A P E H

[6] सविकल्पकज्ञानमपि प्रत्यक्षमित्युक्त मीमासक यथा अस्ति ह्यालोचना' [मीमासा श्लो० ... सूत्र—श्लो० ...]त्यादि । एतस्य विप्रतिपत्त —टि०

र्थम्[१] । भ्रान्त हि अनुमान स्वप्रतिभासेऽनर्थे[२]ऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तत्वात् । प्रत्यक्ष तु ग्राह्ये रूपे न विपर्यस्तम् ।

न [redacted] अविसवादकमभ्रान्तमिह ग्रहीतव्यम् । यत सम्यग्ज्ञानमेव प्रत्यक्षम्, नान्यत् । तत्र सम्यग्ज्ञानत्वादेवाऽविसवादकत्वे लब्धे पुनरविसवादक[३]ग्रहण निष्प्रयोजनमेव । एव हि वाक्यार्थो स्यात्—प्रत्यक्षाख्य यदविसवादक ज्ञान तत कल्पनापोढमविसवादक चेति । न चानेन द्विरविसवादकग्रहणेन किञ्चित्[४] । *तस्माद ग्राह्येऽर्थक्रियाक्षमे वस्तुरूपे यदविपर्यस्त* तदभ्रान्तमिह वेदितव्यम् ॥

कीदृशी पुन कल्पनेह गृह्यत इत्याह—

अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा[५] प्रतीतिः कल्पना ॥५॥

[६]अभिलापेत्यादि । [७]अभिल[८]प्यतेऽनेनेति अभिलाप वाचक शब्द । अभिलापेन ससर्ग —[९]अभिलापससर्ग —एकस्मिन् ज्ञानेऽभिधेयाकारस्याभिधानाकारेण सह [१०]ग्राह्याकारतया

न च प्रमाणान्तरमस्ति । अतो घटो'यमित्यादिज्ञानमसम्यग्ज्ञान भवतीति पूर्ववद् वचनीय योजनीय च ।

ननु च सवादिनोऽस्य कथमसम्यग्ज्ञानत्वम् ? यदि नाम विसवादकत्वलक्षणम् असम्यग्ज्ञानत्व नास्ति तथापि गृहीतार्थग्राहिणोऽस्यापूर्वाधिगमाभावात करणार्थाभावरूपमसम्यग्ज्ञानत्व स्मरणादेरिव किं नानुमन्यत ? जात्यादिविशिष्टवस्तुग्राहिणोऽस्यापूर्वार्थाधिगमोऽस्तीति चेत् । इदमन्यत्र विस्तरेण निरस्तमित्यास्ता तावदिहेति । स्वप्रतिभास इत्यादेर्ग्रन्थस्य तु सत्यमर्थं विपयविप्रतिपत्तिनिराकरणवाक्यविवरण विवेचयिष्यन्तो विवेचयिष्याम । सम्प्रति यद् दोपदर्शनात्पूर्वेपा व्याख्यानमवमन्यान्यथाऽयमभ्रा तार्थं व्याचष्ट त कण्ठोक्त कर्तुं तेपामभिमत मभ्रा तार्थं पूर्वं सामर्थ्याक्षिप्तिद्धमपि साक्षान्निपधन्नाह—न तु—इति । तुरतिशय । यत इत्यादि वेदितव्यमि यन्त सुबोधम् ।

यदि जात्यादियोजनात्मिका कल्पना । सा जात्याद्यभावादेव न सम्भवति । अथ ग्राह्यग्राह कभावेन प्रवर्तमान ज्ञान कल्पना तदा सर्वमसर्वज्ञज्ञान तथा प्रवृत्तमिति किमवशिष्यते यदविकल्पक स्यादित्यभिप्रत्य कल्पनाया स्वरूप पृच्छति–कीदृशीति सामान्यत पृच्छति । पुनरिति विशेपत । इहेति प्रत्यक्षलक्षणे । अभिलप्यते उच्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाचक शब्द । स च सङ्कत

---

१ विप्रतिपत्तिन्निरासार्थम्—B C D N

२ सामान्ये—टि०

३ ०वादग्रह० E ०वादकत्वग्रह C

४ न किञ्चित् *प्रयोजनम*—टि०

५ ०भासप्र ०B P E *H* N

६ अभिलापेति—E P । नास्ति—A [redacted] H N

७ ननु न(च) यद्यपि तस्मिन् ज्ञाने आकारयोर्मिलन तथापि शब्दार्थयो ससर्गो नास्तीत्याह—टि०

८ अभिलाप्यते—A P H *E*

९ नास्ति—'अभिलापससर्ग' इति—A P. E

१० वाच्यरूपत्वेन—टि०

मिलनम् । ततो यदैकस्मिञ्ज्ञानेऽभिधेया[1]भिधानयोराकारो [2]सन्निविष्टौ भवतस्तदा समृष्टे अभिधानाभिधेये भवत । अभिलापससर्गाय योग्योऽभिधेयाकार(रा)भासो[3] यस्यां प्रतीतौ सा तथोक्ता ।

तत्र काचित् प्रतीतिरभिलापससृष्टाभासा[4] भवति । यथा व्युत्पन्नसकेतस्य घटाय-कल्पना घटशब्दससृष्टार्थावभासा [5]भवति । काचित्त्वभिलापेनाससृष्टापि अभिलापससर्ग-योग्याभासा भवति । यथा बालकस्याव्युत्पन्नसकेतस्य कल्पना । तत्र 'अभिलापससृष्टाभासा[6] कल्पना' इत्युक्तावव्युत्पन्नसकेतस्य [7]कल्पना न सगृह्येत[8] । योग्यग्रहणे[9] तु [10]सापि सगृह्यते । यद्यपि अभिलापससृष्टाभासा[11] न भवति तदहर्जातस्य [12]बालकस्य कल्पना, अभिलापससर्ग-योग्यप्रतिभासा तु भवत्येव । या चाभिलापससृष्टा सापि योग्या । तत उभयोरपि योग्य-ग्रहणेन सग्रह ।

कालेन दृष्टेन रूपेणैवयमापादितोऽन्तर्जल्पाकारस्तथा प्रतिभासमानो वाच्य । ससर्ग-पदन सार्थमस्य विग्रह प्राह—अभिलापेन—इति । अभिलापेन वाचकेन ससर्ग सम्बन्ध । 'तृतीये [पाणिनि २ १ ३०]नि योगविभागात्समास । अथवाऽर्थकथनमिद कृतम्, समासस्तु षष्ठीतत्पुरुष कार्य ।

कथ पुनर्वाच्यवाचकयो ससर्ग सम्भवतीत्याह—एकस्मिन् इति । ग्राह्याकारतया नील नमित्येकज्ञानग्राह्याकारतयाऽवस्थानमिति वाच्यम् । अर्थाकारश्चेद् वाचकशब्दाकारेण सहैकज्ञा-नारूढो भवति तदा वाच्यवाचकयो ससर्ग इति यावत् । भवत्वभिधानाभिधेयाकारयोरेकज्ञा-नारोह । किमेतावताऽभिधानाभिधेये वाच्यवाचकतया सम्बद्धे भवत , येन तद्ग्राहि विज्ञान सविकल्पक स्यादित्याशङ्कयोपसहारव्याजेनाह—तत इति । यदाकारौ सन्निविष्टौ प्रतिभासितौ भवतस्तदा ससृष्टे तथातया सम्बद्ध भवत । एकस्मिन् ज्ञाने विशेष्यविशेषणत्वेनाकारप्रति भास एवानयोर्वाच्यवाचकत्वग्रहणमिति भाव । अभिलापससर्गाय योग्य इत्यर्थकथनमिद [21b]कृतम् । समासस्त्वभिलापससर्गस्य योग्य इति कर्तव्य । तादर्थ्यचतुर्थ्या प्रकृति-विकार एव समासात् ।

यद्येवमभिलापससृष्टप्रतिभासेत्येवास्तु किं योग्यग्रहणेनेत्युपालम्भ पश्यन् यथाऽस्य साफल्य तथा दर्शयितुमुपक्रमते—तत्रेति । वाक्योपन्यासे चैतत् । अभिलापससृष्ट आभासो यस्या सा तथा । कस्येवेत्याह—यथेति । इदमस्य वाच्यमिदमस्य वाचकमित्युभयाशाव-

---

[1] ०ज्ञानेऽभिधानाभिधेययो —B [2] ०कारौ निविष्टौ B
[3] अभिधेयाभासो A P H E अभिधेयाकाराभासो—N
[4] ०लापेन ससृ० A P H E N [5] नास्ति B D
[6] ०सृष्टप्रतिभासा D ससृष्टप्र[ति]भासा B
[7] नास्ति 'कल्पना इति A B P H E N [8] सगृह्यते C
[9] ०ग्रहणेन तु C [10] बालकल्पना —टि०
[11] ०सृष्टप्रतिभासा C A [12] नास्ति 'बालकस्य इति A P E

असत्यभिलापससर्गे कुतो योग्यतावसितिरिति[1] चेत् । अनियतप्रतिभासत्वात् । [2]अनियतप्रतिभासत्व च प्रतिभासनियमहेतोरभावात् । ग्राह्यो ह्यर्थो विज्ञान जनयन्नियत-प्रतिभास कुर्यात् । यथा रूप चक्षुर्विज्ञानं जनयन्नियतप्रतिभास जनयति । विकल्पविज्ञानं त्वर्थान्नोत्पद्यते । तत प्रतिभासनियमहेतोरभावादनियतप्रतिभासम् ।

लम्बिज्ञान सङ्केते, शब्दार्थप्रयोगप्रतिपत्त्यो कार्यकारणभावरूपो वा । व्युत्पन्नो ज्ञात सकेतो येन स व्युत्पन्नसकेत । तस्य यदि सर्वैव तादृशी तदा काचिदिति न वाच्यम्, योग्यग्रहणेन च न किञ्चिदित्याह—काचिद् इति । तु व्युत्पन्नसकेतप्रतीतेर्बालप्रतीतिं भेदव तीमाह । कस्य सदृशी सभवतीत्याह—यथेति । बालक इत्यल्पार्थे कन् । यद्यभिलापसंसृष्टाभासेति कृतेऽपि तथाभूताया प्रतीते सग्रह कृत तर्हि योग्यग्रहणेनेत्याह—तत्रेति । तयोर्मध्येऽव्युत्पन्नसकेतस्य या सा न सगृह्यते । कदा तु सगृह्यतेत्याह—अभिलापेति । अर्थप्र दर्शनत्वादस्याभिलापससृष्टाभासा प्रतीति कल्पनेत्युक्तौ वचने सतीत्यर्थ । इतिनोक्तेराकार कथित । असति तावदय दोष । यदि सत्यपि योग्यग्रहणे तदसग्रहस्तथापि किं तेनेत्याह—योग्येति । तुरकरणावस्थाया विशेषमाह । न केवल तत्ससृष्टाभासेत्यपिशब्द । तथापि धबालस्य च कल्पनाऽनुमानसिद्धा । तेन साऽवश्य ग्राह्येति भाव । कथ पुनर्योग्यग्रहणेन तस्या सग्रह इत्याह—यद्यपीति । निपातसमुदायोऽय विशेषाभिधानार्थाभ्युपगमे सर्वत्र । अह्नि जात जन्मास्येति तथा । अह्नि वा जात उत्पन्न इति तथा । अहर्जातस्यैतदहर्जा तस्येति द्रष्टव्यम् । यच्च व्युत्पन्नसङ्केतस्य सा कथ सङ्गृह्यत इत्याह—या चेति । च पूर्वापेक्षया समुच्चये । यदि सा तत्ससर्गयोग्या न स्यात्कथ तत्ससर्गमनुभवेदिति भाव । यत एव तस्मात् ।

ननु प्रतीतप्रतिभासस्य तत्ससर्गानुभवान्यथानुपपत्त्या योग्यता कल्पनीया । न च बालकल्पनाया अभिलापससर्गोऽस्ति, सङ्केताव्युत्पत्त । तत्कथ योग्यता कल्प्यतामित्यभि सन्धिना असतीत्यादिना पूर्वपक्षमुत्थापयति । एव चोदयित्वाऽनुमानत सा सिद्धयतीति मन्वान साधनमाह—अनियतेति । प्रतिनियताकारत्वाभावादित्यर्थ । प्रकरणापन्न साध्य हेतौ चाभिहिते सुकर साधनप्रयोग इति प्रयोग न जगौ । एवमुत्तरत्रापि हेतुमात्राभिधानऽ-स्यायमभिप्राय प्रत्येतव्य । प्रयोगस्त्वेवमिह कर्त्तव्य—योऽनियतप्रतिभासो विकल्प, स शब्दससर्गयोग्यो यथाऽच्छात्रविकल्प । अनियतप्रतिभासश्च बालविकल्प इति भवत्येव प्रयोग । केवलमिदमत्र निरूप्यताम् । बालस्य विकल्प एव कुत सिद्धो यनदमुत्तराणि चैनदङ्गानि साधनानि ना[22a]श्रयासिद्धानि स्युरिति ? नैषदोष । अनुमानसिद्ध विकल्प धर्मिण कृत्वाऽ-मीषामुपादानस्याभिप्रेतत्वात् । तत्पुनरनुमानमनेन सुज्ञातत्वान्नोपन्यस्तमिति वेदितव्यम् । एव तद् द्रष्टव्यम्—या नियमवती प्रवृत्ति क्वचित्प्राणिन, सा विकल्पपूर्विका । यथा व्युत्पन्नसङ्केतव्यवहारस्याग्न्यादिविषया प्रवृत्ति । नियमवती च तदितरपरिहारेण स्तनादौ प्रवृत्तिर्बालकस्येति कार्यहेतु । सा च तादृशी प्रवृत्ति प्रत्यक्षाधिगतेति स्वसिद्धौ न प्रमाणान्तर

---

[1] योग्यत्वावसिति C D B

[2] ननु च विकल्पज्ञानस्यानियतप्रतिभासित्वमेव न सिद्धम्—टि०

कुत पुनरेतद्विकल्पोऽर्थान्नोत्पद्यत इति ? [1]अर्थसंनिधिनिरपेक्षत्वात् । बालोऽपि हि यावद् दृश्यमान स्तनं 'स एवायम्' इति पूर्वदृष्टत्वेन न प्रत्यवमृशति तावन्नोपरतरुदितो

प्रयोजयति । न पुनरनेन बालोऽपि हीत्यादिना विकल्पसाधनमुपन्यस्तमिति मन्तव्यम्, यथाऽन्यैर्व्याख्यातम्, अर्थसंनिधिनिरपेक्षत्वसिद्धिप्रदर्शनो मुखत्वात्तस्य ग्रन्थस्येति ।

ननु च परोक्षत्वात्तस्यानियतप्रतिभासत्वसंदेहे सन्दिग्धासिद्धोऽयं हेतुरिति । आह— अनियतप्रतिभासत्व च—इति । चो यस्मादित्यस्मिन्नर्थे । प्रतिभासस्य ज्ञानाकारस्य नियम — अर्थाकार एवाय शब्दाकार एव वा, रूपाकार एवाय रसाकार एव वेत्यात्मको वा तस्य हेतुर्जनक तस्माद् । अभावादनुत्पादात् । भवन भाव उत्पादस्तन्निषेधाद् अभावोऽनुत्पाद एव । प्रतिभासनियमहेतोरभावाद्—अविद्यमानत्वादिति व्याख्याने तु यथाश्रुति व्यधिकरणासिद्धो हेतु स्यात् । अन्यथा हेतुवचन तु क्रियमाणे तत्रार्थे हेतुरनभिहित एव स्यात् । साधन-स्वरूपमात्रकथने चात्र धर्मोत्तरस्य शैली लक्ष्यते । कुत पुनरेतद् विकल्पोऽर्थान्नोत्पद्यत इति च पूर्वपक्ष सूत्यानो न स्यात् । मुग्धा धीर्वा यथा कथंचित् सर्वस्यास्य समर्थने च वक्तुर-कौशल स्यादिति ।

ननु प्रतिभासनियमहेतुर्य कश्चन । स च तत्र भविष्यति । अथ विशिष्ट' । यत्र॰यस्तदाऽसौ यत सकाशादनुत्पादात्तथारव ज्ञातव्यमित्याह—ग्राह्य इति । यद्यर्थं इत्येव क्रियत तदेन्द्रियमप्यर्थो ज्ञान जनयतीति तस्याप्याकारनियामकत्व स्यात् । न चापोद्धार-द्वारेण तस्याकारविनापहेतुत्व व्यवस्थापितम्, अपि तु विषयग्रहणप्रतिनियमहेतुत्वमिनि ग्राह्य ग्रहणम् । ग्राह्य आलम्बन । यद्यव ग्राह्य इत्यवास्तु । अपोहस्यापि ग्राह्यताऽस्ति । न चाऽसौ प्रतिभासनियमहेतु । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमर्थोऽर्थक्रियासमर्थ इति कृतम् । कुर्यात् कर्तु शक्नोति । अपोद्धारेण तत्रैव तच्छक्तेरवधृतत्वात् । अत्र निदर्शन यथेति । नियतप्रति-भासमिति शब्दाकारपरिहारेणार्थाकारत्वामेव रसाकारपरिहारेण रूपाकारधार्येव चेति । यदैव बालविकल्पोऽपि अर्थादेवोत्पत्स्यते, तदो नियतप्रतिभासो भविष्यतीत्यायाऽदस्य पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गेन स्मारयति—विकल्पेनि । युद्दाहृताद विज्ञान भिनत्ति । एव तु प्रयोग कार्य —यदर्था-न्नोत्पद्यते ज्ञान तन्नियतप्रतिभास न भवति । यथा व्युत्पन्नव्यवहारस्यातीतादिस्मरणम्, रूपरसादिसङ्कलनाज्ञान वा । नोत्पद्यते चा[22b]र्थाद् बालकस्य विकल्प इति व्यापकानुप-लब्धि ।

ननु बालविकल्पस्य परोक्षत्वात् तत उत्पत्तिरनुत्पत्तिर्वा न शक्यते निश्चेतुम् । अतोऽय *सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यभिप्रत्य चोदयति कुत इति सामान्यहेतो प्रश्न । पुनरिति विशेषस्य ।* विदर्श्योक्त्या चाय क्षपे किम प्रयोग । तेन न कुतश्चिद्धतोरिदमित्यर्थ । हेतुमाह—अर्थेति । एव तु प्रयोग करणीय —यज्ज्ञान स्वोत्पत्तावर्थसंनिधिनिरपेक्ष तदर्थान्नोत्पद्यते । यथा व्युत्पन्नसङ्कतस्य चिरनष्टवस्तुविषय विज्ञानम् । अर्थसंनिधिनिरपेक्ष च बालविकल्पविज्ञानमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धि । असिद्धिमस्या परिहर्तुं भूमिका रचयन्नाह—बालोऽपि हि—इत्यादि ।

[1] उत्तरमाह—टि०

मुखमर्पयति स्तने । पूर्वदृष्टापरदृष्टं चार्थमेकीकुर्वद् विज्ञानमसन्निहितविषयम्, पूर्वदृष्टस्यासन्निहितत्वात् । असन्निहितविषय चार्थनिरपेक्षम् । अनपेक्ष च प्रतिभासनियमहेतोरभावादनियतप्रतिभासम् । तादृश चाभिलापसंसर्गयोग्यम् ।

न केवल व्युत्पन्न इत्यपिशब्द । हियंस्मात् । यावदिति निपातोऽवधौ । पूर्वदृष्टत्व पूर्वदर्शनविषयत्वम् । तेन यो मया पूर्वं क्षुत्प्रतिघातहेतुत्वेन प्रतिपन्न ॥ एवाऽयमिति प्रत्यवमर्षस्य रूपमाचष्टे । न प्रत्यवमृशति न प्रत्यभिजानाति । तावदित्यप्यवधौ । उपरत रुदित यस्मात् स तथा समर्पयति । सर्वैरेव स्वसतत्तावेवमादिव्यवहारस्य दृष्टदृश्यमानयोरेकीकरणकारणत्वेनावगतत्वादेवमुच्यते । तस्यैव चान्यत्र लोष्टादौ ढौकितेऽपि तथाऽदर्शनाच्च ।

ननु बालस्य करणानामपाटवात् सकेताग्रहणाच्च नान्तर्जल्पाकारोपि शब्द सभवति । सभवे वा योग्यग्रहणानर्थक्यम् । तत्कथमेव यावन्न प्रत्यवमृशति—इत्युच्यते ? उच्यते । अनयैव हि भङ्ग्या अस्ति सा काचिद् दृष्टदृश्यमानयोरेकीकरणावस्था या तत्र निमित्तमिति प्रतिपाद्यते । सा च शब्देन प्रतिपाद्यमाना अभ्यस्तेनामुना शब्देन प्रतिपाद्यते । न पुनरेवमेवासौ प्रत्यवमृशतीत्युच्यते ।

ननु द्वितीयादिदर्शनकाले भवतु पूर्वदृष्टापरदृष्टयोरेकीकरणेन मुखार्पणम्, भूमिपातानन्तर तु कथम् ? न खलु स्तनमद्राक्षीद् असौ येन दृष्टेन दृश्यमानमेकीकृत्यार्पयेत् । तदा तु जन्मान्तरानुभवादिति ब्रूम । तत्रापि जन्मनि जन्मान्तरानुभवबलात् । न चादिमान् ससार इति का क्षति ? शब्दाकारोऽपि तत्रास्त्येव । तत् किमनेन योग्यग्रहणसफलीकरणप्रयासेनेति चेत् । अस्तु तत्र जन्मान्तराभ्यासात् समूच्छित शब्दाकार, मा च भूत् सर्वथा पश्चाद्व्युत्पत्स्यमानेन विशिष्टेन शब्देन समृष्टार्थप्रतिभास, न भवति तस्य विकल्पप्रत्यय इत्युच्यते । स एवायमिति पूर्वदृष्टत्वेन स्तन प्रत्यवमृशतु । किमत इत्याह—पूर्वदृष्टेति । पूर्वदृष्ट चापरदृष्ट चेति द्वन्द्वैकवद्भाव । चोऽवधारणे कुर्वदित्यस्मात्परो द्रष्टव्य । हेतौ वा शतृप्रत्यय ।

तेनायमर्थ —यस्मात्पूर्वदृष्टापरदृष्टमेकीकरोत्येव तस्मादसन्निहितविषयमिति । तथा कुर्वदपि कथमसन्निहितविषयमित्याह—पूर्वदृष्टत्वस्य[1]—इति । अयमाशय —पूर्वदर्शनविषयत्व पूर्वदृष्टत्वमुच्यते । निवृत्ते च पूर्वदर्शने पूर्वदर्शनविषयत्व वस्तुनो नास्ति । तदुत्तरकालभाविना ज्ञानेन पूर्वज्ञानविष[23a]यत्वमसन्निहितमेव वस्तुनो दृश्यत इति । भवत्वसन्निहितविषयम्, अर्थसंनिधिनिरपेक्ष तु कथ सिद्धमित्याह—असन्निहितेति । चो यस्मात् । असन्निहितविषयमर्थसन्निधिनिरपेक्षम् । अनेनार्थसन्निधिनिरपेक्षत्वेऽर्थसंनिधिनिरपेक्षत्व हेतुमाह । ईदृशस्तु प्रयोगो ज्ञातव्य —यदसन्निहितविषय ज्ञान तदर्थसंनिधिनिरपेक्षम्, यथाऽतीतानागतविषयोऽस्मदादिविकल्प । पूर्वदृष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानाच्च बालविज्ञानमसन्निहितविषयमिति स्वभाव ।

सम्प्रति शिष्याणा सुखप्रतिपत्त्यर्थं यथोत्तरोत्तरस्य हेतो सिद्धौ पूर्वपूर्वस्य हेतो सिद्धिर्भवति तथा दर्शयति—अनपेक्ष च—इति ।

---

[1] धर्मोत्तरे सर्वप्रतिषु 'पूर्वदृष्टस्य' इति पाठ —स०

इन्द्रियविज्ञानं तु संनिहितार्थ[१]मात्रग्राहित्वादर्थसापेक्षम्। अर्थस्य च प्रतिभास-नियमहेतुत्वान्नियतप्रतिभासम्। ततो नाभिलापसंसर्गयोग्यम्।[२]

अत एव स्वलक्षणस्यापि वाच्यवाचकभावमभ्युपगम्य[३]तदविकल्पकत्वमुच्यते। यद्यपि हि स्वलक्षणमेव वाच्यं वाचकं च भवेत् तथापि अभिलापसंसृष्टार्थं[४] विज्ञानं सविकल्पकम्। न चेन्द्रियविज्ञानम् अर्थेन नियमितप्रतिभासत्वाद् अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं भवतीति निर्विकल्पकम्।

श्रोत्रज्ञानं[५] तर्हि [६]शब्दस्वलक्षणग्राहि [७]शब्दस्वलक्षणं च[८] किंचिद्वाच्यं किंचिद्वाचकम्-इत्यभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं स्यात्। तथा च सविकल्पकं स्यात्।

नैष दोषः। सत्यपि स्वलक्षणस्य वाच्यवाचकभावे संकेतकालदृष्टत्वेन गृह्यमाणं

ननु किमनियतप्रतिभासत्वे साध्येऽर्थनिरपेक्षत्वं हेतुर्येन तथा सदनियतप्रतिभासमित्युच्यते। प्रतिभासनियमहेतोरिति च मध्यवर्ती च ग्रन्थः कथं नेयः? उच्यते। नायमनपेक्षमित्यादिरेकवाक्यतया नेयः। किं तर्हि? वाक्यभेदोऽत्र कर्तव्यः। तत्र यो यस्मात्। अनपेक्षमर्थसंनिधिनिरपेक्षं तत्प्रतिभासनियमहेतोरनुत्पन्नमिति प्रतिभासनियमहेतोरभावादित्यस्य सामर्थ्याद् वाक्यभेदं कृत्वा। ततः प्रतिभासनियमहेतोरभावादनुत्पादादनियतप्रतिभासमिति योजनीयम्। तादृशमित्यनियतप्रतिभासम्। यो वक्तव्यमित्येनेत्यस्मिन्नर्थे।

सर्वमेतदिन्द्रियज्ञानेऽपि परः कदाचिदाशङ्कयेदिति तन्निरासार्थमाह—इन्द्रियेति। सुविकल्पज्ञानं विशिनष्टि। ततो नियतप्रतिभासत्वात्।

इह पूर्वव्याख्यातृभिः "असामर्थ्यवैयर्थ्याभ्यां स्वलक्षणस्य सङ्केतयितुमशक्यत्वादवाच्यवाचकत्वम्। अवाच्यावाचकस्वलक्षणग्राहित्वाच्चेन्द्रियज्ञानमविकल्पकमिति" व्याख्यातम्। तच्चावद्यम्, अन्यथाऽप्यविकल्पत्वस्य सुसाधत्वात्, किमन्यापोहानयनेनाप्रकृतेनेति मन्यमान आह—अत एव-इति। यस्मादिन्द्रियज्ञानं नियतप्रतिभासम्-अत एव यस्मादेव हेतोः। स्वलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणम्। अपिरवधारणे। वाच्यग्रहणे कथमविकल्पकमित्याह—यद्यपि हि—इति। यद्यपि हीति निपातसमुदायो 'यदि नाम'शब्दस्यार्थे वर्तते। हिर्वाक्यालङ्कारो वा। अभिलापसंसृष्टार्थं सद् विज्ञानं विकल्पकं भवति। एवं ब्रुवतोऽयं भावः—कोष्ठशुद्ध्या वाच्यमस्तु स्वलक्षणं तथापि तदिन्द्रियज्ञानं केवलमेव स्वलक्षणमात्मन्यादर्शयति। न तु वाचकमपीति कथमभिलापसंसृष्टार्थप्रतिभासत्वं विकल्पकत्वमात्मसात् कुर्यादिति।

---

[१] संनिहितमात्रग्रा॰ A. P. H. E. N [२] इन्द्रियविज्ञानम्—टि॰

[३] एतस्य इन्द्रियग्राहिणो ज्ञानस्य—टि॰

[४] वाच्यवाचकभावसद्भावेपि अभिलापसंसृष्टार्थं सद् विज्ञानं सविकल्पकम्, अन्यथा निर्विकल्पकमित्यर्थः —टि॰

[५] श्रोत्रविज्ञानं B. D. N [६] तर्हि स्व॰ B.

[७] शब्दादिकं घटादिकं वा—टि॰ [८] नास्ति 'च' A. P. H. E.

स्वलक्षणं वाच्यं वाचकं च गृहीतं स्यात् । न च संकेतकालभावि दर्शनविषयत्वं वस्तुनः सम्प्रत्यस्ति । यथा हि संकेतकालभावि दर्शनम्[1]इदानीं निरुद्धम्, तद्वत् तद्विषयत्वमपि[2] अर्थस्याद्य नास्ति । ततः पूर्वकालदृष्टत्वमपश्यच्छ्रोत्रज्ञानं[3] न वाच्यवाचकभावग्राहि ।

अनेनैव न्यायेन योगिज्ञानमपि सकलशब्दार्थावभासित्वेऽपि संकेतकालदृष्टत्वाग्रहणान्निर्विकल्पकम् ॥

भवतु रूपाद्यालम्बनमिन्द्रियज्ञानम्, वाचकस्याप्रतिभासाद् वाच्यस्यैव प्रतिभासादविकल्पकम् । यत्पुनरेतद्द्वयप्रतिभासीन्द्रियज्ञानं तद् द्वयप्रतिभासाद् विकल्पकं प्राप्तमित्यभिप्रेत्य चोदयति—श्रोत्रेति । तर्हिरक्षमायाम् । सर्वमिन्द्रियज्ञानमविकल्पकमिति न शक्यत एतदित्यर्थः । श्रोत्रज्ञानमभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं स्यादिति सम्बन्धः । किम्भूतं ? शब्दस्वलक्षणग्राहि । हेतुभावेनास्य विशेषणत्वात् शब्दस्वलक्षणग्राहित्वादित्यर्थः । शब्दग्राहिणोऽपि वाच्याग्रहणे कथं तथात्वमित्याह—शब्देति[23b] । चो यस्मात् । किञ्चिद् वाचकं किञ्चिद् वाच्यम् । यथा 'तरप्तमपौ घः '[पाणिनि–१ १ २२]इत्यादि बुद्धिस्थम् । इतिस्तस्मात् । अस्तु तथाप्रतिभासं किमत इत्याह—तथा चेति । तथा च सति तस्मिन्नुक्तप्रकारे सति । एवं चैतद् द्रष्टव्यम्—यदैकेन तरप्तमपौ संज्ञिनावुच्चार्येते तदैव च कथञ्चिदन्येन 'घ' इति संज्ञोच्चार्यते । तदा तद्द्वितयमेकेन श्रोत्रज्ञानेन प्रतियतः पुंसः श्रोत्रधीर्विकल्पिका प्रसज्येतेति ।

कथं तर्हि नैष दोष इत्याह—सत्यपीति । चो यस्मात् तदैवेदं यन्मया संकेतकालत्वेन गृह्यमाणं तथा गृहीतं भवति । यद्येवमस्तु संकेतकालदृष्टत्वेन ग्रहणमित्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतौ वा । दर्शनविषयत्वमिति ब्रुवन् पूर्वदृष्टत्वशब्दस्यार्थमाह । कथं नास्तीत्याह—यथेति । हिर्यस्मादर्थे ।

अर्थस्येति सम्प्रति दृश्यमानस्य । तद्भावे निगडाकर्षणन्यायेन प्राक्तनदर्शनस्यापि स्थितिः प्रसज्येतेति भावः । मा ग्रहीत् संकेतकालदृष्टत्वं तयोर्गृह्यमाणयोः संज्ञासंज्ञिभूतयोः शब्दयोस्तथापि कथं न वाच्यवाचकभावग्राहि तज्ज्ञानमित्याशङ्क्योपसंहरन्नाह—तत इति । यतः संकेतकालत्वेन गृह्यमाणं वाच्यं वाचकं च गृहीतं भवति ततः कारणात् श्रोत्रविज्ञानं न वाच्यवाचकभावग्राहि । भवतु तथागृह्यमाणस्य स्वलक्षणस्य तथात्वम् । किमतः ? एतत्पुनरेतेन तथैव ग्रहीष्यतीत्याह—पूर्वेति । हेतौ शतुर्विधानात् पूर्वकालदृष्टत्वाग्रहणादित्यर्थः ।

स्यादेतत्—संकेतदृष्टत्वेनापि न ग्रहीष्यतेऽयं शब्दो वा । अयं च विशिष्टवाचकवाचकत्वेन विशिष्टार्थवाचकत्वेन च ग्रहीष्यत इति । असदेतत् । एवं हि ब्रुवतेदमभिप्रेतम्—येन ज्ञानेन योऽयं संकेतकालोपलब्धो यच्छब्दसंसर्गिणा रूपेण नैकीक्रियते, न स तेन तच्छब्दवाच्यो गृह्यते । यथा गोज्ञानेन सङ्केतकालोपलब्धाश्वशब्दसंसर्गिणाऽश्वरूपेण सहैकत्वेनाप्रतीयमानो गौरश्वशब्दवाच्यो गृह्यते । श्रोत्रज्ञानेन संकेतकालोपलब्धघशब्दसंसर्गिणा च रूपेण नैकीक्रियेते च तदा तरप्तमपाविति व्यापकानुपलब्धिः । तथा येन ज्ञानेन यः शब्दः

---

[1] ग्रहणकाले—टि०

[2] स्मर्यमाणसंकेतस्य—टि०

[3] श्रोत्रविज्ञानं—B D. N

तया रहितं तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभाद्यनाहितविभ्रमं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥६॥

तया कल्पनया कल्पनास्वभावेन रहितं शून्यं सज्ज्ञानं यदभ्रान्तं तत् प्रत्यक्षम् इति [1]परेण सम्बन्धः । कल्पनापोढत्वाभ्रान्तत्वे परस्परसापेक्षे प्रत्यक्षलक्षणम्, न प्रत्येकमिति दर्शयितुं तया रहितं यदभ्रान्तं तत् प्रत्यक्षमिति लक्षणयोः परस्परसापेक्षयोः प्रत्यक्षविषयत्वं दर्शितमिति[2] ॥

सङ्केतकालदृष्टत्वधर्मसंसर्गिणा रूपेण नैवोन्नियते; न तेनासौ तदर्थवाचको गृह्यते । यथा गोशब्दज्ञानेन सङ्केतकालोपलब्धत्वादिधर्मसंसर्गिणा तच्छब्देन सहैकत्वेनाप्रतीयमानो गोशब्दो नाश्वार्थवाचको गृह्यते । श्रोत्रज्ञानेन सङ्केतदृष्टत्वरूपधर्मसंसर्गिणा रूपेण नैवोन्नियते च तदा घटशब्द इति सैव अभिसिद्धिरनुभवेन निराकृता । वास्तवगम्यघनिराकरणाच्च व्याप्तिः सिद्धति । यदा तु पूर्वदृष्टत्वेन ग्रहोऽस्ति तदा तज्ज्ञानमभिलापसंसृष्टार्थप्रतिभासं सद् विकल्परूपमेवेति सर्वमवदातम् ।

श्रोत्रज्ञाने यथाऽभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वं चोदितं तथा योगिज्ञानेऽपि चोदयितुं शक्यमिति तत्राप्यमुमेव परिहारमतिदिशन्नाह—अनेनेति । यज्ज्ञानं सङ्केतकालविषयत्वं गृह्यमाणस्य न गृह्णाति न तद् वाच्यवाचकभावग्राहीत्यनेन न्यायेन युक्त्या योगिज्ञानं वक्ष्यमाणलक्षणं सकलशब्दार्थावभासित्वे सत्यपि निर्विकल्पकम् ।

ननु मा अस्य वाच्यवाचकभावग्राहिणो ज्ञानस्यास्तु निर्विकल्पकत्वम्, अस्य तु सर्वशब्दार्थग्राहिणः कथं तथात्वमित्याह—सर्वेतेति । तथाऽग्रहणमुक्तेन न्यायेन योगिनः सत्यपि पूर्वदर्शनविषयत्वस्यासत्त्वादिति भावः ॥

तया रहितमित्याचार्यीयं विवरणं व्याच[24a]ष्ट—तयेति ।

ननु विकल्पेऽपि विकल्पान्तरं नास्ति । ततस्तस्यापि कल्पनापोढत्वं किं न भवति ? अथ कल्पनया रहितमिति यन्न विकल्प्यते इत्युच्यते । तदपि कल्पनापोढमित्यनेनैवाकारेण विकल्प्यत इति कथमेतदुच्यत इति पश्यन् कल्पनया रहितमित्यस्य विवक्षितमर्थमाह—कल्पनास्वभावेनेति । कल्पनाया स्वभावोऽभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वम् तेन । यथा विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेवालधिरिति विषाणादिमता(तो) विषाणादीन्येव गोत्वलिङ्गानि व्यपदिश्यन्ते । तद्वत् कल्पनाख्येन धर्मिणा धर्मोऽभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वाख्यो निर्दिष्ट इति दर्शयति । अत एव चाचार्यदिग्नागीयप्रत्यक्षलक्षणं कल्पनापोढत्वाख्यं यदुद्योतकरचोद्यमिहैव पूर्वमुपदर्शितं तत्खलु धर्मकीर्तिचोद्यसदृशमिति स्थितम् । परेणेति परदेशस्थितेन तदनाहितविभ्रमं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यनेन । अभ्रान्तग्रहणस्यैव तद् विवरणमिति अभ्रान्तग्रहणमिह । दूरस्थितेन सम्बन्धकरणं किम्प्रयोजनमित्याह—कल्पनापोढेति । मिलितयोरनयोस्तल्लक्षणत्वात् प्रत्यक्षलक्षणमित्येकवचनेन निर्देशः । इतिना दर्शनीयस्य रूपमाह । कथं परस्परसापेक्षतेत्याह—तया रहितं यदभ्रान्तं तत्प्रत्यक्षं व्यवहर्तव्यमिति शेषः । इतीत्यादिनैव चोपसंहरति । यस्मादेवमितिस्तस्मात् ।

---

[1] सूत्रेण—टि० । परेण सूत्रेण स० B   [2] द्रष्टव्यमिति अध्याहारः—टि०

तिमिरम् अक्ष्णोर्विप्लवः । इन्द्रियगतमिदं [1]विभ्रमकारणम् । आशुभ्रमणम् अलातादेः । मन्दं हि[2] भ्रम्यमाणेऽलातादौ न चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते । तदर्थम् आशुग्रहणेन विशेष्यते भ्रमणम् । एतच्च विषयगतं विभ्रमकारणम् । नावा गमनं नौयानम् । गच्छन्त्यां नावि स्थितस्य गच्छद्वृक्षादिभ्रान्तिरुत्पद्यते इति यानग्रहणम् । एतच्च बाह्याश्रयस्थितं विभ्रमकारणम् । सक्षोभो वातपित्तश्लेष्मणाम् । वातादिषु हि क्षोभं गतेषु ज्वलितस्त[3]म्भादिभ्रान्तिरुत्पद्यते एतच्चाध्यात्मगतं[4] विभ्रमकारणम् ।

सर्वैरेव च विभ्रमकारणैरिन्द्रियविषयबाह्याध्यात्मिकाश्रयगतैरिन्द्रियमेव विकर्तव्यम् । अविकृते इन्द्रिये इन्द्रिय[5]भ्रान्त्ययोगात् । एते सक्षोभपर्यन्ता आदयो येषां ते तथोक्ताः । आदिग्रहणेन काचकामलादय इन्द्रियस्था गृह्यन्ते । आशुनयनानयनादयो विषयस्थाः । आशुनयनानयने हि[6] कार्यमाणेऽलाते[7]ऽग्निवर्णदण्डाभासा भ्रान्तिर्भवति । हस्तियानादयो बाह्याश्रयस्थाः, गाढमर्मप्रहारादय आध्यात्मिकाश्रयस्था विभ्रमहेतवो गृह्यन्ते ।

[8]तैरनाहितो विभ्रमो यस्मिंस्तत्तथाविधं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥

प्रत्यक्षविषयत्वं दर्शितमन्ते प्रत्यक्षग्रहणसामर्थ्यात् ।

तिमिरमक्ष्णोर्विप्लवहेतुत्वाद् विप्लवः । इन्द्रियगतमिन्द्रियाश्रितम् । विभ्रमस्य भ्रान्तत्वस्य कारणं साक्षात् कारणत्वेन । अलातं विदग्धकाष्ठम् । आशुग्रहणस्य फलमाह—मन्दम् इति । यद्यपि मन्दं भ्रम्यमाणस्यालातस्य विभ्रमकारणत्वादर्शनादाशु भ्रमणं लभ्यते, तथापि शास्त्रकृता स्वकीयवचनाकौशलपरिहारार्थमाशुग्रहणं कृतमित्यवसेयम् । पूर्वस्मादेतदभेदेन कथमुक्तमित्याह—एतद् इति । चो यस्मादर्थे । आशुग्रहणेन नौयानमपि विशेषणीयम् । मन्दं हि गच्छन्त्यां नावि न गच्छद्वृक्षादिदर्शनं भवतीत्यनुभवसिद्धमेतत् । इतिर्हेतौ । एतत् कस्मात् पृथगुक्तमित्याह एतच्चेति । चो यस्मात् । सक्षोभ उपचयः । प्रकोप इति यावत् । स केषामित्याकाङ्क्षायामाह—वातेति । नासौ विभ्रमकारणमित्याशङ्कामपनुदन्नाह—वातादिषु—इति । हिर्यस्मात् । क्षोभं प्रकोपं गतेषु सक्षुब्धेष्विति यावत् ।

स्यादेतत्—अस्तु तिमिरस्येन्द्रियोपघातहेतुकत्वाद् भ्रान्तज्ञानहेतुत्वम् । नौयानादीनां तु कथं सत्स्वपि तेषु तदवस्थत्वादिन्द्रियस्येत्याह—सर्वैरेवेति । इन्द्रियगतस्य तिमिरादेरिन्द्रियविकारत्वेन सम्मतस्याप्युपादानं दृष्टान्तार्थम् । तेनायमर्थः—यथेन्द्रियगतं तिमिरादीन्द्रियं विकुर्वद् विभ्रमहेतुः, तथा अन्यैरपि तद्विकुर्वद्भिरेव विभ्रमहेतुभिर्भाव्यमिति ।

कस्मात्पुनरमीभिरिन्द्रियविकारोऽवश्यकर्तव्य इत्याह—अविकृत इत्यादि । एतदुक्तं भवति । तद्विकारविकारित्वादाश्रयाश्चक्षुरादय इति । प्रयोग[24b]स्त्वेवं कर्तव्यः । यदि-

---

[1] ०मिदं भ्रम० B.　[2] मन्दं भ्रम्य A मन्द हि भ्राम्य० C. D B N

[3] ज्वलितरूपस्त० BD　[4] ०ध्यात्मिक भ्रान्तिका० BD

[5] ज्ञानस्य—टि०, अविकृते इन्द्रिये भ्रान्त्ययोगात्—B

[6] नयने कार्यं BDN　[7] ०लातादौ—A P H N

[8] एतैर० BD

तदेव लक्षणमाख्याय [1]यैरिन्द्रियमेव द्रष्टृ कल्पितं मानसप्रत्यक्षलक्षणे च दोष उद्भावित, स्वसंवेदन च नाभ्युपगतम, योगिज्ञानं च, तेषा विप्रतिपत्तिनिरा[2]करणार्थं प्रकारभेदं प्रत्यक्षस्य दर्शयन्नाह—

तत् चतुर्विधम् ॥७॥

तत चतुर्विधमिति ॥

इन्द्रियज्ञानम् ॥८॥

इन्द्रियस्य ज्ञानम् इन्द्रियज्ञानम् । इन्द्रियाश्रित यत तत् प्रत्यक्षम् ।

न्द्रियजभ्रमकारण तदिन्द्रिय विपरीत्यव यथा तिमिरादि । इन्द्रियजभ्रमकारण च नौयानादीति स्वभावहेतु । एवविधस्य ज्ञानस्य भ्रमरूपत्व बाधवशादवमितमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानु विधानच्चेन्द्रियजत्वम । तथाभ्रमविभ्रमकारणत्व च नौयानादे स्वान्वयव्यतिरेकानुवि नात सिद्धम् । व्याप्तिरपि तिमिरादौ दर्शिता । अयमेव प्रयोगो दर्पणादिष्वपीन्द्रियजभ्रमनिमित्तषु द्रष्टव्य । उपयुक्तकात्स्न्यं वाज्य सवन्ध प्रवर्तनीय । एत इत्यादि विभ्रमहेतवो गृह्यन्त इत्यन्त सुबोधम् । केवल पर्यन्तोऽन्तो ग्राह्य । काचो ऽक्षिविकारहेतु रोगविशेष । कामलो च(लोऽत्र) नयनवदनादिविकारकारण व्याधिविशेष एवेति द्रष्टव्यम् ।

तैरनाहितो विभ्रमो यस्मिन्निति विगृह्यस्त्रिपद बहुव्रीहि दर्शयति । अनाहितो विभ्रमो यस्मिस्तत्तथेति प्रसाध्य तेषामनाहितविभ्रम इति षष्ठीतत्पुरुष दर्शय । इदन्त्वर्थक यत्नमिति बोद्धव्यम् । यो हि तैरनाहितविभ्रम स तेषा भवतीति । ज्ञानाधिकारेण लक्षणविधानाल्लब्ध ज्ञानम तेन ज्ञानमित्यक्तम् ॥

सम्प्रत्याचार्यस्यानन्तरप्रत्यक्षभेदप्रतिपादने निमित्त दर्शयन्नाह—तदेवमिति । निपात समुदायस्त्वायमुक्तेन प्रकारेणेत्यस्यार्थे वर्तते । यैरिति प्रत्येक योजनीयम । यै स्वयूथ्यैर्वैभाषिकै । यदि ज्ञान द्रष्ट स्यात्, तस्याप्रतिघत्वात व्यवहितमपि गृह्णीयात । तत 'चक्षु पश्यति रूपाणि' इत्यादिवादिभिरिन्द्रियमेव द्रष्टृ कल्पितम । यैर्मीमासकैराचार्यदिग्नागीये मानसप्रत्यक्षलक्षण गृहीतग्राहित्वलक्षणोऽप्रामाण्यनिमित्त दोष उद्भावित । लक्षणग्रहणस्योपलक्षणत्वात् मानसप्रत्यक्षाभ्युपगमेऽपि यो दोषोऽन्धबधिराद्यभावलक्षण सोऽपि द्रष्टव्य । यैश्चमीमासकै कुमारिलमतानुसारिभिर्नैयायिकवैशेषिकैश्च स्वात्मनि क्रियाविरोधन स्वसंवेदन नाभ्युपगतम् । यैश्च चार्वाकमीमासकैर्योगिन एव न सम्भवन्ति कुतस्तेषा ज्ञानमिति वादिभिर्योगिज्ञान च नाभ्युपगतमिति वर्तते । त्रयोऽपि चकारा वक्तव्यान्तर समुच्चिन्वन्ति । तेषाममीषा तत्र तत्र या विमतिस्तन्निराकरणार्थं प्रत्यक्षस्योक्तलक्षणस्य प्रकारो विशेषस्तस्य भेद नानात्वम, अवान्तरजातिभेदमिति यावत ।

तदिति प्रत्यक्ष चतुर्विधं चतुष्प्रकारम ॥

तत्रैक तावदिन्द्रियज्ञानमुक्त व्याचक्षाण आह—इन्द्रियस्येति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम,

---

[1] वैभाषिकै —टि०

[2] निरासार्थम—B C D

मानस[1]प्रत्यक्षे परैर्यो[2] दोष उद्भावितस्तं निराकर्तुं मानसप्रत्यक्षलक्षणमाह—

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तन्मनोविज्ञानम् ॥९॥

इन्द्रिय च तज्ज्ञान चेति कृत्वा शक्यमिन्द्रियज्ञानमिति वक्तुम्, तत्कथ विप्रतिपत्तिर्निराकृतेत्या-शङ्कामपाकर्तुम् इन्द्रियज्ञानमित्यत्राचार्यस्येन्द्रियस्य ज्ञानमिति षष्ठीतत्पुरुषो विवक्षित इति दर्शयतीन्द्रियस्य ज्ञानमिति। यदिन्द्रियेण जन्यते तदिन्द्रियस्य भवतीति भाव ।

ननु चेन्द्रियानुमानमपि कार्यप्रभव भवतीन्द्रियस्य ज्ञानम् । ततस्तस्यापि प्रत्यक्षत्व प्राप्तमित्याह -इन्द्रियाश्रितमिति। आश्रित जन्यतया तस्मिन् सत्येव भावात् । न चेन्द्रियानु-[25a]मानमिन्द्रियेण साक्षाज्जन्यते, येन तस्य प्रत्यक्षत्व स्यादिति भाव । अनेकहेतुत्वेऽपि ज्ञानस्येन्द्रियेण व्यपदेशोऽसाधारणत्वात्तस्येति द्रष्टव्यम् । इन्द्रियस्य ज्ञान प्रत्यक्षमिति कथयता नेन्द्रियस्य द्रष्टृत्वमिति दर्शितम् । ततो विप्रतिपत्तिर्निराकृता ।

ननु इन्द्रियज्ञानस्य द्रष्टृत्वे तस्याप्रनियतत्वाद् व्यवहितस्यापि ग्रहण प्रसज्येतेति तैरुक्तो दोष । स कथ परिहृतो येन विप्रतिपत्तिर्निराकृतेति चेत्। अयमाशय —न ज्ञान गत्वा गत्वाऽर्थं गृह्णाति, येन गमनविबन्धाभावात्, व्यवहितमपि गृह्णीयात् । किन्तर्हि ? यदाकारमुत्पद्यते तद् गृह्णातीत्युच्यते । न चायोग्यदेशस्योऽर्थस्तत्स्वरूपकोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विज्ञात । तत्कथ तस्य तेन ग्रह इति सुज्ञानमेतदिति किमत्रोपगत्याभिहितयेति ? इन्द्रियज्ञान प्रत्यक्षमिन्द्रियादिसामग्री-जन्यज्ञान प्रत्यक्षम्, एकस्य जनकत्वविरोधात् । नाज्ञानमित्यर्थात् ।

एव च दर्शयता वार्तिककारेण "यद्वेन्द्रिय प्रमाण स्यात् तस्य वार्थेन सगति "[श्लोकवा० ४–६०] इत्यादि वचनात्तस्यापि या प्रत्यक्षप्रमाणता मीमासकादिभिरभ्युपगता सा निरस्ता वेदितव्या। तथाहि—प्रापक प्रमाण भवेत् । नान्यत् । प्रापकत्व च प्रवर्त्तकत्वेना[व्यवधानेन नान्यथा] । प्रवर्त्तकत्व चाधिगमात्मकत्वेन, नान्यथा। न च तस्य तथात्वमस्ति । अधिग-मोपगमेन प्रवर्तकत्वे च नैव व्यवधीयते । यतश्चाव्यवधानेन प्रवृत्ति स एव प्रवर्तकत्वात् प्रमाण युक्तम् । तच्च ज्ञानमेव । तदुक्तम्, "धीप्रमाणता, प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वाद्धेयोपादेयव-स्तुनि" [प्रमाणवा० १ ५] इति ।

यद्वा प्रमाया करणात् प्रमाणम् । प्रमा च नीलस्येय न पीतस्येति विशिष्टेनैवाधि-करणेनावच्छिन्ना प्रतीयत इति तत्करण भवितुमर्हति । यत इयमव्यवधाना ताद्रूप्येण व्यवस्था लभते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिश्च नीलपीतादि[3]·········स्य भेदव्यवस्याङ्गम् । स्वभेदेन क्रियाभेदनिबन्धन च करण ततो ज्ञानात्मकमेव सारूप्यमधिगतिक्रियाभेदव्यवस्थाङ्ग प्रमाण युज्यत इति । द्वयी चेय विधाऽन्यत्राचार्येण विपञ्चितेति नेहोच्यते, प्राज्ञजनाधिकारेणास्य प्रकरणस्य प्रारम्भात् । दिङ्मात्र तूक्तमिति ।

---

[1] मानसे च प्रत्य० B D. [2] परैर्दोष० D [3] अस्पष्टम्—स०

स्व आत्मीयो विषय इन्द्रिय[1]ज्ञानस्य तस्य अनन्तर —न विद्यतेऽन्तरमस्येति[2] । अन्तरं [3]च व्यवधान विशेषश्चोच्यते । ततश्चान्तरे प्रतिषिद्धे समानजातीयो द्वितीयक्षणभाव्युपादेयक्षण इन्द्रियविज्ञानविषयस्य गृह्यते । तथा च सति इन्द्रिय[4]ज्ञानविषयक्षणादुत्तरक्षण एकसतानान्तर्भूतो गृहीतः । स सहकारी यस्येन्द्रियज्ञानस्य[5] तत् तथोक्तम् । द्विविधश्च सहकारी—परस्परोपकारी एककार्यकारी च । इह च क्षणिके वस्तुन्यतिशयाधानायोगादेककार्यकारित्वेन सहकारी गृह्यते ।

ननु चतुर्विधप्रत्यक्षाभिधाने निमित्तमुक्तमेव धर्मोत्तरेण तस्य च तदेव मानसेत्यादिना पुनराचष्टे । अथाचार्यस्य चतुष्टयाभिधाने निमित्त यदासीत् बुद्धिस्य तत्प्रागुक्तम्, तदेव तु यथायोग प्रत्यक्षव्यक्तिविशेषाभिधानेऽभिधानीयमिति । तर्हि यैरिन्द्रिय द्रष्टृ कल्पित तन्निराकरणार्थमाह—इन्द्रियज्ञानमिति, तथाऽन्यत्रापि स्वसवेदनादौ तत्तन्निमित्तमनेन किन्नोक्तम् ? तदत्रापि मानस व्याख्यातुमाहेति वक्तु युक्तमिति । सत्यमेतत् । केवल मानसस्य प्रत्यक्षस्याशक्यनिश्चयत्वेनाव्यवहाराङ्गत्वात्परोक्तदोषनिराकरणमात्रमेवास्य लक्षणाख्याने निमित्त नान्यदिति प्रतिपादयितुमुक्तमेव निमित्तमनूदितमिति न किञ्चिदवद्यम् । अथेन्द्रियज्ञानस्यापि लक्षण[25b]मन्येषामिव किं नोक्तम् ? नोक्तम् । तल्लक्षणविप्रतिपत्त्यभावात् । इन्द्रियज्ञानमिति निगदेनैव व्याख्यातत्वाच्चेति ।

स्यान्मतम् । अभिमत चतुर्विध प्रत्यक्ष दर्शयितव्यम् । तच्चैकदा वक्तुमशक्यत्वात्, क्रमेण वचनीयम् । क्रमश्चैवविधोऽस्त्वन्यादृशो वा किमनादरेणेति इन्द्रियज्ञानादिरीदृश क्रम कृत । अथान्यदप्यस्य निमित्तमस्तीति ? अन्यदप्यस्तीत्युच्यते । तथाहि सर्वस्य सर्वव्यवहाराङ्गमिन्द्रियज्ञानमिति तदादितोऽभिहितम् । तेनैवेन्द्रियज्ञानेन तथाभूतेन मानस जन्यत इति तदनु मानस व्याख्यातम् । तस्य पश्चात्प्रत्यात्मवेद्यतयाऽस्तित्वेन शक्यनिश्चयतया च स्वसवेदनमुदितम् । तत सर्वज्ञज्ञानस्य सामग्रीमात्रप्रदर्शनतयाऽन्तिमपुरुषार्थतया चान्ते योगिज्ञानमुपदर्शितमिति ।

स्व इत्यादिना स्वविषयेत्यादिलक्षण व्याचष्टे । तच्च तत्तथोक्तमित्येतदन्त सुगमम् ।

नन्वनुपकारकस्य सहकारित्वेऽतिप्रसङ्गाद् उपकारिणा सहकारिणा भाव्यम् । समसमययोश्चोपकार्योपकारकभावाभावात् कथमसौ विषयक्षणस्तस्य सहकारीत्याशङ्क्याह—द्विविधश्चेति । चो यस्मात् । द्विविधो द्विप्रकार सहकरणशीलो भाव । कथ द्वैविध्यमित्याह—परस्परेत्यादि । परस्परोपकारितया च सहकारित्वमेकत्वाध्यवसायाधीन सन्तानगतममुख्यम् । मुख्य तु एकार्थक्रियाकारित्वेन । यदि द्वैविध्येऽपि प्राक्तनस्य ग्रहण तदा तदवस्थो दोष इत्याह—इहेति । इह मानसक्रियायाम् । चोऽवधारणे । एकार्थक्रियाकारित्वेनेत्यस्मात् परो द्रष्टव्य । सहकारी हि गृह्यते विषयक्षण इति प्रकरणादवसेयम् । पूर्वं कस्मात् न गृह्यत

---

[1] इन्द्रियविज्ञान॰ B
[2] ॰स्येति अनन्तर B D.
[3] 'च' नास्ति—C
[4] इन्द्रियविज्ञान—C
[5] इन्द्रियविज्ञान॰ A B. D P. H. E N

विषयविज्ञानाभ्यां [1]हि मनोविज्ञानमेकं क्रियते यतस्तदनयो [2] परस्पर[3]सहकारित्वम्।

[4]ईदृशेनेन्द्रियविज्ञानेनाल[5]म्बनभूतेनापि[6] योगिज्ञानं जन्यते। तन्निरासार्थं [7]समनन्तरप्रत्ययग्रहणं [8]कृतम्। समश्चासौ ज्ञानत्वेन, अनन्तरश्चा[9]सौ अव्यवहितत्वेन, स चासौ प्रत्ययश्च हेतुत्वात् समनन्तरप्रत्ययः, तेन जनितम्।

इत्याह—**क्षणिक** इति। हेतुभावेन विशेषणम्। अथ यदि वस्तुनः क्षणिकत्वेनातिशयाधानासम्भवात् परस्परोपकारित्वेन न सहकारी गृह्यते द्विविधश्च सहकारीत्यनन्तरमुदितमनेन व्याहन्यते। हेतुबिन्दुश्च विरुध्यतेति सर्वमसमञ्जसम्। न। अभिप्रायापरिज्ञानात्। तथा हि **क्षणिके वस्तुनीति** धारयाऽप्रवाहिणि सजातीयाप्रसवधर्मिण्यन्तिमे मानसोत्पादकतयाऽभिमत इन्द्रियज्ञाननाम्नि निरोधाभिमुख इत्यभिप्रेतम्। न त्वक्षणिकव्यावृत्त्या क्षणिकपदाभिलाप्यऽवस्तुमात्रव्यावृत्त्या च वस्तुमात्र इति।

एतदुक्तं भवति। यदीदं मानसोपजननोन्मुखमिन्द्रियज्ञानमेकजातीयप्रवाहवाहि स्यात्तदा सन्तानोपकारद्वारकातिशयाधायकत्वे विषयोऽस्य सहकारीति कल्प्यते। केवलमिदमपेतसजातीयप्रसवशक्तिकं सन्तानवर्तीति कथमस्य विषयस्तथा सहकारी कल्प्यतेति। ननु किं तदेकं यत्कुर्वतोरेतयोस्तथासहकारित्वमुच्यते इत्याह—**विषयेति**। हिरवधारणे। **यतो** यस्मादाभ्यामेव **तदेकं क्रियते** तस्मात् तद्विषयं तस्मान्नित्यस्मिन्नर्थे। अयोऽस्य सहकारित्वमेकार्थक्रियाकारित्वमिति प्रकरणात्।

ईदृशेनेत्यादिना समनन्तरप्रत्ययग्रहणस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति। **ईदृशेन** स्वविषयानन्तरविषयग्रह[26a]णसहकारिणा। आलम्ब्यत इति **आलम्बनभूतं** रूपं यस्य तेन ग्राह्यस्वभावेन सता जन्यत इत्यर्थः। तस्य योगिज्ञानस्य **निरासार्थं** मानसत्वनिराकरणार्थम्। एवञ्च व्याचक्षाणेन समनन्तरप्रत्ययग्रहणमन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गनिराकरणार्थमिति यदन्येन व्याख्यातम्—तदपहस्तितम्। इन्द्रियज्ञानग्रहणेनैव तत्प्रसङ्गस्य निराकृतत्वादिति।

समश्चेत्यादिना समनन्तरप्रत्ययशब्दस्य विग्रहमर्थं चाह। हेत्वर्थः प्रत्ययार्थः। शकन्ध्वादिपाठाच्च न दीर्घत्वम्। यदि नामैव व्युत्पत्तिस्तथापि प्राक्तनमेव विज्ञानमुपादानभूतमागमे तथा रूढं नान्यत्। तदुक्तमभिधर्मकोशे— चित्तचैत्ता अचरमा उत्पन्नाः समनन्तरः [२ ६२] इति। सिद्धान्तप्रसिद्धया चामुया संज्ञया व्यवहरताऽऽचार्येण सिद्धान्तप्रसिद्धत्वमस्य दर्शितम्।

---

[1] भ्यां मनो D B

[2] ॰नयोन परस्प॰ A C P H E N　　[3] परस्परस्य सह B D

[4] स्वविषयानन्तरेत्यादिना—टि॰

[5] आलम्बनप्रत्ययभूतेनापि A B C D P H E N यदा योगिना परस्यैवंविधं ज्ञानमालम्ब्यते तदालम्बनभूतेन तेन च योगिज्ञानं जन्यते इति—टि॰

[6] अपिशब्दो भिन्नक्रमे—योगिज्ञानमपि इति—टि॰

[7] बौद्धानां मते समनन्तरप्रत्यय इति उपादानकारणमुच्यते—टि॰

[8] नास्ति D B　　[9] श्चासावव्य॰ D B

तदनेनैकसन्तानान्तर्भूतयोरेवेन्द्रिय[1]ज्ञान-मनोवि[2]ज्ञानयोर्जन्यजनकभावे मनोविज्ञानं प्रत्यक्षमि[3]त्युक्तं भवति । ततो योगिज्ञानं परसन्तानवर्ति निरस्तम् ।

ननु किं कृतं समनन्तरप्रत्ययग्रहणेन येन योगिज्ञानस्य तथात्वेन निरास इत्याह—तदिति । यस्मात्समनन्तरप्रत्ययरूपेणेन्द्रियज्ञानेन यज्जनितं तन्मानसं तत्तस्मात्कारणादनेन समनन्तरप्रत्ययग्रहणेनैकसन्तानान्तर्भूतयोरेव सन्तानिघनितयोरेव जन्यजनकभावे सति मनोविज्ञानमिति । साक्षादिन्द्रियाजन्यतया मनोमात्राश्रितत्वान्मानसमेवोक्तम् । आगमेऽपि मनःशब्देनैतदेवोच्यत इति प्रदर्शनार्थं चैवमभिधानं मन्तव्यम् । तथापि कथं योगिज्ञानं तथात्वेन निरस्तमित्याह—तत इति । यस्मादुपादानोपादेयभूतयोर्ग्रहणं भिन्नसन्तानवर्तिनोश्चोपादानोपादेयभावाभावस्तस्माद् योगिज्ञानं निरस्तं मानसत्वेन प्रतिक्षिप्तम् । यदि पुनरिन्द्रियज्ञानेन जनितमित्येतावदुच्येत तदाऽऽलम्बनभूतेनापि तेनादो जन्यत इति निरस्तं न स्यादिति भावः ।

स्यादेतत्—यद्येतदर्थं समनन्तरप्रत्ययग्रहणं तर्हि नितरां न कर्तव्यम् । स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणेत्यनेनैव योगिज्ञानस्य निरस्तत्वात् । न हि तदिन्द्रियज्ञानं योगिज्ञाने कर्तव्ये स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारीति । अथोच्यते—यदेन्द्रियज्ञानं योगिज्ञानं जनयति तदा स्वोपादेयमपि ज्ञानं जनयत्येव । ततः स्वमन्तनिपतितजन्यक्षणापेक्षया तद् भवति स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारीत्यस्ति तज्जनितस्य तस्य मानसत्वलक्षणमिति । अहो शब्दार्थव्यवस्थापनकौशलम् ? यदेव हि जन्यतया प्रकृतं तदपेक्षमेव सहकारिणः सहकारित्वं चिन्तनीयम् । न तु यत्किञ्चिदपेक्षम् । न च तदेव योगिज्ञानं प्रति तत् सहकारि तदिन्द्रियज्ञानं येन तथात्वमस्योच्यमानं शोभेत । अथ तत् सहकारि तद् वस्तुवृत्त्या तदिन्द्रियज्ञानम् । तत् किम् तदपेक्षया चिन्तयेति चेत् । यद्येवं कृतेऽपि समनन्तरप्रत्ययग्रहणे योगिज्ञानं निरसितुमशक्यं तथापि यथा तदिन्द्रियज्ञानं स्वोपादेयज्ञानापेक्षं स्वविषयानन्तरविषयसहकारि तथा तदेवापेक्ष्य समनन्तरप्रत्ययोऽप्यदो भ[26b]वत्येव । ततस्तथाभूतेन तेन जन्यमानस्य योगिज्ञानस्य कथं तथात्वेन निरासः । ननु न तदपेक्षं तस्य समनन्तरप्रत्ययत्वम् । हन्त तत्सहकारित्वमपि किमस्य तदपेक्षमस्ति ? अथ समनन्तरप्रत्ययत्वं प्रकृतजन्यापेक्षं ग्राह्यम् । न तु वास्तवं रूपमुपादेयफलाभावेन तस्यानुवाद्यताऽनुपपत्तेः । अन्यथा समस्तवास्तवरूपानुवाद्यताप्रस[ङ्गा]दिति चेत् । समानमिदं स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिग्रहणेऽपि । न च राजशासनसमानं किञ्चिदुत्पश्यामो येन समनन्तरप्रत्ययजन्यत्वमेव प्रकृतजन्यापेक्षमिह ग्राह्यम्, न तु स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारित्वमिति कल्पनीयमिति ।

अत्रोच्यते । यदा—योगी इन्द्रियज्ञानं तत्सहभुवं चार्थक्षणं च कुतश्चित्कारणाद् दिदृक्षमाणो योगिज्ञानेन तद्द्वयमपि पश्यति तदा तेनेन्द्रियज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणा तद् योगिज्ञानं जन्यत इति असति समनन्तरप्रत्ययग्रहणे मानसप्रत्यक्षं समासज्यत । ततस्तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव समनन्तरप्रत्ययग्रहणम् । एवंविधमेव च योगिज्ञानमभिप्रेत्येदृशेनेत्यभिहितं धर्मोत्तरेणेति सर्वमवदातम् ।

---

[1] न्द्रियविज्ञान—C　　[2] मनोज्ञान A. B P. H E.　　[3] क्षमुक्त—B.

[1]यदा चेन्द्रियज्ञानविषयादन्यो विषयो मनोविज्ञानस्य तदा गृहीतग्रहणादासञ्जितोऽप्रामाण्यदोषो[2] निरस्त ।

यदा चेन्द्रिय[3]विज्ञानविषयोपादेयभूत[4] क्षणो गृहीत तदेन्द्रियज्ञानेनागृहीतस्य विषयान्तरस्य ग्रहणादन्धबधिराद्यभावदोषप्रसङ्गो[5] निरस्त ।

सम्प्रति यथा गृहीतग्राहित्वद्वारको दोष परस्य परिह्रियते तथा दर्शयन्नाह—यदा चेति । चो व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे । यद्येवं तदा निरस्त । इन्द्रियज्ञानविषयादन्योऽस्य विषय इत्येतदेव कुतो येनासौ निरस्तो भवति इत्याशङ्कयाह—यदा चेति । चोऽवधारणे । इन्द्रियविज्ञानविषयोपादेयभूत इत्यस्मात्परो द्रष्टव्य । इन्द्रियज्ञानस्य विषयो यस्तस्योपादेयभूतो य क्षण स गृहीत इन्द्रियज्ञानस्य मानसोपजनने सहकारिकारणत्वेन स्वीकृतस्तदेतीहैव च्छेद कर्तव्य । एवं ब्रुवतेदमाकूतम्—जनकविज्ञानस्य विषयत्वात् मानसप्रत्यक्षस्य विषयेण भवता जनकेनावश्यभाव्यम् । जनकश्चेन्द्रियज्ञानसहभू क्षणस्तस्येति । सोऽस्येन्द्रियज्ञानविषयात्प्राक्तनात्क्षणादन्यो विषय इति । अनेन च स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिग्रहणस्योपयोगो दर्शित ।

अथैवं गृहीतग्राहित्वादप्रामाण्यप्रसङ्गो निराक्रियताम् । अन्धबधिराद्यभावदोषप्रसङ्गस्तु कथंकारं निराक्रियते इत्याशङ्कयाह—इन्द्रियज्ञानेनेति । अमुनाऽगृहीतस्य विषयान्तरस्य ग्रहणात् मानसेनेति प्रकरणात् । तस्मात् हेतोरिन्द्रियज्ञानेनागृहीतं मानसेन गृह्यत इति दर्शयता चानेन यस्यैवेन्द्रियमस्ति तस्यैव तेनेन्द्रियज्ञानेन सहभूविषयक्षणसहकारिणा जनितत्वात् मानसं प्रत्यक्षम् । तेनागृहीत [त]त्सहभुवं विषयक्षणं गृह्णाति । यस्य पुन पुंसोऽन्धविषयमिन्द्रियज्ञानमेव नास्ति तस्य कथं मानसमुत्पद्यते गृह्णीयात् वा तं विषयक्षणमिति दर्शितम् । अतोऽन्धबधिराद्यभावदोषप्रसङ्गो निरस्त इति । अनेनेन्द्रियज्ञानग्रहणस्य स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिसचिवस्योपयोगो दर्शित । केवलेऽपि ज्ञानेनेति ग्रहणे [स्व][27a]विषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणेति विशेषणबलाद् यदि नामेन्द्रियज्ञानेनेति लभ्यते तथापि प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थमिन्द्रियग्रहणं कृतमित्यवसेयम् । अन्धबधिरादीत्यत्रादिग्रहणात्काधित(कुष्ठि)रोगिणो ग्रहणम् । तस्यापि मानसेन स्पर्शाज्ञानात् ।

इह शान्तभद्रेण सौत्रान्तिकानां मतं दर्शयता 'पूर्वं चक्षूरूपे चक्षुर्विज्ञानं ततस्तेनेन्द्रियविज्ञानेन सहजक्षणसहकारिणा तृतीयस्मिन् क्षणे मानसप्रत्यक्षं जायते' इति व्याख्यातम् ।

---

[1] अत्र परस्यायमाशय —मनोविज्ञानमिन्द्रियसव्यपेक्षम् । अथ चेन्द्रियविज्ञान(ना)न्न्यो विषयस्तस्य । ततोऽन्धबधिराद्यभावो व्यवहितस्य नीलादिग्रहणं च प्राप्नोतीत्याह यदेत्यादि । अयमर्थ —यस्मादिन्द्रियविज्ञानविषयोपादेयभूत क्षण एको गृहीतक्षणो न भवत्यस्य विषय अन्धबधिरादेश्च नेन्द्रियज्ञानविषयसहकारि विद्यते तेन तेषां न मनोविज्ञानं भवतीत्यर्थ —टि०

[2] कल्पित —टि०

[3] ०न्द्रियज्ञान० A B C P H E N

[4] ०भूत क्षण एको गृहीत D

[5] प्रसङ्गोऽपि निर० D

एतच्च मनोविज्ञानमुपरतव्यापारे चक्षुषि प्रत्यक्षमिष्यते । व्यापारवति तु चक्षुषि यद्रूपज्ञान तत्सर्वं चक्षुराश्रितमेव । इतरथा चक्षुराश्रितत्वानुपपत्ति कस्यचिदपि[1] विज्ञानस्य ।

तदवम यमान आह—एतच्चेति । चोऽवधारण । उपरतव्यापार इत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य । चक्षुपो व्याप्रियमाणावस्था प्रणिधानमव । एत मनोविज्ञान प्रमाण प्रमाणत्वेनोपगतमुपरतव्यापार एव चक्षुषि भवतीतीष्यत इति समुदायार्थो द्रष्टव्य । यदि प्रणिहित नयन मनोज्ञान न जन्यते तर्हि किं नाम जायत इत्याह—व्यापारेति । शुनिर्व्यापारावस्थाया व्यापारवतीमवस्था भिनत्ति । रूपज्ञानमिति वास्तवानुवादो न पुनरन्यज्ञानसम्भवेन तद्व्यवच्छेदार्थम । यद्वा रूपाब्द स्वभाववचनस्तेन यत्स्वभावज्ञानमित्यथ । सवग्रहणन व्याप्तिमाह । चक्षुराश्रित चक्षुर्जन्य चक्षुर्विज्ञानमिति यावत । उपपत्तिमाह—इतरथेति ।

ननु व्यापारवत्यपि चक्षुषि मानसोत्पत्तौ न चक्षुराश्रितत्वानुपपत्तिरादिमस्यैव ज्ञानस्य चक्षुराश्रितत्वोपपत्त । सत्यम । कवलम[यम]भिप्राय —यदपि तत्रत्य चक्षुर्विज्ञान तदपि चक्षुरन्वयव्यतिरेकेऽ(का)नुविधानादव तदाश्रित व्यवस्थापनीयम । अन्यपि तदन्वयव्यतिरेकानुविधान यदि कस्यचि मानसत्व तदा चक्षुरन्वयव्यतिरेकौ चक्षुराश्रितत्वव्यवस्थाया अनङ्गमित्याद्यपि तदव्यवस्था न स्यादिति साधीयान प्रसङ्ग ।

स्यादेतत—किमेत मानस चक्षुर्विज्ञाननैव रूपविषय जन्यत किं वा रसनादिज्ञाननापि रसादिविषय इति ? किं चात ? यदि रूप एव तदा [2] द्विविधज्ञानविज्ञया पञ्च बाह्यविषया इत्यागमो विरुद्ध्यत । अथ समस्तरूपादिविषयमिष्यत तदा शब्दविषयत्वेन तस्या सम्भव । नहि रसादिरिव तान्वादिजन्मा शब्द प्रवाहवाही, यन श्रोत्रेन्द्रियज्ञानन स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणा तत्र मानस जन्यतेति । उच्यते—रूपादिपञ्चकविषयमतत, न तु रूपमात्रविषयम । तदाहाचाय —इन्द्रियज्ञानन न तु चक्षुर्विज्ञाननति । यत्पुनरवादीद भगवान— द्वाभ्या भिक्षवो रूप गृह्यते चक्षुर्विज्ञानन तदाकृष्टन च मनसेति तद्रूपस्य ग्रहणप्रसङ्गनोक्तम, न तु रूपमेव द्विधा गृह्यत इति विवक्षितम ।

ननूक्त न तस्य शब्दविषयत्वन सम्भवस्तत्कथमेवमभ्युपगम ? सत्यमेतत । कवल यदाऽभिहन्यमान घण्टादि रणति तदा तदुक्त (त्थ) शब्द कियन्त काल सन्तानन प्रवहतीति श्रोत्रज्ञानन स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणा तदविषय मानस जन्यत । एतावताऽपि द्विविधज्ञानवेद्यत्ववचन चरितार्थम । तदुक्तमभिधर्मकोश— रूपादिजात्यभिसम्बन्धिवचनाद् इति । अस्यार्थ —रूपादिजात्यभिसन्धिना तदुक्त भगवता न तु [27b]सवरूपादिव्यक्त्यभिप्रायणति ।

इह पूर्वं — बाह्यार्थालम्बनमवविध मनोविज्ञानमस्तीति कुतोऽवसेयम इत्याशङ्क्य तदभावे तदबलोत्पन्नाना विकल्पानामभावाद रूपादौ विषय व्यवहाराभावप्रसङ्ग स्याद इत्युक्तम । चक्षुरादिविज्ञाननानुभूतत्वात विकल्पाभाव इति चाशङ्क्याभिहितम्- देवदत्तनापि

---

[1] ०पि ज्ञानस्य B D [2] द्रष्टव्योऽभिधर्मकोष – पञ्च बाह्या द्विविज्ञया –१ ४८

एतच्च सिद्धान्तप्रसिद्ध मानसं प्रत्यक्षम् । न त्वस्य प्रसाधकमस्ति प्रमाणम् । एवंजातीयकं तद् यदि स्यात् न कश्चिद्दोष. स्यादिति वक्तुं लक्षणमाख्यातमस्येति ॥

दृष्टे यज्ञदत्तस्यापि विकल्पप्रसङ्ग ।" "सन्तानभेदा[न्न] भविष्यति"इति च पुनराशङ्क्य "अत्रापि सन्तानभेदादेव विकल्पो न प्राप्नोति, यत इहापीन्द्रियाश्रयभेदादेव सन्तानभेदो युगपत्प्रवृत्तेश्च । दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ हि युगपज्ज्ञानप्रवृत्तिर्दृश्यते । न च सन्तानस्यैक्ये युगपत्प्रवृत्तिर्न्याय्या । तस्माद् रूपादिविकल्पाभावो मा भूदित्यवश्यमविकल्पक मनोविज्ञानमभ्युपेयम् । एतेन निश्च[य]स्मरणाभावप्रसङ्गोऽपि ढौकनीय । निर्विकल्पक मनोविज्ञान यदि नास्त्येव तदा योगिज्ञानाभावप्रसङ्ग । अस्त्येव निर्विकल्पक मनोज्ञान किन्त्विन्द्रियज्ञानपृष्ठभावि नास्तीति चेत् । सति सम्भवे तस्याप्यस्तित्वे को विरोध । न ह्यत्र बाधक प्रमाण दृश्यते, येन तन्नास्तीति स्यात् । अस्तित्वे चोक्त प्रमाण त[स्मा]दस्तीन्द्रियज्ञानपृष्ठभावि मनोज्ञान निर्विकल्पकम्" इत्येवमाद्यभिहितम् । तदेतत्तदीय कदलीगर्भनि सार मन्यमान. प्राह—एतच्चेति । चोऽवधारणे । सिद्धान्तप्रसिद्धमित्यत परो द्रष्टव्य । एतदेव व्यतिरेकमुखेण द्रढयति न त्वस्येति । तुरवधारयति भिनत्ति वा । प्रवाहानारम्भकस्यास्य [ज्ञा]नात्मतया स्वसंवेदनरूपत्वेऽप्यसंविदितकल्पत्वादनुभवगम्य[मिद] यथा चक्षुरादिज्ञानमिति दर्शयितुमशक्यत्वान्नास्य प्रसाधक निश्चायक प्रमाणमस्ति ।

ननु तैर्दर्शितमेव विकल्पाभावप्रसङ्ग स्यादित्यादिना प्रसङ्गमुखेन प्रमाण विकल्पोदयाचिति तत्किमुच्यते न त्वस्य प्रसाधकमस्ति प्र[मा]णमिति । अयमस्याशय —सत्यमुक्तमतार्किकीय तु तत् । तथाहि यत् तावदुक्तमिन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत्प्रवृत्तेश्च सन्तानभेदोऽस्ति । न च सन्तानभेदेऽन्यानुभूतेऽन्यविकल्पो युक्त इति । तदवाच्यम् । यदीन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत्प्रवृत्तेश्च सन्तानभेदस्तद्भेदे च न कार्यकारणभाव, तदा स्वापादुत्थितमात्रस्य पुसश्चक्षुर्विज्ञान [1]······· ···· · ··· नोत्पद्येत । तत् खलूपजायमान मनोज्ञानाद् वा प्राचीनादुत्पद्येत, इन्द्रियज्ञानाद् वा । न तावदिन्द्रियज्ञानात्तस्य पूर्वमभावात्, नापि जागरावस्थाभावीन्द्रियज्ञानात् । तस्य चिरनिरुद्धत्वात् । न च चिरातीत कारणमिष्यते । अथैव भिन्नसन्तानैरेव विकल्पितैर्विकल्पोदयोऽस्त्येव न तु निर्विकल्पाद् वि[क]ल्पोदय इति चेत् । सन्तानभेदेऽपि जन्यजनकभावे निर्विकल्पादपि विकल्पोदयस्य को निषेद्धा । न चेन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत् प्रवृत्तेश्च सन्तानभेदो युज्यते । परस्परपरोक्षतादिप्रसगात् । तस्मात्प्रभूतमल्प वा सदृशादेव कारणाज्जायते । *न तु प्रभूतस्योदयमात्रेण सन्तानभेदोऽभ्युपेतव्य । यथाऽग्निकणिकाया [28a]प्रभा-*प्रतानवती प्रदीपशिखा जायमाना न सन्तानभेदमात्मन्यावहति । यत्पुनर्योगिज्ञानस्य तथात्वेऽपीदानी मनोज्ञान निर्विकल्पक नाभ्युपेयते तद् यादृश्या सामग्र्यास्तदुद्भवो यदाकारञ्च तत्, तत्सामग्र्यभावात्तदाकारस्य च मनोविज्ञानस्य निर्विकल्पस्यासंवेदनादिति । किमत्रादरेणेति ।

ननु च यद्यस्य प्रसाधक प्रमाण नास्ति किमर्थं तर्हि प्रत्यक्षप्रकरण उपन्यास इत्याशङ्क्याह—एवमिति । एवजातीयकमेवप्रकारवत् । एवम्प्रकारलक्षणकथनस्यैव किम्प्रयोजनमिति चेत् । सूत्रकारस्य सिद्धान्तप्रसिद्धमानसाभ्युपगमे प्रसक्तचोद्यनिराकरणम्—यद्यस्ति मानस प्रत्यक्षमेव तस्य लक्षणमिति ॥

---

[1] पङ्क्तिबाह्य लिखित पाठो न पठ्यतेऽस्पष्टत्वात्—स०

स्वसंवेदनमाख्यातुमाह—

सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनम् ॥११०॥

[1]सर्वचित्तेत्यादि । चित्तम् अर्थमात्र[2]ग्राहि । चैत्ता विशेषावस्थाग्राहिणः सुखादयः । सर्वे च ते चित्तचैत्ताश्च सर्वचित्तचैत्ता । सुखादय एव स्फुटानुभवत्वात् स्वसंविदिता, नान्या चित्तावस्थेत्येतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कृतम् । नास्ति सा काचित् चित्तावस्था यस्यामा-त्मनः[3] संवेदनं न प्रत्यक्षं स्यात् ।

येन हि रूपेणात्मा वेद्यते तद्रूपमात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम्[4] ।

वैभाषिकप्रक्रियया यदाचार्येण चित्तचैत्तौ भेदेनोक्तौ तयोरर्थमाह—चित्तमर्थमात्रग्राहि वस्तुमात्रग्राहि । "तत्रार्थदृष्टिर्विज्ञानम्" इति वचनात् । चैत्ता विशेषावस्थाग्राहिणो विशेषा-वस्थास्वीकर्त्तारो विशेषावस्थाकारा इति यावत् । तद्विशेषं तु चैतसा इति वचनात् । क एव रूपा इत्याह—सुखादय इति । सर्वे चेति विगृह्णन् पूर्वं चित्तानि च चैत्ताश्चेति समस्य पश्चात्सर्वशब्देन समास इति दर्शयति । सुखेत्यादिना सर्वग्रहणस्य फलमाह—स्फुटो व्यक्तो ऽनुभवः प्रकाशो यस्य तस्य भावस्तस्मात् । सर्वग्रहणे सति कीदृशोऽर्थो भवति, येनाशङ्का निवर्त्यत इत्याह—नास्तीति । काचिदिति भ्रान्ता वाऽभ्रान्ता वेत्यर्थः ।

ननु ज्ञानस्य संवेद्यात्मनः किमन्यद् रूपान्तरं यत्स्वसंवेदनं प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्क्याह— येन हीति । हिर्यस्मादर्थे ।

अथ यदनुभूयते तदन्येनैव यथा घटादि । तत्कथमात्मनैवात्मनः संवेदनमिति चेत् । न । योग्यतायास्तथाव्यवहारात् । अस्ति ज्ञानस्य सा योग्यता जडव्यावृत्तता ज्योतीरूपता यया स्वप्रकाशं प्रकाशान्तरं नापेक्षते । यथा प्रदीपः प्रकाशस्वाभाव्यादात्मानं स्वयमेव प्रकाश-यति, न तु प्रदीपान्तरमपेक्षत इति ।

ननु किं घटादिदृष्टान्तबलात्प्रकाशान्तरप्रकाश्यता ज्ञानस्यास्ताम्, आहोस्वित् प्रदीप-दृष्टान्तसामर्थ्यात् प्रकाशान्तरानिरपेक्षतया स्वप्रकाशता ? अत्रोच्यते । ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वा-भावे घटादेः स्वरूपप्रकाशनानुपपत्तेः स्वप्रकाशतैवेष्टव्या । अत्र च प्रयोगः—यदव्यक्तव्यक्तिकं न तद् व्यक्तम्, यथा किञ्चित्कदाचित् कथञ्चिदव्यक्तव्यक्तिकम् । अव्यक्तव्यक्तिकश्चायं घटादिः ज्ञानपरोक्षत्वे इति व्यापकानुपलब्धिप्रसङ्गः । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण व्यक्तौ हेतुरयमसिद्ध इति चेत्, नीलज्ञानोदयकालेऽसिद्धत्वाद् हेतोर्नीलस्य परोक्षत्वप्रसञ्जनात् । न च भवतामपि मते सर्वं विज्ञानमेकार्थसमवायिना ज्ञानेन ज्ञायते । बुभुत्साऽभावे तदभावात्, यथोपेक्षणीय-विषया मतिः । तत उपेक्षणीयमेव तावद[व्यक्त]व्यक्तिकत्वादव्यक्तं प्रसज्येत । न चेयम

---

[1] नास्ति A C [2] मात्रावग्राहि C

[3] ०मात्मसंवे D

[4] मीमांसकान् प्रति विज्ञानं स्वसंवेदनं प्रत्यक्षमुक्तम् । यच्च सांख्योऽपि 'बाह्यरूपा सुखादय' इति मन्यते तं प्रत्याह । टि०

इह [1]च रूपादौ वस्तुनि दृश्यमाने [2]आन्तरः सुखाद्याकारस्तुल्यकाल [3]संवेद्यते। न च—गृह्यमाणाकारो नीलादि [4]सातरूपो वेद्यते इति [5]शक्यं वक्तुम्। यतो नीलादि [6]सातरूपेणानुभूयत इति न निश्चीयते।

यदि हि 'सातरूपोऽयं[7] नीलादिरनुभूयते' इति निश्चीयेत, स्यात्[8] तदा तस्य सातादिरूपत्वम्। यस्मिन् रूपे प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारित्वव्यापारो विकल्पेनानुगम्यते तत् प्रत्यक्षम्।

नुपलब्धिः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्त्याऽनैकान्तिकी कीर्त्तनीया। [28b] तथा हि यद्यव्यक्तव्यक्तिकमपि व्यक्तव्यवहारविषयस्तदा पुरुषान्तर्वर्तिज्ञानव्यक्तिकमपि वस्तु स्वज्ञानोदयकालवत् तथैव व्यवह्रियेत। अस्वसंवेदनात्मतया स्वपरसन्तानवर्तिनोर्ज्ञानयोर्विशेषाभावात्। तत्सन्ताने ज्ञानस्याभावात् कथं वस्तुनस्तथा व्यवहार इति चेत्। भावेऽपि तदप्रकाशे कथं तथा व्यवहारः। न हि तेनास्य किञ्चित् क्रियते। [9]　　तदा तदपि पुरुषान्तरस्य किन्न तथा व्यवहारगोचरः। ततश्च व्यक्तव्यवहारो व्यक्तव्यक्तिकत्वेन व्याप्तः। सिद्धे च व्याप्यव्यापकभावे व्यापकानुपलब्धिर्नानैकान्तिकीति।

ननु किं तद्रूपान्तरम् येनोच्यते—यत्नात्मा सम्वेद्यते, तदात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति। केवलमर्थशून्यमेतदुच्यते इत्याशङ्क्याह—इहेत्यादि। अन्तरे भव आन्तरोऽध्यात्मपरिस्पन्दी। कोऽसावीदृश इत्याह—सुखेति।

ननु गृह्यमाण एव रूपादि सुखाद्याकारोऽनुभूयते। न तु ततोऽन्यत्सुखादिरूपं येन तस्य वेदनरूपता व्यवस्थाप्यतेत्याह—न चेति। चोऽवधारणे, यस्मादर्थे वा। गृह्यमाण आकारो यस्य ग्राह्यस्वभाव इत्यर्थः। सातरूपः सुखस्वभावः। सातग्रहणस्योपलक्षणत्वाद् दुःखरूप इत्यपि द्रष्टव्यम्। इतिना वचनस्याकारं दर्शयति। कुत एवं वक्तुं न शक्यत इत्याह—यत इति। इतिर्निश्चयस्य स्वरूपमाह। किं तादूप्येण निश्चयेऽपि तादूप्यानुभवः सिद्ध्यति, येन तदा(द)भावान्नैव शक्यते वक्तुमित्युच्यते इत्याह—यदीति। हि[यं]स्माद् इति। इतिकरणेन निश्चयस्वरूपमुक्तम्। अनेन यदेवानुरूपविकल्पेन यथात्वेन निश्चीयते तदेव तथात्वव्यवहारगोचरो यथा नीलादिरित्याकूतम्। ननु च तत्प्रतिभासादनुभवः प्रमाणम्।

---

[1] इह रूपादौ D
[2] ०मान्तेऽन्तर A B C D P H E
[3] ०काल वेद्यते C.
[4] सातादिरू० P H E N
[5] इति वक्तुं शक्यम्—A P H E
[6] सातादिरूपेण A C D P H E N सातानुरूपेण—B
[7] सातादिरूपोऽयं A C P H E N
[8] स्यात् तस्य A. C P. E
[9] पङ्क्तिबाह्य लिखितं सम्यक् न पठ्यते—सं०

न च नीलस्य [1]सातरूपत्वमनुगम्यते। तस्मादसातान्नीलाद्यर्थादन्यदेव[2] सातमनुभूयते[3] नीलानुभवकाले। तच्च ज्ञानमेव। ततोऽस्ति[4] ज्ञानानुभव।

तच्च [5]ज्ञानरूपवेदनमात्मन साक्षात्कारि निर्विकल्पकमभ्रान्त च। [6]तत प्रत्यक्षम् ॥

निश्चयो भवतु, मा वा भूत्। तत्किमेवमुच्यत इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति—यस्मिन्निति। रूपे स्वभावे। शेष प्रागेव कृतव्याख्यानम्। गृहीत नीलस्य सातरूपत्व विकल्पेनानुगम्यत एवेत्याह—न चेति। च पूर्ववत्। अनुगम्यते विकल्पेनेति वर्तते। तस्मादित्यादिनोक्तमुपसहरति। यस्माद गृह्यमाणाकारो नीलादिर्न तथा निश्चीयते, अस्ति च हर्षाद्याकारसवेदनम्, तस्माद्।

भवतु साताकारोनुभूत। केवलमसावज्ञानात्मा भविष्यति। तथा च कथमज्ञानेन ज्ञानात्मसवेदनम्? कथ चात्मवेदन प्रत्यक्षमित्याह—तच्चेति। चोऽज्ञात्मन एव भिनत्ति। ज्ञानमेवेत्यवधारयत प्रकाशात्मन एव ज्ञानत्वमन्यथा प्रकाशयोगादित्यभिप्राय। यत एव ततोऽस्ति ज्ञानानुभव। इत्यन्तर्मुखस्य सुखाद्याकारस्य ग्राहकाकाराख्यस्येत्यर्थ। न च ग्राह्याकारादन्यदनुभूयमान सात ग्राहकाकारादप्यन्यदुपपद्यते। ग्राह्य वा प्रकाशेत, ग्राहक वा। न च तद् ग्राह्यमतो ग्राहकमेव। अथ ज्ञानमस्तु तथानुभूतम्। तत्पुनरात्मसवेदन प्रत्यक्ष कुत इत्याह—तच्चेति। चो यस्माद्। वेद्यतेऽननेति वेदनम्। ज्ञानरूपस्य वेदनमिति विग्रह [29a]। यद्वा ज्ञानरूप च तद् वेदनञ्चेति तथा। साक्षात्कारि अपरोक्षताकारि, स्फुटाबभासमिति यावत्, हेतुभावनास्य विशेषणत्वात्। अत एव च निर्विकल्पकम्। विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासित्वायोगात्। भवतु निर्विकल्पक द्विचन्द्रादिज्ञानवद् भविष्यतीत्याह—अभ्रान्त चेति। चसमुच्चयोपायत्व समुच्चिनोति। नहि तत् स्वात्मनि अतस्मिंस्तदिति प्रवृत्तम्। यन तत्र भ्रान्तिर्भविष्यतीति भाव। भवता निर्विकल्पकत्वाभ्रान्तत्वे तत किं सिद्धमित्याह—तत इति। यत एतद् रूपद्वययोगि ततस्तस्मात्। एतावन्मात्रलक्षणत्वात्प्रत्यक्षस्येति भाव।

तत्र चेय व्यवस्था। आत्मात्मयोग्यता प्रमाणम्, आत्मसवित् फलमिति द्रष्टव्यम्। स्यान्मतम्—इत्थ तस्य वेदनस्य प्रत्यक्षत्वे विकल्पात्मवेदनस्यापि तत्त्व स्यात्। न च विकल्पात्मा प्रत्यक्ष युज्यते। युज्यते स्वात्मनि, अविकल्पनादभ्रान्तत्वाच्च। विकल्पो हि बाह्य विकल्पयति न स्वात्मानम्। भ्राम्यति च बाह्य, नात्मनि। तत किं न प्रत्यक्षम्? प्रयोग—यदभ्रान्तत्वे सत्यविकल्प तत्प्रत्यक्षम्। यथन्द्रियज्ञानस्य बाह्यसवेदनम् सारूप्याख्यम्। अभ्रान्तत्वे सत्यविकल्पक चात्मनि विकल्परूपवेदनमिति स्वभाव। यथा च ज्ञानात्मनि समयासम्भवो यथा वा समित. शब्दसंसृष्टो न गृह्यते तथाऽन्यत्र प्रपञ्चितमिति नहोच्यत इति ॥

---

[1] सातादिरूप॰ C
[2] नीलादर्थाद॰ C D
[3] ज्ञानरूपत्वमनु॰ D
[4] ॰स्ति विज्ञा॰ D
[5] ज्ञानरूप वेदन A B P H E N ज्ञानस्वरूपवेदन C D
[6] तस्मात्—A B C P E H N

योगिप्रत्यक्ष व्याख्यातुमाह[1]—

भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानं चेति ॥११॥

भूत [2]सद्भूतोऽर्थ । प्रमाणेन दृष्टश्च सद्भूत ।

यथा [3]चत्वार्यार्यसत्यानि ।

भूतस्य भावना पुन पुनश्चेतसि विनिवेशनम् । भावनाया प्रकर्षो भाव्यमानार्थाभासस्य[4] ज्ञानस्य स्फुटाभत्वारम्भ । प्रकर्षस्य पर्यन्तो यदा स्फुटाभत्वमीषदसंपूर्णं भवति । यावद्धि स्फुटाभत्वमपरिपूर्णं तावत् तस्य[5] प्रकर्ष[6]गमनम् ।

भूतशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—सद्भूत इति । अर्थ इति ब्रुवाणो भूतश्चासावर्थश्चेति कर्मधारय दर्शयति । ननु सुखादिमयत्वमप्यर्थस्य साख्यपरिकल्पित सद्भूतमित्याह—प्रमाणेनेति । दृष्टो निश्चित । चकार स्फुटमेतदित्यर्थं द्योतयति ।

क पुनरीदृशोऽर्थो विवक्षित इत्याह—यथेति । अनेन भूतार्थशब्देनात्र सत्यचतुष्टय विवक्षितमिति दर्शितम् । यथा चतुरार्यसत्यभावनाबलज ज्ञान योगिन प्रत्यक्षम्, तथाऽन्यसद्भूतार्थविषयमपि द्रष्टव्यमिति यथाशब्दार्थोऽप्यस्ति । यद्विनिश्चय "चतुरार्यसत्यदर्शनवदिति ।" आरात्पापकेभ्यो धर्मेभ्यो याता इत्यार्या । अत एव तानि सत्यतया मन्यन्त इति तेषा सत्यानि । चतुष्ट्वाच्च तेषा चत्वारीत्युक्तम् ।

फलभूता पञ्च सक्लेशस्कन्धा दु खाख्य सत्यमेकम् । त एव हेतुभूतास्तृष्णासहाया समुदयाख्य सत्य द्वितीयम् । चित्तस्य निष्क्लेशावस्था निरोधाख्य सत्य तृतीयम् । तदवस्थाप्राप्तिहेतुर्नैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गाख्य सत्य चतुर्थमिति ।

भावनाशब्देन विग्रह तस्य चार्थमाचष्टे भूतस्येति । भूतार्थस्येति द्रष्टव्यम् । लक्ष्यते च भूतशब्दसान्निध्याल्लेखकेन प्रथमपुस्तके भूशब्द प्रक्षिप्त । तस्येति तु वचन सक्षेपेण विग्रह दर्शयतो धर्मोत्तरस्य पाठोऽन्यथा यथाभूत विग्रह दर्शयितुकामेनार्थपदोपादाने किमक्षरगौरव दृष्टम्, येन केवलभूतशब्दोपादाने प्रतिपत्तिगौरव लिखनाकौशलञ्चाविष्कृतमिति । भावनार्थमाह—पुनरिति । पुनरित्यप्रथमत । द्विर्वचनेनाप्रथमप्रचारस्य प्राचुर्यं दर्शयति । तथा निवेशनञ्च विजा[29b]तीयाव्यवधानेन द्रष्टव्यम् । सत्यचतुष्टयविषयो विजातीयाव्यवहित सदृशश्चित्तप्रवाहो भावनेति यावत् ।

---

[1] ०ख्यातुकाम आह C D.

[2] यथावस्थित —टि०

[3] दु खसमुदयमार्गनिरोधा । तत्र दु ख मसारिण स्कन्धा । समुदयो रागादिगण । मार्ग क्षणिकत्वभावना । निरोधो मोक्ष ।—टि०

[4] ०र्थाविभासस्य B N

[5] स्फुटाभत्वस्य—टि०

[6] प्रकर्षगति A P. H. E N

सपूर्णं तु यदा तदा नास्ति प्रकर्षगतिः । ततः सपूर्णावस्थायाः प्राक्तन्यवस्था स्फुटा[1]भत्वप्रकर्षपर्यन्त उच्यते । तस्मात् पर्यन्ताद् यज्जातं[2] भाव्यमानस्यार्थस्य[3] सन्निहितस्येव स्फुटतराकारग्राहि ज्ञानं योगिनः प्रत्यक्षम् ।

तदिह स्फुटाभत्वारम्भावस्था भावनाप्रकर्षः । अभ्रकव्यवहितमिव यदा भाव्यमानं

यादृशो योगिनां भावनाक्रमो विनिश्चये श्रुतमय इत्यादिनाभिहितो यथा भावनाप्रकर्षविनिदाभ वयो श्रायकारणभावस्तत्रैव कामशोके त्यादिना दर्शितस्तथापि द्रष्टव्यः । यादृशश्चाकारस्तेषां सत्यानामनित्यत्वादिके भावनीयो यावत्कालावधिका च भावनाऽनकजन्मपरम्परानुयाता यच्च निबन्धनं भावनायाः करुणा बोधिसत्त्वानाम् तद यथा ससारोद्वेगस्तदपि सर्व यथा प्रमाणवार्त्तिके निर्णीतं तथाप्यनुगन्तव्यम् । इह तु योगिज्ञानस्य स्वरूपमात्रमुपदर्शयितुमुपक्रान्तमिति ।

प्रकर्षशब्देन सह विग्रहः तस्य चायं विवक्षितमाह—भावनाया इति । स्फुटाभत्वस्यारम्भ उपक्रमः । स च यत्स्फुटत्वतदधिकस्फुटत्वादिना रूपेण तज्ज्ञानस्योन्य एव । पर्यन्तशब्देन विग्रहः तस्य चायमभिप्रेत प्रकर्षस्येति पर्यन्तोऽवसानम् । कदा च तस्यावसानमित्याह—यदेति । यस्मिन् काले स्फुटाभत्वं भावनाया विषयस्य ज्ञानस्येति प्रकरणात् । ईषत् लेशतोऽसम्पूर्णं भवति । यदनन्तरं योगिप्रत्यक्षेण भवितव्यं तस्मिन् काले प्रकर्षस्य पर्यन्तोऽवसानं ज्ञातव्यं । तत्कालोपलक्षितं तथाभूतं ज्ञानं पर्यन्त इत्यर्थः ।

ननु प्रकर्षस्य पर्यन्तः स युज्यते यस्मिन् सति प्रकर्षो निवर्तते । तच्च सम्पूर्व(ण)मेव स्फुटाभत्वम् तत्कथमुच्यते कथञ्च पर्यन्तज योगिज्ञानम् न तु तदेव पर्यन्त इत्याशङ्क्याह—यावदिति । हियस्मात् ।

सम्पूर्णे तु प्रकर्षगमनं नास्तीति दर्शयति—सम्पूर्णमिति । तुरिमामवस्थां भदवतीमाह । प्रकर्षस्य गतिर्गमनम् । एवं ब्रुवतोऽयमाशयः । प्रकर्षः प्रकृष्यमाणता सातिशयं रूपमुच्यते । पर्यन्तश्च गर्यर्यादामर्द्धातोस्त प्र ययन (?) परिसमन्तादन्त इति प्रादिसमासेन निःशेषगमनमवोच्यते । ततः स पर्यन्त उच्यते यदनन्तरं प्रकर्ष(कृष्य)माणेन न भवितव्यम् । न तु यदर्थः यथा प्रकर्षवतामुदय इति । एतदेवोपसंहरति तत इति । प्राक्तनी व्यवधानशून्या यदनन्तरं स्फुटतरज्ञानोदयः । सपूर्णावस्थायाः स्फुटत्वसम्पूर्णावस्थायाः स्फुटतराकारग्रहणावस्थाया इति यावत् । सन्निहितस्येति । यथाऽन्धस्याभावितस्य निकटस्यस्य घटघ(प)टाद(दे)रन्यज्ञानं स्फुटतराकारग्राहि प्रत्यक्षं तद्वद् भाव्यमानार्थस्फुटतराकारग्राहि यज्ज्ञानं तद्योगिनः प्रत्यक्षम् ।

उक्तमेव भावनाप्रकर्षार्थं तत्पर्यन्तार्थं तज्ज्ञानं चोपसंहारव्याजेन सुखप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्दर्शयति तदिति । तत्तस्मात् । इहेति योगिप्रत्यक्षलक्षणप्रतीतिकाले । अवस्था भावनाज्ञान

---

[1] त्व प्रक० E

[2] जातं ज्ञानं भाव्य० C D

[3] भाव्यमानस्य स० A B P H E

वस्तु पश्यति सा प्रकर्षपर्यन्तावस्था । करतलामलकवद् भाव्यमानस्यार्थस्य यद् दर्शनं तद् योगिनः प्रत्यक्षम् । तद्धि स्फुटाभम् ।

स्फुटाभत्वादेव च निर्विकल्पकम् । विकल्पविज्ञानं हि संकेतकालदृष्टत्वेन वस्तु गृह्णच्छब्दसंसर्गयोग्यं गृह्णीयात् । संकेतकालदृष्टत्वं च संकेतकालोत्पन्नज्ञानविषयत्वम् । यथा च पूर्वोत्पन्नं विनष्टं ज्ञानं संप्रत्यसत्, तद्वत् पूर्वविनष्टज्ञानविषयत्वमपि संप्रति नास्ति वस्तुनः । तदसद्रूपं वस्तुनो गृह्णद् असंनिहि[1]तार्थग्राहित्वाद् अस्फुटाभम्[2] विकल्पकम् । ततः स्फुटाभत्वान्निर्विकल्पकम् ।

स्येति प्रकरणात् । अभ्रकेणातिस्वच्छतया पात्र(सर्व)तो द्विधाकर्तुमशक्येनेति प्रस्तावाद् व्यवहितमावृतं तदिव । करस्वरूपं करतलं संनिहितस्यैवत्यनेन यत्पूर्वमुक्तं [30a] तस्यायमुपसंहारः ।

अस्तु तथाविधं योगिज्ञानम्, तत्पुनः कथं प्रत्यक्षमित्याशङ्कामपाकर्तुं प्रत्यक्षलक्षणं योगमस्य दर्शयन्नाह तद्धीति । हिर्यस्मात् ।

स्फुटाभं भवतु निर्विकल्पकं तु कथं यन प्रत्यक्षं स्यादित्याह—स्फुटाभत्वादेवेति । चो निर्विकल्पकमित्यतः परः स्फुटाभत्वापेक्षैकविषयत्वं निर्विकल्पकत्वस्य समुच्चिनोति । अयमस्याशयः—शब्दाकारसंसर्गो हि स्फुटाभत्वविरोधीति यद्यसावभविष्यत तदा स्फुटाभमेव नाभविष्यदिति । अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासमेव स्फुटाभं भविष्यति कोऽन्योऽविरोध इत्याशङ्क्य विकल्पैरथाविना विरोधमेव दर्शयितुमुपक्रमते । हिर्यस्मात् । वस्त्विति दृश्यमानं यथा चैतत्तथा पूर्वमेव विवेचितं गृह्णीयाद् ग्रहीतुमर्हति । संकेतकालदृष्टत्वेन च वस्तुग्राहित्वेऽसंनिहितविषयं स्यादिति दर्शयितुमाह—सङ्केतेत्यादि । चो हेतौ । भवतु सङ्केतकालदृष्टत्वस्य तथात्वम्, किमत इत्याह—यथा चेति । चो वक्तव्यमेतदित्यस्यार्थे ।

भवत्वेवं तथापि वाचकाकारसंसर्गिणोऽपि कथं न स्फुटाभत्वमित्याह—तदिति । यत एव ततस्तस्मात् । विकल्पयतीति विकल्पकं विज्ञानम् । अस्फुटाभं तु कुतस्त्वित्याह—असंनिहितार्थग्राहित्वादिति । संनिहिततया हि भासमानो विशदो भवेत् । पूर्ववृत्तदर्शनविषयतया च भूतपूर्वो भावो गृह्यमाणो न संनिहितरूपो भासते । तेनाविशदाभो विकल्पः । तेन शब्दाकारसंसर्गो विकल्पस्य विशदाभत्वविरोधीत्यस्याभिप्रायः । असंनिहितविषयत्वमेव तस्य कुतोऽवसीयत इत्याह—असद्रूपमिति । यत्पूर्वदृष्टत्वं सम्प्रत्यसद्, असद्रूपं वस्तुनो गृह्यमाणस्य गृह्णदिति हेतौ शतृविधानादसद्रूपग्रहणादित्यर्थः ।

स्फुटाभत्वादेवेति यदवोचत्, तदेवोपसंहरति तत इति । यतो विकल्पस्य स्पष्टाभत्वं न युज्यते, अनन्तरोक्तेन क्रमेण ततस्तस्मात्स्फुटाभत्वाद् विशदाभत्वान्निर्विकल्पकं योगिज्ञानमिति प्रकरणात् । *प्रयोगः—यत्सङ्केतकालदृष्टतया वस्तुसंस्पर्शि ज्ञानं न तत्स्फुटाभम् । यथा चिर*

---

[1] ०हितग्राहि० B C [2] ०ग्राहित्वादस्फुटाभं सविकल्पकम् C अस्फुटाभम् । अस्फुटाभत्वात् सविकल्पक—A P अस्फुटाभम् । अस्फुटाभत्वादेव च सवि० D B H E N

प्रमाणशुद्धार्थग्राहित्वाच्च सवादकम् । अत प्रत्यक्षम् । इतरप्रत्यक्षवत् ।

योग [1]समाधि । स यस्यास्ति[2] स योगी । तस्य ज्ञान प्रत्यक्षम् । इतिशब्दः परिसमाप्ति[3]वचन । इयदेव प्रत्यक्षमिति ॥

तदेव प्रत्यक्षस्य कल्पनापोढत्वाभ्रान्तत्वयुक्तस्य प्रकारभेद प्रतिपाद्य विषयविप्रतिपत्ति निराकर्तुमाह—

तस्य विषयः स्वलक्षणम् ॥१२॥

तस्येत्यादि । तस्य चतु[4]र्विधस्य प्रत्यक्षस्य विषयो बोद्धव्य[5] स्वलक्षणम् । स्वम् असाधारण लक्षण तत्त्व[6] स्वलक्षणम् । वस्तुनो ह्यसाधारणं च तत्त्वमस्ति सामान्य च । [7]तत्र यदसाधारण तत् प्रत्यक्षस्य[8] ग्राह्यम् ।

दृष्टनष्टवस्तुविकल्प । सङ्केतकालदृष्टतया च दृश्यमानवस्तुमस्पर्शी विकल्प । स्फुटाभासत्व नाम सनिहितरूपभासनम । असनिहितरूपभासनेन च वस्तुन पूर्वदृष्टत्वग्रहण व्याप्तम् । *न हि पूर्वज्ञानविषयत्व पूर्वस्मिन ज्ञान निवृत्त वस्तुनोऽस्ति ।* तदुत्तरकालभाविना ज्ञानन पूर्वज्ञानविषयत्वमसनिहितमव वस्तुन स्पृश्यत । पूर्वज्ञानविषयत्वग्रहणमव च सङ्केतकालदृष्टशब्दविशिष्टत्वग्रहणम । तदिद विरुद्ध(द्ध)व्याप्तोपलब्धर्भवतु निर्विकल्पकम् ।

असत्यभ्रान्तत्वे तु कथ प्रत्यक्षमित्याह—प्रमाणेति । प्रमाणाधिगतोऽर्थं प्रमाणशुद्ध उच्यते । सत्यचतुष्टय चैवमात्मकम । तदेव शुद्धत्वेन विवक्षितम् । च [30b] सवादकमित्यत परो निर्विकल्पत्वेन सह सवादकत्वेन सवादकत्व समुच्चिनोति तत्रस्य ए[व] वा पूर्वहेत्वपेक्षया हेत्वन्तरसमुच्चयार्थं । अतोऽस्मान्निर्विकल्पकत्वादभ्रान्तत्वाच्च ।

योगिशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—योग इति । समाधिश्चित्तैकाग्रता । इह धर्मोत्तरेण लोकप्रसिद्धिराश्रिता । विनिश्चयटीकाया तु शास्त्रस्थितिस्तेनाविरोध । यद्वा समाधिग्रहणस्योपलक्षणत्वात् प्रज्ञा च विवेककरणशक्तिर्द्रष्टव्या । स यस्यास्ति स नित्यसमाहितो विवेककरणतत्परश्च योगी । परिसमाप्तेराकार दर्शयति—इयदिति । इयदेव चतु सख्यावच्छिन्नमेव ॥

तदेवमित्याद्याहेयेनदन्त सुबोधम् । विषयो बोद्धव्य । क इत्याकाङ्क्षायामाह—स्वलक्षणमिति । स्वशब्दस्य लक्षणशब्दस्य चार्थमाचक्षाणो विग्रहमुपलक्षयति—स्वमित्यादिना । स्वमात्मीयमुच्यते । यस्य यत् स्व तत् तस्यैव नान्यस्यति लक्षणया स्वशब्दनासाधारणमुक्तम् । लक्षणशब्देन च तत्त्व स्वरूप विवक्षितम् । स्वशब्दलक्षणशब्दयोरर्थमभिधाय तयो समस्त पदमाह—स्वलक्षणमिति । अनेन स्वमसाधारण च तल्लक्षण स्वरूप चेति कर्मधारयो दर्शित ।

---

[1] शुभचित्तैकाग्र्यम्—टि० [2] यस्यास्तीति स C

[3] परिसमाप्त्यर्थं A P H L N

[4] तस्य प्रत्यक्षस्य C तस्य चतुर्विधस्य॰ A P H E N

[5] पर्यायवाच्य इत्यर्थं —टि० [6] अर्थक्रियाकारित्वम्—टि०

[7] 'तत्र नास्ति—A B D P H E [8] प्रत्यक्षग्राह्यम् A B P H E.

द्विविधो हि विषय [1] प्रमाणस्य—ग्राह्यश्च यदाकारमुत्पद्यते, प्रापणीयश्च यमध्यवस्यति अन्यो हि ग्राह्योऽन्यश्चाध्यवसेय । प्रत्यक्षस्य हि क्षण एको ग्राह्यः । अध्यवसेयस्तु प्रत्यक्ष बलोत्पन्नेन निश्चयेन संतान एव । सन्तान एव च प्रत्यक्षस्य प्रापणीयः । क्षणस्य प्रापयितुमशक्यत्वात् ।

तथाऽनुमानमपि [2]स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन[3] प्रवृत्तेरनर्थग्राहि[4] ।

ननु सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् । अत्र च सर्वस्यैव स्वरूपस्यासाधारणत्वात् सम्भव एव, न व्यभिचार इति किं स्वशब्देन ? एवं तु वक्तव्यम्—वस्तुरूप तस्य विषय इत्याशङ्क्याह—वस्तुन इति । हिर्यस्मात् । चो वक्ष्यमाणापेक्ष्य (क्ष) समुच्चये । सामान्यं साधारण रूपं सवृतिज्ञानघटितम् । च पूर्वापेक्ष समुच्चये । सति चैव द्वैरूप्ये कि पूर्वं रूपम्, अथ पर प्रत्यक्षस्य विषय इति सन्देहे— यदसाधारण तत्प्रत्यक्षस्य ग्राह्यमुच्यत इति शेष । ग्राह्यमिति ब्रुवन् विषयशब्देनाचार्यस्य ग्राह्यो विषयोऽभिप्रेत इति दर्शयति ।

स्यादेतत्—प्रवृत्तिविषय एव प्रमाणस्य विषयस्तत प्रवृत्तिविषयस्तस्य विषय इति वक्तव्यम् । तत्किं ग्राह्यमित्युच्यत इत्याह—द्विविध इति । अनेन भेद प्रतिज्ञात । हिर्यस्मात् द्विप्रकारो विषय. प्रमाणस्येति जातिविवक्षयैकवचनम् । एको ग्राह्योऽन्य प्रापणीय । भेदमुपपादयति—यदाकार यत्प्रतिभास ज्ञानमुत्पद्यते । सोऽपि द्विविध —परमार्थ आरोपितश्च । द्वयोरपि स्वज्ञाने प्रकाशनमस्त्येवेति द्रष्टव्यम् । प्रापणीयो यमध्यवस्यति । ततो ज्ञानाद् यत्र प्रवर्तत इति यावत् । चकारौ पूर्वापरापेक्षया समुच्चयार्थौ ।

ननु ग्राह्याध्यवसेयशब्दयोरेव भेदो नत्वर्थस्य । यतो यदेव प्रकाशते तदेवाध्यवसीयते, तत् किमेवमुच्यत इत्याह—अन्यो हीति । हिर्यस्मादर्थे । चोऽवधारणे । कस्य कीदृशो ग्राह्य इतरो वेत्याह—प्रत्यक्षस्येति । हिरवधारणे एक इत्यस्मात्परो द्रष्टव्य । कारतम्र्येवसेय अध्यवसेय इति [31a] । तुर्ग्राह्यादध्यवसेय भिनत्ति । अथ किं प्रत्यक्षमवसायात्मकं येन तस्यासाववसेय इत्याह—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो निश्चयस्य प्रत्यक्षगृहीत एव प्रवृत्ततयाऽनतिशयाधानेन यत् तेनाध्यवसित तत्प्रत्यक्षेणैवावमितमिति भाव ।

ननु ग्राह्यादन्यः प्रापणीयो विषय प्रत्यक्षस्योक्त । इदानी पुनरवसेय । तदय तृतीयो विषय प्राप्त इत्याह—सन्तान एवेति । चो यस्मादर्थे । उपादानोपादेयभावेन व्यवस्थित क्षणप्रबन्ध एकत्वेनाधिमुक्त सन्तान । ग्राह्य एव कस्मान्न तेन प्राप्यत इत्याह—लक्षणस्येति (इत्याह—क्षणस्येति) । यदाकार प्रत्यक्षमुत्पद्यते तस्य क्षणस्येति प्रस्तावात् । एवञ्च विवृण्वतोऽस्य प्रमाणस्येत्यत्र प्रत्यक्षाभिप्रायेण प्रमाणशब्द इन्द्रियजप्रत्यक्षविवक्षया द्रष्टव्य । स्वसंवेदनादीनां विषयद्वैविध्यासम्भवादिति ।

अथ भवत्वेकं प्रत्यक्षं विषयद्वैविध्यवद्, अनुमानं तु कथं तथाविधम् ? प्रमाणस्येति च

---

[1] हि प्रमाणस्य विषय. A. P. H N

[2] *सामान्ये—टि०*

[3] *ऽनर्थेऽनर्थाध्य०* A. P. H.

[4] *सामान्यग्राहि—टि०*

स पुनरारोपितोऽर्थो गृह्यमाणः स्वलक्षणत्वेनावसीयते[१] यतः,[२] ततः स्वलक्षणमवसितं[३] प्रवृत्तिविषयोऽनुमानस्य[४] । अनर्थस्तु ग्राह्य । तदत्र प्रमाणस्य ग्राह्यं विषयं दर्शयता प्रत्यक्षस्य स्वलक्षण विषय उक्तः ।

ब्रुवता तदपि विषयद्वैविध्यवदभ्युपगतमेव इत्याशङ्क्याह—तथेति । येन प्रतिभासाध्यवसायलक्षणेन प्रकारेण प्रत्यक्षमन्यग्राह्यान्याध्यवसायि तथा तेन प्रकारेणेति तथाशब्दार्थं । न केवल प्रत्यक्षमन्यद् गृह्णाति, अन्यदध्यवस्यति, किन्त्वनुमानमप्यन्यग्राह्यान्याध्यवसायीत्यपिशब्देनाह । इहैवच्छेद. कर्त्तव्योऽन्यथा व्याख्यानमसमञ्जस स्यात् । कि गृह्णातीत्याह—अनर्थग्राहीति । अनुमानमिति प्रकृतत्वात् । कथमुपपद्यत इत्याशङ्कयोपपत्तिमाह—स्वप्रतिभास इति । स्वस्य प्रतिभास इव प्रतिभास । शक्तिद्वययोगात्तथारोप्यमाण रूपम् । तस्मिन्ननर्थेऽबाह्यरूप्ये (रूपे) ऽर्थाध्यवसायेन बाह्याध्यवसायेन तद्भेदानवभासनात्मकाभेदाध्यवसानलक्षणेन प्रवृत्तेः प्रवर्त्तनात् ।

अथानर्थे स्वप्रतिभासेऽर्थाध्यवसायेनानुमानविकल्पोऽन्यो वा प्रवर्त्तक इति किमुक्त भवति ? स्वप्रतिभासस्यारोप्यमाणस्य चार्थस्यावसीयमानस्य विवेक न प्रतिपद्यत इत्युक्त भवति । न हि तेनैव विवेकप्रतिपत्ति, तेन स्वप्रतिभासस्य तथात्वेनाविकल्पनात् । अत्र चानुभव प्रमाणम् । बाह्यवह्न्यादावप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गश्च । नापि विकल्पान्तरेण । तस्यापि तथा प्रवृत्ततया पूर्वविकल्पप्रतिभासासस्पर्शादित्यलमिह विस्तरेण । यद्येव कोऽस्याध्यवसीयमान प्रापणीयो विषय इत्याह—स इति । पुनरिति सर्वतो विशिनष्टि । आरोपित इति स्वरूपानुवाद । अर्थ इति अर्थ इवार्थो गृह्यमाण प्रतीयमानस्तस्मिन् ज्ञाने प्रकाशमान इति यावत् । अनेन स्वलक्षणमध्यवस्यतीदमिति प्रकाशितम् । तदनेनानुमानस्य ग्राह्याध्यवसेयौ भेदेन सामर्थ्यादभिधाय सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावेव कण्ठोक्तौ करोति—तत इति । यतः स्वलक्षणत्वेन तस्यावसायस्तत [31b] स्वलक्षणमवसित प्रवृत्तिविषयोऽनुमानस्य । स्वलक्षणमवसितमित्येतदप्यभिमानादभिधीयते । न पुन स्वलक्षणमवसायस्य गोचर । तद्विषयत्वे तस्य निरंशत्वात् क्षणिकत्वादेरप्यवसितावनुमानानवतारप्रसङ्गात् । एतच्च किञ्चिदिहैवोपरिष्टात्स्पष्टयिष्याम । परार्थानुमाने तु यथाऽवसर विस्तरेण निर्णेष्याम ।

प्रवृत्तिविषयस्यैव प्रापणीयत्वात् प्रापणीय एव प्रवृत्तिविषयशब्देनोक्त । तु प्रापणीयाद् विषयाद् ग्राह्य भेदवन्त दर्शयति । तस्मिन् ज्ञाने प्रकाशमाने प्रकाशनादनर्थो ग्राह्य उक्त ।

स्यादेतत्—यद्यवसित स्वलक्षण प्रवृत्तिविषयोऽनुमानस्य तदा कथमेष धर्मोत्तरो विनिश्चयटीकायामवादीत् "अवसितश्चाकारो विकल्पाना ग्राह्य" इति । एव हि स्वलक्षणमेव ग्राह्य समर्पित स्यान्नानर्थ इति । ततो व्यक्तो व्याघात । परमार्थदृष्ट्या तत्र तथाभिधानान्न दोष । तथाहि परमार्थतो विकल्पानामारोपितमेव रूपमवमेय ग्राह्यम्, तथापि व्यवहर्त्तार आरोपितमेव रूपमवृक्षव्यावृत्तमवस्यन्तो बाह्यस्यापि तथात्वाद् बाह्य वृक्षमवस्याम इत्यभिमन्यन्ते, तयोर्विवे-

---

[१] नाप्यवसी० C. D. N [२] सीयते ततस्य स्व० D

[३] मध्यवसितम् A B D. P. H. E. N.

[४] ०षयोऽप्यनुमा० C. D.

काप्रतिपत्ते । तदनुरोधात्स्वलक्षणमवसितमित्युच्यते । तस्यैव त्वारोपितस्य परमार्थतोऽनुमेयस्य प्रतिभासमान केवलमाकारमाश्रित्य ग्राह्यत्वमुच्यते । ततस्तत्र वास्तवावसितरूपाभिप्रायेण तथाभिधानात् को विरोध ?

तदत्रेत्यादिनोपसहरति । यस्मात्प्रमाणस्य द्विविधो विषयो ग्राह्याध्यवसायभेदेन तत् तस्मात् । अत्र विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणकाले ग्राह्यं विषयं दर्शयतेति ब्रुवन् विषयशब्देनाचार्यस्य ग्राह्यो विषयोऽभिप्रेत इति स्फुटयति ।

स्यादेतत्—न वै ग्राह्यविषयापेक्ष प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । यत एक क्षणस्तस्य ग्राह्य. । न च तत्प्रापण सम्भवति । नाप्यनुमानस्य ग्राह्यापेक्ष प्रामाण्यम् । अनर्थो हि तस्य ग्राह्य । न च तत्प्राप्ति सम्भविनी । न च येन यस्याप्रापण तस्य तत्र प्रामाण्यमभ्युपेयते, अतिप्रसङ्गापत्ते । अथैकनीलक्षणाकारतयोत्पत्तिरेव प्रत्यक्षस्य तत्प्रापणम्, अनुमानस्यापि वह्न्याद्यध्यवसायितया तथोत्पत्तिरेव तत्प्रापणमुच्यते । तर्हि न किञ्चिदवशेषित स्यात् । कस्य नाम ज्ञानस्य सविकल्पस्य निर्विकल्पकस्य वा तत्तदाकारतयोत्पत्तिर्नास्ति येन तस्य प्रामाण्यं न स्यात् । तस्मान्न द्विविधो विषय प्रमाणस्याभिधानीयोऽपि त्वेक एव प्रवृत्तिविषयाख्यो विषय स्थापनीय इति ।

अत्र च समाधीयते । ज्ञानाना तावद् ग्राह्याध्यवसा(से)यभेदेन द्विविधो विषयोऽवश्यमर्पितव्योऽनुभवसिद्धत्वात् । तत्र प्रामाण्य प्रवृत्तिविषयापेक्ष व्यवस्थाप्यते । ज्ञानत्व तूभयापेक्षमेव । अज्ञानस्य च प्रामाण्यासम्भवेन ज्ञानान्तर्भूत प्रमाण विषयद्वैविध्यवदेव भवति । केवल न ग्राह्यापे[32a]क्ष प्रामाण्यमपि तु प्रवृत्तिविषयापेक्षमिति प्रतिपाद्यते । ग्राह्यापेक्षया तु प्रमाणस्येति वचन स्वरूपानुवादकम् । यद्वा प्रमाणशब्देन ज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । यथाऽस्य विनिश्चयटीकाया स्वार्थानुमानव्याख्यानावसरे व्यक्तमाह—"द्विविधो ज्ञानाना विषयो ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्चेत्यादि ।" ततो न किञ्चिदवद्यम् ।

अथापि स्यात् । यदि ग्राह्यो विषयो न कदाचिदपि प्रत्यक्षस्य प्रापणीयस्तर्हि तेन दर्शितेन किम्प्रयोजन येनोच्यते तदत्र ग्राह्यं विषय दर्शयता प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणं विषय उक्त इति । नैष दोष । एवमेवास्य प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनात् । यदि हि प्रत्यक्ष क्षणमेक प्रकृति तत्रानीलव्यावृत्तिनिश्चयोपजने सन्तान निश्चाययत् प्रवृत्तिविषय प्रदर्शयेत् तत्सन्तानभाविनाञ्च ज्ञानानामप्रामाण्यमापादयेत्, न ॥ किञ्चिद्गृह्णत् । तथा हि सन्तानोल्लेखेन निश्चयाभावेऽप्यनीलव्यावृत्तिस्तावदनागतसर्वक्षणसाधारणी प्रत्यक्षेण गृहीतनिश्चिता । तन्निश्चय एव सर्वनीलव्यावृत्तोपादानोपादेयभावस्थितनीलक्षणनिश्चय, तदभिन्नयोगक्षेमत्वादुत्तरप्रबन्धस्य । तथानिश्चय एव च सन्ताने निश्चय उच्यते । अत एव च तदाद्य ज्ञान तथाऽनुष्ठान तत्सन्तानभावीनि पराञ्चि ज्ञानान्यनीलव्यावृत्त रूपं गृहीतमेव गृह्णन्त्यनीलव्यावृत्तिनिश्चयं च कृतमेव कुर्वन्त्यनतिशयाधायीनि प्रचुराण्यपि प्रामाण्यात्प्रच्यावयत् प्रामाण्यमात्मसात्करोतीति न्याय्यं ग्राह्यप्रदर्शनमिति सर्वमवदातम् ॥

इहाचार्यस्य—स्वमसाधारणं सन्तानान्तरसाधारण यच्च भवति, यदर्थक्रियाक्षममेव सर्वतो व्यावृत्त तत्त्व तदेव स्वलक्षणम्, न चैतद्विपरीतमनुमानविषयोऽपीत्यभिप्रेतम् । स्वमसाधारणं

कः पुनरसौ विषयो ज्ञानस्य यः स्वलक्षणं प्रतिपत्तव्य इत्याह—

यस्यार्थस्य संनिधानासंनिधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदस्तत् स्वलक्षणम् ॥१३॥

यस्यार्थस्येत्यादि । अर्थशब्दो विषयपर्यायः । यस्य ज्ञानविषयस्य । संनिधानं निकटदेशावस्थानम् । असंनिधानं दूरदेशावस्थानम् । तस्मात् संनिधानादसंनिधानाच्च ज्ञानप्रतिभासस्य ग्राह्याकारस्य भेदः स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्याम् । यो हि ज्ञान[1]विषयः संनिहितः सन्[2] स्फुटाभासं ज्ञानस्य करोति, असंनिहितस्तु योग्यदेशस्थ[3] एवास्फुटं करोति, तत् स्वलक्षणम् । सर्वाण्येव हि वस्तूनि दूरादस्फुटानि दृश्यन्ते, समीपे स्फुटानि । तान्येव[4] स्वलक्षणानि ॥

लक्षणं तत्त्वं स्वलक्षणमिति विवृण्वता च धर्मोत्तरेण तदेव दर्शितम् । केवलं न व्यक्तीकृतमतस्तस्य विषयः स्वलक्षणमिति शब्दमात्रश्राविणोऽविदिताचार्याभिप्रायस्याविभावितधर्मोत्तरविवरणार्थस्य यदसाधारणं पररूपेणामिश्रं रूपं स्वलक्षणं तदाऽग्नित्वमपि गोत्वादिसामान्येनामिश्रं स्वलक्षणं प्रसज्येतेति व्याप्तिं मन्यमानस्यायं कः पुनरित्यादिप्रश्नः । क इत्यनेन सामान्याकारेण विषयं पृच्छति । पुनरित्यनेन विशेषाकारेण । स्वलक्षणशब्दस्यासति बहुव्रीहावजहल्लिङ्गत्वात् स्वलक्षणमिति ।

चोदकेन विषयं सम्पृष्ट आचार्यः कस्मादर्थमुत्तरीकरोतीत्याशङ्क्याह—अर्थेति । ज्ञानस्य प्रत्यासन्नत्वाज्ज्ञानविषयो लब्ध इत्यभिप्रेत्य यस्य ज्ञानविषयस्येति विवृणोति । संनिधानासंनिधानशब्दौ निकटदूरावस्थानार्थौ व्याचक्षाणो यदन्यैराख्यातं—"असंनिधानं योग्यदेशे सर्वथा वस्तुनोऽभाव" इति तदपाकरोति । अयमस्याभिप्रायो यत्र वस्तु नास्ति तत्र ज्ञानमेव न जायते । न तु तत्प्रतिभासस्य भेदो नानात्वमस्तीति । तस्मादित्यादिना सं[32b]निधानासंनिधानाभ्यामिति पञ्चमीद्विवचनान्तमेतदिति दर्शयति । स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यामिति अर्थक्रियासामर्थ्यानुगताभ्यामिति द्रष्टव्यम् । [5]इत्थंभूतलक्षणा चेयं तृतीया ।

पदार्थं व्याख्याय समुदायार्थं व्याचष्टे । द्वयी चेयं शैली व्याख्यातॄणाम् । क्वचित्समुदायार्थं व्याख्याय पश्चात्पदार्थम् विवृण्वते । क्वचित्पदार्थं विवृत्य पश्चात्समुदायार्थं व्याचक्षत इति । हिरवधारणे । योग्यदेशस्थ एवेत्यनेन दूरदेशस्य निरस्यति । दूरस्थो हि ज्ञानमेव न जनयति किमङ्ग पुनर्भिन्द्यादित्यभिप्रायः ।

स्वलक्षणलक्षणस्याव्यापित्वासम्भवित्वशङ्कामपाकुर्वन्नाह—सर्वाणीति । सर्वशब्दो व्याप्तिप्रदर्शनार्थः । अनेनाव्यापित्वं निराकृतम् । हिर्यस्मादर्थे । दृश्यन्ते प्रतीयन्ते । अनेनासम्भवित्वं निरस्तम् । अतिव्यापित्वमपहस्तयन्नाह—तान्येवेति । यान्यमूनि प्रत्यक्षविषयस्तान्येव । नानुमानविषयोऽपीति प्रकरणात् । दूरादस्फुटानि दृश्यन्त इति वदतश्चायमाशयः—दूरे हि वस्तु गृह्यमाणं प्रचुररजोनीहारादिसंसृष्टं गृह्यते । ततोऽस्पष्टं गृह्यते । न हि

---

[1] ज्ञानस्य विषय A. P H E. N.
[2] स स्फुटा० B. C. D.
[3] देशावस्थित A B C. P H E N
[4] तान्येव हि स्व० C
[5] पाणिनि २.३.२१

कस्मात् पुनः प्रत्यक्षविषय एव स्वलक्षणम् ? तथा हि विकल्पविषयोऽपि वह्निर्दृश्यात्मक[1] एवावसीयत इत्याह—

तदेव परमार्थसत् ॥ १४ ॥

तदेव परमार्थसदिति । [2]परमोऽर्थोऽकृत्रिममनारोपित रूपम् । तेनास्तीति परमार्थसत् । य एवार्थ सन्निधानासन्निधानाभ्या स्फुटमस्फुट च प्रतिभास करोति परमार्थसन् स एव । स[3] च प्रत्यक्षस्य[4] विषयो यत, तस्मात् तदेव स्वलक्षणम् ॥

न गृह्यत एव । तयागृहीतस्यापि वृक्षस्य च्छायाद्यर्थक्रियाकारित्वात् । न चाधिकग्रहण भ्रम इति ।

इद पुनरत्र निरूप्यते । यदि य एवार्थ सन्निधानादसन्निधानाच्च ज्ञानप्रतिभास स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्या भिनत्ति स एव स्वलक्षण तर्हि स्पर्शरसौ स्वलक्षणे न स्याताम् । तौ खलु असन्निहितौ ज्ञानमेव न जनयत । कि पुनर्ज्ञानप्रतिभास स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्या भेत्स्यत ? किञ्चैतस्मिन् स्वलक्षणलक्षणे विज्ञानमस्वलक्षण स्यात् । तस्याऽस्ता तावदसन्निहितस्यास्फुटज्ञानजनकत्व सन्निहितस्यापि स्फुटज्ञानजनकत्व नास्ति । न च तस्य दूरान्तिकवर्तित्वमस्त्यदेशत्वात् । तदीदृशी महतीमव्यापितामनालोच्येदृश स्वलक्षण प्रणयन्नाचार्य, धर्मोत्तरोऽप्येव प्रसभ व्याचक्षाण कथ न प्रमाद्यतीति ? न । अभिप्रायापरिज्ञानात् । यदि हीद लक्षण यथाश्रुति व्यवतिष्ठेत, स्यादेवैतत् । केवल सन्निधानासन्निधानाभ्या ज्ञानप्रतिभासभेदकत्वेन यदेकार्थसमवेतमसाधारण्य व्यक्त्यन्तराननुयायित्व तदुपलक्षितम् । यतो हेतुबिन्दु "तत्र तदाद्यमसाधारणविषयमिति" [पृ० ५३] । अत एव—"असाधारणविषय स्वलक्षणविषयमिति' [हेतु० टी० पृ० २५] भट्टार्चटो व्याचष्टे । अतएवानुमानस्यैतद्विपर्ययेण साधारण रूप विषयो दर्शयिष्यते । तेन नाव्याप्तिर्न भाव्यो लक्षणदोष । तस्य विषय स्वलक्षणमित्यभिहितेऽपि स्वलक्षणशब्दस्यान्यथापि निर्वचनसम्भवात्, नायमभिमतोऽर्थो ज्ञायेत प्रतिपत्तृभिरिति तदभिमतार्थ इत्यमुपलक्षित इति च द्रष्टव्यम ॥

तस्य विषय स्वलक्षणमित्यत्र यदि तस्यैव विषय स्वलक्षणमित्यवधार्यते तदा यत एवकारकरण ततोऽन्यत्रावधारणमिति स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षे नियमात् प्रत्यक्षमन्यविषयमपि स्यात् । अथ स्वलक्षणमेवेत्यवधार्यते । तदाऽपि प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणे नियतत्वाद् [33a] अनियत स्वलक्षणमनुमानस्यापि विषय स्यादित्युभयावधारण कार्यम् । तस्यैव विषय स्वलक्षणमेवेति । एतदसहमान पूर्वपक्षवाद्याह—कस्मादिति । कस्मादिति सामान्येन कारण पृच्छति । पुनरिति विशेषत । यद्वा यस्यार्थस्येत्यत्र तत्स्वलक्षणमिति । तदेव प्रत्यक्षविषय स्वलक्षण नानुमानविषय इत्यभिप्रेतम् तदसहमान एवमाह । कस्मात्प्रत्यक्षविषय एवेति ब्रुवतोऽनुमानस्यापि विषय कि न स्वलक्षणमित्यभिप्राय । स एव कि न तथेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षवाद्येवोपपत्ति-

---

[1] ०क इवाव D [2] परमार्थोऽकृ० A B C P H E N
[3] स एव च B H. E. N [4] प्रत्यक्षविषयो A B C. D. P H E N

कस्मात् पुनस्तदेव परमार्थसदित्याह—

अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वाद्वस्तुनः ॥१५॥

अर्थ्यत इत्यर्थः। हेय उपादेयश्च। हेयो हि हातुमिष्यते उपादेयश्चोपादातुम्। अर्थस्य प्रयोजनस्य क्रिया निष्पत्तिः। तस्यां सामर्थ्यं शक्ति। तदेव लक्षणं रूपं यस्य वस्तुन'

माह—यथा हीति। विकल्पशब्द. प्रमाणविषयचिन्तनादनुमानविकल्पो द्रष्टव्य। दृश्यात्मक एव स्वलक्षणात्मक एव।

ननु 'यस्यार्थस्य सन्निधानासन्निधानाभ्या ज्ञानप्रतिभासभेदस्तत्स्वलक्षणम्' इत्युक्ते कुतोऽस्य प्रश्नस्यावकाश ? न हि विकल्पविषयस्य सन्निधानासन्निधानाच्च ज्ञानप्रतिभासभेदोऽस्ति यतोऽस्योत्थान स्यात्। सत्यम्। केवलमयमस्याशय—यदेतद् भवद्भिर्लक्षण स्वलक्षणस्य प्रतीत तदस्य लक्षणमेव न भवति किन्तु यदेव दृश्यतयाऽध्यवसीयते तदेव स्व[लक्षण]मितीद तस्य लक्षणम्। सति चैवमनुमानविकल्पविषयस्यापि तथात्वमनिवारितमेवेति सूत्थान प्रश्न। एतत्प्रश्नविसर्जनमाचार्यो दर्शयन्नाह—तदेवेति।

अथ स्यात् यदि[1] ·········त्युच्यमान शोभेत यावतेदमेव न सिद्ध तत्कुतोऽय प्रश्नविसर्जनप्रकार इति ? उच्यते। स्वलक्षणमिति स्वमसाधारण पारमार्थिक स्वभाव उच्यते। स एव च पारमार्थिक स्वभाव उच्यते, य एवार्थक्रियाक्षम। स एव च परमार्थसन्निति युक्तमिदमुत्तर तदेवेति। परमोऽर्थ इति दर्शयन् कर्मधारय दर्शयति। अकृत्रिममित्यादि परमशब्दस्य व्याख्यानम्। तेनास्तीति सदित्यस्यार्थकथनम्। तेन रूपेण सद् विद्यमानमिति विग्रह। शत्रन्तश्चायमसि। "कर्तृकरणे कृता बहुलम्"[पाणिनि २ १ ३२]इति च समास। परमार्थसदित्यस्यार्थमाख्याय तदेवेत्येतद् विवृणोति य एवेति। प्रतिभास ज्ञानस्येति प्रकरणात्। अर्थक्रियासमर्थोऽर्थ.। स्वलक्षण चैवमात्मकमित्यभिप्रायेण य एवार्थ. स एवेत्याह। अस्तु तादृश परमार्थसन्। स तु न तस्य विषयोऽन्यस्यापि वा विषयो भविष्यति। तथा च विवक्षितार्थासिद्धिरित्याह स चेति। चोऽवधारणे प्रत्यक्षस्येत्यत परो द्रष्टव्य। तदेवेति प्रत्यक्षविषयत्वेन स्थितं वस्त्वेव न त्वनुमानविषयोऽपीति। अनेन कस्मात्पुन प्रत्यक्षविषय एव स्वलक्षणमित्येतत्प्रश्नविसर्जनस्योपसहार. कृतो वेदितव्य॥

इदानी स्वलक्षणस्यैव परमार्थसत्त्वमसहमान आह—कस्मादिति। अयमस्याशय—स एव खलु परमार्थसन्नर्थो य एवार्थत्वेनाध्यवसीयते। अनुमानविषयोऽपि च वह्निस्तथाऽध्यवसीयत इति सोऽपि कस्मान्न परमा[33b]र्थसन्निति।

अत्र—अर्थेत्यादि यदुत्तर तद् अर्थ्यंत इत्यादिना व्याचष्टे। चस्तुल्यबलत्व समुच्चिनोति। हेय कथमर्थ्यत इत्याह—हेय इति। हियंस्मात्। यदि हातुमर्थ्यमानोऽर्थो न तहर्युपादेयोऽर्थ इत्याह—उपादेय इति। चो ह्यपेक्षयोपादेयस्यार्थ्यमानत्व समुच्चिनोति। अर्थस्य प्रयोजनस्य दाहादे। एव च व्याचक्षाण साध्यो दाहादिरेव मुख्यवृत्त्योपादेयो हेयो वा।

---

[1] पङ्क्तिरत्राद्दौ लिखितं न पठ्यते—म०

तद् अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणम् । तस्य भाव, तस्मात् । वस्तुशब्दः परमार्थपर्याय । तदयमर्थ —यस्मादर्थक्रियासमर्थं परमार्थसदुच्यते, सन्निधानासन्निधानाभ्यां च ज्ञानप्रतिभासस्य भेदकोऽर्थोऽर्थक्रियासमर्थ, तस्मात् स एव परमार्थसन् । तत एव हि प्रत्यक्षविषयादर्थक्रिया प्राप्यते न विकल्पविषयात्[१] । अत एव यद्यपि विकल्पविषयो दृश्य इवावसीयते तथापि न[२] स दृश्य एव, [३]ततोऽर्थक्रियाया[४] अभावात्, दृश्याच्च भावात् । अतस्तदेव स्वलक्षण न विकल्पविषय[५] ॥

अन्यत् सामान्यलक्षणम् ॥१६॥

[६]अन्यदित्यादि । एतस्मात् स्वलक्षणाद् यद् अन्यत्—स्वलक्षण यो न भवति ज्ञान विषय—तत्[७] सामान्यलक्षणम्, विकल्पज्ञानेनावसीयमानो ह्यर्थ सन्निधानासन्निधानाभ्या ज्ञानप्रतिभास न भिनत्ति । तथाहि आरोप्यमाणो वह्निरारोपादस्ति । आरोपाच्च दूरस्थो निकटस्थश्च । तस्य समारोपितस्य सन्निधानादसन्निधानाच्च ज्ञानप्रतिभासस्य न भेद स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन वा । तत स्वलक्षणादन्य उच्यते । सामान्येन लक्षण सामान्य लक्षणम् । साधारणं रूपमित्यर्थ ।

समारोप्यमाण हि रूप सकलवह्निसाधारणम् । तत[८] तत् सामान्यलक्षणम् ॥

तमेवोपादातु हातु वा तत्साधनस्योपादान हान वाऽन्यथा न शक्यत इति तत्साधनभूतो वह्न्यादिरुपादेयादिरुपपद्यत इति दर्शयति । तस्यामित्यादि तस्मादित्यन्त सुबोधम् । परमार्थसतस्तत्त्वे प्रतिपाद्ये किमिति वस्तुनस्ताद्रूप्यमाचार्येण दर्शितमित्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—वस्तुशब्द इति । तदयमर्थ इत्यादिर्न विकल्पविषय इत्यन्तो ग्रन्थस्तूक्तार्थोपसंहार । स च सुज्ञान ॥

इह प्रस्तुतस्वलक्षणापेक्षमन्यत्वमाचार्यस्याभिप्रेतम् । स्वलक्षणशब्दस्य चान्यशब्दयो गात्परूपम्या भवितव्यमित्यभिप्रेत्य एतस्मादित्याह । अन्यत्वमभिव्यनक्ति—स्वलक्षण यो न भवतीति । शशविषाणादिव्यवच्छेदार्थमाह—ज्ञानविषय इति । प्रमाणविषयचिन्तायां प्रस्तुतत्वाद् विज्ञानविषय इति लब्धम । असिद्धमस्य ततोऽन्यत्वम्, अस्यापि स्वलक्षणकार्यका रित्वादित्याह—विकल्पेत्यादि । हिर्यस्मादर्थे ।

प्रतिभासाभेदकत्व तस्य कुतोऽवसीयते सर्वदा तस्य सन्निहितरूपत्वादसन्निहितरूपत्वादेव वेत्याह—तथा हीति । आरोप्यमाणस्तथा प्रतीयमान । आरोपात् तथोत्पादलक्षणादध्यवसायाद् अस्ति वह्निरूपेण । आस्तामारोपात् तथाभूतस्तथापि तस्य सन्निधानासन्निधान(ने) कुत इत्याह—आरोपादिति । चो व्यक्तमेतदित्यस्यार्थ । द्वितीयश्चकारो दूरस्थत्वापेक्षया निकटस्थत्वस्यैकविषयत्व समुच्चिनोति ।

तस्येत्याद्युच्यत इत्यन्त स्पष्टार्थम् ।

---

[१] सामान्यात्—टि०
[२] न दृश्य A B P H E N
[३] विकल्पविषयात्—टि०
[४] ०क्रियाभावात्—A B P H E N
[५] विषयम् A B P H E N
[६] नास्ति A P H E N
[७] तस्मात् सामा० B
[८] ततस्तस्मात सामा० E

तच्चानुमानस्य ग्राह्यं दर्शयितुमाह—

सोऽनुमानस्य विषयः ॥१७॥

सोऽनुमानस्य विषयो ग्राह्यरूप[1]। सर्वनाम्नोऽभिधेयवल्लिङ्गपरिग्रहः।

सामान्यलक्षणमनुमानस्य विषय व्याख्यातुकामेनाथ स्वलक्षणस्वरूपाख्यानग्रन्थ आवर्तनीयः स्यात्। ततो लाघवार्थं प्रत्यक्षपरिच्छेद एवानुमानविषय उक्त ॥

सामान्यशब्देन लक्षणशब्दस्य विग्रहमाह—सामान्येनेति। सामान्येन, [न] विशेषेण सतानान्तरसाधारण स्वरूपम्। साधन कृतेति समास। तस्य पदस्यार्थं स्पष्टयति—साधारणमिति।

विकल्पविषयस्याप्यसाधारणत्वादसिद्ध व्यक्त्यन्तरसाधारणत्वमित्याह—समारोप्यमाणमिति। हिर्यस्मात्। समारोप्यमाण विकल्पेन तथा प्रतीयमानम्। सकलश्चासौ तार्णपार्णादिभेदभिन्नो वह्निश्चेति तथा। तत्साधारण तथाविधलिङ्गबलेनानग्निव्यावृत्तवस्तुमात्रप्रतिभासनादिति भाव।

ननु च तथाविध सामान्य विकल्पगोचरोऽवस्तु। तद्विषयत्वेऽनुमानस्य कथ बाह्ये प्रवर्तकत्व तत्प्रापकत्वञ्च, यत प्रामाण्यमस्य स्यादिति चेद्। उच्यते। विकल्पा खल्वेतेऽनाद्यविद्यावशात्स्वप्रतिभासमनग्निव्यावृत्तमवस्यन्तो बाह्योऽप्यनग्निव्यावृत्त इति तदध्यवसानमेव बाह्यो वह्निरध्यवसित इति मन्यन्ते। अनग्निव्यावृत्ततया बाह्यसदृशवह्न्यध्यवसाय एव बाह्यवह्न्यध्यवसाय। तयोर्विवेकाप्रतिपत्ते। अत एव ते विकल्पा दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य बाह्ये लोक प्रवर्तयन्ति। दृश्यविकल्प्यैकीकरणमपि तेषा तथा प्रवृत्तिहेतुतयोत्पत्तेरेव द्रष्टव्यम्। [34a] बाह्यसम्बद्धसम्बद्धत्वाच्चानुमानविकल्प सवादक, मध्यवसेयापेक्षया च प्रमाणम्। तदाह न्यायवादी—"भ्रान्तिरपि सम्बन्धत प्रमा" इति। एष चार्थ स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तेरित्यत्राप्यपेक्षणीय। समासतस्तु तत्रास्माभि किञ्चिदवादीति। यत एव ततस्तस्मादित्युपसहार। तदिति तदारोप्यमाणम् ॥

तस्येत्यादिना सोऽनुमानेत्यस्यावतार दर्शयति। चोऽवधारणे। ग्राह्य रूप स्वभावोऽस्येति विग्रह। एव व्याचक्षाणो विषयशब्देन ग्राह्यो विषयोऽभिप्रेतोऽत्र प्रमाणव्यापारविषयोऽप्यवमय स्वलक्षणस्यैव तदध्यवसेयत्वेन तथा व्यवस्थापनादिति दर्शयति। तस्य तत्र स्वरूपेणाप्रतिभासनादग्राह्यत्वम्। प्रकाशमान च रूपमाश्रित्य ग्राह्यत्वमुच्यत इत्युक्तप्रायम्।

अनुमानस्यापि ग्राह्यविषयदर्शनेऽयमभिप्रायो यदीदमनुमानमनर्थमनग्निव्यावृत्तिमात्र सामान्यरूप गृह्णाति। तत्र तत्सामान्यरूप किञ्चिदवभासेत, तदा तत्स्वलक्षणत्वेनावस्यत्स्वलक्षण प्रवृत्तिविषयीकुर्यात्। तथा कुर्वच्च वस्तुविषय प्रामाण्यमदनुवीत नान्यथेति। स

---

[1] बहुव्रीहि—टि०

विषयविप्रतिपत्तिं निराकृत्य फलविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—

तदेव[1] च प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रमाणफलम् ॥१८॥

तदेवेति । यदेवानन्तरमुक्तं प्रत्यक्षं [2]ज्ञानं तदेव प्रमाणस्य फलम् ॥
कथं प्रमाणफलमित्याह—

अर्थप्रतीतिरूपत्वात् ॥१९॥

अर्थस्य प्रतीतिरवगमः, सैव रूपं यस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य[3] तदर्थप्रतीतिरूपम् । तस्य भावः, तस्मात् ।

एतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रमाणम् । प्रत्यक्षशक्तिश्च न केवलादर्थाविनाभाविस्वाद्भवति । बीजाद्यविनाभाविनोऽप्यङ्कुरादेरप्रापकत्वात् । तस्मात् [4]प्राप्यादर्थादुत्पत्तावप्यस्य ज्ञानस्यास्ति कश्चिदवश्यकर्तव्यः प्रापकव्यापारो येन कृतेनार्थः प्रापितो भवति ।

स एव च प्रमाणफलम्, यदनुष्ठानात् प्रापकं भवति ज्ञानम् । उक्तं च पुरस्तात् "प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनमेव प्रापकस्य प्रापकव्यापारो नाम" ।

तदेव च प्रत्यक्षम् अर्थप्रतीतिरूपम् [5]अर्थप्रदर्शनरूपम् । अतस्तदेव प्रमाणफलम् ॥

इति पुल्लिङ्गनिर्देशसमर्थनार्थमाह—सर्वेति । इत्यर्थे वति । तद्वल्लिङ्गस्य परिग्रह [इति षष्ठ्यन्तेन] विग्रहः । अत्रापि सामान्यलक्षणमेवानुमानस्य विषय इत्यवधारणीयं न त्वनुमानस्यैवेति प्रत्यक्षपृष्ठभाविनोऽपि विकल्पविषयस्य तद्विषयत्वाद् यथा लिङ्गनिश्चयायोगादिति ।

सम्प्रति प्रत्यक्षस्य विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रकृते किमप्रकृतमनुमानस्य विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणमाचरितमित्याशङ्कामपाकर्तुं सामान्येत्यादिनोपक्रमते । एतच्चोक्त इत्येतदन्तं सुज्ञानम् ॥

विपर्येत्यादि फलमित्येतदन्तं सुबोधम् । फलप्रदर्शने चायं वार्तिककारस्याशयः— प्रमाकरणं खलु लोके प्रमाणमुच्यते । तत् करणसाध्या फलरूपा प्रमितिरवश्यदर्शयितव्येति ॥

ननु यस्मिन् विषये क्रियासाधनं व्याप्रियते[6] कथमिति किमन्यत्प्रमाणमिति पुनरिहोपेक्षितमनने? अर्थेत्यादि प्रतिवचनं व्याचष्टे अर्थस्येति । एतच्च तस्मादित्यन्तं सुगमम् ।

ननु संवादकं ज्ञानं प्रमाणम् । संवादश्च तदुत्पत्तिमात्रात् । तत् किमर्थं प्रतीतिस्तत्फलं मृग्यत इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति ।

---

[1] तदेव प्रत्य॰ C [2] प्रत्यक्ष तदेव A B P H E
[3] प्रत्यक्षस्य ज्ञान॰ D
[4] तस्मादर्थादुत्प॰ A. P H E तस्माद् ग्राह्यादर्थादुत्प॰ N
[5] अर्थदर्शन A P H E N
[6] अत्र पङ्क्तिबाह्य किञ्चिल्लिखितमस्ति । सूक्ष्मत्वात् न पठ्यते—स॰

अथ प्रापकत्व प्रापणशक्तियोगात् । सा च शक्तिस्तत उत्पत्तेरेव । तथा च कथ पूर्वपक्षातिक्रम इत्याह—प्रापणशक्तिश्चेति । चो यस्मात् । न केवलादेकाकिनोऽर्थप्रदर्शन-विनाकृतात् । विवक्षितेन विना भवतीति विनाभावी ग्रहादित्वाण्णिनि । व्यभिचारीत्यर्थ । अर्थेन विना भावीति "तृतीया"[पा० २ १ ३०]इति योगविभागात्समास । तस्य भाव-स्तस्मात् । कथ पुनर्न केवलादित्याह—बीजादिति । यत एव तस्मात् । यद्यपि सन्तान एव प्राप्यो न च तस्मात्तस्योत्पत्तिस्तथापि विषयेऽस्यैकत्वमध्यवसाय प्राप्यादर्थादुत्पत्ताव-पीत्युक्तम् । प्रापकस्य ज्ञानस्यावश्यकर्त्तव्य प्रतीतिक्रियारूप । प्रापितो भवतीति पूर्ववद् योग्यत[34b]योच्यते । भवतु तस्य कर्त्तव्यमन्यत्, तथापि न तत्फलमित्याह—स एवेति । चः स्फुटमेतदित्यस्मिन्नर्थे ।

भवतु अवश्यकर्त्तव्य प्रापकव्यापार । स पुनरज्ञानात्मको भविष्यति । तथा च कथ प्रतीति फलमित्याह उक्तमिति । चो यस्मादर्थे । पुरस्तात्पूर्वस्मिन् । केनोक्तमेतदिति चेत् प्रवर्त्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषयोपदर्शकत्वमेवेत्यादिना । आस्तामर्थप्रतीतिरवश्यकर्त्तव्या प्रमाणस्य तथापि कथ तदेव प्रत्यक्षज्ञान फल तस्यातद्रूपत्वादित्याशङ्क्य यदर्थप्रतीतिरूपत्व प्रतिज्ञात तदुपपादयन्नाह—तदेवेति । चो यस्मादर्थे ।

नन्वर्थप्रदर्शन कर्त्तव्यतया प्रदर्शितम् । तत् कथमर्थप्रतीत्यात्मक सत् प्रदर्श्यत इत्याह—अर्थप्रदर्शनरूपमिति । अनयोरर्थाभेद इत्यभिप्राय । यत एवमतोऽस्मात्तदेव प्रत्यक्ष ज्ञानमेव नार्थान्तरमित्यर्थात् । प्रमाणादन्यज्ज्ञानमेव फल यदि स्यात्, किं स्यात् ? येन यत्नेन गरीयसा प्रमाणादभेदोऽस्य साध्यत इति चेत् । उच्यते । "धीप्रमाणता, प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात्" [प्रमाणवा० १ ५]इत्यनेनाज्ञानात्मनस्तावत्प्रामाण्यमपहस्तितम् । ज्ञानात्मनश्च प्रमाणस्या(स्य) भिन्नेऽपि प्रमितिरूपे फलेऽवश्यमर्थपरिच्छेदात्मताऽभ्युपेतव्या । अन्यथा ज्ञानत्वमेव तस्य न स्यात् । प्रमा-जनकत्वेन च ज्ञानत्वे चक्षुरादेरपि ज्ञानत्व स्यात् । बोधरूपत्व चास्वसवेदनतया न नियामकम् । स्वसवेदनरूपत्वे वा ग्राह्याकारसवेदनमेवार्थवेदनमिति कथ भिन्न फलम् ? प्रतिकर्मव्यवस्था-ऽनुपपत्तेश्च न निराकारत्व विज्ञानस्याभ्युपेयम् । ज्ञानमेवार्थस्य प्रकाश इति च सर्वतन्त्र-सिद्धोऽयमर्थ । ततो न ज्ञानस्याधिगमरूपताया विप्रतिपत्तव्य केनचित् । तस्या च तदात्मताया तदेव फल युज्यते, तावतैव प्रमाणव्यापारपरिसमाप्ते ।

अपि च यदि ज्ञानस्य स्वयमर्थरूपपरिच्छेदरूपत्वेनार्थपरिच्छेदकत्व न स्यात्, किन्तु भिन्नपरिच्छित्तिजनकत्वेन; तदाऽर्थस्य परिच्छित्तेरपरोक्षतैव व्यवस्थापयितु न शक्येत । तथाहि यदाद्य ज्ञानमर्थं परिच्छिनत्त्यर्थमपरोक्षयतीति कोऽर्थोऽर्थविषयां परिच्छित्तिं जनयतीति । साऽपि यद्यर्थमपरोक्षयति तदाऽपरां प्रतीतिं जनयतीति स्यात् । एवमुत्तरत्राप्येवमेवेति परिच्छित्तीनामानन्त्यम्, न त्वर्थस्यापरोक्षतेत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगत ।

अथ तासामेका स्वयमर्थपरिच्छेदरूपा अर्थापरोक्षतारूपोपेयते, तदा न भिन्नपरिच्छित्ति-जनकत्वं परिच्छेदकत्वम् । किन्तर्हि ? स्वयमर्थपरिच्छेदात्मत्वमिति आद्यस्यापि तथात्व-मनिवारितम् । तथा च कथ प्रमाणाद् व्यतिरिक्त फलमिति ? ।

इह न क्रियैव करण लोके तयोर्भेदेनावस्थिते । या चेयं ज्ञानलक्षणा क्रिया सा चेत्फल

यदि तर्हि ज्ञान प्रमितिरूपत्वात प्रमाणफलम्, किं तर्हि प्रमाणमित्याह—

अर्थसारूप्यमस्य प्रमाणम् ॥२०॥

अर्थेन सह यत सारूप्य[1] सादृश्यम अस्य ज्ञानस्य तत प्रमाणम्। इह यस्माद्विषयाद[2] विज्ञानमुदेति तद्विषयसदृशं तद भवति। यथा नीलादुत्पद्यमान नीलसदृशम्। तच्च[3] सारूप्य सादृश्यम् आकार इत्याभास इत्यपि व्यपदिश्यते ॥

ननु च ज्ञानादव्यतिरिक्त सादृश्यम। तथा च सति तदेव ज्ञानं प्रमाण तदेव च[4] प्रमाणफलम। न चैक वस्तु साध्य साधन चोपपद्यते। तत कथ सारूप्य प्रमाणमित्याह—

तद्वशादर्थप्रतीतिसिद्धेरिति ॥२१॥

॥ [1]प्रत्यक्षपरिच्छेद ॥

तर्हि किम य प्रमाण भविष्यति इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षवादी यदीत्यादिनाह। यदीति सम्भावयति। तर्हि शब्दोऽक्षमायाम। तदेव प्रत्यक्ष ज्ञानमेवमिति न क्षम्यत एतदित्यथ। प्रमाणस्य फल साध्यम। तर्हि तस्मिन काल किम्प्रमाणमिति योज्यम्।

अनाथसारूप्यमित्युत्तर व्याचष्टे—अ[35a]र्थेनेति। अर्थेन विषयेण। विषयसारूप्य च ज्ञानस्य प्रत्यक्षाख्यस्य विषयसमानाकारतयोत्पाद। इहेत्यादिना सारूप्यमेवोपपादयति। एतच्च नीलसदृशमित्यन्त सुबोधम। केवलमेव वदतोऽयमाशय —अनकप्राग्भावेनोदयमानमपि विज्ञानमयस्यैवाकार बिभर्ति नान्यस्येत्यनुभवसिद्धमपर्यनुयोज्यम, सदृशस्वनिश्चयस्य ताद्रूप्येण सततमुदयात्। यदि हि तदन्याकारो विषय स्यात तर्हि तदितरस्याकारधारि विज्ञान कदाचिज्जनयत। यथा शुक्ति कथञ्चिद्रजताकारज्ञानप्रबोधोदयेऽपि तद्वशोपसृष्टस्य स्वाकारानुकारि ज्ञान जनयति। न चाभ्रान्तस्य नीलज्ञानस्य कदाचिदप्य याकारत्वमस्ति। तस्मादर्थोऽप्ययमाकार इति निश्चीयते। बाह्यार्थेऽप्यसारूप्यावगम गतिरियमेवेति।

ननु चान्यत्र विषयाभास प्रमाणमुक्तस्तथाविषयाकार इह चार्थसारूप्य तत्कथ न व्याघात इत्याशङ्क्याह—तच्चेति। चो यस्मादवधारण वा। इत्यप्यनेनापि शब्देन। अर्थसारूप्यमेव तेन तेन शब्देनाभिहितम्। ततो न व्याघात इत्यभिप्राय ॥

किं तर्हि प्रमाणमिति पृच्छता यच्चेतसि निहितमासीत तदिदानी ननु चेत्यादिना कण्ठोक्त करोति। एतच्च प्रमाणमित्येतदन्त सुबोधम्।

---

[1] ०रूप्य यत् सादृ० B D
[2] ०याद ज्ञान० A C P H E N
[3] तच्च सादृ० A P E
[4] च नास्ति A B C P H E N

[1] प्रथम परिच्छेद B C

तद्वशादिति । तदिति सारूप्यम, तस्य वशात सारूप्यसामर्थ्यात् । अर्थस्य प्रतीति अवबोध । तस्या सिद्धि । [1]तत्सिद्धे कारणात् । अर्थस्य प्रतीतिरूपं प्रत्यक्ष विज्ञान सारूप्यवशात् सिद्धचति प्रतीत भवतीत्यर्थ । नीलनिर्भास हि विज्ञान यत, तस्मात् नीलस्य प्रतीतिरवसीयते । येभ्यो हि चक्षुरादिभ्यो[2] विज्ञानमुत्पद्यते न तद्वशात् तज्ज्ञान नीलस्य सवेदन शक्यतेऽवस्थापयितुम्[3] । नीलसदृश तु अनुभूयमान नीलस्य संवेदनमवस्थाप्यते ।

न चात्र जन्यजनकभावनिबन्धन साध्यसाधनभाव, येनैकस्मिन् वस्तुनि विरोध स्यात् । अपि तु व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभावेन[4] । तत एकस्य वस्तुन किञ्चिद्रूप प्रमाण किञ्चित् प्रमाणफल न विरुध्यते ।

एतस्मिन् पूर्वपक्ष तद्वशादित्याद्युत्तरमाचार्यीय विवृणोति तदिति । तच्छब्दार्थं वशशब्दार्थं स्फुटयति सारूप्येति । अर्थस्येति नीलपीताद्यात्मना विशिष्टस्येति द्रष्टव्यम् । यन प्रमितिरिय विशिष्टनैव कर्मणाऽवच्छिन्ना प्रतीयते । अमुमवार्थम्—अर्थस्येत्यादिना स्पष्टयति । सिद्धिशब्दस्यार्थमभिव्यनक्ति प्रतीतमिति प्रतीत तन्नीलस्येद ज्ञान न पीतस्येत्या धाकारेण निश्चित भवतीत्यर्थं । उक्तमर्थं नीलेत्यादिनोपसहरति । हिरवधारण । यत एव ततस्मात् नीलस्य प्रतीतिर्नीलस्यैवेद ज्ञानमित्यवसीयते ।

ननु जनकेभ्य एवेय ज्ञानस्य व्यवस्था भविष्यति । ते हि ज्ञान जनयितु शक्ता किमङ्ग निश्चाययितु न शक्नुयु ? अतश्च न सारूप्याधीनाऽय प्रतीतिनियम इत्याशङ्कयाह—येभ्य इति । हियस्मात् । एव ब्रुवतोऽय भाव —नेन्द्रियालोकौ नियामकौ । तयो सर्वज्ञान साधारणत्वात् । अर्थगतोऽपि विशेषो न नियामक । ज्ञानादेव हि स प्रत्येतव्य । तदविशेष स कथ विशेषव्यवस्थाया अङ्ग भवेदिति । नीलसारूप्यपि यद्यय न्यायस्तदा कथं तस्यापि नियामकत्वमित्याह—नीलेति । चक्षुरिन्द्रियादिभ्यो जनकेभ्य सारूप्य भेदवद् दर्शयति । नीलसदृशमनुभूयमान सवेदन ज्ञान नीलस्य नीलस्यैवेति व्यवस्थाप्यते ।

अयमत्र प्रकरणार्थ —यदि ज्ञानमर्थसरूप न स्यात् किन्तु निराकार बोधैकरूप तदाऽनुभवैकरूपतया तदविशिष्ट, सर्वत्र परिच्छेद्यतया कर्मस्थानप्राप्तौ नीलपीतादावपि नीलस्यवेद सवेदनम्, इद पीतस्यैवेत्यनुभवसिद्ध प्रतिकर्मविभागो हीयेत । [35b]अर्थगतश्चाकारो ज्ञानाधीनप्रतिपत्तितया ज्ञानस्य विशिष्टरूपतासन्देहेन सन्दिग्ध । न च तेनैव सन्दिग्धरूपेण तदेव सन्दिग्ध रूप निश्चेतु शक्यम् । ज्ञानगतश्च विशेषोऽयमृत सारूप्यादन्यो नावपद्यते । सन्नपि न तावदिदन्तयाऽसौ निर्देष्टु शक्य । न चानिरूपितेन तदात्मक कर्मनियमनिश्चय । यद्वशश्च यश्च कर्मनियमनिश्चयो ज्ञानस्य तस्मिन्ननिरूपिते कीदृशी तद्रूपताव्यवस्था ? यथा

---

[1] तत्त्सिद्धे B

[2] भ्यो ज्ञान D B

[3] साधारणत्वाच्चक्षुरादीनाम्—टि०

[4] स्थापकभा० A B C D P E H N.

व्यवस्थापनहेतुर्हि सारूप्यं तस्य ज्ञानस्य । व्यवस्थाप्यं च नीलसंवेदनरूपम् ।

व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावोऽपि कथमेकस्य ज्ञानस्येति[1] चेत् । उच्यते । नीलसदृश-मनुभूय[2] तद्विज्ञानं यतो नीलस्य ग्राहकमवस्थाप्यते निश्चयप्रत्ययेन, तस्मात् सारूप्यमनुभूतं व्यवस्थापनहेतुः । निश्चयप्रत्ययेन च तज्ज्ञानं नीलसंवेदनमवस्थाप्यमानं व्यवस्थाप्यम् ।

तस्मादसारूप्यव्यावृत्त्या सारूप्यं ज्ञानस्य व्यवस्थापनहेतुः । अनीलबोधव्यावृत्त्या च नीलबोधरूपत्वं व्यवस्थाप्यम् ।

नीलादिरनिरूपिते क्षणिकत्वे तद्रूपो न निरूप्यत इति । तस्माद् यत इयमधिगतिरव्यवधनात् तस्य प्रतिलभते तदेवान्येनाव्यवधीयमानव्यापारं स्वभेदेन भेदकं प्रमाकरणं प्रमाणम् । न पुनरनेनैव व्यवधीयमानव्यापारमिति । तच्चेदृशं सारूप्यमेवेति । एष च वादोऽस्माभि-र्विस्तरेण विशेषाख्यानेऽभिहित इति ततोऽप्यपेक्षितव्य इति ।

ननु चैवमप्येकस्यैव ज्ञानस्य साध्यत्वं साधनत्वञ्च कथमुपपद्यते ? नहि परशुरेव छिदा भवति । ततः प्रमाण-फलयोरभेदो नाभ्युपेतव्य इत्याशङ्क्याह—न चेत्यादि । चो यस्मादर्थे । अत्रेति प्रमाणफलचिन्तायां विरोधोऽनुपपत्तिः स्यात् । यद्येवं न भवति कथं नामेत्याह—अपि तु किन्तु । व्यवस्थाप्य विषयरूपेण नियाम्यम् । व्यवस्थाप्यते विशिष्टे-नात्मना नियम्यतेऽनेनेति व्यवस्थानिमित्तम् व्यवस्थापनमभिप्रेतम् । व्यवस्थापनभावेनेत्ययं पाठो वक्ष्यमाणविरोधी । यदा तु व्यवस्थापकभावेनेति पाठो दृश्यते तदा करणं कर्तृ-भावविवक्षया तथा द्रष्टव्यम् । साध्वसिश्छिनत्तीति यथा । तयोर्व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयो-र्भावस्तथाज्ञानाभिधाननिमित्तं रूपं तेन । इत्थंभूतलक्षणा चेयं तृतीया । यत एव ततस्त-स्मादेकस्य वस्तुनः प्रत्यक्षलक्षणस्य ज्ञानस्य वस्तुनः किञ्चिद्रूपं व्यावृत्तिपरिकल्पितं कृतवस्त्वा दिवत । तत्रेयं बाह्यार्थे प्रमाणादिव्यवस्था । ग्राह्याकारोऽर्थसारूप्याख्य आत्मनः संविदमर्थं संविदमादर्शयन्नर्थे प्रमाणम् । अत एव बाह्योऽर्थः प्रमेयः । वस्तुतः स्वविदपीयमर्थसंबन्धिनी व्यवसीयमानाऽर्थसंवित्तिः फलमिति ।

ननु किमत्र व्यवस्थापननिमित्तम्, किञ्च व्यवस्थाप्यं येनैतत् स्यादित्याह—व्यवस्था-पनेति । व्यवस्थापनं व्यवस्थाकारणम् । व्यवस्थाया प्रयोजकव्यापार इति यावत् । तस्य हेतुर्निमित्तम् । हिर्यस्मात् । तस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य । किन्तर्हि व्यवस्थाप्यमिति ? चो व्यवस्थापनहेतोर्व्यवस्थाप्यं भिनत्ति । नीलस्येदं नान्यस्येत्यनेनाकारेण यन्नीलसंवेदनं तद्रूपम् ।

एतदसहमानो व्यवस्थाप्येत्याद्याह । न केवलमेकस्य जन्यजनकभावोऽनुपपन्न इत्यपिना दर्शयति । उच्यत इत्यादिना परिहरति । यतो यस्मान्नीलसदृशमनुभूयेति वास्तवं रूपमनू-दितम् । न तु नीलसदृशमनुभवामीति निश्चयोऽस्ति । अपि तु नीलमेवानुभवामीति नीलस्य ग्राहकमवस्थाप्यते ।

---

[1] ज्ञानस्य चेत A C P

[2] ०ते । सदृशमनुभूयमानं तद्वि० A B P H E N ०ते । सदृशमनुभूय तद्वि० C D

व्यवस्थापकश्च विकल्पप्रत्ययः प्रत्यक्षबलोत्पन्नो द्रष्टव्यः । न तु[1] निर्विकल्पकत्वात् प्रत्यक्षमेव नीलबोधरूपत्वेना[2]त्मानमवस्थापयितुं शक्नोति । निश्चयप्रत्ययेनाव्यवस्थापितं सदपि नीलबोधरूपं विज्ञानमसत्कल्पमेव । तस्मान्निश्चयेन नीलबोधरूपं व्यवस्थापितं विज्ञानं नीलबोधात्मना सद् भवति ।

तस्मादध्यवसायं कुर्वदेव प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति । अकृते त्वध्यवसाये नीलबोधरूपत्वेनाव्यवस्थापितं भवति विज्ञानम् । तथा च प्रमाणफलमर्थाधिगम[3]रूपमनिष्पन्नम् । अतः साधकतमत्वाभावात् प्रमाणमेव न स्याज्ज्ञानम् ।

ननु न तावता ज्ञानमात्मनैवात्मानं[4] तथा[36a] व्यवस्थापयति, अनिश्चयात्मकत्वात् । न च निश्चयोऽप्यात्मानं तथाऽव्यवस्थापयितुं पर्यवाप्नोति स्वात्मन्यविकल्पकत्वात् । तत्केन तथा व्यवस्थाप्यत इत्याह—निश्चयप्रत्ययेनेति । निश्चयात्मकज्ञानेनोत्तरकालभाविना । तेनाप्यनुरूपेणेति द्रष्टव्यम् । तस्मात्सारूप्यमनुभूतं स्वसंवेदनेन प्रतीतं व्यवस्थापनहेतुर्नीलस्येदं संवेदनम् न पीतस्येति नियमकरणस्य हेतुर्निमित्तम् । इदं च व्यवस्थापनहेतुर्हि सारूप्यं तस्य ज्ञानस्यत्यस्य समर्थनम् । यदि ज्ञानस्य तस्य सारूप्यमेव व्यवस्थापनहेतुस्तर्हि किं कीदृशं च सद् व्यवस्थाप्यमित्याह—निश्चयेति । चोऽवधारणे । तद्वित्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । यस्यैव नीलज्ञानस्य सारूप्यं तथोक्तं तदेव ज्ञानं व्यवस्थाप्यं नीलस्यैवेत्याकारेण नियाम्यमित्यर्थः ।

कीदृशं सत्तथा व्यवस्थाप्यमित्याह—नीलेति । पीतादिसंवेदनव्यावृत्त्या नीलस्येदं संवेदनं ज्ञानमित्यवस्थाप्यमानं निश्चीयमानम् । केनावस्थाप्यमानमित्याकाङ्क्षायां निश्चयप्रत्ययेनेति योजनीयम् । ननु किं ज्ञानात् सारूप्यं व्यतिरिच्यते यन सारूप्यं तयोक्तम् ज्ञानं त्वेवमुच्यत इत्याशङ्क्योपसंहारव्याजेनाह—तस्मादिति । यस्मात् सारूप्यादन्यद्व्यवस्थापनहेतुर्न घटते, सारूप्यं च ज्ञानादन्यं नोपपद्यते तस्मात्कारणात् । अयं च—तत एकस्य वस्तुनः किञ्चिद्रूप मित्यादेरुपरत्या प्रसाधितस्योपसंहारः ।

अयं प्रकरणार्थः । एकस्यैव ज्ञानस्य व्यावृत्तिकृतं भेदमाश्रित्याह व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभावः । वास्तवं चाभेदमुपादाय प्रमाणफलयोरभेद उच्यते । न च काचित्क्षतिरिति ।

सम्प्रति निश्चयप्रत्ययेनेति ब्रुवता यादृशो निश्चयो विवक्षितस्तं व्यवस्थापक इत्यादिनोपसंहारव्याजेन स्पष्टयति । व्यवस्थापयतीति व्यवस्थापकः । स च तद्बलोत्पन्नोऽप्यनुरूपो द्रष्टव्यः । अननुरूपविकल्पेन व्यवस्थापितयोरपि व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयोरनुपपत्तेः । यथा मरीचीर्दृष्ट्वा तद्बलोत्पन्नेन विकल्पेनावस्थाप्यमानयोर्जलसारूप्यज्ञानयोर्न तथाभावः ।

---

[1] न च निर्वि० C [2] ०रूपत्वे नात्मा० C

[3] ०रूपत्वम् A C D P H E

[4] "इतिकरणनाभ्युपगमस्य स्वरूपं चेतयननाभ्युपगमं दर्शयति' । इति पाठोऽष्टम पङ्क्तिगन्धवदन्तेन पङ्क्तिबाह्यमार्गे लिखित अस्ती दृश्यते किन्तु तस्य कुत्र निवेश इति न ज्ञायते—सं०

जनितेन स्वध्यवसायेन सारूप्यवशान्नीलबोधरूपे ज्ञाने [1]व्यवस्थाप्यमाने सारूप्य व्यवस्थापनहेतुत्वात् प्रमाणं सिद्धं भवति।

यद्येवमध्यवसायसहितमेव प्रत्यक्ष प्रमाण स्यात् न केवलमिति चेत्। नैतदेवम्। यस्मात् प्रत्यक्षबलोत्पन्नेनाध्यवसायेन [2]दृश्यत्वेनार्थोऽवसीयते नोत्प्रेक्षितत्वेन। दर्शनञ्चार्थसाक्षात्करणात्मयं प्रत्यक्षव्यापार॰। उत्प्रेक्षण तु[3] विकल्पव्यापार॰। तथाहि परोक्षमर्थं

येनाभिप्रायेण निश्चयप्रत्ययस्य व्यवस्थापकत्वमुक्त तमभिव्यनक्ति —न त्विति। तुर्निश्चयात्प्रत्यक्ष भेदवद् दर्शयति। अवस्थापनाऽशक्तौ हेतुमाह—निर्विकल्पकत्वादिति।

ननु परमार्थतो यदि तज्ज्ञान नीलमेव रूपतया सरूप तदा तथानिश्चयो भवतु वा मा वा। स्वयमेवाविकल्पकत्वेऽपि तेन रूपेण सद्व्यवहारगोचरो भविष्यतीत्याशङ्कयाह—निश्चयप्रत्ययेनेत्यादि। निश्चयप्रत्ययेनानुरूपेण। अननुरूपेणाक्षणिकविकल्पेनावस्थापितस्यापि क्षणिकबोधस्य सद्व्यवहारस्य योग्यत्वात्। तेनाव्यवस्थापितमसत्कल्पमसत्तुल्यम् स्वविषये व्यवहारयितुमशक्तत्वा[36b]त्। गच्छत्तृणज्ञानादिवत्।

तस्मादित्यादिनाऽमुमर्थमुपसहरति। यस्मान्निश्चयेन तथाऽव्यवस्थापितमसता सदृश भवति तस्मात्। नीलबोधात्मना नीलस्याय बोध इत्याकारेण सद् भवति सद्व्यवहारयोग्य भवति। यस्मात्स्वसामर्थ्योत्पन्नेनानुरूपेण निश्चयप्रत्ययेन व्यवस्थापित तथा भवति नान्यथा तस्मात्कारणादध्यवसायमनुरूप निश्चय कुर्वत। एवकारेणाऽकरणावस्थाया प्रमाणव्यवहार निरस्यति। अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयन्नाह—अकुर्वते त्विति। तु करणावस्था भेदवतीमाह।

भवतु तथाऽव्यवस्थापित किमत इत्याह—तथा चेति। तस्मिश्च तेनात्मनाऽव्यवस्थापनप्रकारे सति। तदनिष्पत्तावपि किं न प्रमाणमित्याह—अत इति। अतोऽधिगतिक्रियाया फलभूताया अनिष्पत्ते। साधकतमत्वाभाव इति वाक्यभेद। तस्मात्साधकतमत्वाभावात्। अर्थाधिगमलक्षणप्रमाणसिद्धौ हि साधकतम प्रमाणमुच्यते। सा चेन्न निष्पन्ना तर्हि किमपेक्ष्य साधकतमत्वमात्मसात्कुर्यात्, येन तज्ज्ञान प्रामाण्यमनुवीतेति समुदायार्थ।

ननु अवसायाभावे तावदिय गतिस्तद्भावेऽपि यद्येवैव गतिस्तदा न प्रत्यक्ष नाम प्रमाणमित्याशङ्कयान्वयमुखेनेदानीमाह—जनितेनेति। तुरजननावस्थाया जननावस्था भेदवती दर्शयति। तेन तथा व्यवस्थाप्यमाने व्यवस्थापकत्वे च निमित्तमाह—सारूप्यवशादिति। सिद्धं प्रतीत भवति।

यदि प्रत्यक्ष केवलमसहाय प्रवर्तयितुमनीशान नियमेन निश्चयमपेक्षते तर्हि तत्सहितमेव प्रमाण प्रसज्येतेत्यभिप्रायवान् प्राह—यद्येवमिति। एवमनन्तरोक्त यद्यभ्युपगम्यते तदैव स्यात्। चेदिति पराभ्युपगम दर्शयति। नेति प्रतिषेधति। एव सत्येतन्न भवति। हेतुमाह—

---

[1] ज्ञानेऽवस्था॰ A. P. H. E N [2] दृष्टत्वेना॰ A. B. C D P. H E N

[3] ॰क्षण विक॰ A C D

विकल्पयन्त उत्प्रेक्षामहे न तु पश्याम इति उत्प्रेक्षात्मकं विकल्पव्यापारमनुभवाध्यवस्यन्ति[1]। तस्मात् स्वव्यापारं तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारमादर्शयति यत्रार्थे प्रत्यक्षपूर्वकोऽध्यवसायस्तत्र प्रत्यक्षं केवलमेव प्रमाणमिति ॥

॥ [2]आचार्यधर्मोत्तरविरचितायां न्यायबिन्दुटीकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः प्रथमः ॥

यस्मादिति। दृश्यत्वेन दर्शनविशिष्टत्वेन। प्रकारान्तरं निरस्यति नेति। उत्प्रेक्षितत्वं साक्षात्करणाभिमानशून्यज्ञातृत्वम्।

ननु विकल्पव्यापारो दर्शनम्। ततः स्वव्यापारविशिष्टार्थाध्यवसाने तस्य का क्षतिरित्याशङ्क्याह—दर्शनञ्चेति। यो यस्मादर्थे। यद्येवं कर्तर्हि विकल्पव्यापार इत्याह—उत्प्रेक्षणमिति।

एतदेव तथाहीत्यादिनाऽवश्यमीत्यनेन(त्यन्तेन) ग्रन्थेन समर्थयति।

भवत्वेव तथापि कथं प्रत्यक्षस्य केवलस्य प्रामाण्यं न तु विकल्पस्यापीत्याशङ्क्योप-संहारापदेशेनाह—तस्मादिति। एतच्च सुबोधम्।

एवमभिधाने चायमस्याशयो बोद्धव्यः। स्यात्खलु विकल्पस्यापि प्रामाण्यं यद्यसौ स्वव्यापारयुक्त एव प्रत्यक्षस्य साहाय्यं भजते। न चायं तथा व्याप्रियते। स्वीकृतप्रत्यक्ष-व्यापारस्यैव प्रवृत्तिदर्शनात्। स च दर्शनलक्षणो व्यापारः प्रत्यक्षेणैव सम्पादित इति कथमयमपि पिष्टपेषणकारी प्रामाण्यं प्रतिलभेत।

अथ प्रत्यक्षं तावत्स्वप्रामाण्यव्यव[37a]हाराय तमपेक्षते। ततः सोऽपि प्रमाणमेवेति मतिस्तर्हि पिता पितृव्यवहारायावश्यं पुत्रमपेक्षत इति पुत्रोऽपि पिता प्रसज्यत इति कृतमतार्किकवचनविचारणयेति सर्वमवदातम्॥

॥ पण्डितदुर्वेकविरचितधर्मोत्तरनिबन्धस्य धर्मोत्तरप्रदीपसंज्ञितस्य प्रथमः परिच्छेदः॥

---

[1] भवादवस्यन्ति A C. P. H E N

[2] प्रमाणमिति न्यायबिन्दुटीकायां प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः॥ मङ्गलमस्तु॥A

प्रमाणमिति आचार्यधर्मोत्तरविरचितायां न्यायबिन्दुटीकायां प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः।C

द्वितीयः स्वार्थानुमानपरिच्छेदः ।

एवं प्रत्यक्षं व्याख्यायानुमानं व्याख्यातुकाम[1] आह—

अनुमानं द्विधा ॥१॥

अनुमानं द्विधा द्विप्रकारम् । अथानुमानलक्षणे वक्तव्ये किमकस्मात् प्रकारभेद कथ्यते ? उच्यते । परार्थानुमानं शब्दात्मकम्, स्वार्थानुमानं तु ज्ञानात्मकम् । तयोरत्यन्तभेदात् नैकं लक्षणमस्ति । ततस्तयो प्रतिनियतं लक्षणमाख्यातुं प्रकारभेद कथ्यते । प्रकारभेदो हि व्यक्तिभेदः । व्यक्तिभेदे च कथिते प्रतिव्यक्तिनियतं लक्षणं शक्यते वक्तुम् । नान्यथा । ततो लक्षणनिर्देशाङ्ग[2]मेव प्रकारभेदकथनम् । अशक्यता च प्रकारभेदकथनमन्तरेण लक्षणनिर्देशस्य ज्ञात्वा प्राक्[3] प्रकारभेद कथ्यत इति ॥

प्रत्यक्षानुमानभेदेन द्वैधं प्रमाणमुद्दिष्टम् । तत्र व्याख्यातं प्रत्यक्षम् । यथाद्देशमधुनाऽनुमानं व्याख्यातुमवसरप्राप्तमित्यभिसधायाह—एवमिति । एवमनन्तरोक्तेन चतुर्विधविप्रतिपत्तिनिराकरणप्रकारेण । प्रकारे धाप्रत्ययोऽयमिति दर्शयन्नाह—द्विप्रकारमिति ।

ननु चानुमानस्य लक्षणं वक्तुकामेनास्य लक्षणमेव वक्तव्यम् । तत्किमिदमप्रस्तुताभिधानमास्थीयत इति पूर्वपक्षम्—अथेत्यादिनोत्थापयति । अथशब्दोऽत्र प्रश्ने । अकस्मादिति निपातो निर्निमित्तवचन । उच्यत इत्यादिना परिहरति । तयोर्ज्ञानाभिधानात्मनो । एकमिति साधारणम् । यथा चतुर्णामपि प्रत्यक्षाणां ज्ञानरूपत्वादेकं कल्पनापोढत्वादिसाधारणं लक्षणं सम्भवति, तथा यदि स्यात् प्रत्यक्षवल्लक्षणमेव प्रथममुक्तं स्यादिति भाव । प्रतिनियतं प्रातिस्विकम् । प्रकारस्य भेदो नानात्वम् ।

ननु प्रतिव्यक्तिनियतं लक्षणं व्यक्तिविशेषोपदर्शनं विना न शक्यते दर्शयितुमिति व्यक्तिभेद एव कथयितव्य । तत्किं प्रकारभेद कथ्यत इत्याह—प्रकारेति । हिर्यस्मात् । यदि तस्मिन् दर्शितेऽपि प्रतिनियतलक्षणाख्यानं न शक्यं तर्हि किं तेन कथितेनेत्याह—व्यक्तीति । चो यस्मादर्थे । प्रतिशब्दोऽत्र नियतार्थवृत्ति, तेन प्रति विशिष्टा व्यक्तिस्तत्र नियतमिति,

---

[1] व्याख्यातुमाह—A
[2] निर्देशार्थमेव A.C.
[3] ज्ञात्वा प्रथम प्रका॰ C. D.

किं पुनस्तद् द्वैविध्यमित्याह—

स्वार्थं परार्थं च ॥२॥

स्वस्मायिदं स्वार्थम्। येन स्वयं प्रतिपद्यते तत् स्वार्थम्। परस्मायिदं परार्थम्। येन परं प्रतिपादयति तत् परार्थम् ॥

सप्तमी[पाणिनि २-१-४०] इति योगविभागात्समासः। यद्वा नियतं विशिष्टं लक्षणं न शक्यं वक्तुम्। क्व च नियतमित्याशङ्कयोक्त—प्रतिव्यक्तीति। व्यक्तौ व्यक्ताविव्यव्ययीभावः। यस्मादन्यथा प्रतिनियतलक्षणाख्यानस्याशक्यत्वं ततस्तस्मात्। लक्षणनिर्देशाङ्गमेवेति लक्षणनिर्देशनिमित्तमेव।

एतेन यच्चोच्यते लक्षणमात्रे कथिते विशिष्टलक्षणमनुमानमेकमनेकं वाऽस्तु। किं तस्य प्रकारभेदकथनेनेति तत्परिहृतम्। यदि हि साधारणं लक्षणमभिप्रेत्येदमुच्यते तदा तन्नास्तीति किं कथ्येत। अथ विशिष्टं लक्षणं तदपि व्यक्तिभेदकथनमन्तरेण वक्तुं यदि शक्येत किं न कथ्येत। केवलमिदमेव नास्तीति। अत एवादावेव तदभिधानं न्याय्यम्, न तु पश्चादिति दर्शयितुमाह—अशक्यत्वम्—इति। तदन्तरेण लक्षणनिर्देशस्याशक्यता शास्त्रे। चोऽवधारणे। प्राग्लक्षणकथनात्पूर्वम्।

स्यादेतत्—स्वार्थानुमानमेवलक्षणं परार्थानुमानमेवलक्षणमिति किं विशिष्टं लक्षणं न शक्यते वक्तुम्? एवमपि किमनुमानद्वैतं नावेदितं भवति येन सङ्ख्येया सत्या—अनुमानं द्विधा स्वार्थं परार्थं चेत्युच्यत इति? सत्यमेतत्। केवलं नियमार्थमेतद् विभागवचनमिति ब्रूमः। अनुमानं द्विधा—द्विधैवैवमात्मकमिति कथं नाम [37b] प्रतीयतेति। इतरथेह तावदेतावदेव व्युत्पादनया प्रस्तुतम्, अन्यत्र पुनरन्यदप्यनुमानं व्युत्पाद्यमस्तीत्याशङ्का नाहत्य निराकृता स्यादिति ॥

पूर्ववच्छेदवदादिरूपेण अन्यथापि द्वैविध्यसम्भवात् सशयान पृच्छति—किं पुनरिति। किमिति सामान्यात् पृच्छति। पुनरिति विशेषत।

स्वार्थशब्दस्य विग्रहं दर्शयति—स्वस्मायिति। अर्थशब्देन नित्यसमासादस्य पदविग्रहमाह। इदमित्यनुमानम्। स्वार्थमिति समस्तपदनिर्देश एव। अस्य चात्मप्रतिपत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः। अमुमेवार्थं स्फुटयन्नाह—येनेति। येनानुमानेन करणभूतेनानुमाता स्वयं प्रतिपद्यते परोक्षमर्थमिति शेषः, प्रकरणलभ्यं वा। तत्स्वार्थज्ञानमात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनमिति यावत्।

अयमाशय—त्रिरूपलिङ्गस्य ज्ञानं यस्य सन्तानं उत्पद्यते तत्तदर्थमेव। तेनान्यस्याप्रतिपत्तेः। ततः स्वार्थमुच्यते। न तु लिङ्गिज्ञानं क्वचिद्भूमि नियतमस्ति। यदपेक्षया स्वार्थमुच्येत। येन स्वयं प्रतिपद्यत इति पुनरस्यायमभिप्रायः। यद्यपि प्रतिपत्तिरनुमानज्ञानामिरा तथाप्येकस्यापि व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभावेन क्रियाकरणभेदो दर्शित इति सारूप्यमाग. करणमनुमानम्, अधिगमरूपा प्रमाणरूपा प्रतिपत्तिरिति।

तत्र[1] स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम् ॥ ३ ॥

तत्र तयो स्वार्थपरार्थानुमानयोमध्य स्वार्थ ज्ञान किंविशिष्टमित्याह—त्रिरूपादिति । त्रीणि रूपाणि यस्य वक्ष्यमाण[3]लक्षणानि तत त्रिरूपम । लिङ्ग्यते गम्यतेऽननाऽर्थ इति

परार्थमित्यस्य विग्रहमाह—परस्मार्थिनि । पूर्ववत्स्य पदविग्रह । परार्थमिति समस्त पदमुक्तम । अस्य च परप्रतिपत्ति प्रयोजनमित्यर्थ । अमुमर्थ यन त्यादिना स्पष्टयति । यन वाक्यन करणेन पर प्रति साध्य प्रतिपादयति परोऽमय बोधयति तत त्रिरूपलिङ्गाख्यान वाक्य परार्थमनुमानम् ।

अत्राप्ययमस्याभिप्राय —यद्यपि अभिधानरूपमप्यनुमान न नियत पुंसि तथाऽपि तत्परार्थमेव । तथाहि यद यदुद्दिश्य प्रवर्तते तत तदर्थमुच्यते । परमुद्दिश्य प्रवर्तते च शब्दो नात्मानम । अतो नानवस्थितपारार्थ्य शब्द । प्रयोक्तृसमीहाविषयस्यार्थस्य पर एव प्रयोजको यस्मादिति । परो गार्थप्रतिपत्तिफलत्वेन पारम्पर्यणाविशिष्टविषयत्वेऽपि स्वार्थादस्य पृथग्वचनम साक्षादनयोर्यापारभेदादिति च द्रष्टव्यम ।

ननु च परार्थानुमानोपात्तवाक्यवदस्ति किञ्चिन्न वाक्य यत्परप्रत्यक्षोपयोगि। यथा एष कलभो धावति इति वाक्यम । अत परार्थानुमानवत्परार्थ प्रत्यक्ष किं न व्युत्पाद्यत इति ? अत्रोच्यते—परोक्षार्थप्रतिपत्तर्या सामग्री—लिङ्गस्य पक्षधमता साध्यव्याप्तिश्च—तदाख्यानाद् वाक्यमुपचारत परार्थानुमानमुच्यते । न तु तत्र कथञ्चिदङ्गभावमात्रेण स्वास्थ्यादेरपि तथा प्रसङ्गात । इद पुन अय कलभ इत्यादिवाक्य न प्रत्यक्षोत्पत्तर्या सामग्रीन्द्रियालोकादि तदभिधानात्तन्निमित्त भवत्तया व्यपदेशमश्नुते यन व्युत्पाद्यतामप्यश्नवीत । किं तर्हि ? कस्यचिद दिदृक्षामात्रजननन । यथा कथञ्चित्परप्रत्यक्षोत्पत्तावङ्गभावमात्रेण तादूप्य नत्रोत्सवे वस्तुनि सन्निहितेऽपि कथञ्चित्पराङ्मखस्य परेण यदभिमुखीकरण [38a] गिरसस्तदपि वचनात्मक परार्थप्रत्यक्ष व्युत्पादयितुव्युत्पाद्यमापद्यत । एतच्च क स्वस्थात्मा मनसि निवेशयत् । किञ्च भवतु तथाविध वचन परार्थ प्रत्यक्षम् । किंनश्छिन्नम् ? तस्यापि व्युत्पादनाहस्याव्युत्पादनात्प्रमाद एव महता क्षतिरिति चेत । न तथारूपस्य व्युत्पादनम अविप्रतिपत्त । विप्रतिपत्तिनिराकरणेन हि स्वरूपप्रतिपादन व्युत्पादनम । न तु केचिन तथाविधे वचन परार्थप्रत्यक्षोपयोगिनि विप्रतिपद्यन्ते । यन तदपि व्युत्पाद्यत परार्थानुमान[4] वस्तु प्रतिपद्यमाना अपि तद्धर्मव्याप्तिव्यतिरेकाभ्यां निगदन्तो दृष्टा अविनाभावावचनात उपनयसाध्यतदावृत्तिवचनानां च प्रयोगादिति तद व्युत्पाद्यते । यदि तु तत्रापि न विप्रतिपद्येरन् परे तत्र तदपि नव व्यत्पाद्यन्ति स्याद् इत्यलमतिविस्तरेण॥

स्वार्थानमानपूर्वकं वा

इह यथैव स्वयं प्रतिपन्न परोऽपायस्तथैव परस्म प्रतिपाद्यत इति स्वार्थानमानपूर्वकं वा यथोद्गमव च लक्षण प्रणयमिति स्वार्थानुमान त्परार्थानुमानस्य प्रथम स्वार्थानुमानमक्तम ।

---

[1] तत्र निरू० E

[2] ०मेयज्ञान C

[3] वक्ष्यमाणानि D

[4] अस्पष्टम्—सं०

लिङ्गम् । तस्मात् त्रिरूपाल्लिङ्गात् यत् जातं ज्ञानम् इति । एतत् [1]हेतुद्वारेण विशेषणम् । तत् [2]त्रिरूपाच्च लिङ्गात् त्रिरूपलिङ्गालम्बनमप्युत्पद्यत इति विशिनष्टि—अनुमेय इति । एतच्च विषयद्वारेण विशेषणम् ।

त्रिरूपाल्लिङ्गाद्यदुत्पन्नमनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत् [3]स्वार्थमनुमानमिति ॥

लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकृत्य फलविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—

प्रमाणफलव्यवस्थाऽत्रापि प्रत्यक्षवत् ॥४॥

प्रमाणस्य[4] यत् फलं तस्य या व्यवस्था [5]साऽत्रानुमानेऽपि [6]प्रत्यक्ष इव प्रत्यक्षवत् वेदितव्या ।

स्यैव लक्षणं तत्रेत्यादिनाऽऽदितः उपदिष्टमाचार्येण तद् व्याचष्टे तत्रेति । स्वार्थपरार्थानुमानसमुदायात् स्वार्थानुमानं स्वार्थत्वजात्या निर्धार्यते । तस्मात्त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यज्जातमिति व्याचक्षाणो मूले त्रिरूपाल्लिङ्गादिति या पञ्चमी सा गम्यमानजनिक्रियापेक्षया "जनिकर्तुः प्रकृतिः' [पाणिनि १४.३०]इत्यनेन लब्धापादानसंज्ञकादपादान एवेति दर्शयति । हेतुद्वारेण जनकमुखेन । त्रिरूपाल्लिङ्गादिति व्याचक्षाणेनाचार्येणैकद्विपदव्युदासेन पट्पक्षी प्रतिक्षिप्य सप्तमपक्षपरिग्रहेण लिङ्गस्य लक्षणमभिप्रेतं प्रकाशितमिति । यथा चैतत् तथा भट्टार्चटनिरूपणमर्चटालोकसंज्ञितं विधास्यन्तो विस्तरेण स्पष्टयिष्यामः ।

अनुमेयग्रहणस्य व्यावर्त्यं दर्शयति—त्रिरूपाच्चेति । चो यस्मादर्थे । इतिर्हेतौ । त्रिरूपलिङ्गालम्बनमिति धूमं दृष्ट्वा सर्वत्रायं वह्निनान्तरीयक इति ज्ञानं वाच्यम् । तद्धि परम्परया त्रिरूपाल्लिङ्गाज्जातमिति । इतिना विशेषणस्य स्वरूपमुक्तम् । विशेषितमेव ज्ञानम् । किम्पुनर्विशिष्यत इत्याह—एतच्चेति । चो यस्मात् । विषयद्वारेणावसीयमानविषयद्वारेण विशेषणं व्यवच्छेदकम् ।

अवयवार्थं व्याख्याय समुदायार्थं त्रिरूपेत्यादिना व्याचष्टे । अनुमेयो धर्मधर्मिसमुदाय आलम्ब्यत इत्यालम्बनं यस्येति विग्रहः । इतिर्वाक्यार्थपरिसमाप्तौ एवमर्थं सन्नापरेण सम्बद्ध्यते—एवमुक्तेन प्रकारेण लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकृत्येति ॥

ननु च प्रमाणस्य फलमिति यथाचार्यस्य विवक्षितं धर्मोत्तरेण चैव व्याख्यायते तदा प्रमाणभागव्यवस्थाया किमुक्तमाचार्येण, धर्मोत्तरेणापि 'नीलसारूप्यं व्यवस्थापनहेतुः प्रमाणम्' इत्युपरिष्टात् [पृ० ९१] किमिति दर्शयिष्यते इति चेत् । नैष दोषः । नहि प्रमाणस्येत्यादिना

---

[1] त्रिरूपलिङ्गजं ज्ञानमित्यर्थः । हेतुः कारणम् ।
[2] ०षणम् । त्रिरूपा० C D
[3] स्वार्थानु० D
[4] प्रमाणफलमिति । प्रमाणस्य यत्—B C D
[5] ०स्याऽत्रा० A B P H E
[6] ०पि प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्ष इव P H E

यथा हि [1]नीलसरूप प्रत्यक्षमनुभूयमान नीलबोधरूपमवस्थाप्यते[2], तेन नीलसारूप्यं [3]व्यवस्थापनहेतु प्रमाणम्, नीलबोधरूप तु [4]व्यवस्थाप्यमानं प्रमाणफलम्; तद्वद् अनुमानं नीलाकारमुत्पद्यमानं नीलबोधरूपमवस्थाप्यते, तेन नीलसारूप्यमस्य[5] प्रमाणम्, नील विकल्पनरूपं त्वस्य[6] प्रमाणफलम्। सारूप्यवशाद्धि तन्नीलप्रतीतिरूप सिध्यति। नान्यथेति॥

एवमिह सख्या-लक्षण-फलविप्रतिपत्तय। प्रत्यक्षपरिच्छेदे तु गोचरविप्रतिपत्तिर्निराकृता। लक्षणनिर्देशप्रसङ्गेन तु त्रिरूप लिङ्ग प्रस्तुतम्। तदेव व्याख्यातुमाह—

त्रैरूप्यं पुनर्लिङ्गस्यानुमेये सत्त्वमेव, सपक्ष एव सत्त्वम्, असपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितम् ॥५॥

त्रैरूप्यमित्यादि। लिङ्गस्य यत् त्रैरूप्य यानि त्रीणि रूपाणि तदिदमुच्यत इति शेष। किं पुनस्तत्[7] त्रैरूप्यमित्याह—अनुमेय वक्ष्यमाणलक्षणम्। तस्मिन लिङ्गस्य सत्त्वमेव निश्चितम्—एक रूपम्। यद्यपि चात्र निश्चितग्रहण न कृत तथापि अन्ते कृत प्रक्रान्तयोर्द्वयोरपि रूपयोरपेक्षणीयम्। यतो न योग्यतया लिङ्गं परोक्ष[8]ज्ञानस्य निमित्तम्। यथा

नीलस्य प्रमाणशब्दस्य फलशब्देन विग्रहो दर्शित। किन्त्व[38b]र्थप्रदर्शनं कृतम्। एतच्चोपलक्षण तेन फलस्य साधन च यत्तस्यापि या व्यवस्था साऽपि गृह्यते। मूले तु द्वन्द्वसमास एवाभिप्रेतो वार्तिककारस्य। पूर्वनिपातविधेरचानित्यत्वात् न फलशब्दस्य पूर्वनिपात। अत एव विनिश्चय—"न प्रमाणफलयोर्विषयभेद' इति।[9] ·· लक्षणगोचरफलविषय इति। नीलसारूप्यम् अस्पष्टनीलसारूप्यम्, अनुमानस्यापरोक्षीकरणाभावात्, विजातीयमात्रव्यावृत्तस्यानुमानेन प्रतीते। नीलप्रतीतिरूप नीलविकल्पनरूप सिद्ध्यति निश्चीयते॥

ननु सख्यालक्षणफलविप्रतिपत्तय एवानुमानस्य निराकृता, न तु विषयविप्रतिपत्तिरित्याह—एवमिति। एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण इहानुमानपरिच्छेदे निराकृता इति शेष, वक्ष्यमाण वा निराकृतेति पद वचनविपरिणामेन सम्बन्धनीयम्।

त्रैरूप्यमित्यादिग्रन्थस्य यत उत्थानम्, तत् लक्षणेत्यादिना दर्शयति। प्रसङ्गेन प्रस्तावेन यानि त्रीणि रूपाणि तान्येव तथेत्यावेदयति। तदिव त्रैरूप्यमिति प्रकृतत्वात् क्षेपोऽध्याहार। अबाधितविषयत्वाद्यनेकरूपसम्भवे पृच्छति किं पुनरिति। किमिति सामान्यत पृच्छति। पुनरिति विशेषत। कस्मात् पुनस्तदपेक्षणीयमित्याह—यत इति। परोक्षो योऽर्थस्तस्य यज्ज्ञान तस्य। बीजं वैधर्म्यदृष्टान्त। कस्मान्न तथेत्याह—दृष्टादिति। अप्रतिपत्ते परोक्षार्थस्येति प्रकरणात्। यद्यज्ञात लिङ्ग न परोक्षज्ञाननिमित्त तर्हि पक्षधर्मतया ज्ञातमेवास्तु परोक्षप्रकाशन

---

[1] नीलस्वरूप C D [2] ०रूपमेवावस्था० C [3] ०रूप्य नीलव्यव० C
[4] ०रूप त्ववस्था० D ०रूपत्वमवस्था० C [5] ०प्य प्रमा० C
[6] ०रूपं तु प्रमा० B D
[7] पुनस्त्रैरूप्यम्—A [8] परोक्ष ज्ञानस्य—C
[9] पङ्क्तिबाह्यं लिखित न पठ्यते—स०

बीजमङ्कुरस्य। अदृष्टाद् धूमाद् अग्नेरप्रतिपत्तेः। [१]नापि स्वविषयज्ञानापेक्षं [२]परोक्षार्थ-प्रकाशनं। यथा प्रदीपो घटादेः। [३]दृष्टादप्यनिश्चितसम्बन्धादप्रतिपत्तेः[४]। तस्मात् [५]परोक्षार्थनान्तरीयकतया निश्चयनमेव लिङ्गस्य परोक्षार्थप्रतिपादनव्यापारः। नापरः कश्चित्। अतोऽन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मत्वनिश्चयो लिङ्गव्यापारात्मकत्वादवश्यकर्तव्य इति सर्वेषु रूपेषु निश्चितग्रहणमपेक्षणीयम्।

तत्र सत्त्ववचनेनासिद्धं चाक्षुषत्वादि निरस्तम्[६]। एवकारेण पक्षैकदेशासिद्धो निरस्तः[७]। यथा चेतनास्तरवः स्वापादिति पक्षीकृतेषु तरुषु पत्रसंकोचलक्षणः स्वापः एकदेशे न सिद्धः। न हि सर्वे वृक्षा रात्रौ पत्रसंकोचभाजः किन्तु केचिदेव। सत्त्ववचनस्य

ननु किमन्वयव्यतिरेकनिश्चयेन तस्य ? इत्याशङ्क्याह—नापीति। लिङ्गमिति सम्बध्यते। प्रदीपोऽपि दृष्टा[द]निश्चितादपि। न केवलमदृष्टादित्यपि शब्दः। यत एवं तस्माद् हेतोः। अन्तरं व्यवधानम्, न तथा नान्तरम्। "न भाव"[पाणिनि ६.२.७१]इत्यादिसूत्रे नेति योगविभागान्नलोपाभाव। नान्तरे भव इति गहादित्वाच्छ.। तत्र स्वार्थिकः कन्। परोक्षस्य वह्न्यादेर्नान्तरीयकोऽविनाभावी तस्य भावस्तत्ता तया निश्चयनम्—सर्वथायमेतदविनाभावीति विकल्पनम्। लिङ्गस्य गमकस्य व्यापृत इव व्यापारः। तथानिश्चयाङ्कुरस्यैव रूपस्य लिङ्ग-त्वात्। एवकारेण व्यवच्छिन्नमेवान्यत्र तद् व्यापाररूपस्य स्पष्टार्थं नापर इत्यनेनानूदितम्। यत्पुनरवाप्ययमेतन्नान्तरीयक इति ज्ञानं तदनुमानज्ञानमिति ज्ञेयम्। पूर्वकं तु लिङ्गज्ञान-मिति। अतः सत्त्वेनानिश्चितास्लिङ्गादनिश्चितसम्बन्धाच्चाप्रतिपत्ते: कारणादन्वयादिनिश्चयो-ऽवश्यकर्तव्यः। तथापि कथं कर्तव्य इत्याशङ्क्य व्यतिरेकमुखेनान्वयमेव हेतुमन्वयमुखेनापि दर्शयन्नाह—लिङ्गेति। लिङ्गव्यापारस्य परोक्षप्रतिपादने गमकव्यापारस्यात्मा स एव तथेति स्वार्थिकः कन् कर्तव्य। तस्य भावस्तस्मादिति हेतुपदं कृत्वाऽयमुपसंहारः। सर्वेष्वनुमेय-सत्त्वादिषु रूपेषु लक्षणेषु।[39a]

सम्प्रत्येकैकस्य रूपस्य यद् व्यावर्त्यं तत्क्रमेण दर्शयितुमाह—तत्रेति। आदिग्रहणाद् व्यधिकरणासिद्धविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धानां संग्रहः। अमीषामपि स्वरूपासिद्ध एवान्त-र्भावात्। यथा तु प्रभेदो यथा चान्तर्भावस्तथोपरिष्टाद् वक्ष्याम। केचिदेव तिन्तिडिका-प्रभृतय।

अथापि स्यात् स्वापवत् धूमोऽप्ययमेकदेशासिद्ध एव। तथाहि पर्वतादिरिह पक्षस्तत्र च क्वचिदेव देशे सिद्धो न सर्वत्र। न च पर्वतादिरेकोऽवयव्यभ्युपगत।

---

[१] ननु च यदा धूमस्वरूपमेव प्रत्यक्षेण ज्ञायते तदा परोक्षस्य निश्चायकं भवति। आह।—टि०

[२] परोक्षप्रका० C [३] धूमात्—टि० [४] अग्नेः—टि०

[५] ०क्षार्थना० E

[६] दि निषिद्धम् B D

[७] ०सिद्धो यथा A N P ०सिद्धो निरस्तो हेतु यथा B D E H

पश्चात्कृतेनैव[1]कारेणासाधारणो धर्मो निरस्त । यदि हि 'अनुमेय एव सत्त्वम्' इति कुर्यात्[2] श्रावणत्वमेव हेतु स्यात् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धासिद्ध[3] सर्वो निरस्त ।

/　　सपक्षो वक्ष्यमाणलक्षण । तस्मिन्नेव सत्त्व निश्चितमिति द्वितीय रूपम् । इहापि

अथैवविधोऽपि पक्षव्यापक उच्यते तर्हि स्वापेन किमपराद्ध येनासावेवैको न युक्त इति । अत्र केचिदेव प्रतिविदधति । जिज्ञासितधर्मविशेषवत्त्वेन हि रूपेण धर्मी पक्ष उच्यते। *यश्चासौ पर्वतादिस्तत्र न वह्निर्जिज्ञासित । किन्तर्हि ? यत्र नत्रोद्देश ।* तत्रैकदेशस्थधूमदर्शनेऽप्येकदेशवह्निर्जिज्ञासितो ज्ञायत इति किं सर्वपर्वतव्यापिना धूमेन कार्यम् ? यदि पुन सर्वत्रैव वह्निमत्त्व जिज्ञासित स्यात, स्यादेवाय पक्षैकदेशासिद्ध । न चैतदेवम् । तत कथमस्य तथात्वम् ? अत्र पुन सर्वेषामेव तरूणा चैतन्य जिज्ञासितमिति सकलपादपव्यापिनैव स्वापेन प्रयोजनम् । यथा वेदस्य सर्वस्यैव पौरुषत्वे साध्ये सकलाम्नायव्यापकेनैव वाक्यत्वेन प्रयोजनम् । न चाय सर्वान व्याप्नोति । तत पक्षैकदेशासिद्ध उच्यते ।

एके तु—लोकाध्यवसायसिद्ध महीधरादेरेकत्वमवलम्ब्याय व्यवहार , न च सर्वपा तरूणा तथैकत्व लोकोऽध्यवस्यति, येन स्वापस्यापि तथा सिद्धिर्भवति तत किमवद्य नामेति प्रतिपन्ना ।

अत्राभिधीयते—यदि कश्चित्तिन्तिडिकाप्रभृतीनेव पादपान पक्षयित्वा स्वाप हेतूकरोति, तदाऽय न पक्षैकदेशासिद्ध इति किं न साधयेच्चैतन्यमिति ?

असदेतत्—विकल्पानुपपत्ते । यदि सर्वजनप्रसिद्ध इन्द्रियव्यापारविरोध्यवस्थाविशेष स्वापो निद्रापरनामा हेतुरभिप्रेतस्तदाऽय तेष्वपि तरुष्वसिद्ध इति कथ चैतन्यमनुमापयेत् ? अथ येन केनचिदुपाधिना स्वापशब्दमात्रवाच्योऽर्थो हेतुस्तथाविधस्य स्वापस्य चैतन्येन व्याप्त्यसिद्धे सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकतयाऽनैकान्तिक ।

"षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन"[पाणिनि २ ३ ३०]इत्यनेन पश्चाच्छब्दयोगे सत्त्ववचनात्षष्ठी । असाधारण सपक्षासपक्षसाधारणो यो न भवति । पक्षस्यैव यो धर्म इति यावत् । निरस्तो हेतुत्वेन प्रतिक्षिप्त । पूर्वावधारणे तु नाय निराकृत स्यादिति दर्शयति यदीति । हिर्यस्मात् । अयमस्याशय—यदनुमेय एव सत्त्व यस्येति लक्षण स्यात्तदा सपक्ष एव सत्त्वमिति वचनमतिरिच्यमान लक्षणान्तर भविष्यति । व्याघात एव वा भविष्यतीति । निश्चितग्रहणस्येहापेक्षितस्य व्यवच्छेद्य दर्शयति—निश्चितेति । सन्दिग्धश्चासावस्य हेतुत्वेन विशेषणत्वेन चासिद्धोऽनिश्चितश्चेति विग्रह । सन्दिग्धविशेषणासिद्ध, सन्दिग्धविशेष्यासिद्धश्च सन्दिग्धासिद्ध एवान्त[39b]र्भवतीति, सोऽप्यनेनैव निरस्त । यथाऽनयोर्भेदो यथा चान्तर्भावस्तथापरस्तात्प्रदर्शयिष्याम । इहाश्रितत्वादार्थेन न्यायेन हेतुसत्त्वस्य विशेषणरूपत्वाद् अनेन सहोदिति(त) एवकारो धर्मायोगस्य व्यवच्छेदको द्रष्टव्य ।

---

[1] अग्रे कृतेन—टि०　　　　[2] इति ब्रूयात्—B D

[3] असर्वज्ञ कश्चित् वक्तृत्वात्—टि०

सत्त्वग्रहणेन विरुद्धो निरस्तः। स हि नास्ति सपक्षे। एवकारेण साधारणानैकान्तिकः[1]। स हि न सपक्ष एव वर्तते किन्तूभयत्रापि। सत्त्वग्रहणात् पूर्वावधारणवचनेन [2]सपक्षाव्यापि-सत्ताकस्यापि प्रयत्नानन्तरीयकस्य हेतुत्वं कथितम्। पश्चादवधारणे[3] त्वयमर्थः स्यात्—सपक्षे सत्त्वमेव यस्य स हेतुरिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न हेतुः स्यात्। [4]निश्चितवचनेन सन्दिग्धा-न्वयोऽनैकान्तिको निरस्तः। यथा सर्वज्ञः कश्चिद् वक्तृत्वात्। वक्तृत्वं हि सपक्षे सर्वज्ञे सन्दिग्धम्।

असपक्षो वक्ष्यमाणलक्षणः। तस्मिन्नसत्त्वमेव निश्चितम्—तृतीयं रूपम्। तत्रा-सत्त्वग्रहणेन विरुद्धस्य निरासः[5]। विरुद्धो हि विपक्षेऽस्ति। एवकारेण साधारणस्य विपक्षैक-देशवृत्तेर्निरासः। [6]प्रयत्नानन्तरीयकत्वे साध्ये ह्यनित्यत्वं विपक्षैकदेशे विद्युदादौ अस्ति, आकाशादौ नास्ति। ततो [7]नियमेनास्य निरासः। [8]असत्त्वशब्दाद्धि पूर्वस्मिन्नवधारणेऽयमर्थः स्यात्—विपक्ष एव यो नास्ति स हेतुः। तथा च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सपक्षेऽपि [9]सर्वत्र

९ ________________

साधारणश्चासौ सपक्षासपक्षवृत्तित्वादनैकान्तिकश्चैकस्मिन्नन्ते साध्ये विपर्यये वाऽव्य-वस्थितत्वेति तथा निरस्त इति वर्तते। सपक्षाव्यापिनी सकलसपक्षाव्यापिनी सत्ता यस्येति विग्रहः। प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यनित्यत्वसिद्धौ समर्थो हेतुरिति दर्शयितुं सकलसपक्षाव्यापि प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुदाहृतमिति द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्तु सर्व एव कार्यहेतुर्धूमादि सपक्षैक-देशवृत्तिर्बोद्धव्यः। इतिरेवमर्थे। एवं सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपलक्षणत्वादस्य धूमादि-कमपि न हेतुः स्यात्। सन्दिग्धोऽन्वयो यस्य स तथा। इहाश्रयत्वादार्येण न्यायेन सपक्ष-लक्षणस्य धर्मिणो विशेष्यत्वादनन्तरं सहोदितो निपातः पक्षे वृक्षे वृत्तौ लब्धायां समुच्चीयमा-नावधारणत्वादसपक्षलक्षणधर्म्यन्तरयोगस्य व्यवच्छेदको द्रष्टव्यः।

तृतीयं रूपं व्याख्यातुमाह—असपक्ष इति। वक्ष्यमाणं लक्षणमस्येति विग्रहः। कथमस्य निरास इत्याह—विरुद्धो हीति। हिर्यस्मात्। साधारणस्य सपक्षासपक्षसाधा-रणस्य। कस्मिन् साध्ये विन्तदीदृशमित्याह—प्रयत्नेति। प्रयत्नः पुरुषव्यापारः। नियमेना-

---

[1] अत्र D प्रतौ पङ्क्तिबाह्यभागे 'अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात्' इति टिप्पणं वर्तते। तच्च B प्रतौ मूले निवेशितम् इति प्रतिभाति। HNप्रतावपि एवमेव—स०

[2] सपक्षव्या० B H [3] णे हि अय० A C

[4] निश्चयवच० A

[5] पूर्ववदत्रापि D प्रतौ 'नित्यः शब्दः कृतकत्वात् खवत्' इति पङ्क्तिबाह्यः टिप्पणत्वेन लिखितः पाठः B प्रतौ मूलत्वेन सन्निविष्ट इति भाति—N प्रतौ अपि तथैव कृतम्। H प्रतौ तु 'विपक्षैकदेशवृत्तेर्निरासः' इत्यनन्तरं मुद्रितः—स०

[6] प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः, अनित्यत्वात् घटवत्—टि०

[7] नियमतोऽस्य C

[8] असत्त्ववचनात् पूर्वं० APHEN ०शब्दात् पूर्वं० BCD

[9] ०पि नास्ति—B E

नास्ति । ततो न हेतुः स्यात् । ततः पूर्वं न कृतम् । *निश्चितग्रहणेन संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकोऽनैकान्तिको*[1] *निरस्तः ।*

ननु च सपक्ष एव सत्त्वमित्युक्ते विपक्षेऽसत्त्वमेवेति गम्यत एव । तत् किमर्थं [2]पुनरुभयोरुपादानं कृतम् ?[3] उच्यते । अन्वयो व्यतिरेको वा नियमवानेव प्रयोक्तव्यो नान्यथेति दर्शयितुं [4]द्वयोरप्युपादानं कृतम् । अनियते[5] हि द्वयोरपि प्रयोगेऽप्यसमर्थः स्यात्—सपक्षे योऽस्ति विपक्षे च यो[6] नास्ति स हेतुरिति । तथा च सति स श्यामः [7]तत्पुत्रत्वात् दृश्यमान-

---

वधारणेन एवकारेणेति यावत् । असपक्ष एवेति किं नावधार्यत इत्याह—असत्त्वेति । हियस्मात् । भवत्वेव का क्षतिरित्याह—तथा चेति । प्रयत्नानन्तरीयकग्रहणं पूर्ववदुपलक्षणम् । निश्चितग्रहणस्य व्यावृत्त्यर्थमाह—निश्चितेति । विपक्षाद् व्यावृत्तिर्विपक्षव्यावृत्तिः । सन्दिग्धा विपक्षव्यावृत्तिर्यस्य स तथा ।

ननु न सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वं नामायं हेतुदोषः । तत्कथं निरस्यते ? तथाहि—य एव विपक्षे वीक्षितो हेतुः स एव प्रमेयत्वादिवदभिमतं न साधयेत् । यः पुनर्महताऽपि प्रयत्नेन मृग्यमाणोऽसपक्षे नोपलक्षितः स कथमङ्ग साध्यं न साधयेदिति ? तदेतदवद्यम् । यतो योऽपि विपक्षे वीक्षितो हेतुः सोऽपि इष्टो दुष्टः । कथं ? साध्यं विनाऽप्युपलब्धेरिति चेत् । ननु यदि नामासौ साध्यमन्तरेणान्यत्र दृष्टस्तथापि विवादाध्यासिते धर्मिणि साध्यं किं न साधयति ? नहि अयमत्रापि साध्यं विनैव वर्त्तत इति प्रसाधकं प्रमाणमस्ति । न चैकत्र येन विना यो दृष्टः सर्वत्रासौ तेन विनैव वर्त्तते इति सिद्धम् । अन्यथाऽपि बहुलं दर्शनात् । अथ साध्यमन्तरेण यो वृत्तः साध्ये सत्येवासौ वर्त्तत इति नियमाभावाद् विवादाध्यासिते सन्देहहेतुर्न सम्यग् हेतुर्भवितुमर्हति । हन्त तर्हि विपक्षे वीक्षणं तस्य साध्यधर्मिणि साध्यविनाकृतां वृत्तिं सम्भावयद् हेतुमनिश्चयहेतूकरोतीति आयातम् । सति चैवं साध्यविपर्यये हेतुसत्ताबाधकप्रमाणादर्शनमपि—यद्ययं च धर्मो भविष्यति, न च ततः साध्यमित्येवंविधां वृत्तिमस्य—संभावयति तदा किमयं निश्चयहेतुर्भवितुमर्हति ? ततो वि[40a]पक्षे दर्शनं वा तथा शङ्काबीजमस्तु विपर्यये वा बाधकप्रमाणादर्शनं वेति को विशेषः ? तथा चाह वार्त्तिककारः—"न तु सपक्षविपक्षयोः सत्त्वमसत्त्वं वा निश्चयापेक्षम् । निश्चयेऽपि सन्देहमुखेनैव दोषात् । सोऽनिश्चयेऽपि तुल्यः इति तथाविधोद्भावनमप्यत्र दूषणमेव । तथा विपक्षप्रचाराशङ्काव्यवच्छेदेन लभ्यं गमकत्वं कथमात्मसात्कुर्याद्" इति ।

ननु चेत्यादिना लक्षणे चोद्यमाशङ्कते । विपक्षेऽसत्त्वमेवेति गम्यत इति ब्रुवतोऽयं भावः । पक्षे वृत्तौ लब्धायां सपक्ष एव सत्त्वं निश्चितमिति खलु समुच्चीयमानावधारणोऽस्य निर्णयः । अयं चासपक्षेऽसत्त्वेऽनिश्चिते सन्दिग्धे वा न घटत इति अवश्यमसपक्षेऽसत्त्वमेव

---

[1] असर्वज्ञः कश्चित् वक्तृत्वात्—टि०

[2] ०र्थंमुभ C D

[3] तदुच्यते—A P H E

[4] द्वयोरुपादानं—B C D

[5] अनियमे हि A P H E N.

[6] च नास्ति स A B D P H E N

[7] श्यामः त्वत्पुत्र० C

पुत्रवदिति तत्पुत्रश्च हेतुः स्यात् । तस्मान्नियमवतोरेवान्वयव्यतिरेकयोः प्रयोगः कर्तव्यो येन प्रतिबन्धो गम्येत साधनस्य साध्येन । नियमवतोश्च प्रयोगेऽवश्यकर्तव्ये द्वयोरेक एव प्रयोक्तव्यो[1] न द्वाविति नियमवानेवान्वयो व्यतिरेको वा प्रयोक्तव्य इति शिक्षणार्थं द्वयोरुपादानमिति ॥

त्रैरूप्यकथनप्रसङ्गेनानुमेयः सपक्षो विपक्षश्चोक्तः । तेषां लक्षणं वक्तव्यम् । तत्र कोऽनुमेय इत्याह—

अनुमेयोऽत्र जिज्ञासितविशेषो धर्मी ॥६॥

निश्चितमाक्षिपतीति । एवमुपलक्षणत्वादस्यासपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितमित्यनेन सपक्षे वृत्तिमात्रं लब्धमेव । तेनैव च प्रयोजनमिति किं सपक्ष एव सत्त्वमित्यनेनेति द्रष्टव्यम् ।

उच्यत इति परिहारः । साध्येनान्वीयमानत्वं सत्येव साध्ये भवितृत्वम् साधनस्य स्वगतो धर्मोऽन्वयः । साध्याभावे व्यतिरिच्यमानत्वम् अभवितृत्वम् हेतोः स्वगतो धर्मो व्यतिरेकः । स चासश्च प्रयुज्यमानः शब्देन प्रतिपाद्यमानो नियमवानव्यभिचारवान् प्रयोक्तव्योऽन्यथा परोक्षप्रतीत्यङ्गं नोक्तं स्यात् । कथं च तथा प्रयुक्तो भवति ? यदाऽन्वयवाक्ये साध्ये नियतं साधनं व्यतिरेकवाक्ये च साधनाभावे नियतः साध्याभावः । साधनानुवादपूर्वसाध्यविधानेन साध्याभावानुवादपूर्वसाधनाभावविधानेन वीप्सापदयुक्तेन सर्वशब्दसहितेन एवकारोपेतेन । अन्यथा न प्रतिपाद्यते ।

अनियमेनापि प्रयोगे यद्यन्वयव्यतिरेकयोस्तादृशी प्रतीतिरस्ति तदा किं नियमवत्प्रयोगेणेत्याह—अनियते हीति । हिर्यस्मादनियते विवक्षितनियमाप्रत्यायके । आस्तां तावदेकस्य प्रयोगे द्वयोरप्यसमर्थः स्यादित्यपिशब्दः । इतिरर्थस्याकारं दर्शयति । असमर्थः । का क्षतिरित्याह—तथा चेति । काकतालीयन्यायेन चासत्यामेषु निकटवर्तिषु अतत्पुत्रेषु एतद् द्रष्टव्यम् । अन्यथा ह्यनियतोऽपि व्यतिरेकोऽत्र नोक्त इति वचनावकाशः स्यात् । यत एव तस्माद् येन नियमवत्प्रयोगेण प्रतिबन्धः प्रतिबद्धत्वमायत्तत्वम् । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—साधनस्येति । कुत्रेत्यपेक्षायामाह—साध्य इति ।

यद्येवमेकस्मिन्नेव साधनवाक्ये नियमवानेवान्वयो व्यतिरेकश्च प्रयुज्यतामित्याह—नियमवतोश्चेति । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । अयमाशयः—अन्वयवाक्येनापि तथाप्रयुक्तेन सामर्थ्याद् व्यतिरेकस्य, व्यतिरेकवाक्येनापि सामर्थ्यादन्वयस्य प्रकाशनात् किं प्रतीतप्रत्यायकेन द्वितीयवाक्येन कार्यमिति ? यत एवमितिस्तस्माद् । द्वितीय इति शिक्षणस्य स्वरूपं दर्शयति । शिक्षणमज्ञमुद्दिश्य ज्ञापनम् । तदर्थं तन्निमित्तम् । अनेन प्रयो[40b]गसमास एव दर्शितो न रूपसमास इति दर्शनम् । प्रयोगदर्शनाभ्यासात्कश्चित्प्रयोगभङ्ग्यैव स्वयमपि परोक्षमर्थं प्रतिपद्यत इति स्वार्थेऽप्यनुमाने निर्णीतमिदं लक्षणकथनप्रसङ्गेन । ततो न दोष इति द्रष्टव्यम् । एतच्चोपरिष्टान्निवेदयिष्यते ॥

---

[1] एव कर्तव्यो न A

अनुमेयोऽत्रेत्यादि । अत्र हेतुलक्षणे निश्चेतव्ये[1] धर्मी अनुमेय । अन्यत्र तु[2]साध्यप्रतिपत्तिकाले समुदायोऽनुमेय । व्याप्तिनिश्चियकाले तु धर्मोऽनुमेय इति दर्शयितुम् 'अत्र'-ग्रहणम् । जिज्ञासितो ज्ञातुमिष्टो विशेषो धर्मो यस्य धर्मिण स तथोक्त ॥

क सपक्ष ?

साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः ॥७॥

समानोऽर्थ सपक्ष । समान सदृशो[3] योर्थ पक्षेण स[4] पक्ष उक्त उपचारात् । समानशब्देन विशेष्यते । समान पक्ष सपक्ष, समानस्य च सशब्दादेश[5] ।

ननु यदि धर्मधर्मिसमुदायो मुख्योऽनुमेयोऽत्र गृह्यते तदा न कस्यचित्साधनस्य तद्धर्मत्व ग्रहीतु शक्येत । ग्रहणे वा व्यक्तमेव वैयर्थ्यमित्यभिप्रायवान् पृच्छति—तत्र क इति तेषु मध्ये ।

अत्रेत्यस्य तात्पर्यमत्रेत्यादिना निरूपयन्ति । धर्मिधर्मयोश्चानुमेयत्वम् । तस्मिस्तस्मिन् कालेऽनुमेयैकदेशत्वादुपचारतो द्रष्टव्यम । तदुक्तम्—

"समुदायस्य साध्यत्वात् धर्ममात्रे च धर्मिणि ।
अमुख्येऽप्येकदेशत्वात्साध्यत्वमुपचर्यते ॥ इति ॥

अथ यदि सह पक्षण वर्तते इति सपक्षोऽभिप्रेतस्तदाऽर्थासङ्गति । अथापि समान पक्षेणेति मत तदा पक्षसमान इति प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पृच्छति क इति । समानोऽर्थ इति सिद्धान्ती । समानशब्दस्यार्थमाह—समान सदृशोऽथ इति । अथशब्दोऽत्र प्रतीयमानार्थोऽर्थ्यते गम्यत इति कृत्वा । न त्वर्थोऽर्थक्रियासमर्थो वाच्य । क्रमाक्रमायोगेनाक्षणिकस्य सामर्थ्याभाव(वे) साध्येऽम्बरारविन्दादेरपि सपक्षत्वेनेष्टत्वात् ।

ननु समानश्चासौ पक्षश्चेति किं नाभिप्रेतम् ? तत्र पक्ष एवासौ दृष्टान्तधर्मी कथ येन समानशब्देन विशिष्यत इत्याह—पक्ष इति । कथम यथान तेन शब्देन स तथोच्यतामित्याह—उपचारादिति । क्वचित्सपक्ष उक्त इति पाठ । तत्र सोऽर्थ पक्ष उक्त इति योज्यम् । उपचारे च साध्यधर्मयोगो निमित्तम । स उपचाराद् पक्ष उक्त विशि(शे)ष्यते व्यवच्छिद्यते तदसमानात् । यदि समानशब्दो विशेषणमस्य तर्हि सशब्दश्रुति कथमित्याह—समानस्येति । समानस्य समानशब्दस्य स्थाने सशब्दादेशश्च 'समानस्य" [पाणिनि६ ३ ८४]इति योगविभागात् । समान पक्षो यस्य स तथेति बहुव्रीहि किमिति धर्मोत्तरेण नाश्रितो येनैवमात्मा प्रयासित इति चेत् । सत्यम् । केवल विनिश्चयानुरोधादेवमा-

---

[1] ज्ञातव्ये पक्षधर्मत्वे पक्षो धर्म्यभिधीयते ।
व्याप्तिकाले भवद् धर्म साध्यसिद्धौ पुनर्द्वयम् ॥—टि०

[2] साध्ये प्रति०—C [3] सदृशोऽर्थो य पक्षण C

[4] पक्षेण स सपक्ष B C D P. H E N

[5] सशब्द आदेश E

स्यादेतत्—किं तत् पक्षसपक्षयो [1]सामान्यं येन समान सपक्ष पक्षेणेत्याह—साध्यधर्मसामान्येनेति । साध्यश्चासौ असिद्धत्वात्, धर्मश्च पराश्रितत्वात् साध्यधर्म । न च विशेष साध्य, अपि तु सामान्यम् । अत इह सामान्यं [2]साध्यमुक्तम् । साध्यधर्मश्चासौ सामान्य चेति साध्यधर्मसामान्येन समान· पक्षेण सपक्ष इत्यर्थ ॥

कोऽसपक्ष इत्याह—

न सपक्षोऽसपक्षः ॥८॥

न सपक्षोऽसपक्ष । सपक्षो यो न भवति सोऽसपक्ष ॥

कश्च सपक्षो न भवति ?

चरितम् । विनिश्चये हि नवपक्षधर्मप्रभेदलनिर्देशप्रकरणे "साध्यधर्मसामान्येन समान पक्ष सपक्षस्तदभावोऽसपक्ष" इत्युक्तम् । अतो वार्तिककारस्यैव दृष्टान्तधर्मी पक्षोऽभिप्रेत उपचारादित्यप्राप्यैवमय व्याचष्ट इत्यदोष । येन सामान्येन पक्षेण समान सपक्ष इत्याहेति योज्यम् । साध्यशब्देनोपचाराद् वह्न्यादिकमभिप्रेतम् । साध्यत्वे हेतुमाह—असिद्धत्वान् तत्रानिश्चितत्वात् ।

ननु साध्यधर्मश्चासौ सामान्य चेति कर्मधारयगर्भ कर्मधारय इहाभिप्रेत· विशेषश्च साध्यत इति कथ सामान्यशब्देन साध्यधर्मशब्दस्य समास इत्याशङ्क्याह—न चेत्यादि । चो यस्मादर्थे अवधारणे वा । सामान्यमतद्रूपव्यावृत्तवस्तुमात्रम् । तथाविधेनैव हेतो [41a] व्याप्यत्वादित्यभिप्राय । यत एवमतोऽस्मादृशेतोरिह सपक्षलक्षणकाले । सामान्यस्य साध्यतामुक्त्वा साध्यधर्मशब्देन सह सामान्यशब्दस्य विग्रह दर्शयति—साध्येति । साध्यधर्म्ये (र्मे)त्यादिनोपसहरति । समान एवेत्यवधारणीयम् । न तु सामान्येनैवेति, अन्येनापि वस्तुत्वादिना सादृश्यात् दृष्टान्तधर्मिण सपक्षत्वाभावप्रसङ्गादिति ॥

यदि सपक्षादन्योऽसपक्षाऽन्यधर्मयोगाच्चान्यस्तदा सपक्ष एवान्यधर्मयोगादन्य इति तत्रासपक्षे वर्तमानो हेतु सर्व एवानैकान्तिकत्वादहेतु प्रसज्येत । अथ विरुद्धे नञो विधानात् सपक्षविरुद्धोऽसपक्ष । सहानवस्थानलक्षणेन विरोधेन विरुद्धस्तदाऽग्निलक्षणो हेतुरौष्ण्य न गमयेत् । अथाभावे नञिष्यते, तदाऽभावे कस्यचित्सत्त्वासम्भवात् साधारणानैकान्तिको न कश्चित्स्यादिति मनसि निवेश्य पृच्छति—कोऽसपक्ष इति । अनीदृशाशयस्याशस्यैव वा प्रश्न ।

■ सपक्ष इत्याद्युत्तरम् । सपक्षो यो न भवतीति साध्यधर्मवान् यो न भवतीत्यर्थ । एवञ्चाचक्षाण प्रसज्यप्रतिषेधवृत्ति नञ दर्शयति । यद्येवं समास कथमिति चेत् । गमकत्वादसूर्यम्पश्यानीत्यादिवत । अपुनर्गेयानि सामानि, अलवणभोजी, असूर्यम्पश्यानि मुखानि 'सुडनपुसकस्य' [पाणिनि १ १-४३] इति । प्रयोगस्यानियमस्तु भाष्यकारीयो यथाऽनुपपन्नस्तया चाचार्येणैव विनिश्चये "दु ख वताय तपस्वी" इत्याद्युपहासपूर्वक—"यथा निकेतेन प्रतिपत्त" इत्यादिना प्रतिपादित इति नहोच्यते ॥

---

[1] साम्यम् B

[2] पक्ष—टि०

ततोऽभावः साक्षात् सपक्षाभावरूपः प्रतीयते । अन्यविरुद्धौ तु सामर्थ्यादभावरूपौ प्रतीयेते । ततस्त्रयाणामप्यसपक्षत्वम् ॥

त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि ॥१०॥

उक्तेन त्रैरूप्येण त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि इति । चकारो वक्तव्यान्तरसमुच्चयार्थः । त्रैरूप्यमादौ पृष्टं त्रिरूपाणि च लिङ्गानि परेण । तत्र त्रैरूप्यमुक्तम् । त्रिरूपाणि चोच्यन्ते—त्रीण्येव त्रिरूपाणि लिङ्गानि । त्रय एव त्रिरूपलिङ्गप्रकारा इत्यर्थः ॥

कानि पुनस्तानीत्याह—

अनुपलब्धिः स्वभावः[1] कार्यं चेति ॥११॥

प्रतिषेध्यस्य साध्यस्यानुपलब्धिस्त्रिरूपा । विधेयस्य साध्यस्य स्वभावश्च[2] त्रिरूपः, कार्यं च ॥

यादन्यविरुद्धयोर्वैधर्म्यमाह । यतोऽन्यो विरुद्धश्चोक्तया नीत्या सपक्षाभावरूपौ ततस्तस्मात् । आस्तामेकस्य द्वयोर्वा त्रयाणामपीत्यपिशब्दः ॥

त्रैरूप्येण त्रिरूपेणेत्यर्थः । त्रीणि रूपाणि लक्षणानि येषामिति विग्रहः । त्रीण्येव त्रिसङ्ख्यान्येव । त्रिरूपाणीत्यनेनाबाधितविषयत्वादिरूपान्तरयोगेन चतुर्लक्षणत्वं षड्लक्षणत्वं वा पराभिमतं हेतोः प्रतिषेधति त्रीण्येवेत्यनेन संयोग्यादिभेदेन भूयिष्ठसङ्ख्यत्वम् ।

पृष्टं इति पाठे स्वाचार्यं इति शेषः । यत् त्रैरूप्यं पृष्टो यद् वा यत्त्रैरूप्यं पृष्टं तत्त्रैरूप्यमुक्तमुक्तेन ग्रन्थेन । अथवा यद् यस्मात्त्रैरूप्यं पृष्ट आचार्यः, पृष्टं वा तत् तस्मात् त्रैरूप्यमुक्तमिति । चस्त्रैरूप्येण सम त्रिरूपाणामुक्तकर्मतां समुच्चिनोति ।

ननु न तावत्परस्यैतद् द्वितयप्रश्नवाक्यं श्रुतम् । तत्कथं परस्य द्वेधा प्रश्नः सङ्कीर्त्यते, इति चेत् । उच्यते । त्रिरूपाल्लिङ्गादिति श्रुतवता पूर्वपक्षवादिनाऽवश्यं किं तत् त्रैरूप्यं कियन्ति त्रिरूपाणि लिङ्गानीत्याकाङ्क्षितव्यं तेन पृष्टमित्युच्यते । एतदेव कथमवनीयत इति चेत् । त्रैरूप्यं लिङ्गस्यैवमात्मकमित्यभिधानादाचार्यस्य पूर्वपक्षवादिन एवंरूपः प्रश्नोऽवमीयते । त्रिरूपाणि च त्रीण्येवेत्यभिधानाच्च मत्प्रश्नः । ततः साधूक्तं त्रैरूप्यमादावित्यादि । लिङ्गप्रकारा लिङ्गस्वरूपाणि ॥

संयोग्यादिभेदेन त्रित्वासम्भवात् पृच्छति—कानीति । सामान्यविशेषाकाराभ्यां प्रश्नः । कार्यं च विधेयस्येति प्रकृतम् । केवलं विधेयस्येति पूर्वं सामर्थ्यादर्थान्तरस्य विधेयस्य, अधुना स्वभावान्तरस्य विधेयस्यत्वमवसेयम् । विधेयस्यार्थान्तरस्य कार्यं त्रिरूपमिति यावदर्थम् । चकारो पूर्वेणास्य समुच्चयार्थः ॥

---

[1] ॰भावकार्यं E ॰भावश्चकार्यं D B P H N
[2] ॰भावश्चित्रिरूप॰ A B D P H E N

अनुपलब्धिमुदाहर्तुमाह—

तत्रानुपलब्धिर्यथा—न प्रदेशविशेषे क्वचिद् घटः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति ॥१२॥

यथत्यादि । यथेत्युपप्रदर्शनार्थम । यथेयमनुपलब्धिस्तथान्यापि । न त्वियमेवेत्यर्थ । प्रदेश एकदेश । विशिष्यत इति विशेष प्रतिपत्तृप्रत्यक्ष । तादृशश्च न सर्व प्रदेश । तदाह—क्वचिद् इति । प्रतिपत्तृप्रत्यक्षे क्वचिदेव प्रदेश इति धर्मी । न घट इति साध्यम् । [1]उपलब्धिर्ज्ञानम् । तस्या [2]लक्षण जनिका सामग्री । तया हि[3] उपलब्धिलक्ष्यते । तत्प्राप्तोऽर्थो [4]जनकत्वेन सामग्र्यन्तर्भावात् । उपलब्धिलक्षणप्राप्तो दृश्य इत्यर्थ । तस्यानुपलब्ध— इत्ययं हेतु ।

अथ यो यत्र नास्ति स कथं तत्र दृश्य ? दृश्यत्वसमारोपादसन्नपि दृश्य उच्यते । [5]यश्चैवं सभाव्यते—यद्यसावत्र भवेद् दृश्य एव भवेदिति । स तत्र अविद्यमानोऽपि दृश्य समारोप्य । कश्चैव सभाव्य ? यस्य समग्राणि स्वालम्बनदर्शनकारणानि भवन्ति । कदा च तानि समग्राणि गम्यन्ते ? यदैकज्ञानससर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भ । एकेन्द्रियज्ञानग्राह्य लोचनादिप्रणिधानाभिमुख [6]वस्तुद्वयमन्योन्यापेक्षमेकज्ञानससर्गि [7]कथ्यते । तयोर्हि

न घट इति घटाभावव्यवहारयोग्यतेति द्रष्टव्यम । घटाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । एतच्च परस्तादभिधास्यते । तया लक्ष्यत इति वदता लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणमिति व्यक्तीकृतम् । तदित्युपलब्धिलक्षणम् । कथ तत्प्राप्त इत्याह—जनकत्वेन । किं तेनैवेन सा जन्यते य[42a]-नैवमुच्यत इत्याह—सामग्र्यन्तर्भावादिति ।

समुदायार्थं स्फुटयति । दृश्यो दर्शनयोग्य । इतिरेवमर्थे । एवमभिधयो यस्यो पलब्धिलक्षणप्राप्तशब्दस्य ।

यद्यविद्यमान समारोपाद् दृश्य उच्यते तदा भिन्नेन्द्रियग्राह्यमपि तत्रानेकमस्ति । तस्यापि तर्हि तथात्वमायातमित्याशङ्क्याह—यश्चैवमिति । चोऽवधारणे । स तादृशो दृश्यतया समारोप्यो, न सर्व इत्यर्थ । कश्चैव सम्भाव्य इति पृच्छति । पुनश्चार्थश्चकार ।

यस्येति सिद्धान्ती । यस्येति प्रतिषेध्यस्य । स्वमात्मानमालम्बत इत्यालम्बन । यस्य दर्शनस्य । तस्य कारणानि । तच्चेन्नास्ति कथ तद्दर्शनकारणसामग्र्यावगतिरित्याशय पृच्छति कदेति । स पूर्ववत् । एकस्मिन ज्ञाने ससर्ग प्रतिभास स यस्यास्ति । तच्च तद् वस्त्वन्तर चेति तथा तस्योपलम्भो यदेत्युक्तम् ।

---

[1] उपलब्धिज्ञानम् । तस्य लक्षण जनिका—A
[2] कारणम्—टि०
[3] ह्यानुपल० H
[4] आलम्बनत्वेन—टि०
[5] यश्चार्थ —टि०
[6] घट भूतल—टि०
[7] गम्यते H

सतोर्नैकनियतता भवति प्रतिपत्ति । योग्यताया द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् । तस्मादेकज्ञानसंसर्गिणि दृश्यमाने[1] सत्येकस्मिन्नितरत्[2] समग्रदर्शनसामग्रीक यदि भवेद् दृश्यमेव भवेदिति सभावित [3]दृश्यत्वमारोप्यते । तस्यानुपलम्भो दृश्यानुपलम्भ । तस्मात् स एव [4]घटविविक्तप्रदेशस्तदालम्बन च ज्ञान दृश्यानुपलम्भनिश्चयहेतुत्वात् दृश्यानुपलम्भ उच्यते ।

यावद्धि एक ज्ञानसंसर्गि वस्तु[5] न निश्चितम्, तज्ज्ञान च, न तावद् दृश्यानुपलम्भनिश्चय । ततो वस्तु अनुपलम्भ उच्यते, तज्ज्ञान च । दर्शननिवृत्तिमात्र तु स्वयमनिश्चितत्वावगमकम् । [7]ततो दृश्यघटरहित प्रदेश, तज्ज्ञान च वचनसामर्थ्यादेव दृश्यानुपलम्भरूपमुक्त द्रष्टव्यम् ॥

तत्र यदि निराकार विज्ञानमिति स्थितिस्तदैकशब्दो द्वयादिसंख्यानिरासार्थ । यदा तु साकारमिति स्थितिस्तदा पक्षद्वयम्—एकमेव वाऽनेकाकारमशक्यविवेचन चित्र ज्ञानम्, प्रतिवस्त्वनेकमेव वा तत्तदाकारानुकारि । पूर्वस्मिन् पक्ष पूर्ववदेकशब्द । द्वापपक्षे त्वेकचक्षुरायतनप्रभवत्वादेकरूपालम्बनत्वाच्चैकशब्दो गौण ।

ननु यदि तत् प्रतिपित्स्यमानमनन्य भूतलादिना सहैकस्मिन् ज्ञान प्रतिभासत तदपेक्षमिदमेकज्ञानसंसर्गि कथ्यत । यावतेदमेव नास्तीत्याशङ्क्य तथात्वमेव तयोरेकेन्द्रियेत्यादिना दर्शयति । लोचनादीना प्रणिधान स्वज्ञानोपजनन योग्यीभवन तत्राभिमुख्यमनुगुणम् । अन्योन्यापेक्षमिति घटाद्यपेक्ष भूतलादि, तदपेक्ष च घटादीत्यर्थ ।

यदि नाम द्वय तत्रावस्थित तथाप्यकमेव तत्रावभासिष्यत इत्याह—तयोरिति । हिर्यस्मात् । उपपत्तिमाह- योग्यताया इति । यत एव तयोर्घटादिभूतलाद्योरेकज्ञानसंसर्गसम्भवी तस्मात् । एकस्मिन् भूतलादिके दृश्यमान सतीतरद् घटादिक परिपूर्णदर्शनसामग्रीक ज्ञातव्यम् । तथासदविद्यमानमपि समारोपाद् दृश्यमुच्यत इति दर्शयति ।

भवेदितिना सम्भावनाया आकार कथित । तस्यैव सम्भावनार्हस्यानुपलम्भस्तद्विविक्तान्योपलम्भरूप । यस्मात्तस्यैकज्ञानसंसर्गिणो भूतलादेर्दर्शनात् तदनुपलम्भो निश्चीयते तस्मात् ।

ननु भूतलादिज्ञाननिश्चय एव तदनुपलम्भनिश्चयहेतुत्वादनुपलम्भोऽस्तु भूतलादिक तु कथमित्याह—यावद्धीति । हियस्मात् । अनन ज्ञानविशिष्ट भूतलादि, भूतलाद्यवच्छिन्नञ्च ज्ञान दृश्यस्यानुपलम्भमनुपलम्भाभाव व्यवहर्तव्यैकस्वभाव निश्चाययतीति दर्शितम् । वस्त्विति भूतलादि । ज्ञानमिति तद्ग्राहि । चस्तुल्योपायत्व समुच्चिनोति ।

---

[1] भूतल०—टि०   [2] घट०—टि०

[3] दृश्यता० A P H E N   [4] घटादिविविक्त० B

[5] वस्तु तज्ज्ञानं चा(वा) न निश्चितम् न तावद् B वस्तु तज्ज्ञानं वा न निश्चितम् न तावद् D

[6] ०गमकमेव C   [7] ०कम् । ततो दृश्यघटरहित B

का पुनरुपलब्धिलक्षणप्राप्तिरित्याह—

उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरुपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यं स्वभावविशेषश्च ॥१३॥

उपलब्धिलक्षणप्राप्ति —उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं घटस्य उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यमिति। ज्ञानस्य घटोऽपि जनकः, अन्ये च चक्षुरादय.। घटाद् दृश्यादन्ये हेतव. प्रत्ययान्तराणि। तेषां साकल्य सनिधि। स्वभाव एव विशिष्यते तदन्यस्मादिति विशेषो विशिष्ट इत्यर्थ। तदय विशिष्टः स्वभाव. प्रत्ययान्तरसाकल्य चैतद् द्वयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्व घटादेर्द्रष्टव्यम् ॥

यद्येकेस्मिन् ज्ञाने ययो. ससर्गोऽस्ति तयोरेकतरोपलम्भस्तदितरानुपलम्भनिश्चहेतुत्वाद् अनुपलम्भस्तस्माच्च तस्याभावव्यहारस्तदा नीलज्ञानानुभवे पीतज्ञानाभावव्यवहारो न स्यात तयोरेकज्ञा[42b]नससर्गाभावात्। न हि भवन्मते ज्ञान ज्ञानान्तरेण वेद्यते, स्वसवेदनत्वा-भावप्रसङ्गादिति चेत्। सत्यमेतत्। केवलमेकज्ञानससर्गिशब्देनान्योन्याव्यभिचरितोपलम्भत्वमिह विवक्षितम्। तच्च ज्ञानस्यास्ति। यदि हि तज्ज्ञान विद्यमान स्यात् तदा नीलज्ञानवत्सविदि-तमेव भवेत्। न च सवेद्यते। तस्मान्नास्तीति व्यवह्रियत इति किमवद्यम्।

स्यादेतत्। किं पुनर्ज्ञातृज्ञेयधर्मोपलब्धिव्युदासेन पर्युदासवृत्तिना नञा ज्ञातृज्ञेयधर्म-लक्षणा द्विविधोपलब्धि प्रतिपाद्यते? न तूपलम्भाभावमात्र प्रसज्यप्रतिषधाश्रयणोच्यते यथेश्वरसेनो मन्यत इत्याशङ्कमाह—दर्शनेत्यादि। दर्शनमुपलब्धिस्तस्य निवृत्तिरभावस्तुच्छरूप सैव तन्मात्र वस्त्वन्तरससर्गविरह। तु पूर्वस्मादनुपलम्भाद् वैधर्म्यमस्य द्योतयति। स्वयमनिश्चितत्वादिति ब्रुवताऽनुपलम्भात् तत्प्रतिपत्तावनवस्थादोषप्रसङ्गेन तस्य साधकाभाव सूचित। अनिश्चितत्वादेवागमक। एवञ्च व्याचक्षाणेन इद सूचितम्—तथाविधानुपलब्धि प्रमाणनिवृत्तावप्यर्थाभावाभावादभावव्यवहारे साध्येऽनैकान्तिकीति। वचनसामर्थ्यादित्युपल-ब्धिलक्षणप्राप्तस्येतिवचनसामर्थ्यादन्यथैतदतिरिच्यतेति भाव ॥

ननूपलब्धिलक्षणप्राप्त स उच्यते यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्ति। यथा यस्याप्तिर्य-थार्थदर्शनादिरूपाऽस्ति स आप्त इत्युच्यते। सा चोपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्यद्यात्ममन सन्निकर्ष, इन्द्रियमन समोग, इन्द्रियार्थसन्निकर्ष, विषयप्रकाशसयोग, अनेकद्रव्यवत्त्व, रूप चोद्भूत समाख्यात तदा त्वन्मतेऽमीषामभावादुपलब्धिलक्षणप्राप्तिरसम्भविनीति मन्यमान पृच्छति का पुनरिति। सामान्यविशेषाकाराभ्यामय प्रश्न। आचार्यस्यापि नामून्युपलब्धिलक्षण-प्राप्तिशब्देन विवक्षितानि।

किं तर्हीयमित्यभिप्रायेण यदुपलब्धिलक्षणेत्यादिप्रतिवचन तदुपलब्धीत्यादिना व्याख्या-तुमुपक्रमते। व्याख्येयमेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्दसमानार्थेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वशब्देनानुव-दति। अयं चास्याशय—यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्तस्यावश्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमस्तीति। अत एवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिरुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमित्युक्तम्। कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—घटस्येति।

ननु साकल्यं नामानेकधर्म। न च ज्ञानस्य हेतवो बहव। किञ्च यदि प्रतिपेध्योऽपि ज्ञानस्य हेतु. स्यात्तदा तस्मात्प्रत्ययादन्ये प्रत्यया. प्रत्ययान्तराण्युच्यन्त इत्याशङ्क्याह—ज्ञानस्येति।

कीदृशः स्वभावविशेष इत्याह—

[1]यः स्वभावः सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु सन् प्रत्यक्ष एव भवति [2]स स्वभाव-विशेषः ॥१४॥

सत्स्वित्यादि । उपलम्भस्य यानि घटाद दृश्यात् प्रत्ययान्तराणि तेषु सत्सु विद्यमानेषु य स्वभाव सन् प्रत्यक्ष एव भवति स स्वभावविशेष । तदयमत्रार्थ —एकप्रतिपत्त्रपेक्षमिद प्रत्यक्षलक्षणम् । तथा च सति द्रष्टु प्रवृत्तस्यैकस्य द्रष्टुर्दृश्यमान उभयवान् भाव । अदृश्य-मानास्तु देशकालस्वभावविप्रकृष्टा स्वभावविशेषरहिता प्रत्ययान्तरसाकल्यवन्तस्तु । यैर्हि प्रत्ययै स द्रष्टा पश्यति ते सनिहिता । अतश्च सनिहिता[3] यद् द्रष्टु [4]प्रवृत्त स ।

न केवल प्रत्ययान्तरसाकल्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्ति किन्त्वन्यदपीत्याह—स्वभावेति । वस्तुल्य-बलत्व समुच्चिनोति । तच्चान्यस्मात् पिशाचादेर्विशिष्यते । ज्ञानजननयोग्यतया विशेषणत्वेऽ-प्यस्य राजदन्तादिपाठाद् विशेषशब्दस्य पूर्वनिपाता[43a]भाव । कर्मसाधनस्यैव विशेष-शब्दस्यार्थमाह—विशिष्ट इति ।

इयमेतन्निमित्तमेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्दवाच्यमुपसहारव्याजेन सत्स्वित्यादिना दर्शयति । यत प्रत्ययान्तरसाकल्य स्वभावविशेषश्चोपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्विवक्षिता ततस्तस्मादुपलब्धिल-क्षणप्राप्तिशब्दवाच्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्व घटादे. प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथ किं स्वकीयान् स्वभाव स्वभावविशेष उतस्वित्पररूपामिश्रस्वलक्षणात्मक इत्यभिप्रेत्य पृच्छति कीदृश इति । सत्स्वित्याद्युत्तरमुपलम्भस्येत्यादिना व्याचष्ट ।

" ननु किमस्य सम्भवोऽस्ति यदुत प्रत्ययान्तरसाकल्ये सत्यपि स्वभाव प्रत्यक्ष एव भवतीति । तथा हि सत्यपि घटस्य तादृश स्वभावे विदूरवर्तिन पुरुषस्य लोचनादिप्रणि धानेऽपि नासौ प्रत्यक्षो भवतीत्याशङ्क्याह—तदयमिति । यस्माद् इयमेतदुपलब्धिलक्षण-प्राप्तिमचोदवाचार्यस्ततस्मादत्र प्रस्तावेऽप्यमर्थो वाच्योऽभिमत ।

कोऽसावित्याह—एकेति । एकश्चासौ विवक्षित प्रतिपत्ता चेति तथा तदपेक्ष-मिद प्रत्यक्षलक्षणम् । य स्वभाव सत्स्वन्यपूपलम्भप्रत्ययान्तरेषु सन् प्रत्यक्ष एव भवतीत्यव-रूप । एकश्च प्रतिपत्ता स एव वाच्यो योऽव्यवधानादिदेशो द्रष्टु प्रवृत्तश्च । तथाविधे च द्रष्टरि तथाविधोऽवश्य प्रत्यक्ष एव भवतीति ।

तथापि कथ पूर्वपक्षातिक्रम इत्याह—तथा चेति तस्मिश्च प्रकारे सति । दृश्यमान इति हेतुभावेन विशेषणम् । उभयवान् स्वभावविशेषवान् प्रत्ययान्तरसाकल्यवाश्च । यद्यद्-

---

[1] य स्वभाव सत्स्वयपूपलम्भप्रत्ययषु यत्प्रत्यक्ष एव भवति स स्वभाव B P H सत्स्वन्यपूपलम्भप्रत्ययषु य प्रत्यक्ष एव भवति स स्वभाव E

[2] 'स स्वभावविशेष' इति नास्ति C D प्रतयो

[3] ०हिताय द्रष्टु A P E ०हिता य द्रष्टु H ०हिता यै द्रष्टु N [4] प्रवृत्ताः B

द्रष्टुमप्रवृत्तस्य तु योग्यदेशस्था अपि द्रष्टु ते न शक्या प्रत्ययान्तरवैकल्यवन्त, स्वभावविशेषयुक्तास्तु । दूरदेशकालास्तु उभयविकला । तदेव पश्यत कस्यचिन्न प्रत्ययान्तरविकलो नाम, स्वभावविशेषविकलस्तु भवेत । अपश्यतस्तु[1] द्रष्टु शक्यो योग्यदेशस्थ प्रत्ययान्तरविकल, अन्ये तूभयविकला इति ॥

श्यमाना अपि स्वभावविशेषवन्तस्तदा किं स्वभावविशेषग्रहणनत्याह—अदृश्यमाना इति । तुदृश्यमानभ्योऽदृश्यमानान भिनत्ति । देशादिविप्रकृष्टत्वमदृश्यमानत्वे निबन्धनम हेतुभावेन विशेषणात । ते प्रत्ययान्तरसाकल्यवन्त । तु स्वभावविशेषविरहात्प्रत्ययान्तरसाकल्यवत्त्वेन तान विशिनष्टि । द्रष्टुं प्रवृत्तस्येत्यस्यानुवृत्ताविद द्रष्टव्यम ।

अयमत्र प्रकरणार्थ—एकप्रतिपत्त्रपेक्षया यस्तथाविध स्वभाव सो ऽपि यद्युपलब्धिलक्षणप्राप्तिलक्षणत्वेन नोपादीयते तदा तेषामपि देशादिविप्रकर्षिणा प्रत्ययान्तरसाकल्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्तीत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानामनुपलम्भादभावव्यवहार प्रवर्त्तनीय स्यात् । न चतद युज्यते । तस्माद विशिष्टप्रतिपत्त्रपेक्षमिद स्वभावविशेषस्य लक्षणमित्युपलब्धिलक्षणप्राप्तिलक्षण मुक्तमिति ।

प्रत्ययान्तरसाकल्यवत्त्वमेव तेषा साधयन्नाह—यैरिति । हिर्यस्मादर्थे । एतदेव कुत सिद्ध्यतीत्याह—अत इति । अत इत्यय निपातो वक्ष्यमाणहत्वथ । चो वक्तव्यमेतदित्यस्मिनर्थे । सन्निहितास्ते प्रत्यया यत्र यस्माद द्रष्टु प्रवृत्तस्तद विविक्त द्रष्टु प्रवृत्तो यत इत्यय । यद् वा तत्रैव निरीक्षितु प्रवृत्तो यत इति । तदा तु[43b] प्रेक्षापूर्वकारीति द्रष्टव्यम । दर्शनप्रवृत्तपुरुषापेक्षया तावदथस्यवप्रकारवत्त्वम् द्रष्टुमप्रवृत्तस्य तु स कीदृश इत्याह—द्रष्टुमप्रवृत्तस्येति । तुना द्रष्टु प्रवृत्तादप्रवृत्तस्य भेदमाह । यावत्यत्र देश सति तस्मिन् प्रत्ययान्तरे दृश्यन्तेऽर्था स एव योग्यो देश, तत्रस्था ।

तस्माद् दृश्याद्य य चक्षुरादयो हेतवस्तानि प्रत्ययान्तराणि । तेषा वैकल्यमभावस्तदवन्त, हेतुभावेन विशेषणाद । अत एव द्रष्टु ते न शक्या । स्वभावविशेषस्तु तेषामस्तीति दर्शयन्नाह—स्वभावेति । तुना प्रत्ययान्तरवैकल्यवत्त्वात्स्वभावविशेषयुक्तत्वेन तान् विशिनष्टि । तथाविधपुरुषापेक्षया देशकालविप्रकृष्टाना तु का वार्तेत्याह—दूरेति । दूरौ देशकालौ यथा ते तथोक्ता । ये हि देशेन विप्रकृष्टास्ते दूरदेशा ये च कालेन ते दूरकाला भवन्तीति भाव । तु पूर्वेभ्य इमान् भिनत्ति । अत्रापि द्रष्टुमप्रवृत्तस्येत्यनुवर्त्तते । तदेवमित्यादि नोक्तमेवोपसंहरति ।

अथवा एकप्रतिपत्त्रपेक्षमिदमित्यन्यथा व्याख्यायते—इहोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येत्यनन देशकालस्वभावविप्रकृष्टतयाऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्ता किल व्यावर्तयितव्या । न च तेऽप्यनुपलब्धिलक्षणप्राप्ता शक्या वक्तु यतो व्यवच्छिद्येरन् तथापि पिशाचोऽपि सजातीयैरुपलभ्यते । एवं देशविप्रकृष्टोऽपि तद्देशीयै । तथा कालविप्रकृष्टोऽपि तत्कालिकैरिति व्यावर्त्त्याभावादुप

---

[1] ०स्तु शक्यो द्रष्टु योग्य० A P H E N

अनपलब्धिमुदाहृत्य स्वभावमुदाहर्तुमाह—

स्वभावः [1]स्वसत्तामात्रभाविनि साध्यधर्मे हेतुः ॥१५॥

[2]स्वभाव इत्यादि। स्वभावो हेतुरिति सम्बन्धः। कीदृशो हेतु साध्यस्य[3] स्वभाव इत्याह—स्वस्य आत्मनः सत्ता। सैव केवला स्वसत्तामात्रम्। तस्मिन् सति भवितु शील यस्येति। यो हेतोरात्मनः सत्तामपेक्ष्य विद्यमानो भवति। न तु हेतुसत्ताया व्यतिरिक्तं कंचिद्धेतुमपेक्षते स[4] स्वसत्तामात्रभावी साध्य। तस्मिन् साध्ये यो हेतु स स्वभाव तस्य साध्यस्य [5]नान्य ॥

उदाहरणम्—

यथा वृक्षोऽयं शिंशपात्वादिति[6] ॥१६॥

[7]यथेति। अयम् इति धर्मी। वृक्ष इति साध्यम्। शिंशपात्वादिति हेतु। तदयमर्थ—वृक्षव्यवहारयोग्योऽयम्, शिंशपाव्यवहारयोग्यत्वादिति। तत्र प्रचुरशिंशपे[8] देशेऽविदितशिंशपाव्यवहारो जडो [9]यदा केनचिदुच्चां [10]शिंशपामुपदर्श्योच्यते 'अयं वृक्ष' इति तदासौ जाड्याच्छिंशपाया उच्चत्वमपि [11]वृक्षव्यवहारस्य निमित्तमवस्यति तदा नीचामेवानुच्चां [12]पश्यति शिंशपां [13]तामेवावृक्षमवस्यति। स मूढ शिंशपात्वमात्रनिमित्ते

लब्धिलक्षणप्राप्तस्येति विशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह—तदयमत्राथ इति। तदा तु प्रत्यक्ष शब्देनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्व वाच्यम्, तस्य लक्षणमिद पूर्वोक्तमिति योज्यम्। एकप्रतिपत्त्र पेक्षमिद प्रत्यक्षलक्षणमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वलक्षणमित्यर्थ।

तथापि कथ चोद्यातिक्रम इत्याह—तथा चेति। शेष पूर्वमेव कृतव्याख्यानम् ॥

सम्प्रति स्वभावहेतु विवरितुमनुपलब्धिमित्यादिनोपक्रमते। सामान्यवृत्तिरप्यय स्वभावशब्द साध्यधर्मस्य श्रुतत्वात्तस्यैव स्वभावे वर्तते इत्यभिप्रायेण साध्यस्य स्वभाव इत्यभ्यधादीत्। हेतो स्वरूपस्य चिन्तनात्स्वशब्देन तस्यैवात्मा विवक्षित। एतदेव यो हेतोरित्यादिना स्फुटयति। तस्मिन् साध्ये यो हेतुर्गमक ॥

---

[1] स्वभाव सत्ता॰ C स्वभाव स्वसत्ताभावि E
[2] 'स्वभाव इत्यादि' इति नास्ति A P H E N
[3] साध्यस्यैव स्व॰ A P H E N साध्यस्य मात्र B
[4] 'स' इति नास्ति A
[5] नान्य इति नास्ति C [6] त्वाद्। C
[7] यथेति इति नास्ति H E N
[8] शिंशपदेश—C [9] यथा B [10] ॰मुपदर्श्य B
[11] वृक्षत्वव्यवहारनिमि॰ C ॰व्यवहारनिमि॰ A P E H N
[12] ॰च्चां शिंशपां पश्यति तामे॰ A P H E N
[13] ॰मेवावृक्षत्वम॰ A

वृक्षव्यवहारे प्रवर्त्यते । नोच्चत्वादि निमित्तान्तरमिह वृक्षव्यवहारस्य । अपि तु शिंशपात्वमात्र निमित्त—शिंशपागतशाखादिमत्त्व निमित्तमित्यर्थ ॥

कार्यमुदाहर्तुमाह—

कार्यं यथा[1] वह्निरत्र धूमादिति ॥१७॥

[2]वह्निरिति साध्यम् । अत्रेति धर्मी । धूमादिति हेतु । कार्यकारणभावो लोके प्रत्यक्षानुपलम्भनिबन्धन [3] प्रतीत इति न स्वभावस्येव कार्यस्य लक्षणमुक्तम् ॥

उदाहरणमस्यार्थस्येति प्रकरणात् । उदाह्रियते प्रदर्श्यते स्वभावहेतुरनेनेत्युदाहरण स्वभावहेतुप्रतिपादक वाक्यम् । इद च स्वभावहेतोरर्थकथन न तु तत्प्रयोगोपदर्शनम् । प्रयोगस्तु—य शिंशपात्वव्यवहारयोग्य स वृक्षत्वव्यवहारयोग्य । यथा प्रवर्तितवृक्षत्वव्यवहारा पूर्वाधिगता शिंशपा । शिंशपाव्यवहारयोग्यश्चायमिति ।

ननु च य शिंशपा पश्यति स वृक्ष जानात्येव । तत्कथमत्र साध्यसाधनभाव इत्याह—तद्वयमिति । यस्मात् शिंशपा साधनत्वेनोपन्यस्ता, वृक्ष साध्यत्वेन । न चैतद् यथाश्रुति सङ्गच्छते तत् तस्मात्, वृक्षोऽय—वृक्षव्यवहारयो[44a]ग्योऽय शिंशपात्वात् शिंशपाव्यवहारयोग्यत्वादित्ययमर्थो वाच्य—वृक्षोऽय शिंशपात्वादित्यस्य वाक्यस्येति प्रकरणात् । इतिर्वाक्यार्थस्यैव स्वरूप दर्शयति ।

ननु यो विदितवृक्षव्यवहार स स्वय प्रत्यक्षेणैव त व्यवहार प्रवर्त्तयिष्यति तत्कथमस्यानुमानस्यावतार इत्याह—तत्रेति वाक्योपक्षेपे । निमित्तमित्यन्त सुबोधम् ।

अनेन च प्रबन्धेन मूढ प्रत्येतद् व्यवहारसाधनमनुमानमिति दर्शितम् । केवलमिदमत्र निरूपणीयम् । [यदा च] वृक्षत्वव्यवहारव्युत्पत्ति कार्यमाण एवारोपितोच्चत्वादिनिमित्त, तदा केन दृष्टान्तेन बोधयितव्य ? आदित एव तेन शाखादिमत्त्वमात्र निमित्त न गृहीतमिति । सत्यमेतत् । केवल बोधे यत्न करणीय । तदासौ जाड्यादुच्चत्वमपि निमित्तमवस्यतीतीदमतस्मिन् मूढे प्रतिपत्तरि योजनीयम् । य प्रथम तावत् शिंशपागत शाखादिमत्त्वमात्रमेव निमित्तमवसाय वृक्षव्यवहार प्रावर्तयत् पश्चाज्जाड्यवशात्तन्मात्र निमित्त विस्मृत्यान्यदेव वृक्षव्यवहारकाले उच्चत्वमपि निमित्तमासीदिति व्यामुह्य तदोच्चत्वमपि वृक्षव्यवहारनिमित्तमवकल्पयतीति । स चैवभूतो जड शिंशपाव्यवहारयोग्यत्वेन हेतुना प्रथम प्रवर्तिततन्मात्रनिमित्तवृक्षव्यवहारया तदानी तथास्मारितया शिंशपया दृष्टान्तेन वृक्षव्यवहारयोग्यता बोधयितु शक्यत एव । य पुनरादित एवारोपितोच्चत्वादिनिमित्तस्त प्रति हेतूपन्यास एव न युज्यते । किन्तर्हि ? वृक्षव्यवहारसमयमेवासौ ग्राहयितव्य इति सर्वमवदातम् ॥

---

[1] यथाग्निरत्र B D P H E N

[2] अग्निरिति B D P H E N

[3] ०पलम्भः निबन्धन प्र० B

ननु त्रिरूपत्वादेकमेव लिङ्ग[1] युक्तम्। अथ प्रकारभेदाद्भेदः। एवं सति स्वभावहेतोरेकस्यानन्तप्रकारत्वात् त्रित्वमयुक्तमित्याह—

अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ। एकः प्रतिषेधहेतुः ॥१८॥

अत्र द्वौ इति। अत्रैतेषु त्रिषु हेतुषु मध्ये द्वौ हेतू वस्तुसाधनौ—विधेः साधनौ गमकौ। एकः प्रतिषेधस्य हेतुर्गमकः। प्रतिषेध इति चाभावोऽभावव्यवहारश्चोक्तो द्रष्टव्यः।

इदानीं कार्यहेतुं विवरीतुमाह—कार्यमिति। हेतौ प्रकृतत्वात्कार्यमिति कार्यहेतुमित्यवसेयं सुखप्रतिपत्त्यर्थम्।

साध्यादिस्वरूपमाह वह्निरिति। एतदपि हेतोरर्थकथनम्। न तु प्रयोगप्रदर्शनम्। व्याप्तेर्दर्शयितव्याया अप्रदर्शनात्। अनिर्देश्यायाश्च प्रतिज्ञाया निर्देशात्। व्याप्तिवेदिन्यपि पुंसि हेतुरनुवादेनैव रूपेण निर्दिश्यमानः प्रथमान्त एव निर्देश्यः—अत्र धूम इति। न तु धूमादिति। न च तथाविधं प्रत्यपि प्रतिज्ञा प्रयोज्या अन्यथा क एनामसाधनाङ्गं ब्रूयात्। साधनाङ्गत्वे च शतमुखी बाधा वादन्यायस्यापद्येत।

ईदृशस्तु प्रयोगः करणीयः—यत्र धूमस्तत्र सर्वत्र वह्निर्यथा महानसे, धूमश्चात्रेति। स्वभावानुपलब्ध्योरिव कार्यहेतोरपि कस्माल्लक्षणमाचार्येण न प्रणीतमित्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—कार्येति। लोके व्यवहर्तरि जने। प्रतीतः प्रसिद्धः। इतिर्हेतौ। नोक्तमाचार्येणेति शेषः।

अयमभिप्रायः—अनुपलब्धौ खलु बहवो विप्रतिपन्नाः। उपलब्ध्यभावमात्रमनुपलब्धिमीश्वरसेनो मन्यते। कुमारिलस्तु वस्त्वन्तरस्यैकज्ञानसंसर्गितामनपेक्ष्यैवान्यमात्रस्य ज्ञानमनुपलब्धिमभावप्रमाणतया वर्णयति। तथा, विवक्षितज्ञानानाधारतालक्षणमात्मनोऽपरिणामं स्वापादिसाधारणम्[44b]पि तथात्वेन वर्णयति। यदाह—"आत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि" [श्लोकवा॰ अभाव॰ ११] इति।

तथा स्वभावेपि हेतौ बहवो विप्रतिपेदिरे। केचिदर्थान्तरापेक्षिण्यपि धर्मे स्वभावहेतुमध्यवसिताः। केचित्तु वस्तुनो धर्मविशेषमाश्रित्य स्वभावमिति।

तद्विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं तयोर्लक्षणमाख्यातम्। अत्र तु कार्यस्वरूपे न केचिद् विप्रतिपद्यन्त इति नास्य लक्षणमुक्तमिति। कार्यकारणभावेन गम्यगमकभावे सर्वथा गम्यगमकभावप्रसङ्ग इत्यादिकायां विप्रतिपत्तावपि न कार्यस्य लक्षणे विप्रतिपत्तिः। किन्तर्हि? तस्य गमकत्वे। सा चान्यत्र निराकृताऽपि प्राज्ञैः स्वयमभ्यूह्या प्राज्ञजनाधिकारेणास्य प्रारम्भादिति॥

सम्प्रति त्रिरूपाणि च त्रीण्येवेत्यसहमानः प्राह—नन्विति। ननु प्रश्ने। अथशब्दो यदिशब्दस्यार्थे। प्रकारस्य स्वरूपस्य भेदाद् विशेषात् भेदो नानात्वम्। एवमभ्युपगमे सति। एकस्यैत्यभिप्रायः। अभिप्रायश्चास्य स्वभावहेतुत्वव्यावृत्तेः सर्वत्र भावात्।

---

[1] लिङ्गमयुक्तम् B C D P H E N

तदयमर्थः—हेतुः साध्यसिद्धयर्थत्वात् साध्याङ्गम्, साध्यं प्रधानम्। अतश्च साध्योपकरणस्य हेतोः प्रधानसाध्यभेदाद्भेदः, न [1]स्वरूपभेदात्। साध्यश्च कश्चिद्विधिः, कश्चित् प्रतिषेधः। विधिप्रतिषेधयोश्च [2]परस्परपरिहारेणावस्थानात् तयोर्हेतू भिन्नौ। विधिरपि कश्चिद्धेतोर्भिन्नः कश्चिदभिन्नः। भेदाभेदयोरप्यन्योन्यत्यागनान्तरीयकत्वाद् भिन्नौ हेतू। ततः साध्यस्य परस्परविरोधात् हेतवो[3] भिन्ना न तु स्वत एवेति॥

कस्मात् पुनस्त्रयाणां हेतुत्वम्, कस्माच्चान्येषामहेतुत्वमित्याशङ्क्य यथा त्रयाणामेव हेतुत्वमन्येषां चाहेतुत्वं तदुभयं दर्शयितुमाह—

स्वभावप्रतिबन्धे हि सत्यर्थोऽर्थं गमयेत् ॥१९॥

अनन्तप्रकारत्वादिति । वृत्तितोऽयं भावः—सविशेषणनिर्विशेषणव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तविशेषणत्वादिभेदेनानन्तस्वभावत्वादिति । गमकाविति विवृण्वन् साधयत इति साधनाविति कर्तरि ल्युटं दर्शयति । अत्र च वस्तुन साधनावेवेत्यवधारणीयं न तु वस्तुन एवेति । इतरव्यवच्छेदस्यापि ताभ्यां साधनात् । प्रतिपत्त्रध्यवसायानुरोधात्तु विधिसाधनत्वमनयोरुच्यते । प्रतिषेधस्य हेतुरेवेत्यवधारणीयम् । न त्वयमेवेति । पूर्वाभ्यामपि सामर्थ्यात्प्रतिषेधस्य साधनात् ।

ननु न दृश्यानुपलम्भेनाभावः साध्यते तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्तु व्यवहारः । तत्कथं प्रतिषेधोऽनुपलम्भसाध्यः? अथाभावव्यवहारः प्रतिषेध उच्यते । तर्हि व्यापकानुपलम्भादिना व्याप्याद्यभावे साध्ये केनाभावः साधितः? ततः किमत्र प्रतिषेधशब्देन प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह—प्रतिषेध इति । इति प्रतिषेधशब्दं प्रत्यवमृशति ।

तेन प्रतिषेध इत्यनेन शब्देनाभावोऽभावव्यवहारश्चोक्तो द्रष्टव्य इत्यर्थः । एकस्य प्रतिषेध इति मुख्यया वृत्त्या सङ्ग्रहोऽन्यस्य प्रतिषेधाश्रयतया गौण्या वृत्त्येति भावः । नास्तीति ज्ञानं नास्तीत्यभिधानं निःशङ्कोऽत्र गमनागमनलक्षणा प्रवृत्तिश्च व्यवहारः । स च हठात्प्रवर्तयितुं न शक्यत इति तद्योग्यतैव साध्यते द्रष्टव्यम् । एवं तु स्वभावहेतावन्तर्भावेऽप्यनुपलम्भस्य ततः पृथक्करणं प्रतिपत्त्रध्यवसायवशादित्यवसेयम् ।

ननु विधिप्रतिषेधसाधनत्वेऽप्यमीषां त्रिरूपत्वमविशिष्टम् । तस्मादेव चाभेदश्चोदितः । तत्कथमिदमुत्तरं पूर्वपक्षमतिवर्तेतामित्याशङ्क्याह—तदयमिति । यस्मादिदमुत्तरीकृतमाचार्येण यथाश्रुति च पूर्वपक्षं नातिक्रामति तत्तस्मादयमर्थो वाक्यस्याय तात्पर्यार्थ इत्यर्थः । एतमेवार्थं हेतुरित्यादिना न तु स्वत एवेत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादयति ॥

अथ कथमन्योऽर्थोऽन्यमर्थं न व्यभिचरति यनैते त्रयो हेतवः? य[45a]था चामीषां स्वसाध्यसाधनादं गमकत्वं तथाऽन्येषामप्यकार्यस्वभावानुपलम्भात्मना किं न भवतीति भवान् प्रश्नेनोपक्रमते—कस्मादिति । कस्मादिति सामान्यतो हेतुं पृच्छति पुनरिति विशेषतः । त्रयाणामनुपलब्ध्यादीनाम् । च पूर्वनिमित्तापेक्षया निमित्तान्तरसमुच्चयाय । अन्येषामनीदृशात्मनां संयोग्यादीनाम् ।

---

[1] स्वरूपात् C   [2] परस्परं परि० B D   [3] हेतवोऽपि भिन्ना B

स्वभावप्रतिबन्ध इति। स्वभावेन प्रतिबन्धः [1]स्वभावप्रतिबन्धः । "साधनं कृता" [व्या० महा० २ १ ३३] इति समासः । स्वभावप्रतिबद्धत्वं प्रतिबद्धस्वभावत्वमित्यर्थः । कारणे [2]स्वभावे च साध्ये स्वभावेन प्रतिबन्धः कार्यस्वभावयोरविशिष्ट इत्येकेन समासेन द्वयोरपि सग्रहः । हियस्मादर्थे । यस्मात् स्वभावप्रतिबन्धे सति साधनार्थं साध्यार्थं गमयेत्, तस्मात् त्रयाणां गमकत्वम्, अन्येषामगमकत्वम् ॥

कस्मात् पुनः स्वभावप्रतिबन्ध एव सति गम्यगमकभावो नान्यथेत्याह—

तदप्रतिबद्धस्य तदव्यभिचारनियमाभावात् ॥२०॥

तदप्रतिबद्धस्येति । तद् इति स्वभाव उक्तः । तेन स्वभावेन अप्रतिबद्धः—तदप्रतिबद्धः । यो यत्र स्वभावेन न प्रतिबद्धः तस्य[3] [4]तदप्रतिबद्धस्य तदव्यभिचारनियमाभावात्[5] । [6]तस्याप्रतिबन्धविषयस्याव्यभिचारः तदव्यभिचारः, तस्य नियमः तदव्यभिचारनियमः, तस्याभावात् ।

[7]तदयमर्थः—नहि यो यत्र स्वभावेन[8] न प्रतिबद्धः, स [9]तमप्रतिबन्धविषयमवश्यमेव न व्यभिचरतीति नास्ति तयोरव्यभिचारनियमः—अविनाभावनियमः । अव्यभिचार-

---

स्वभावेन स्वरूपेण । साधनं कृता' [व्या० महा०२ १ ३३]इति पाणिनीयभाष्यकारस्यद सूत्रम् । तेन "कर्तृकरणे कृता बहुलम्' [पाणिनि २ १ ३२] इति सूत्रमपनीय गलेचोपक इत्यादिसिद्ध्यर्थं "साधनं कृता" इति सूत्रं कृतम् । वार्तिकसूत्रिकाणां तु "तृतीया' [पाणिनि २ १.३०] इति योगविभागात्समासोऽवसेयः । अनेन च तृतीयासमासेनैव कार्यस्वभावयो सग्रहादावृत्त्या षष्ठीसप्तमीसमासाभ्यां कार्यस्वभावयोः सग्रहः इति यत्पूर्वैर्व्याख्यातं तदपव्याख्यानमिति ख्यापितम् ।

समस्तस्य पदस्यार्थमाह—स्वभावेति । अनेन प्रतिबन्धशब्देन प्रतिबद्धस्वभावायत्तत्वमुच्यते इति दर्शयति । अस्यैवार्थं स्पष्टयति । प्रतिबद्धेति । य स्वरूपेण क्वचिदायत्तस्तस्य स्वभावस्तत्र प्रतिबद्ध आयत्त इत्यर्थाभेदेन प्रतिबद्धस्वभावत्वमित्यर्थं इति स्पष्टीकृतम् ।

ननु पूर्वेषामभिमतसमासमुदासेन तृतीयासमास दर्शयता किस्विदतिशयो लब्धः ? केवलमाह्रोपुरुषिका प्रकाशितत्याशङ्क्य पूर्वं वर्द्धितमेव स्फुटयितुमाह—कारणे इति । कस्यासौ

---

[1] 'स्वभावप्रतिबन्ध' इति नास्ति C

[2] स्वभावे स्वोत्पत्तौ मत्या प्रतिबन्धः स्वभावस्य स्वसत्ताया प्रतिबन्धः ।—टि०

[3] लिङ्गस्य—टि० [4] स्वभावेन अप्रतिबद्धस्य—टि०

[5] ०नियमाभावः—A P H E

[6] तस्याप्रतिबद्धविषयस्य A P H तस्य प्रति० N

[7] अयमर्थ A B C D P H E N

[8] स्वभावेन प्रति B [9] तमप्रतिबद्धविष० A P H

सचेति । स च स्वभावप्रतिबन्धो लिङ्गस्य साध्येऽर्थे । लिङ्ग परायत्तत्वात् प्रतिबद्धम् । साध्यस्त्वर्थोऽपरायत्तत्वात् प्रतिबन्धविषयो न [1]तु प्रतिबद्ध इत्यर्थ । तत्रायमयं—तादात्म्यविशेषेपि यत् प्रतिबद्ध[2] तद् गमकम । यत् प्रतिबन्धविषय तद् गम्यम् । यस्य च धर्मस्य [3]यो नियत स्वभाव स तत्प्रतिबद्ध । यथा प्रयत्नानन्तरीयकत्वाख्योऽनित्यत्वे । यस्य तु स चान्यश्च स्वभाव स प्रतिबन्धविषय, न तु प्रतिबद्ध । यथाऽनित्यत्वाख्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वाख्ये । निश्चयापेक्षो हि गम्यगमकभाव । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमेव चानित्यत्वस्वभाव निश्चितम् । अतस्तदेव अनित्यत्वे प्रतिबद्धम् । तस्मान्नियतविषय एव गम्यगमकभाव नान्यथेति ॥

ननु भिन्नयार्गम्यगमकभावे लिङ्ग तदुत्पत्त्या परायत्तत्वात्प्रतिबद्धम् । साध्यस्त्वपरायत्तत्वात्प्रतिबन्धविषय । तदाश्रयश्च साध्यसाधनभावनियम स्यात् । स्वभावयोस्तु तद्भावे हेतोस्तादात्म्यप्रतिबद्धत्वम् । तादात्म्य चोभयोरविशिष्टम् । तत प्रतिबद्धत्व प्रतिबन्धविषयत्व वा द्वयोरविशिष्टमायाति । तदाश्रयश्च नियत साध्यसाधनभाव प्रसक्त इत्याह—तत्रायमर्थं इति । न केवलमर्थान्तरत्व इत्यपिशब्द । यत्प्रतिबद्धमिति यत्साध्यप्रतिबद्धतया तदायत्ततया निश्चितमिति द्रष्टव्यम् । प्रतिबन्धविषयोऽपि तत्त्वेन निश्चितो द्रष्टव्य ।

ननु तादात्म्याविशेषादेकस्तत्र प्रतिबन्धविषयतया न तु प्रतिबद्धतयत्ययमेव विभाग कुत इत्याह—यस्येति । यद्वा तादात्म्यानुभाविनि द्वये किन्तत्र प्रतिबद्ध यद् गमक किञ्च प्रतिबन्धविषयो यद् गम्यमित्यजानन्त प्रत्याह—यस्येति । चो हेतौ द्वितीयपक्षेवधारण । यस्य धर्मस्य व्यावृत्तिकल्पितस्य यो नियत प्रतिनियत स एव स्वभावो न तदन्योऽपि । स इति यस्येति पष्ठ्यन्तेनोक्त परामृष्ट । तदिति य इति प्रथमान्तेनोक्त प्रत्यवमृष्टस्तस्मिन् प्रतिबद्ध इति विग्रह । निश्चीयत इति शेष । प्रकरणलभ्य वा । क पुनरीदृश इत्याह—यथेति । प्रयत्न पुरुषव्यापारस्तस्यानन्तरमव्यवधानम् । तत्र भव इति दिगादित्वाद् यत् । तत स्वार्थे कन् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तदाख्या नाम यस्य स तथा । प्रयत्नानन्तर्यकत्वस्य ह्यनित्यत्वमेव स्वभावो न तु नित्यत्वमपि । ततोऽनित्यत्वे प्रतिबद्ध निश्चीयते ।

ईदृशस्य तावदिय गतिरन्यस्य तु का वार्तेत्याह—यस्येति । धर्मस्येत्यनुवृत्तयस्यति धर्मस्य । तुर्विशिष्ट धर्मं दर्शयति । स च सोऽपि प्रयत्नानन्तर्याख्योऽन्यश्चासश्च(वा)-प्रयत्नानन्तरीयको वनकुसुमादिरपि । स प्रतिबन्धस्य साधनगतप्रतिबद्धत्वस्य विषयो गोचर । एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—न त्विति । पुनरर्थे तुशब्द । कोऽसावीदृश इत्याह—यथेति । अनित्यत्वाख्य प्रयत्नानन्तर्यत्वाख्ये न प्रतिबद्ध इति योज्यम् । एवञ्चार्थात्प्रतिबन्धविषये चेत्यत्र[46a]निष्टने । एतच्चानित्यत्वस्य तदत स्वभावत्वेनानियतस्वभावत्वमनित्यत्वसामान्याभिप्रायेणोक्तम् । अन्यथा घटादिगतानित्यत्वस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वमन्तरेण कुतोऽवस्थानम् । यतान्यस्वभावतयाऽस्यानियतत्व स्यादिति ।

---

[1] न प्रतिब॰ A B D P H E N [2] लिङ्गम्—टि॰
[3] यन्नियत A B C D P. H E N.

नियमाच्च गम्यगमकभाव । न हि योग्यतया प्रदीपवत् परोक्षार्थप्रतिपत्तिनिमित्तमिष्ट लिङ्गम्, अपि त्वव्यभिचारित्वेन निश्चितम् । तत स्वभावप्रतिबन्धे [1]सत्यविनाभावित्व-निश्चय, ततो गम्यगमकभाव । तस्मात स्वभावप्रतिबन्धे सत्यर्थोऽर्थं गमयेन्नान्यथेति स्थितम ।।

ननु च परायत्तस्य प्रतिबन्धोऽपरायत्ते । तदिह साध्यसाधनयो कस्य क्व प्रतिबन्ध इत्याह—

स च प्रतिबन्धः साध्येऽर्थे लिङ्गस्य ॥२१॥

प्रतिबन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह—कार्यस्वभावयोस्तयोरेव प्रकृतत्वात् । अविशिष्ट साधारण । द्वयोरपि कार्यस्वभावयोरतिशये सद्ग्रह स्वीकार । अयमेवातिशय इति भाव । साधन लक्षणोऽर्थं साध्यलक्षणमथ गमयेत् बोधयितु शक्नोति । यत एव तस्माद् अन्येषा तदव्यति रिक्तानम् । तेषा स्वभावप्रतिबन्धाभावात । तदभावश्च तेषा तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावात् । तदन्यस्य च सम्बन्धस्याभावात । तादात्म्यतदुत्पत्तिभावे च कार्यस्वभावयोरेवान्तरभाव इति भाव ।।

तदित्यादिना समास प्रदश्य तदप्रतिबद्धस्येति योजयता धर्मोत्तरेण मते तदप्रतिबद्ध स्येति पाठो दर्शित । दृश्यते च बहुशस्तदप्रतिबद्धस्वभावस्येति पाठ । तत्रापि पाठे तदप्रतिबद्ध साध्याप्रतिबद्ध स्वभाव स्वरूप यस्य लिङ्गस्यति विग्रह काय । प्रतिबन्ध प्रतिबद्धत्वमा यत्तत्व यत्साधनस्य, तस्य विषयोऽव्यभिचारस्तेन विनाऽभवितृत्वम् । तस्य नियमोऽवस्य इय)-ता।

ननु तदप्रतिबद्धत्वेऽपि अचतन आदित्यावयोऽस्तमयमप्रतिबन्धविषय न व्यभिचरतीत्या शङ्क्याह—तदयमर्थ इति । यत एवमुक्तम्, तत्तस्मादय तात्पर्यार्थ । आदित्योदयोऽपि हि भविष्यति । न च तदहरस्तमय, महर्षिणाऽन्यन वा महर्षिना केनचित्तस्यास्तमयविबन्ध-सम्भवात् । तस्मादादित्यस्य तस्मादस्तमययोग्यतैव साध्या—अयथा दित्योदयोऽस्तमययोग्य उदयत्वात् । ह्यस्तनोदयवदिति । सति चैव स्वभावहेतुत्वमस्यायातमिति भाव ।

ननु चाव्यभिचारमात्रेण प्रयोजनम तत्किं नियमेनत्याह—अव्यभिचारेति । चोऽव-धारणे हेतौ वा । एतदेव कुत इत्याह—न हीति । [45b] हियस्मात् । प्रदीपो वैधर्म्य-दृष्टान्त । अपि तु किन्त्वव्यभिचारित्वेन साध्यस्य प्रकृतत्वात साध्याविनाभावित्वेन निश्चितम् । नियमाभावे च कुतोऽव्यभिचारनिश्चय इत्यस्य तात्पर्यार्थ । निश्चीयता सदव्यभिचारोऽन्येषामपि प्रतिबन्धस्तु कस्मान्मृग्यत इत्याह—तत इति । यतोऽवश्यमव्य-भिचारो निश्चेतव्यस्ततस्तस्मात् । अन्यथाऽव्यभिचार एव न शक्यते निश्चेतुमित्यर्थादनन दर्शितम । एतावताऽपि कथ गमकत्वमित्याह—तत इति । ततो निश्चितादव्यभिचारा-ल्लिङ्गस्य गमकत्वे सिद्धे साध्यस्यापि गमक(गम्य)त्व सिद्ध्यतीति द्वयोरुपन्यास । उक्त मर्थमुपसहरन्नाह—तस्मादिति । अर्थो लिङ्गलक्षण, अर्थं लिङ्गिलक्षणम् ।।

तत्तस्मादिहानुमानानुमेयचिन्ताया स्वभावप्रतिबन्धचिन्ताया वा ।

---

[1] सत्यविनाभावनिश्चय । A P H E N

यदि समवायादिरन्य सम्बन्ध. प्रमाणबाधितो न भवेत्। न चासौ न बाध्यते। तत्कुतोऽसावसन्नस्य निमित्त भवेदिति।

समुदायार्थं व्याचष्टे—यो यत्स्वभाव इति। अप्रतिबद्धस्वभावत्वादिति मूलस्य भावप्रत्यय त्यक्त्वा विग्रहमाह—अप्रतिबद्ध इति। तस्य भावस्तत्त्वम्। तस्मादिति तु योज्यम्। अमुमेवार्थं यदीत्यादिना स्फुटयति। कस्मात्पुनरन्यतो निमित्ताद्म भवतीत्याह—प्रतिबद्धेति। हिर्यस्मात्। प्रतिबद्धस्वभावत्वमेवान्यस्यान्यत्र भविष्यतीत्याह—न चेति। चोऽवधारणे हेतौ वा। अन्यस्य सम्बन्धस्याभावात्तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावे चेति प्रकरणलभ्य कृत्वा न चान्य कश्चिदायत्तस्वभाव इत्युक्तम्।

ननु चासत्यपि तादात्म्ये तदुत्पत्तौ चान्यत्रास्वभावेऽनुत्पादके चान्यत्प्रतिबद्ध यथा—आतपो वृक्षच्छायायाम्। तुलाया अर्वाग्भागनमनावनमने परभागोन्नमनावनमनयो। अर्वाग्भाग परभागे। रसो रूपे। पाणि पादयो। अपतज्जलमाधारे। बलाका सलिले। नदीपूर उपरिवृत्ताया वृष्टौ। चन्द्रोदय समुद्रवृद्धौ कुमुदविकासे च। कृत्तिकोदयो रोहिण्युदये। पिपीलिकोत्सरण मत्स्यविकारश्च वृष्टौ। शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदये। विशिष्टो मेघो-[द]यो वर्षकर्मणि। अचादित्योदयोऽस्तमये श्वस्तनोदये च। कुष्माण्डगुडकोऽन्त स्थितबीजे। परिव्राजको दण्डे। सन्त्रस्तो नकुल सर्पे। कियद् वा शक्यते निदर्शयितुम्? एतावत्तूच्यते—यद् येनाविनाभूत दृश्यते तत्तत्र प्रतिबद्धम्। तस्य च लिङ्गम्। अत एव त्रीण्येव लिङ्गानीति सख्यानियमोऽप्ययुक्त। केवल लिङ्गस्य रूपाण्येव वक्तव्यानि। यद्दर्शनात् हेतुत्वमवसीयत इति।

नैष दोष। अमीषा मध्ये येषा प्रतिबन्धोऽस्ति तेषा तादात्म्यतदुत्पत्त्योरन्यतरसम्भवाद्, येषु च तदभावस्तेषामप्रतिबन्धादगमकत्वात्। तथाहि वृक्षस्य छायायामेकसामग्र्यधीनतयैव प्रतिबन्ध। ततस्तत्प्रतिपत्ति कार्यलिङ्गजैव। छाया हि प्रतिभासमानरूपसस्थानवती शैत्याद्यर्थक्रियाकारिणी वस्त्वेव, न त्वेवालोकाभाव। सा च पूर्वस्मादालोकोपादानात् पूर्ववृक्षक्षणाद् वृक्षक्षणेन सार्धमुत्पद्यते। तथाऽर्वाग्भागनमनावनमने अपि तुलाया परभागोन्नमनावनमनाभ्यामेव सम पुरुषप्रयत्नादेव तथाविधात्तदुपादानसह[47a]कारिण उत्पद्येते। तथाऽर्वाग्भागपरभागयोरसहरूपयोरप्येकसामग्र्यधीनतैव। पाणिस्त्वप्रतिबद्ध एव, व्यङ्गस्यापि सम्भवात्। अव्यभिचारे चैकससर्गाधीनतैव निबन्धनम्। तादृश च जलमाधारस्य कार्यमेव, तादृशी च बलाका सलिलस्य। नदीपूरोऽपि तथाविध उपरिवृष्टे। दृश्यादृश्यसमुदायश्च यथायोग सर्वत्र धर्मी कर्तव्य। नदीपूरे चान्योऽपि प्रकारो वक्तु शक्य। नदी धर्मिणी। उपरिवृष्टिमद्देशसबन्धित्वमस्या साध्यम्। तथाविधपूरत्वमाव हेतु। एव चन्द्रोदयसमुद्रवृद्धिकुमुदविकाश(सा)नामप्येकसामग्र्यधीनतैव। एकस्मादेव महाभूतविशेषात् कालव्यवहारविषयादेतदुत्पादापेक्षिणस्तेषामुत्पादात्। तथा य एव कृत्तिकोदयहेतुर्महाभूतविशेष कालसज्ञित स एव कतिपयकालव्यवधानेन रोहिण्युदयहेतुरिति तद्दर्शनाद् हेतोस्तज्जननयोग्यताधर्मोऽनुमीयते एव। तथा पिपीलिकोत्सरणस्य मत्स्यविकारस्य च यो हेतु स एव कतिपयकालव्यवधानेन वर्षकरणयोग्यस्तत पूर्ववद् हेतुधर्मानुमानम्, रूपरसयोरिवैकसामग्र्यधीनतयैव वा तत्समकालिकवर्षणानुमानम्। तदा त्वश्रवणीयवह्नि स्थितशब्दगर्भगृहादिव्यवस्थितोऽनुमाता प्रत्येतव्य। तथा शरदादिजलप्रसादोऽगस्त्योदयस्य कार्यमेव। अथ जलप्रसाद दृष्ट्वोदेष्यतीत्यनुमीयते। तदा तस्मादेव महाभूतात्कालसज्ञिताज्जलप्रसाद। स

भवतु नाम तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव स्वभावप्रतिबन्ध । कार्यस्वभावयोरेव तु गमकत्व कथमित्याह—

ते च तादात्म्य-तदुत्पत्ती स्वभाव-कार्ययोरेवेति ताभ्यामेव वस्तुसिद्धिः ॥२४॥

ते चेति । इति तस्मादर्थे । यस्मात् स्वभावे कार्ये एव च तादात्म्यतदुत्पत्ती स्थिते, तन्निबन्धनश्च गम्यगमकभावस्तस्मात् ताभ्यामेव कार्यस्वभावाभ्या वस्तुनो विधे[1] सिद्धि ॥

अथ प्रतिषेधसिद्धिरदृश्यानुपलम्भादपि कस्मान्नेष्टेत्याह—

प्रतिषेधसिद्धिरपि[2] यथोक्ताया एवानुपलब्धेः ॥२५॥

प्रतिषेधव्यवहारस्य सिद्धिर्यथोक्ता या दृश्यानुपलब्धिस्तत एव भवति यतस्तस्मादन्यतो[3] नोक्ता ॥

ततस्तावत् कस्माद्भवतीत्याह—

सति वस्तुनि तस्या[4] असंभवात् ॥२६॥

सति तस्मिन् प्रतिषेध्ये वस्तुनि, यस्माद् दृश्यानुपलब्धिर्न सभवति तस्माद्—असभवात् तत प्रतिषेधसिद्धि ॥

च कतिपयकालव्यवधानेन तदुदयनिमित्तमिति पूर्ववद् हेतुधर्मानुमानम् । मेघस्यापि तथाविधस्यात्यन्तायोग्यताव्यावृत्त्या वृष्टिकरणयोग्यताऽनुमेया । न तु भाविवर्षं व्यभिचारसम्भवात् । सा च स्वभावभूतैवानुमीयत इति तादात्म्यमेव निबन्धनम् । आदित्योदयस्य तु प्रभावातिशयवता योग्यादिना विघ्नसम्भवात् नास्त्येवाविनाभाव । अन्यथाद्य गर्दभदर्शनस्याप्यस्तमयश्वस्तनोदययोस्तथात्व स्यात् । एव तु युक्तम्—अयमुदेता अस्तमयश्वस्तनोदययोग्य इति । तथा चोदयतथाविधयोग्यतयोस्तादात्म्यमेव निबन्धनम् । कुष्माण्डस्यापि बीजैकसामग्र्यधीनत्वं । परिव्राजककुली दण्डसर्पयोरप्रतिबद्धावेव । अन्यथापि सम्भवात् । वियद् वा शक्यते परिहर्तुम् ? एतावदुच्यते—असति तादात्म्ये तदुत्पत्तौ वा कस्यचित्क्वचित्प्रतिबन्धे ताद्रूप्येण च गमकत्वे सर्वं सर्वत्र प्रतिबद्ध तद्गमक प्रसज्येतेति ॥

कार्यस्वभावयोरेव तु गमकत्व कथमिति युक्त पूर्वपक्षवादिनोऽयमाशय —तादात्म्यतदुत्पत्ती एवान्यस्य भविष्यत, ततश्च गमकत्वमिति । कार्यस्वभावयोरिति द्वयो[र्]च्चारणं चार्थं तस्य भाव—भवद्भिरेवानुपलम्भोऽनयोरन्तर्भावित इति ॥

... ... नुपलब्धिरित्युक्ते कुतोऽय पूर्वपक्षस्योत्थानम् ? सत्यमेतत्, केवल तदेवा[1] ... ... मित्यस्या अप्यनुपल[47b]ब्ध

---

[1] साध्यस्य—टि० [2] ०सिद्धिर्यथोक्ता० E [3] अदृश्यानुपलब्धे —टि०
[4] तस्यासम्भवात् C [5] अस्पष्टम्—म०

अथ तत एव कस्मादित्याह—

अन्यथा चानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु देशकालस्वभावविप्रकृष्टेष्वर्थेष्वात्मप्रत्यक्षनिवृत्तेरभावनिश्चयाभावात् ॥२७॥

अन्यथा चेति । सति वस्तुनि तस्या अदृश्यानुपलब्धेः सम्भवादित्यन्यथाशब्दार्थः एतस्मात् कारणात् नान्यस्या[2] अनुपलब्धेः प्रतिषेधसिद्धिः ।

कुत एतत्—सत्यपि वस्तुनि तस्याः सम्भव इत्याह—अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वित्यादि इह प्रत्ययान्तरसाकल्यात् स्वभावविशेषाच्चोपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थ[3] उक्तः । [4]द्वयोरेकैकस्याप्यभावेऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थ[5] उच्यते ।

तदिहानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्विति प्रत्ययान्तरवैकल्यवन्त उक्ताः । देशकालस्वभावविप्रकृष्टेष्विति [6]स्वभावविशेषरहिता उक्ताः । देशश्च कालश्च स्वभावश्च तैर्विप्रकृष्टा इति विग्रहः । तेष्वभावनिश्चयस्याभावात् । सत्यपि वस्तुनि [7]तस्या भाव इष्टः ।

कस्मान्निश्चयाभाव इत्याह—तेषु प्रतिपत्तुरात्मनो यत् प्रत्यक्षं तस्य निवृत्तेः कारणात् निश्चयाभावः । यस्मादनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वात्मप्रत्यक्षनिवृत्तेरभावनिश्चयाभावः, तस्मात् सत्यपि वस्तुनि आत्मप्रत्यक्षनिवृत्तिलक्षणाया अदृश्यानुपलब्धेः सम्भवः । ततो यथोक्ताया एव प्रतिषेधसिद्धिः ॥

प्रतिषेधसम्भवादित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षप्रवृत्तस्य दोष एव । प्रतिषेधशब्देन व्यवहारोऽभिप्रेत इति प्रतिषेधव्यवहार इति विवृतम् । मूले त्वपिशब्दः साध्यान्तरसमुच्चये । काऽसौ यथोक्ते त्याह—यैति ।

मूलसामर्थ्यस्थितमभिव्यनक्ति—तस्मादन्यतोऽदृश्यानुपलब्धेर्नोक्ता : प्रतिषेधसिद्धिरिति प्रकृतेन सम्बन्धः ॥

यद्यदृश्यानुपलब्धेर्न भवति तदाऽनुपलब्धित्वाविशेषे विवक्षिताया अपि मा भूदित्यभिप्रेत्याह—ततस्तावदिति । तस्मादसम्भवात् कारणात्तत इति तत एव दृश्यानुपलब्धेरिति विवक्षितमितरथाऽन्यस्या अपि प्रतिषेधसिद्धिकथनप्रसङ्गात् ॥

ननु ततोऽप्यस्त्यन्यतोऽपि । कथं पुनस्तत एवेति नियमो लभ्यत इत्यभिप्रायवानाह—अथेति । अथशब्दः प्रश्ने । अन्यथा चेत्युत्तरं व्याचक्षाण इहैवच्छेदं दर्शयति चशब्दश्च यस्मादर्थे । दृश्यानुपलब्धेरुक्तात्प्रकारादृश्यानुपलब्धेरन्यप्रकारत्वमन्यथात्वं विवक्षितमाचा

---

[1] ०प्रकृष्टष्वात्मप्र०—B P H E N

[2] अदृश्यानुपलब्धेः —टि० [3] प्राप्तार्थं उक्तः A B P H प्राप्तेऽर्थे C

[4] द्वयोरेकस्याप्य० B द्वयोरेकैकस्याभावे—C [5] प्राप्तेऽर्थे उच्यते—C

[6] स्वभावविशेषविप्रकृष्टा A P H E N स्वभावविप्रकृष्टा—C

[7] अदृश्यानुपलब्धेः —टि० । तस्याभाव P H E N

अथेयं दृश्यानुपलब्धिः कस्मिन् काले प्रमाणम्, किंस्वभावा, किंव्यापारा चेत्याह—

अमूढस्मृतिसंस्कारस्यातीतस्य वर्तमानस्य च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्य [1]निवृत्तिरभावव्यवहारप्रवर्तनी[2] ॥२८॥

[3]अमूढेत्यादि । प्रतिपत्तुः प्रत्यक्षो घटादिरर्थः, तस्य निवृत्तिरनुपलब्धिः तदभावस्वभावेति यावत् । अत एवाभावो न साध्यः स्वभावानुपलब्धेः, सिद्धत्वात् । [4]अविद्यमानोऽपि [5]च घटादिरेकज्ञानसंसर्गिणि [6]भूतले भासमाने समग्रसामग्रीको ज्ञायमानो [7]दृश्यतया संभावितत्वात् प्रत्यक्ष उक्तः । अत एकज्ञानसंसर्गी[8] दृश्यमानोऽर्थस्तज्ज्ञानं च प्रत्यक्षनिवृत्तिरुच्यते । ततो हि दृश्यमानादर्थात् तद्बुद्धेश्च समग्रदर्शनसामग्रीकत्वेन प्रत्यक्षतया संभावितस्य निवृत्तिरवसीयते । तस्मादयं ज्ञाने एव प्रत्यक्षस्य घटस्याभाव उच्यते । न तु निवृत्तिमात्रमिहाभावः, निवृत्तिमात्राद् दृश्यनिवृत्त्यनिश्चयात् ।

र्थस्येति दर्शयन्नाह—सतीति । एतस्मात्सति वस्तुनि तत्सम्भवात् । मूले स्वग्रयाचानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वित्येकवाक्यतयैवार्थः सगच्छते । नाप्यशब्दार्थव्याख्या, नाप्युत्तरपदव्याख्याने पूर्वपक्षवचना(न)प्रयासः कश्चित् । तथा तु न प्रकान्त धर्मोत्तरेणेति किमत्र कुर्म ? कुत एतदिति सामान्येनोक्त्वा विशेषनिष्ठं करोति सत्यपीति । एतच्च विग्रह इत्यन्त सुगमम् । तेष्वनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वभावनिश्चयाभावात् । सत्यपि वस्तुनि तस्या अनुपलब्धेर्भाव इष्टः । अननैतदाह—नास्माकमत्र प्रमाणमस्ति यत्सत्येव वस्तुनि सा भवतीति । किन्तु तस्यां सत्यामपि यस्मात्प्रत्ययो दोलायते तस्मादेवमुच्यत इति ।

सम्प्रति निश्चयाभावस्यावधिं पर्येषमाण आह—कस्मात्सकाशादिति । परप्रत्यक्षनिवृत्तेरशक्यनिश्चयत्वे तन्निवृत्त्यर्थमात्मप्रत्यक्षग्रहणम् । ननु यद्ययमपादानप्रश्नो न तु हेतुप्रश्नस्तदा कथमिदमाह—तस्य निवृत्ते कारणान्निश्चयाभाव इति चेत् । न । अन्यार्थत्वात् कारणशब्दस्य । निश्चयाभावस्य शाब्देन न्यायेन जायमानस्यैषा प्रकृति कारणम् । "जनिकर्तुः प्रकृतिः" [पाणिनि १ ४ ३०]इत्यनेन लब्धापादानसंज्ञकादस्मादित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा त्वसमञ्जसं स्यात् । यस्मादित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति । एतच्च प्रतिषेधसिद्धिरित्येतदन्त सुगमम् ॥

सम्प्रत्यनुपलब्धेरनुमानज्ञानहेतुत्वात् प्रामाण्यं स्वभावविशेषो व्यापारश्चोक्तोऽपि कालपुरुषविशेषपरिग्रहेण वक्तुम्—अथेत्यादिना प्रश्नपूर्वमुपक्रमते । अथशब्द आरम्भे पूर्ववत् ।

---

[1] निवृत्तिरनुपलब्धिरभाव॰ C D [2] ॰हारसाधनी B C D P H E N

[3] अमूढेति A P E नास्ति H N

[4] यथा च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षनिवृत्तिरनुपलब्धिः प्रदेशस्तज्ज्ञानं चोच्यते तथा अविद्यमानोऽपीत्यादिना दर्शयति—टि॰

[5] ॰मानोऽपि घटा॰ C [6] ॰र्गिणि भास॰ A E P.

[7] दृश्यमानतया B D H N [8] संसर्गात् B

ननु च दृश्यनिवृत्तिरवसीयते दृश्यानुपलम्भात् । सत्यमेवैतत् । केवलमेकज्ञानसंसर्गिणि दृश्यमाने घटो यदि भवेद् दृश्य एव भवेदिति दृश्यः संभावितः । [1]ततो दृश्यानुपलब्धिर्निश्चिता । [2]दृश्यानुपलब्धिनिश्चयसामर्थ्यादेव च[3] दृश्याभावो निश्चितः । [4]यदि हि दृश्यस्तत्र भवेद् दृश्यानुपलम्भो न भवेत् । अतो दृश्यानुपलम्भनिश्चयाद् दृश्याभावः सामर्थ्यादवसितः, न[5] व्यवहृत इति दृश्यानुपलम्भेन व्यवहर्तव्यः ।

तस्मादर्थान्तरम्—एकज्ञानसंसर्गि दृश्यमानम्, तज्ज्ञानं च प्रत्यक्षनिवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात् प्रत्यक्षनिवृत्तिरुक्ता द्रष्टव्यम् ।

प्रत्यक्षपरिच्छेद्यत्वात् प्रत्यक्षो घटादिः । निवृत्तिशब्देनाचार्यस्यानुपलब्धिर्विवक्षितेति दर्शयति तस्य निवृत्तिरनुपलब्धिरिति । अनुपलब्धिशब्देनापि विवक्षितकर्तृकर्मधर्मोपलब्धिपर्युदासेनान्यदेकज्ञानसंसर्गि वस्तु तज्ज्ञानं च विवक्षितम् । [48a] एतदेव स्पष्टयति तदभावस्वभावेति यावदिति । तस्य प्रतिषेध्यस्य घटादेरभावो विशिष्टो भावस्तत्स्वभावा । तदभावस्वभावशब्देन यावानर्थ उक्तस्तदनुपलब्धिशब्देनापीति इति यावदित्यस्यार्थः । यतोऽन्योपलब्धिरेव तदनुपलब्धिः । स च तदभावो नान्योऽस्त्येवास्मादेव कारणादभावो घटादेर्न साध्यः । कुतो न साध्य इत्याह—स्वभावानुपलब्धेर्लिङ्गात् । कुतो न साध्य इत्याह—सिद्धत्वात् निश्चितत्वात् घटाभावस्येति प्रकरणात् ।

एवं मन्यते—तदेकज्ञानसंसर्गि वस्तु तज्ज्ञानं च घटाद्यनुपलब्धिस्तदभावश्च । तच्चेन्द्रियजेन प्रत्यक्षेण स्वसंवेदनेन च सिद्धमिति न लिङ्गादभावः साध्यत इति । नन्वविद्यमानो घटादिः कथं प्रत्यक्षः ? अथ प्रत्यक्षः कथं तदनुपलब्धिरुच्यत इत्याह—अविद्यमानोऽपि चेति । न केवलं विद्यमानः प्रत्यक्ष उच्यते इत्यपि शब्दः । [समग्रा समस्ता सामग्री] कारणकलापो यस्येति विग्रहः । "शेषाद्विभाषा" [पाणिनि ५ ४ १५४] इति कप् । "न कपि" [पाणिनि ७ ४ १४] इति ह्रस्वत्वप्रतिषेधः । ज्ञायमानो निश्चीयमानो [घटादिरेकज्ञान] संसर्गिणि प्र[6] · ····· तदुपलब्धेरेवेत्यवधारणीयम् । प्रत्यक्षनिवृत्तिर्घटाद्यनुपलब्धिः । कस्मात्तु द्वयं तथोच्यत इत्याह—ततो हीति । हीति यस्मात् । यस्मादमू एव दृश्यघटादितुच्छरूपनिवृत्त्यवसेयहेतू तस्मात् कारणात् । अर्थं एकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरम्, ज्ञानं च तस्यैव । एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—न त्विति । निवृत्तिमात्रमुपलब्ध्यभावमात्रम् । तस्य तथात्वे को दोष इत्याह—निवृत्तिमात्रादिति । दृश्यनिवृत्त्यनिश्चयाद् दृश्याभावानिश्चयात् । इह निवृत्तिमात्रस्य प्रसज्यप्रतिषेधात्मनो निश्चेतुमशक्यत्वान्न हेतुत्वं युज्यत इति धर्मोत्तरस्याशयो निवृत्तिमात्राद् दृश्यनिवृत्त्यनिश्चयादिति ब्रुवतः । पूर्वपक्षवादिना त्वेवं ज्ञातम्—निवृत्तिमात्रान्निर्विशेषणादयमेव प्रतिषेधति । तदहं सविशेषणं निवृत्तिमात्रमेव दर्शयामीति प्रमोदमान आह—ननु चेति । दृश्यनिवृत्तिर्दृश्याभावः । दृश्यानुपलम्भादित्यत्रानुपलम्भशब्देनोपलम्भाभावमात्रं विवक्षितमितरथा पूर्वपक्षवादिनः प्रकृतं हीयते । अनेन सविशेषणमेवोपलम्भाभावमात्रं प्रसज्यप्रति-

---

[1] विविक्तप्रदेशज्ञानात्०—टि०
[2] दृश्यानुपलम्भनिश्च C D
[3] ०देव दृश्या० E.
[4] अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन भावयति—टि०
[5] न तु व्यव० A P H E N
[6] अस्पष्टम्—स०

यथा[1] चैकज्ञानसंसर्गिणि प्रत्यक्षे घटस्य प्रत्यक्षत्वमारोपितम् असतोऽपि, तथा तस्मिन्नेक-ज्ञानसंसर्गिण्यतीते[2] चामूढस्मृतिसंस्कारे, वर्तमाने च घटस्य तत्त[3]द्रू[4]पमारोपितमसत इति द्रष्टव्यम् । अनेन च[5] दृश्यानुपलब्धि प्रत्यक्षघटनिवृत्तिस्वभावोक्ता । सा च सिद्धा । तेन न[6] घटाभाव साध्य, अपि तु अभावव्यवहार इत्युक्तम् ।

पेधरूप लिङ्गमस्तु, न तु नञ पर्युदासवृत्त्या तदेकज्ञानसंसर्गि वस्तु, तज्ज्ञान चेति पूर्वपक्षवादी दर्शयति । सत्यमित्यादिना प्रतिविधत्ते । किन्त्वेकज्ञानसंसर्गिणि भूतलादौ दृश्यमाने सति दृश्य सम्भावित आरोपित स प्रतिषेध्य इति प्रकरणात् । ततो दृश्यत्वसमारोपात् दृश्यानु पलब्धिर्दृश्यज्ञानाभावस्तुच्छरूपो व्यवहर्त्तव्यमात्र निश्चिता भवति । निश्चीयतामुपलब्ध्य-भावो ज्ञेयाभावस्तावन्न निश्चित इति तन्निश्चयार्थं निवृत्तिमात्र व्यापरिष्यत इत्याह—दृश्येति । दृश्यज्ञानाभावनिश्चयसामर्थ्यादन्यथाऽनु[48b]पपत्ते । चो हेतौ । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभावो व्यवहर्त्तव्यैकरूप । सामर्थ्यमेव यदीत्यादिना दर्शयति । हिर्यस्मादर्थे । दृश्यानुपलम्भ इति दृश्योपलम्भाभाव इत्यर्थः । अतोऽस्माद् दृश्यानुपलम्भनिश्चयात् । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभाव उक्ता-त्सामर्थ्यादवसित । दृश्योपलम्भाभावनिश्चयस्त्वेकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भेनेति द्रष्टव्यम् ।

ननु यदि ज्ञेयाभावोऽप्यवसितस्तर्हि कथ लिङ्गेन साध्यत इत्याह—न व्यवहृत इति । अदृष्टानामपि सत्त्वशङ्कया न प्रत्यक्ष व्यवहारयितु शक्नोतीति भाव । केन तर्हि व्यवह्रियत इत्याह—दृश्यानुपलम्भेन लिङ्गभूतेन ।

[7] ···ऽभावव्यवहार एव[7]··· · ·· ··· · ज्ञान चेति । चकारस्तुल्यकक्षता दर्शयति। द्वयोरपि निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वम्, ज्ञानमन्तरेण—'यस्मादय केवल प्रदेशस्तस्मात् घटादिर्नास्ति'-इत्यध्यवसातुमशक्यत्वात्, तथा विषयमन्तरेण—'यस्मात्केवलप्रदेशापरोक्षीकरण तस्मात् तज्ज्ञान नास्ति' इति निश्चेतुमशक्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्य घटादेर्निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्ष निवृत्ति[7]· ·· · · ।

ननु च प्रतिषेध्यस्य घटादेरसतोऽपि तथाऽस्तु प्रत्यक्षत्वम् । यत्पुनस्तत्र नासीदेव तस्य कथमतीतत्वम्, यच्च तत्र नास्त्येव तस्य कथ वर्त्तमानत्वम्, कथ च तत्रानुपलब्धेर्व्यापार इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—यथेति । येन प्रकारेण घटो यदि भवेद् दृश्य एव भवेदित्येव रूपेण । चो हेतौ । तस्मिन्नेकज्ञानसंसर्गिण्यतीतेऽमूढस्मृतिसंस्कारे । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । वर्तमाने च । समुच्चय चकार । तथा तेन प्रकारेण—यदि तत्र पूर्वं घट स्थितो यदि स्यात्, उपलब्धः स्यात्, न चोपलभ्यत इत्येवमात्मना घटस्यारोपात् प्रत्यक्षस्य तदानीमसततस्त द्रूपमतीतत्व वर्त्तमानत्वञ्चारोपितमारोपसिद्धम् इतिरेव द्रष्टव्याकार दर्शयति । द्रष्टव्यम् ज्ञातव्यमिति योजनीयमिदम् ।

---

[1] प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्यैतद् व्याख्याय अतीतस्य वर्तमानस्यैतद् विशेषणद्वय व्याचष्टे—टि०

[2] ०तीते वर्तमाने चामूढस्मृतिसंस्कारे च घट० A B C D P H N

[3] तद्रूप A B P H E N

[4] अतीतादि—टि०

[5] अनेन दृश्या A B P H E N

[6] तेन घटा० B

[7] अस्पष्टम्—स०

[1]अमूढोऽभ्रष्टो दर्शनाहित. स्मृतिजननरूप· संस्कारो यस्मिन् घटादौ स तथोक्तः । तस्य अतीतस्य प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्येति सम्बन्ध· । वर्तमानस्य च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्येति सम्बन्धः । अमूढस्मृतिसंस्कारग्रहण तु न वर्तमानविशेषणम् । यस्मादतीते घटविविक्तप्रदेशदर्शने स्मृतिसंस्कारो मूढो दृश्यघटानुपलम्भे दृश्ये च घटे मूढो भवति । वर्तमाने तु[2] घटरहितप्रदेशदर्शने न स्मृतिसंस्कारमोह· । अत एव[3]न घटाभावे, नापि घटानुपलम्भे मोहः । तस्मान्न वर्तमाननिषेध्यविशेषणममूढस्मृतिसंस्कारग्रहणम्,[4] स्मृतिसंस्कारव्यभिचाराभावाद् वर्तमानस्यार्थस्य । अत एव वर्तमानस्य चेति चशब्दः कृतः, विशेषणरहितस्य वर्तमानस्य विशेषणवतातीतेन समुच्चयो यथा विज्ञायेतेति[5] ।

तदयमर्थ·—अतीतोऽनुपलम्भ स्फुट[6] स्मर्यमाण प्रमाणम्, वर्तमानश्च । ततो 'नासीदिह घट·, अनुपलब्धत्वात्',—'नास्ति अनुपलभ्यमानत्वात्' इति शक्य ज्ञातुम् । न तु 'न भविष्यत्यत्र घटः, [7]अनुपलप्स्यमानत्वात्' इति [8]शक्य ज्ञातुम् । अनागतया अनुपलब्धेः सत्त्वसंदेहादिति कालविशेषोऽनुपलब्धेर्व्याख्यात ।

ननु दृश्यानुपलब्धि कस्मिन् काले प्रमाण किं स्वभावा किंव्यापारा चेति त्रितयं पृष्ट आचार्यस्तत्रानेन किमाख्यातमाचार्येणेत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—अनेनेति । अनेन प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्य निवृत्तिरिति वचनेन । चोऽवधारणे । स्वभावस्त्व(भावे)त्यस्यानन्तर द्रष्टव्य । प्रत्यक्षस्य घटस्य । प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणनिवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्षघटनिवृत्ति प्रत्यक्षघटानुपलब्धिर्नञ पर्युदासवृत्त्या तदेकज्ञानसंसर्गि वस्तु तज्ज्ञान च द्वय स्वभावो रूप यस्या दृश्यानुपलब्धे सा तथोक्ता व्याख्यातेति शेष ।

ननु दृश्यानुपलब्धिरूप लिङ्गमस्तु पर्युदासरूपम्, साध्यस्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूप किं न भवतीत्याह—सेति । यो यस्मात् । सा तथाविधाऽनुपलब्धि··········उक्तमाचार्येण साऽभावव्यवहारप्रवर्तनीत्यनेन शब्देनेति भाव· । धर्मोत्तरेण चात एव अभावो न साध्य इत्यनेन ।

घटविविक्तप्र[49a]देशदर्शनेनाहित आरोपित संस्कारो विशिष्टशक्तियुक्तविज्ञानात्मिका वासना, न [illegible] पराभिमतो भावनाख्य । अनुरूपस्मरण जनयितुमनीशानो मूढ इति व्यपदिश्यते । दृश्यघटानुपलम्भे दृश्यस्य घटस्योपलब्ध्यभावे तुच्छरूपे । अत एव च दृश्ये घटे । अमूढस्मृतिसंस्कारग्रहणं कस्मान्न वर्तमानविशेषणमित्याह—वर्तमाने त्विति । सुरतीताद्वर्तमानस्य वैधर्म्यमाह । अतो मोहाभावान्न घटाभावे व्यवहर्तव्यैकरूपे । नापि घटानुपलम्भे घटोपलब्ध्यभावे तुच्छरूपे । प्रत्यक्षवदारोपाद् वर्तमानस्यार्थस्य घटादे । अत एव वर्तमानग्रहणस्य निर्विशेषणत्वादेव ।

---

[1] पदाना प्रयोजन प्रतिपाद्येदानी समन्वयमर्थं च दर्शयति—टि०

[2] वर्तमाने च घट० A B. P. H E N.

[3] अतएव न घटानुपलम्भे नापि घटे मोह A C D P. H E N अत एव घटानुपलम्भे नापि घटे मोह —B

[4] ०हणम् व्यभि० C

[5] विज्ञायेत । तदय० B

[6] स्फुटं B. P. H. E N

[7] अनुपलभ्यमानत्वात्—A

[8] इति ज्ञातु शक्यम्—C

यथा[1] चैकज्ञानसंसर्गिणि प्रत्यक्षे घटस्य प्रत्यक्षत्वमारोपितम् असतोऽपि, तथा तस्मिन्नेकज्ञानसंसर्गिण्यतीते[2] चामूढस्मृतिसंस्कारे, वर्तमाने च घटस्य तत्त[3]द्रू[4]पमारोपितमसत इति द्रष्टव्यम् । अनेन च[5] दृश्यानुपलब्धि प्रत्यक्षघटनिवृत्तिस्वभावोक्ता । सा च सिद्धा । तेन न[6] घटाभाव· साध्य, अपि तु अभावव्यवहार इत्युक्तम् ।

षेधरूप लिङ्गमस्तु, न तु नञा पर्युदासवृत्त्या तदेकज्ञानसंसर्गि वस्तु, तज्ज्ञान चेति पूर्वपक्षवादी दर्शयति । सत्यमित्यादिना प्रतिविधत्ते । किन्त्वेकज्ञानसंसर्गिणि भूतलादौ दृश्यमाने सति दृश्य सम्भावित आरोपित स प्रतिषेध्य इति प्रकरणात् । ततो दृश्यत्वसमारोपात् दृश्यानुपलब्धिर्दृश्यज्ञानाभावस्तुच्छरूपो व्यवहर्तव्यमात्र निश्चिता भवति । निश्चीयतामुपलब्ध्यभावो ज्ञेयाभावस्तावन्न निश्चित इति तन्निश्चयार्थं निवृत्तिमात्र व्यापरिष्यत इत्याह—दृश्येति । दृश्यज्ञानाभावनिश्चयसामर्थ्यादन्यथाऽनु[48b]पपत्ते । चो हेतौ । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभावो व्यवहर्तव्यकल्प । सामर्थ्यमेव यदीत्यादिना दर्शयति । हिर्यस्मादर्थे । दृश्यानुपलम्भ इति दृश्योपलम्भाभाव इत्यर्थ । अतोऽस्माद् दृश्यानुपलम्भनिश्चयात् । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभाव उक्ताऽसामर्थ्यादवसित । दृश्योपलम्भाभावनिश्चयस्त्वेकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भेनेति द्रष्टव्यम् ।

ननु यदि ज्ञेयाभावोऽप्यवसितस्तर्हि कथ लिङ्गेन साध्यत इत्याह—न व्यवहृत इति । अदृष्टानामपि सत्त्वशङ्कया न प्रत्यक्ष व्यवहारयितु शक्नोतीति भाव । केन तर्हि व्यवह्रियत इत्याह—दृश्यानुपलम्भेन लिङ्गभूतेन ।

[7] ···ऽभावव्यवहार एव[7]· ··· ·· ·· ज्ञान चेति । चकारस्तुल्यकक्षता दर्शयति । द्वयोरेव निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वम्, ज्ञानमन्तरेण—'यस्मादय केवल· प्रदेशस्तस्मात् घटादिर्नास्ति'-इत्यध्यवसातुमशक्यत्वात्, तथा विषयमन्तरेण—'यस्मात्केवलप्रदेशापरोक्षीकरण तस्मात् तज्ज्ञान नास्ति' इति निश्चेतुमशक्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्य घटादेर्निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्षनिवृत्ति[7]· · · ··· · ।

ननु च प्रतिषेध्यस्य घटादेरसतोऽपि तथाऽस्तु प्रत्यक्षत्वम् । यत्पुनस्तत्र नासीदेव तस्य कथमतीतत्वम्, यच्च तत्र नास्त्येव तस्य कथ वर्तमानत्वम्, कथ च तत्रानुपलब्धेर्व्यापार इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—यथेति । येन प्रकारेण घटो यदि भवेद् दृश्य एव भवेदित्येव रूपेण । चो हेतौ । तस्मिन्नेकज्ञानसंसर्गिण्यतीतेऽमूढस्मृतिसंस्कारे । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । वर्तमाने च । समुच्चये चकार । तथा तेन प्रकारेण—यदि तत्र पूर्वं घट· स्थितो यदि स्यात्, उपलब्ध स्यात्, न चोपलभ्यत इत्येवमात्मना घटस्यारोपात् प्रत्यक्षस्य तदानीमसतस्तद्रूपमतीतत्व वर्तमानत्वञ्चारोपितमारोपसिद्धम् इतिरेव द्रष्टव्याकार दर्शयति । द्रष्टव्यम् ज्ञातव्यमिति योजनीयमिदम् ।

---

[1] प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्यैतद् व्याख्याय अतीतस्य वर्तमानस्यैतद् विशेषणद्वय व्याचष्टे—टि

[2] ०तीते वर्तमाने चामूढस्मृतिसंस्कारे च घट० A B C D P H N

[3] तद्रूप A B P H E N

[4] अतीतादि—टि०

[5] अनेन दृश्या A B P H E N

[6] तेन घटा० B

[7] अस्पष्टम्—स०

किञ्च । दृश्यानुपलम्भनिश्चयकरणसामर्थ्यादेव पूर्वोक्तया नीत्या प्रत्यक्षेणैवाभावो निश्चित । केवलमदृष्टानामपि सत्त्वसंभवात्, सत्त्वशङ्कया न शक्नोत्यसत्त्वं[1] व्यवहर्तुम् । अतोऽनुपलम्भोऽभावं[2] व्यवहारयति—'दृश्यो यतोऽनुपलब्ध, तस्मान्नास्ति' इति । अतो दृश्यानुपलम्भोऽभावज्ञानं कृतं प्रवर्तयति, न तु अकृतं करोती[3]त्यभावनिश्चयोऽनुपलम्भात् प्रवृत्तोपि प्रत्यक्षेण कृतोऽनुपलम्भेन प्रवर्तित उक्त इत्यभावव्यवहारप्र[4]वर्तन्यनुपलब्धिः ॥

कस्मात् पुनरतीते वर्तमाने चानुपलब्धिर्गमिकेत्याह—

तस्या एवाभावनिश्चयात् ॥२९॥

तस्या एव यथोक्तकालाया अनुपलब्धेरभावनिश्चयात् । अनागता ह्यनुपलब्धि स्वयमेव संदिग्धस्वभावा । तस्या असिद्धाया नाऽभावनिश्चयोऽपि त्वतीतवर्तमानाया इति ॥

ननु यदि नास्तीत्येवमाकार ज्ञानमनुपलब्धेर्लिङ्गाद् भवति, कथ तर्हि प्रत्यक्षावसितोऽभाव उक्त इत्याह—यद्यपि चेति निपातसमुदायो यद्यपिशब्दवद् विशेषाभिधाननिमित्ताभ्युपगमे वर्तते । अभावनिश्चयशब्दसामानाधिकरण्यादयमेवेति निर्देश । चशब्दो वक्तव्यमेतदित्यस्यार्थेऽत्र वर्तते । अभावनिश्चयस्य तदा स्वैर्यलाभादनुपलम्भादेवेत्युक्त द्रष्टव्यम् । तथापीति लौकिकोक्तिरिय निगदाभिधानारम्भे । तस्माच्छब्देन यस्माच्छब्द आक्षिप्त । तेनायमर्थ । यस्मात्केवलप्रदेशग्रहणलक्षणव्यापारानुसारी घटो नास्तीत्यभावनिश्चय तस्मात्प्रत्यक्षकृत उच्यत इति शेष । कस्य व्यापारानुसारीत्याकाङ्क्षायामुक्तम्—प्रत्यक्षस्य प्रमाणविशेषस्येति ।

अथ स्याद्—यद्य प्रत्यक्षकृतस्तदा प्रत्यक्षप्रवर्तितोपि । सर्तिक दृश्यानुपलम्भेन क्रियत इत्याशङ्क्याह—किञ्चेति वक्तव्यान्तरसमुच्चये । तद्विविक्तप्रदेशादिग्राहिणा प्रत्यक्षेणैवाभावो नियेध्याभाव. प्रसज्यप्रतिषेधात्मा निश्चित. । कथ ? दृश्यस्यानुपलम्भ उपलम्भाभावस्तुच्छरूपस्तन्निश्चयकरणसामर्थ्यादन्यथाऽनुपपत्ते । पूर्वोक्तया नीत्या युक्त्या यदि हि दृश्यस्तत्र भवेत्, दृश्यानुपलम्भो न भवेदित्येवमात्मिकया । यदि प्रत्यक्षमित्य प्रतिषेध्याभाव निश्चाययति, व्यवहारयितुमपि शक्नोत्येवेत्याह—केवलं किन्तु न शक्नोति व्यवहर्तुमित्यन्तर्भूतणिजर्थत्वाभिधेयस्य व्यवहारयितुमित्यर्थ । कुतो न शक्नोतीत्याह—सत्त्वशङ्कयेति प्रतिषेध्यसत्त्वस्य स्वरूपस्य सत्त्वशङ्कया सन्देहेन हेतुना ।

नन्वदर्शनेऽपि कथ सन्देह इत्याह—अदृष्टेति । तेन प्रत्यक्षेणादृष्टानामपि पिशाचादीना सत्त्वस्य सद्भावस्य सम्भवात् सम्भाव्यमानत्वात् । नित्य शङ्क्यमानानुपलम्भव्यभिचारो ह्यभाव इति भाव । अत प्रत्यक्षस्य तत्राशक्तत्वात् साऽपि कथ व्यवहारयतीत्याह—दृश्य इति । अतोऽस्मात्कारणात्कृत प्रत्यक्षेणेति प्रकरणात् । एतदेव व्यतिरेकमुखेण द्रढयति—न त्विति । यस्मात् प्रत्यक्षव्यापारानुसार्यभावनिश्चय इतिस्तस्मात् । अभाव-

---

[1] शक्नोत्यभाव व्य० C
[2] ०लम्भो व्यव० A
[3] करोत्यभाव० C
[4] ०हारे प्रवर्त्यनुपलब्धि C प्रवर्तन्युपल A प्रवर्तिन्युपल P H प्रवर्तिन्यनु० B.

व्यापारं दर्शयति । अभावस्य व्यवहार 'नास्ति' इत्येवमाकारं ज्ञानम्, शब्दश्चैव-माकार, नि शङ्कं[1] गमनागमनलक्षणा च प्रवृत्ति कायिकोऽभावव्यवहार । घटाभावे हि ज्ञाते नि शङ्कं गन्तुमागन्तुं च प्रवर्तते ।

[2]तदेतस्य त्रिविधस्याप्यभावव्यवहारस्य[3]दृश्यानुपलब्धि [4]प्रवर्तनी साधनी प्रवर्तिका।

यद्यपि च 'नास्ति घट' इति ज्ञानमनुपलब्धेरेव भवति, अयमेव चाभावनिश्चय, तथापि यस्मात् प्रत्यक्षेण केवल प्रदेश उपलब्धस्तस्मात् 'इह घटो नास्ति' इत्येवं [5]च प्रत्यक्षव्यापारमनु सरत्यभावनिश्चय, तस्मात् प्रत्यक्षस्य केवलप्रदेशग्रहणव्यापारानुसार्यभावनिश्चय प्रत्यक्षकृत ।

ननु यथा विकल्पेन विपर्यीक्रियमाणोऽतीतोऽनुपलम्भ प्रमाणमुच्यते तथा विकल्पस्या-व्याहतप्रसरत्वादनागतोऽप्यनुपलम्भो विकल्प्यमान किं न तथाप्रमाणमित्याह—तदर्थमिति । यस्मात्केवलप्रदेशदर्शनाहित सस्कारोऽतीते घटादावमूढो गृह्यते, वर्तमाने तु तस्मिन् स्मृति-संस्कारे मोहो न सम्भवत्येव तत्तस्मादय तात्पर्यार्थ । अनुपलम्भनिश्चयहेतुत्वादनुपलम्भ केवलप्रदेशादि स्फुटो यथाऽसौ केवलोऽनुभूतस्तथा स्मृत्वा विपर्यीक्रियमाण प्रमाणम्, वर्त-मानश्च तादृगनुपलम्भ स्फुटोऽभ्रान्तेन ज्ञानेन गृह्यमाण इति द्रष्टव्यम् । यत ईदृशोऽनुपलम्भ प्रमाण ततस्तस्मात् । कुतो न शक्यते ज्ञातुमित्याह—अनागतायां इति । तथात्वेन निश्चितो हि हेतुर्गमकोऽन्यथा सन्दिग्धासिद्धता हेतुदोष स्यादित्यभिप्राय । प्रत्यक्षनिवृत्तिशब्देन तावद् दृश्यानुपलब्धे स्वभावो दर्शितोऽमूढेत्यादिना तु किं दर्शितमित्याह—कालेति । [इतिरेवमर्थे ते]-नैव कालविशेषोऽनुपलब्धेर्व्याख्यात इति । कालविशेषोऽतीतो वर्तमानश्च व्याख्यात कथितोऽने-नेति शेष । एतच्चातीते वर्तमाने च कालेऽनुपलब्धे प्रामाण्याख्यानमस्योपलक्षण द्रष्टव्यम्, कार्यस्वभावहेत्वोरपि तयो कालयो प्रामाण्यात् । तथाह्यासीदत्र वह्निर्धूमस्योपलब्धत्वात् । अस्ति वह्निरिह धूमस्योपलभ्यमानत्वात् । तथाऽसीदिह पादप शिंशपाया उपलब्धत्वात् । अस्तीह वृक्ष शिंशपाया उपलभ्यमानत्वाद् इत्यपि भवत्येव ।

ननु दृश्यानुपलम्भे भवतु ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहार । कायिकस्तु कथमित्याह–घटेति । हिर्यस्मात् । प्रवर्तत इति योग्यतयोच्यते । प्रवृत्तियोग्यस्तावद् भवतीति । अत एव चाभाव-योग्यता साध्योच्यते ।

तदेतस्येति लोकोक्तिरेषा । तच्चैतच्चेति विग्रह कार्य । यद्वा यतोऽभाव-निश्चयोऽनुपलब्धिनिमित्तकस्तत्तस्मात । अपिरतिशये । आस्तामेकस्य द्वयोर्वा प्रवर्तनी, त्रिविधस्य यावत्प्रवर्तनीत्यर्थ । प्रवर्तनीत्यस्य द्वयमेतद् विवरण स्पष्टार्थं साधनी प्रवर्तिके [49b]ति प्रवर्तयतीति प्रवर्तनीति योग्यतयोक्तम्। साभावत्रितयमभावव्यवहार प्रवर्तयितु योग्या तावन्मात्रनिमित्तकत्वात्तस्य । सत्यर्थित्वे पुरुषस्तान् व्यवहारानाचरतु मा वा। अत एवाभावव्यवहारयोग्यता प्रदेशादे साध्यते दृश्यानुपलम्भेनेति परमार्थ ।

---

[1] नि शङ्कगमागमलक्ष० D B नि शङ्का गमनागमनयो(?)लक्ष० C.

[2] तदेवमस्य C D तदेवमेतस्य A P H E N तदेव तस्य—B

[3] प्यभावस्य व्यव० C

[4] 'प्रवर्तनी' इति नास्ति A B C D P. H E N. [5] त्येव प्रत्य० C.

किञ्च । दृश्यानुपलम्भनिश्चयकरणसामर्थ्यादेव पूर्वोक्तया नीत्या प्रत्यक्षेणैवाभावो निश्चित । केवलमदृष्टानामपि सत्त्वसंभवात्, सत्त्वशङ्कया न शक्नोत्यसत्त्वं[1] व्यवहर्तुम् । अतोऽनुपलम्भोऽभावं[2] व्यवहारयति—'दृश्यो यतोऽनुपलब्ध, तस्मान्नास्ति' इति । अतो दृश्यानुपलम्भोऽभावज्ञानं कृतं प्रवर्तयति, न तु अकृतं करोती[3]त्यभावनिश्चयोऽनुपलम्भात् प्रवृत्तोपि प्रत्यक्षेण कृतोऽनुपलम्भेन प्रवर्तित उक्त इत्यभावव्यवहारप्र[4]वर्तन्यनुपलब्धिः ॥

कस्मात् पुनरतीते वर्तमाने चानुपलब्धिर्गमिकेत्याह—

तस्या एवाभावनिश्चयात् ॥२९॥

तस्या एव यथोक्तकालाया अनुपलब्धेरभावनिश्चयात् । अनागता ह्यनुपलब्धि स्वयमेव संदिग्धस्वभावा । तस्या असिद्धाया नाऽभावनिश्चयोऽपि त्वतीतवर्तमानाया इति ॥

ननु यदि नास्तीत्येवमाकार ज्ञानमनुपलब्धेर्लिङ्गाद् भवति, कथ तर्हि प्रत्यक्षावसितोऽभाव उक्त इत्याह—यद्यपि चेति निपातसमुदायो यद्यपिशब्दवद् विशेषाभिधाननिमित्ताभ्युपगमे वर्तते । अभावनिश्चयशब्दसामानाधिकरण्याद्वयमेवेति निर्देश । चशब्दो वक्तव्यमेतदित्यस्यार्थेऽत्र वर्तते । अभावनिश्चयस्य तदा स्थैर्यलाभादनुपलम्भादेवेत्युक्त द्रष्टव्यम् । तथापीति लौकिकोक्तिरिय निगदाभिधानारम्भे । तस्माच्छब्देन यस्माच्छब्द आक्षिप्त । तेनायमर्थ. । यस्मात्केवलप्रदेशग्रहणलक्षणव्यापारानुसारी घटो नास्तीत्यभावनिश्चय तस्मात्प्रत्यक्षकृत उच्यत इति शेष । कस्य व्यापारानुसारीत्याकाङ्क्षायामुक्तम्—प्रत्यक्षस्य प्रमाणविशेषस्येति ।

अथ स्याद्—यद्यय प्रत्यक्षकृतस्तदा प्रत्यक्षप्रवर्तितोपि । तत्किं दृश्यानुपलम्भेन क्रियत इत्याशङ्क्याह—किञ्चेति वक्तव्यान्तरसमुच्चये । तद्विविक्तप्रदेशादिग्राहिणा प्रत्यक्षेणैवाभावो निषेध्याभाव प्रसज्यप्रतिषेधात्मा निश्चितः । कथ ? दृश्यस्यानुपलम्भ उपलम्भाभावस्तुच्छरूपस्तन्निश्चयकरणसामर्थ्यादन्यथाऽनुपपत्ते । पूर्वोक्तया नीत्या युक्त्या यदि हि दृश्यस्तत्र भवेत्, दृश्यानुपलम्भो न भवेदित्येवमात्मिकया । यदि प्रत्यक्षमित्थ प्रतिषेध्याभाव निश्चाययति, व्यवहारयितुमपि शक्नोत्येवेत्याह—केवल किन्तु न शक्नोति व्यवहर्तुमित्यन्तर्भूतणिजर्थस्वाभिधेयस्य व्यवहारयितुमित्यर्थ । कुतो न शक्नोतीत्याह—सत्त्वशङ्कयेति प्रतिषेध्यसत्त्वस्य स्वरूपस्य सत्त्वशङ्कया सन्देहेन हेतुना ।

नन्वदर्शनेऽपि कथ सन्देह इत्याह—अदृष्टेति । तेन प्रत्यक्षेणादृष्टानामपि पिशाचादीना सत्त्वस्य सद्भावस्य सम्भवात् सम्भाव्यमानत्वात् । नित्य शङ्क्यमानानुपलम्भव्यभिचारो ह्यभाव इति भाव. । अत प्रत्यक्षस्य तत्राशक्तत्वात् सोऽपि कथ व्यवहारयतीत्याह—दृश्य इति । अतोऽस्मात्कारणात्कृत प्रत्यक्षेणेति प्रकरणात् । एतदेव व्यतिरेकमुखेण द्रढयति—न त्विति । यस्मात् प्रत्यक्षव्यापारानुसार्यभावनिश्चय इतिस्तस्मात् । अभाव-

---

[1] शक्नोत्यभावं व्य॰ C
[2] ॰लम्भो व्यव॰ A
[3] करोत्यभाव॰ C
[4] ॰हारे प्रवर्त्यनुपलब्धि C प्रवर्तन्युपल A प्रवर्तिन्युपल P H प्रवर्तिन्यनु॰ B.

सम्प्रत्यनुपलब्धे प्रकारभेदं दर्शयितुमाह—

सा च प्रयोगभेदादेकादशप्रकारा ॥३०॥

सा च एषानुपलब्धि [1]एकादशप्रकारा—एकादश प्रकारा अस्या इत्येकादशप्रकारा ।

कुत प्रकारभेद ? प्रयोगभदात । प्रयोग प्रयुक्ति शब्दस्याभिधाव्यापार [2] उच्यते । शब्दो हि साक्षात क्वचिदर्थान्तराभिधायी [3], क्वचित [4]प्रतिषेधान्तराभिधायी । सर्वत्रैव तु दृश्यानुपलब्धिरशब्दोपात्तापि गम्यत इति वाचकव्यापारभेदादनुपलम्भप्रकारभेदो न तु स्वरूपभेदादिति यावत ॥

प्रकारभेदान आह—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नात्र धूम उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति ॥३१॥

निश्चयोऽनुपलम्भात प्रवृत्तोऽपि दृढीभूतोऽपि प्रत्यक्षेण केवलप्रदेशादिवेदिना सामर्थ्यात कृत उत्पादितो नुपलम्भेन दृश्यानुपलम्भन प्रवर्त्तित साधित उक्त आचार्येणाभावव्यवहारप्रवर्त्तनी स्यनन शब्नति बुद्धिस्यम । इतीत्यादिनोपसहार । इतिरेवमुक्तेन क्रमेणानुपलब्धिदृश्या नुपलब्धिस्तस्या एव प्रकृतत्वात ॥

कस्मादित्यादि वर्त्तमानाया इत्यन्त सुगमम ।

अनागताया अप्यनुपलब्धरभावनिश्चय कस्मान्न भवतीत्याह—अनागतेति । हियस्मादर्थं । तस्या इति पञ्चम्यन्तमिदम । अयमेव च सामर्थ्यविसितो मौलो[र्थोऽनागता हि] इत्यादिना धर्मोत्तरेण [1] काङ्क्षोपशमाय पुरस्तादुक्त ।

स्यादेत—प्रतिषेधसिद्धिरित्यादिना निश्चयाभावादित्यन्तेन [80a] ग्रन्थनास्यायस्य गत वा तस्या एवाभावनिश्चयादित्ययमाचार्यीयो ग्रन्थ पुनरुक्त इति । न पुनरुक्त । यतो यथाऽतीतेऽपि काले घटादेस्तत्कालवर्तिदृश्यानुपलब्धरतीताया स्मृत्यारूढाया स्व(अ)भावनिश्चय स्तथाऽनागतेऽपि काले घटादेरभावनिश्चय किं न भवतीति केनापाकृत यनाय पुनरुक्त स्यादिति ॥

सम्प्रति [अनुपलब्ध] प्रकारस्य स्वरूपस्य भव नानात्व [1] प्रकारभद [1] द्रष्टव्यम । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चय । सेति मूलानुवाद । एषति तस्य व्याख्यानम । एकादशग्रहण चाचार्यस्योपलक्षणार्थं यथा प्रमाणवार्तिके [1] ग्रहण [1] षोडशप्रकारेति तु द्रष्टव्यम् । एतच्च कारणविरुद्धकार्योपलब्धिव्याख्यानानन्तर दर्शयिष्याम । विवक्षिता न्योपलम्भकरूपत्वाद दश्यानुपलब्ध, कथमय भद उपपद्यतेत्यभिप्रत्य पृच्छति कुत इति ।

---

[1] त्विषरेकादश प्रकारा अस्या A P E
[2] भिधानव्या० A B C D P H E N
[3] शीतान्निविरुद्धवह्न्यभिधायी—टि०
[4] वृक्षाप्रव(?)भावप्रतिपघाभिधायी—टि०
[5] अस्पष्टम—स०

स्वभावेत्यादि । प्रतिषेध्यस्य य स्वभावस्तस्यानुपलब्धिर्यथेति । अत्रेति धर्मी । न धूम इति साध्यम् उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति हेतु अय च हेतु पूर्ववद्व्याख्येय ॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कार्यं तस्यानुपलब्धिरुदाह्रियते—

कार्यानुपलब्धिर्यथा—नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि धूमकारणानि सन्ति, धूमाभावादिति[१] ॥३२॥

यथेति । इहेति धर्मी । अप्रतिबद्धम् अनुपहत धूमजनन प्रति सामर्थ्यं येषां तान्यप्रतिबद्धसामर्थ्यानि न सन्तीति साध्यम् । धूमाभावादिति हेतु ।

प्रयोगभेदादित्याचार्यीयमुत्तरमनूद्य प्रयोगशब्द व्याचष्ट प्रयोग इति । प्रयुक्त्यर्थमाह—शब्देति । शब्दशब्देन प्रकरणात् वाचक शब्दो गृह्यते । अभिधा अर्थप्रकाशनम् । तत्र व्यापारो व्यापृति प्रवृत्ति यदवाऽभिधा अर्थप्रकाशन तल्लक्षणो व्यापारस्तस्य प्रयोगस्य भदाद् भिद्यमानत्वादिति तु सुबोधत्वात् धर्मोत्तरेण न व्याख्यातम् ।

ननु शब्दस्यैवानुपलम्भवाचकस्यानुपलम्भ एव वाच्यस्तत्कथ प्रयोगभेदो येनानुपलम्भस्य प्रकारभेद उच्यत इत्याह—शब्दो हीति । हियस्मात । साक्षादव्यवधानेन । क्वचिद् विरुद्धोपलम्भादौ । प्रतिषेध्याच्छीतस्पर्शादेरर्थान्तरमग्न्यादिमभिधत्त । क्वचिद् व्यापकानुपलब्ध्यादौ विवक्षिताद् शिशपादिप्रतिषेध्यात्प्रतिषेधान्तर वृक्षादिप्रतिषेधमभिधत्त । यद्यर्थान्तरविधिरर्थान्तरप्रतिषेधश्च क्रियते तर्हि[२] घत इत्याह—सर्वत्रेति । तुर्विशेषार्थ । अर्थाच्चोपात्ता स्ववाचकपदानुपात्ता । यथा वाशब्दोपात्ताऽपि सा प्रतीयते तथा पुरस्तादभिधास्यते । अपिरवधारणे अतिशय वा । इतिस्तस्मादर्थे एवमथ[१] अत एवार्थीं गतिमाश्रित्योक्त न तु शाब्दीमिति द्रष्टव्यम् ॥

अनुपलम्भस्य प्रकृतत्वात प्रकारभेदात—इति मन्तव्यम् । तस्यानुपलब्धि पूर्वोक्तया नीत्या तदविविक्त प्रदेशस्तज्ज्ञान चावसेयम । एव कार्यानुपलब्ध्यादिषु द्विरूपवाऽनुपलब्धि[२०] ति निदर्शनम् ।

ननु कीदृश्युपलब्धिलक्षणप्राप्ति ? कथञ्चाविद्यमान[२] अयञ्चेति । पूर्वसिन्ननुपलब्धिलक्षणाख्यान इव । चो [50b] यस्मादर्थे अवधारणार्थे वा पूर्ववदित्यस्यानन्तर द्रष्टव्य । एतच्च स्वभावानुपलम्भस्यायवचन कृतमाचार्येण म प्रयोगो दर्शित, असाधनाङ्गस्य प्रतिज्ञाया उपादानात साधनाङ्गस्य च व्याप्तेरप्रदर्शनात् हेतोश्चानुवादरूपस्य प्रथमान्तस्या निर्देशात । एवमितरासु सर्वास्वेवानुपलब्धिषु बोद्धव्यम ।

प्रयोग पुनरीदृश—यद् यत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्त सन्नोपलभ्यते तत्सव तत्रासद्व्यवहार योग्यम्—यथा—तुरङ्गमोत्तमाङ्ग शृङ्गम् । नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो धूम इति । अनेन सामान्यादिनिराकरण दृश्यानुपलम्भ प्रयोक्तव्य इति दर्शितमाचार्येण तुल्यन्यायत्वादित्यवसेयम् ।

---

[१] 'इति नास्ति । B P H E N [२] अस्पष्टम्—स०

कारणानि च नावश्यं कार्यवन्ति भवन्तीति कार्यादर्शनादप्रतिबद्धसामर्थ्यानामेवाभाव साध्य[1], न त्वन्येषाम् । अप्रतिबद्धशक्तीनि चानन्तरक्षणभावीन्येव, अन्येषां प्रतिबन्धसंभवात् ।

कार्यानुपलब्धिश्च यत्र कारणमदृश्य तत्र प्रयुज्यते । दृश्ये तु कारणे दृश्यानुपलब्धिरेव गमिका ।

तत्र [2]धवलगृहोपरिस्थितो गृहाङ्गणमपश्यन्नपि चतुर्षु पार्श्वेष्वङ्गणभित्तिपर्यन्तं पश्यति । भित्तिपर्यन्तसमं [3]चालोकसतमकमाकाशदेश धूमविविक्तं पश्यति । तत्र धूमाभावनिश्चयात् । यद्देशस्थेन वह्निना जन्यमानो धूमस्तद्देशः स्यात् । तस्य च[4] वह्नेरप्रतिबद्धसामर्थ्यस्याभावः प्रतिपत्तव्यः । तद्गृहाङ्गणदेशेन[5] च वह्निना जन्यमानो धूमस्तद्देशः स्यात् । तस्मात् तद्देशस्य [6]वह्नेरभावः प्रतिपत्तव्यः ।

तद्गृहाङ्गणदेशं भित्तिपरिक्षिप्त भित्तिपर्यन्तपरिक्षिप्तेन चालोकात्मना धूमविविक्तेनाकाशदेशेन सह धर्मिण करोति ।

इह—अनुपलम्भ. केवलप्रदेशादि, अभावव्यवहारयोग्यता च साध्या, दृश्यानुपलम्भस्य तादात्म्यलक्षण एव प्रतिबन्धो गम्यगमकभावनिबन्धनम्—इति केषाञ्चिन्मतम् । केचित्तु—अनुपलम्भाऽभावव्यवहारयोग्यतयोर्गम्यगमकभावे विपर्ययतादात्म्यलक्षण. प्रतिबन्धो निमित्तमिति प्रतिपेदिरे । अत एवानुपलम्भ कार्य-स्वभावाभ्या भेदेन निर्दिष्ट, स्वसाध्ये प्रतिबन्धानपेक्षणाद्, इतरयोश्च तद्वैपरीत्यादिति च । एवं चैतत् समादधतीति । तथा हि—उपलब्ध्यव्यभिचारात् तादृशी अनुपलब्धेरेव सत्ता । तत उपलब्धिलक्षणप्राप्तसत्त्वे तदुपलम्भयोस्तादात्म्यादेवानुपलम्भासद्व्यवहारयोर्गम्यगमकभाव । यदि तु तद्विविक्तप्रदेशाद्युपलम्भरूपस्यानुपलम्भस्य तदसद्व्यवहारयोग्यतायाश्च यत्तादात्म्य तन्निमित्तमुच्येत, तदा तस्य भूतलादेरनुपलब्धिलक्षणप्राप्ताऽसद्व्यवहारयोग्यताऽप्यात्मभूतैवेति पिशाचाद्यभावव्यवहारमप्यनुपलम्भ साधयेत्, तत्प्रतिबन्धादिति ॥

ननु कार्याभावात् कारणाभाव साध्यताम् । किमप्रतिबद्धसामर्थ्यस्येति साध्यधर्मविशेषणेनेत्याह—कारणानीति । चो यस्माद् । इतिस्तस्मात् । साध्य साधयितु युज्यत इत्यर्थं । एतदेव व्यतिरेकमुखेण द्रढयति न त्विति । तुर्वैधर्म्यार्थ एवकारार्थो वा । नान्येषां कारणकारणतयोपचरितकुर्वद्रूपाणाम् ।

अथ परिपूर्णाया अपि सामग्र्या विघारकसम्भवात् प्रतिबन्ध सम्भाव्यते । तदसम्भवीद

---

[1] साध्यते न त्व० C. [2] ०गृहस्योपरि० B. C. D.

[3] आलोकतमसी [आकाश] इति बौद्धमतम्—टि०

[4] एवार्थं—टि० । तस्य वह्न० B.

[5] तद्गृहाङ्गणदेशस्थेन वह्निना—C D तद्गृहाङ्गणदेशेन म(च) A. तद्गृहाङ्गणस्थेन च वह्निना—B तद्गृहाङ्गणदेशेन वह्नि P H E

[6] अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्येत्यर्थं—टि०

तस्माद् [1]दृश्यमानादृश्यमानाकाशदेशावयव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमुदायो घटाभावप्रतीति-सामर्थ्यायातो धर्मी, न दृश्यमान[2] एव । 'इह'—इति प्रत्यक्षनिर्देशो दृश्यमानभागापेक्ष ।

न केवलमिहैव दृश्यादृश्यसमुदायो धर्मी, अपि त्वन्यत्रापि । शब्दस्य क्षणिकत्वे साध्ये कश्चिदेव शब्दः प्रत्यक्षोऽन्यस्तु परोक्षस्तद्वदिहापि । यथा चात्र धर्मी साध्यप्रतिपत्त्य-धिकरणभूतो दृश्यादृश्यावयवो दर्शितस्तद्वदुत्तरेष्वपि प्रयोगेषु स्वय प्रतिपत्तव्य ॥

विशेषणमित्याह—अप्रतिबद्धेति । चशब्दस्तुशब्दस्यार्थे हेतौ वा । कुत एतदित्याह—अन्त्येष्विति । अन्त्यक्षणप्राप्तानि च कारणानि योगिनाऽपि प्रतिबद्धु(न्धु)मशक्यानि, इतरथा ताद्रूप्यमेव हीयेत । अतस्तथाविधानि कारणानि कार्याव्यभिचारीणि कार्येण व्याप्यन्ते । तत कार्यं निवर्त्तमान कारणानि तादृशानि निवर्त्तयतीति द्रष्टव्यम् ।

इह यद्यप्यनेनान्त्यक्षणनेद कार्यं कृतमिति नावगत तथापि वस्तुन काचिदवस्था कार्यं कुर्वंती प्रतीतैव यदनन्तर कार्यमुपलब्धम् । सैव चावस्थाऽत्रापि निषिध्यते । अत एवाय क्षणिकाक्षणिकसाधारणावस्थातिशयनिषेध ।

ननु कार्यस्य ता[51a]वद् दृश्यस्यात्रानुपलम्भो हेतुरुपादातव्य । तत्किमस्य सम्भवोऽस्ति यत्कार्यमेव दृश्य न तु कारण येन कार्यानुपलब्धि प्रयुज्यत इत्याशङ्क्य विषयमस्या दर्शयितुमाह—कार्येति ।

कोऽसावेवंविधो विषय इत्याह—तत्रेति वाक्योपक्षेपे ।

यदि पुनर्गृहाङ्गण पश्येत् दृश्यानुपलब्धिरेव प्रयुक्ता स्यादित्यभिप्रायेणाह—गृहाङ्गणम-पश्यन्नपीति । अपिरवधारणे । अङ्गणभित्ते पर्यन्तमवसान । भित्तिपर्यन्तेन सम तुल्यम् ।

सौत्रान्तिकानामालोकतम स्वभाव एवाकाश इति । तन्मयत्या (तन्मतया) आलोक-सहकमित्युक्तम् ।

अत्राकाशे किं प्रत्येतव्यमित्याह—यद्देशेति । यदा यद्देशे चेति पाठस्तदा यो देशोऽस्येति विग्रह । यदा तु यद्देशस्येनेति तदा यश्चासौ देशश्च तत्र तिष्ठतीति तद्देशस्थ इति । देशोऽस्येति विग्रह ।

एतावताऽपि न ज्ञायते कस्तेन प्रतिपत्त्रा धर्मी कृत इत्याह—तद्गृहेति । स चासौ गृहाङ्गणदेशश्चेति समास । अङ्गणस्य प्रकृतत्वाद् भित्ति तस्यैव, तया परिक्षिप्त परिच्छिन्न धर्मिण करोतीति सम्बन्ध । किमेतावदेवेत्याह भित्तीति । भित्तिरङ्गणस्यैव । भित्तेश्च प्रान्तो वाच्यस्तस्या पर्यन्तोऽवसान निष्ठा तेन परिक्षिप्त परिच्छिन्न तेन । चस्तुल्यबलत्व-समुच्चयार्थ ।

तस्मादित्यादिनोपसंहारव्याजेन लोकाध्यवसायसिद्ध धर्मिण दर्शयति । दृश्यादृश्य-समुदायो लोकेनैकत्वेनाकलित । तावान् देशो दृश्यमान किमात्मको देशावयवो भागो यस्य

---

[1] दृश्यमानाका॰ C A [2] दृश्यमान इव C.

प्रतिषेध्यस्य व्याप्यस्य यो व्यापको धर्मस्तस्यानुपलब्धिरुदाह्रियते—

॥ तथा । कथमेवंविधो धर्मीत्याह—वह्न्यभावेति । वह्निरिति विशिष्टो धूमजननेऽव्यवधेयशक्तिः । तस्याप्युपलक्षणत्वादन्यस्य धूमजननेऽप्रतिबद्धस्याभावप्रतीतिर्ग्रहीतव्या ।

अयमर्थः—लोकस्तावत्तथाविधदेशे धूममनुपलभमानस्तावति देशे तथाभूतवह्न्यभावं प्रत्येति । न चैतदेवंविधं धर्मिणमन्तरेण घटत इति सामर्थ्यमन्यथाऽनुपपत्तिस्तस्माद् आयात उपस्थितः । अत एवाचार्येणापि "इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम् ।" इति ब्रुवतैव धर्मीष्ट एवेति भावः ।

नन्वप्रत्यक्षस्यापि धर्मित्वे कथमिहेतीदमो ह्यप्रत्ययान्तस्य निर्देश इत्याशङ्क्याह—इहेति । हुशब्दो यस्मादर्थे । इतिरिहशब्दस्य निर्दिष्टस्याकारं प्रत्यवमृशति । प्रत्यक्षवस्तुप्रतिपादको निर्देशस्तथोक्तः ।

ननु यदि दृश्यादृश्यसमुदायो धर्मी घटते तदा कार्यस्वभावहेत्वोरपि किमयं न सम्भवतीत्याह—न केवलमिति । इहैव कार्यानुपलम्भ एव । अपि तु किन्त्वन्यत्रापि कार्यविशेषे स्वभावविशेषे च तत्र तत्र कार्यहेतोर्धूम वाक्यादनि-पौरुषेयत्वादिसिद्धौ तथाविधो धर्मी सुव्यक्त इति न तत्र दर्शितस्तुल्यत्वा(न्या)यतया वा द्रष्टव्यः ।

कथं हेतावप्येवंविधस्य धर्मिणः सम्भव इत्याह—शब्दस्येति । कश्चिदेव श्रूयमाणः प्रत्यक्षोऽन्यस्त्वश्रूयमाणः परोक्षः । अनेनावश्यं दृश्यादृश्यशब्दसमुदायोऽत्र धर्मीति दर्शितम् । दृश्यादृश्यात्मना च शब्देन धर्मिणा भाव्यमिति प्रतिपाद्यजनसंशयारोपाभ्यामायातम् । नहि प्र[51b]तिपाद्यः शब्दस्यानित्यत्वे संशयानो विपर्यस्यति, अर्थात् घटशब्द एव श्रूयमाण एव च सन्दिग्धि विपर्यस्यति वा किन्त्विहे[ह] घटपटादिशब्दे श्रूयमाणे श्रुते श्रोष्यमाणे च । ततस्तदनुरोधात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षशब्दसमुदायोऽनित्यत्वे साध्यं धर्मी प्रसह्य पतितः । तद्वदिहापि कार्यानुपलम्भे ।

अमुमेव न्यायम् यत्राप्यतिदिशन्नाह—यथा चेति । चोऽवधारणे साध्यप्रतिपत्त्यधिकरणभूत इति विशेषणव्याजेन धर्मिणो लक्षणमुक्तम् ।

कार्यानुपलब्धिप्रयोगस्त्वेवं कर्तव्यः । यत्र यस्य कार्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं नोपलभ्यते तत्र तज्जननाप्रतिबद्धसामर्थ्यं नास्ति । यथा क्वचिद् दृश्यमानेऽङ्कुरे तथाविधं बीजम् । नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो धूम इति ।

अनेन च कार्यानुपलम्भप्रदर्शनेन यज्जल्पितं जल्पमहोदधिना 'निःशब्दे देशे शब्दमात्राभावे साध्ये करतदेकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भो यन शब्दाभावव्यवहारो बौद्धाना भवेद्' इति तत्प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि—नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि श्रोत्रज्ञानकारणानि सन्ति । श्रोत्रज्ञानाभावादिति कार्यानुपलब्धिः स्फुटैव । श्रोत्रज्ञानानुपलम्भश्च तदन्यज्ञानोपलम्भरूपः संविदितोऽस्त्येव । एकज्ञानसंसर्गित्वं चान्योन्याव्यभिचरितोपलम्भत्वमित्युक्तं पुरस्तात् । प्रयोगस्त्वनन्तरवद्विज्ञातव्य इति ॥

व्यापकानुपलब्धिर्यथा[1]—नात्र शिंशपा, वृक्षाभावादिति[2] ॥३३॥

यथेति । अत्रेति[3] धर्मी । न शिंशपेति शिंशपाऽभाव साध्य । वृक्षस्य व्यापकस्याभावादिति हेतु ।

इयमप्यनुपलब्धिर्व्याप्यस्य शिंशपात्वस्या[4]ऽदृश्यस्याभावे[5] प्रयुज्यते । उपलब्धिलक्षणप्राप्ते तु व्याप्ये दृश्यानुपलब्धिर्गमिका । तत्र यदा पूर्वापरावुपश्लिष्टौ समुन्नतौ देशौ भवत, तयोरेकस्तरुगहनोपेतो[6]ऽपरश्चैकशिलाघटितो निर्वृक्षकक्षक[7] । द्रष्टापि तत्स्थान् वृक्षान् पश्यन्नपि शिंशपादिभेद[8] यो न विवेचयति, तस्य वृक्षस्य प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष[9] तु शिंशपात्वम् । स हि निर्वृक्ष एकशिलाघटिते वृक्षाभाव दृश्यत्वाद् दृश्यानुपलम्भाद्वयस्यति । शिंशपात्वाभाव तु व्यापकस्य वृक्षत्वस्याभावादिति । तादृशे[10] विषयेऽस्या[11] अभावसाधनाय प्रयोग ॥

स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र शीतस्पर्शो [12]वह्नेरिति ॥३४॥

प्रतिषेध्यस्य स्वभावन विरुद्धस्योपलब्धिरुदाह्रियते [13]यथेति । अत्रेति धर्मी । न शीतस्पर्श [14]इति शीतस्पर्शप्रतिषेध साध्य । वह्निरिति हेतु । इय चानुपलब्धिस्तत्र प्रयोक्तव्या यत्र शीतस्पर्शोऽदृश्य, दृश्ये[15] दृश्यानुपलब्धिप्रयोगात् ।

व्यापकानुपलब्धि व्याख्यातुमाह—प्रतिषेध्यस्येति । तादात्म्याविशेषेऽपि यथा कश्चिदेव धर्मो व्याप्य इतरो व्यापकश्च तथा प्रागेव धर्मोत्तरेण निर्णीतम् । धर्म इति च धर्म्यपेक्षया वृक्षत्वादि । न शिंशपेति न शिंशपात्वमित्यर्थ । वृक्षस्येति च धर्मिणा धर्मस्य वृक्षत्वस्य निर्देश ।

ननूपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तावद् वृक्षत्वस्यानुपलब्धि प्रयोक्तव्या । तथा च शिंशपात्वमपि दृश्यमेव निषेध्यमिति दृश्यानुपलब्धिरेव प्रयोगार्हेत्याह—इयमपीति । न केवल पूर्विका विशिष्टे विषये किन्त्वियमपीत्यपिशब्द । शिंशपात्वस्यादृश्यस्येति—यदि स्याद् दृश्यमेव स्यादिति सम्भावनामतिवृत्तस्येत्यर्थ । एवमुत्तरत्राप्यदृश्यत्वमीदृशमेव द्रष्टव्यम् । तस्याभावे साध्य इत्यध्याहार ।

---

[1] नुपलब्धेर्य० C [2] 'इति' नास्ति E [3] अत्र धर्मी—A. B P. H E.

[4] शिंशपात्वदृश्यस्याभाव B शिंशपात्वस्य दृश्याभावे A P. H E. N शिंशपात्वस्य दृश्यस्याभावे—C D

[5] साध्ये—टि० । [6] ०पेताऽपर C

[7] तृणोत्कर —टि० । ०कक्ष । द्र० A B C. D P H. E. N.

[8] ०भेद न यो विवे—A. P H. E [9] ०त्यक्ष शिंश० A B C H E N

[10] तादृशविष० A [11] स्या प्रयोगोऽभावसाधनाय—C

[12] अग्नेरिति—B P. H E N. [13] ०ह्रियते । अत्रेति—B C D

[14] 'इति' नास्ति A [15] दृश्ये तु दृश्या० B C. D

तस्माद् यत्र वर्णविशेषाद् वह्निर्दृश्य, शीतस्पर्शो दूरस्थत्वात्[1] सन्नप्यदृश्य, तत्रास्या प्रयोग ॥

विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—नात्र शीतस्पर्शो धूमादिति ॥३५॥

प्रतिषेध्येन यद् विरुद्ध तत्कार्यस्योपलब्धिर्गमिका—यथेति । अत्रेति धर्मी । न शीतस्पर्श इति शीतस्पर्शाभाव साध्य । धूमादिति हेतु । यत्र शीतस्पर्श सन् दृश्य

कोऽसावेवंविधो विषय इत्याह—तत्रेति वाक्योपन्यासे । उपश्लिष्टौ प्रत्यासन्नौ समुन्नतावुच्चौ । तरुणा गहन गह्वर तेनोपेतो युक्त । द्वितीय एकया शिलया घटितो निर्मित एकशिलारूपस्तूप इति यावत् । तत्त्वेनैव च निर्व्यक्तसक । वक्षस्तृणम् । निर्गतो वृक्षवक्षो यत इति विग्रह । भवत्वेव तथापि कथमस्या प्रयोग इत्याह—द्रष्टापीति । अपिरवधारणे । न विवेचयतीत्यस्यानन्तर द्रष्टव्यम् । तस्य तादृशस्य द्रष्टु ।

भवतु द्रष्टु[र्]तावद् दूरदेशस्थायिनया शिंशपाया अविवेकस्तथापि येनैव वृक्षाभाव प्रतिपद्यते तेनैव शिंशपाऽभावमपि किं न प्रतिपद्यत इत्याह—स हीति । हिर्यस्मात् । कथ दृश्यानुपलम्भादवस्यतीत्याह—दृश्यत्वाद् वृक्षत्वस्येति प्रकरणात् । कुतस्तर्हि शिंशपा[52a]-त्वाभावमवैतीत्याह—शिंशपेति । तुशब्दो वैधर्म्ये । इतिस्तस्मादर्थे । अभावशब्देनाभावोऽभाव-व्यवहारश्चोक्तो द्रष्टव्य । एवमुत्तरत्रापि प्रत्येयम् ।

प्रयोग पुनरीदृश कार्य—यत्र यस्य व्यापक नास्ति न तत् तत्रास्ति । यथा—असति प्रमेयत्वे प्रामाण्यम् । नास्ति च वृक्षत्व शिंशपात्वस्य व्यापकमिति । अनेन व्यापकानुप-लम्भस्य व्याप्याभावे गमकत्वप्रतिपादनेन नित्यानामर्थक्रियाकारित्वाभाव क्रमयौगपद्ययोर्व्याप-कयोरभावादित्यादि दर्शित द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिषेध्येत्यादिना स्वभावविरुद्धोपलब्धि व्याचष्ट—मूले तूदाह्रियत इत्यध्याहार इति दर्शयन्नाह—उदाह्रियत इति ।

सुखप्रतिपत्त्यर्थं मौल धर्म्यादिप्रविभाग दर्शयन्नाह—अत्रेति ।

एतेनेश्वरेऽप्यकोपादानादिविकल्पे सम्प्रदानादिविकल्पाभावो विरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गेन दर्शित । विकल्पस्य विकल्पान्तरेण सहास्थितिलक्षणस्य विरोधस्य स्वसंताने सिद्धत्वात् । ततश्च तस्यानिरूप्यकर्तृत्वमायातम् । अन्यथा युगपद्दृष्टोत्पादानामनुत्पत्ति प्रसज्यत । अनिरूप्यकर्तृत्वे-चाऽऽधिपत्यमात्रेण कर्तृत्व स्यात् । तथा च कर्मणा सिद्धसाधनत्वमीश्वरसाधनाना कार्यत्वादी-नामित्यादि दर्शितम् ॥

विरुद्धकार्योपलब्धि व्याचक्षाण आह—प्रतिषेध्येनेति । मूलगमिका विवक्षिताभाव-प्रतिपादकेति विवक्षितमिति दर्शयितुमाह—गमिकेति । पूर्ववद् धर्म्यादिकथनम् ।

---

[1] दूरत्वात् B D

स्यात् तत्र दृश्यानुपलब्धिर्गमिका। यत्र विरुद्धो वह्नि प्रत्यक्ष, तत्र विरुद्धोपलब्धिर्गमिका[1]। द्वयोरपि तु परोक्षत्वे [2]विरुद्धकार्योपलब्धि प्रयुज्यते।

[3]तत्र समस्तापवरकस्थ शीत निवर्तयितु समर्थस्याग्नेरनुमापक यदा विशिष्ट धूमकलाप निर्यान्तमपवरकात् पश्यति, तदा विशिष्टाद्वह्नेरनुमितात् शीतस्पर्शनिवृत्तिमनुमिमीते[4]। इह दृश्यमानद्वारप्रदेशसहित [5]सर्वोऽपवरकाभ्यन्तरदेशो धर्मी साध्यप्रतिपत्त्यनुसरणात् पूर्ववद्-द्रष्टव्य इति[6] ॥

विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा—न ध्रुवभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशः, हेत्वन्तरापेक्षणादिति[7] ॥३६॥

प्रतिषेध्यस्य यद् विरुद्ध तेन व्याप्तस्य धर्मान्तरस्य उपलब्धिरुदाहर्तव्या। यथेति। ध्रुवम् अवश्य भवतीति[8] ध्रुवभावी नेति ध्रुवभावित्वनिषेध[9] साध्य। विनाशो धर्मी।

कस्मिन्निय प्रयोक्तव्येत्याह—यत्रेति। द्वयोर्विरुद्धशीतस्पर्शयो। अपिरवधारणे। तु पूर्वस्माद् वैधर्म्ये।

क पुनरीदृशो विषय इत्याह—तत्रेति।

ननु च प्रदीपशिखाप्रभावे (भवे) धूमेऽपि न शीतस्पर्शाभाव, तत्कथमिय गमिकेत्याह—समस्तेति। [10]अपवरकग्रहण शीतस्थानोपलक्षणार्थम्। अपवरकात् निर्यान्त निर्गच्छन्तम्। अन्यत्र च गम्यमानो धूम कथमन्यत्र शीताभाव साधयतीत्याह—इहेति। इह विरुद्धकार्योपलब्धौ। दृश्यमानश्चासौ द्वारदेशश्च तेन सहित।

उपपत्तिमाह—साध्येति। साध्यस्य शीतस्पर्शाभावस्य प्रतिपत्तिरवबोधस्तस्य प्रतिपत्तेरनुसरण निरूपण तस्मात्। पूर्ववदिति यथापूर्व कार्यानुपलम्भे वह्न्याद्यभावप्रतीतिसामर्थ्याद्यानस्तादृशो धर्मी तद्वत्।

अयमस्य भाव—शीतस्पर्शाभावप्रतीतिरेवेय विमृश्यमाणाऽवश्यमेवविधधर्मिणमाकर्षतीति।

प्रयोग पुनरस्या एव कर्तव्य—यत्र धूमविशेषस्तत्र शीतस्पर्शाभाव। यथा महानसादौ। तथाविधश्चात्र धूम इति। एतच्चात्यन्ताभ्यासाज्झटिति धूमदर्शनाच्छीतस्पर्शाभावप्रतीत्युदये विरुद्धकार्योपलम्भजमेकमनुमानमाचार्येणोक्तमिति द्रष्टव्यम्। अनभ्यासदशाया

---

[1] ब्धि। द्वयो॰ A B P H. E N [2] विरोधका॰ A
[3] यत्र A [4] निवृत्तिरनुमीयते A C
[5] सर्वापवरका॰ A P H E N
[6] 'इति' नास्ति A B. C P H. E N [7] 'इति' नास्ति E
[8] भवति ध्रु॰ B C D [9] ॰त्वप्रतिषेध—C
[10] सर्वत्र प्रतौ अववरकेत्यादि दृश्यते टीकाया तु अपवरकेति।

भूतस्यापि भावस्येति धर्मिविशेषणम् । भूतस्य जातस्यापि विनश्वर स्वभावो नावश्यभावी, किमुताजातस्येति अपिशब्दार्थ । [1]जनकाद्धेतोरन्यो हेतु हेत्वन्तर मुद्गरादि[2] । तदपेक्षते विनश्वर[3] । तस्यापेक्षणादिति हेतु । हेत्वन्तरापेक्षण [4]नामाध्रुवभावित्वेन व्याप्त यथा वाससि रागस्य [5]रञ्जनादिहेत्वन्तरापेक्षणमध्रुवभावित्वेन व्याप्तम्[6] । ध्रुवभावित्वविरुद्ध चाध्रुवभावित्वम् । विनाशश्च विनश्वरस्वभावात्मा हेत्वन्तरापेक्ष दृष्ट । ततो विरुद्धव्याप्तहेत्वन्तरापेक्षणदर्शनात् ध्रुवभावित्वनिषेध ।

इह ध्रुवभावित्व नित्यत्वम्, अध्रुवभावित्व [7]चानित्यत्वम् । नित्यस्यानित्यत्वयोश्च परस्परपरिहारेणावस्थानादेकत्र विरोधः । तया[8] च सति परस्परपरिहारवतोर्द्वयोर्यदेक दृश्यते तत्र द्वितीयस्य तादात्म्यनिषेध कार्य । तादात्म्यनिषेधश्च [9]दृश्यतयाऽभ्युपगतस्य सभवति । [10]यत एव तादात्म्यनिषेध क्रियते—'यद्यय दृश्यमानो नित्यो भवेन्नित्यरूपो दृश्येत । न च नित्यरूपो दृश्यते । तस्मान्न नित्य ।' एव च प्रतिषेध्यस्य नित्यत्वस्य दृश्यमाना[11]-त्मकत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेध कृतो भवति । [12]वस्तुनोऽप्यदृश्यस्य पिशाचादेरपि[13] दृश्यघटात्म[14]-

---

पुनरज्ञातेऽनुमान कार्यलिङ्गजविरुद्धोपलम्भजे भवत । तथाहि—यत्र धूमस्तत्र सर्वत्र वह्निर्यथाऽयस्कारकुटधाम, धूमश्चात्रेति कार्यलिङ्गजमेकमत्र नियतप्राग्भावि, तथतु यत्र वह्निर्न तत्र शीतस्पर्शो यथा रसवतीप्रदेश, वह्निश्चात्रेति विरुद्धोपलम्भज द्वितीयमिति ॥

प्रतिषेध्यस्येत्यादिना विरुद्धव्याप्तोपलब्धि [52b] व्याचष्टे । पूर्ववत्साध्यादिप्रदर्शनम् ।

किमुतेति निपातसमुदाय किम्पुनरित्यस्यार्थे वर्तते ।

ननु किमत्र तस्यापि वस्तुनो नाशमवश्य भाविन केचिदिच्छन्ति येनापिशब्द समुच्चय व्याख्यायत इति ? नैष दोष । अजातस्य तावदनिष्पन्नत्वादेव नावश्यम्भावी विनाश जातस्यापि नावश्यभावीतीत्य मूलेऽपिशब्द । केवल किमुताजातस्येति व्याचक्षाणेन धर्मोत्तरेणायमर्थो न व्यक्तीकृत । तत्रापि किम्पुनरजातस्य यस्य विनाश एव नेष्ट इत्यभिप्रायेण

---

[1] जननाद A P H E [2] मुदगरादि C

[3] विनश्वरस्यापेक्ष॰ A [4] पेक्षण नाध्रुव॰ B [5] राजकादि॰ B C.D

[6] व्याप्त तद्वद् । ध्रुव॰—C [7] 'च नास्ति B D

[8] स्वभावानुपलब्धिरूपता स्यात् । स्वभावानुपलब्धिरूपा चाभ्युपेता पूर्वाचार्यरित्याह—टि॰

[9] यश्च तयाभ्यु॰ A [10] य एव—A

[11] दृश्यमानात्मत्वमभ्यु A P. H E N

[12] अथ न वस्त्वेकत्वविरोधोऽन्ययो पर यो निषधो ध्रुवभावित्वस्य विधीयते स । यद्यया (?) दृश्यत्वे सति पूर्वानुपलब्धिष्विव भवेत तदा नास्यानुपलब्ध । अथ भवतु नित्यत्वस्यावस्तुन एव निषध पिशाचादीना तु सता कथ निषध इत्याह—टि॰

[13] यदैव B [14] ॰त्मत्व॰ A P H E N

कत्वनिषेध क्रियते दृश्यात्मक[1]त्वमभ्युपगम्य कर्तव्य । [2]यद्यय घटो दृश्यमान पिशाचात्मा भवेत् पिशाचो दृष्टो भवेत् । न च दृष्ट । तस्मात् न पिशाच इति । दृश्यात्मत्वाभ्युपगमपूर्वको दृश्यमाने घटादौ[3] वस्तुनि वस्तुनोऽवस्तुनो वा दृश्यस्यादृश्यस्य च तादात्म्य[4]प्रतिषेध । तथा च सति यथा घटस्य दृश्यत्वमभ्युपगम्य [5]प्रतिषेधो दृश्यानुपलम्भादेव तद्वत् सर्वस्य परस्परपरिहारवतोऽन्यत्र दृश्यमाने निषेधो दृश्यानुपलम्भादेव । तथा [6]चास्यैवजातीयकस्य प्रयोगस्य स्वभावानुपलब्धावन्तर्भाव ॥

योजनीय । यद्वा प्रागभावस्यानादेरजातस्यापि नाशमवश्यम्भाविन केचिदिच्छन्तीति तदपेक्षयाऽपिशब्द समुच्चये । तम्मुद्गराद्यपेक्षते विनश्वरो विनष्टुमिति शप । तस्य हेत्वन्तररस्य ।

प्रयोग पुनरीदृश कर्त्तव्य—यद्यदवस्याप्राप्तौ हेत्वन्तरमपेक्षते न तदवश्य तद्रूप भवति । यथा वस्त्र रक्तरूपतापत्तौ रागद्रव्यसयोगापेक्ष नावश्य रक्त भवति । अपेक्षते च भावो विनष्टु हेत्व तरमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिप्रसङ्ग एष । अत एव मूलेऽपिशब्द प्रसङ्गसाधनत्वप्रसङ्गार्थो लक्ष्यते । स्वतन्त्रसाधन तु विरुद्धव्याप्तोपलम्भारयमेव द्रष्टव्यम्—यो विरुद्धधर्मससर्गवान्नासावेको यथा द्रवकठिने । विरुद्धधर्मससर्गवाश्च सामान्यादिरिति ।

ननु च कोऽर्थयोर्विरोध, किम्वास्य विरोधस्य साधक प्रमाणमित्याशङ्कामपाकर्त्तुमाह—इहेति । नित्यत्वशब्देनावश्यभावित्वम्, अनित्यत्वशब्देनाऽनवश्यभावित्वमुक्त द्रष्टव्यम । अन्यथा केन नित्यो विनाशोऽभ्युपेतो येनास्याऽनित्यताऽपोद्येत । यच्च पूर्वं ध्रुवभावित्वशब्द विवृण्वताऽनेन ध्रुवमवश्य भवतीति विवृत तच्च व्याहन्यत ।

सम्प्रति विरोधमुपपादयति—नित्यानित्ययोरिति । चो हेतौ ।

इदानी परस्परपरिहारस्थितलक्षणविरोधव्यवस्थापक दृश्यानुपलम्भं दर्शयितुमाह—तथा चेति । कथ दृश्यतयाऽभ्युप[ग]तस्य निषेध इत्याह—यत इति । एव वक्ष्यमाणन प्रकारेण । तमेवाह—यद्ययमिति । न च नैव नित्यरूपोऽवश्यभावित्वरूपो दृश्यते प्रतीयते । यद्यप्येव तथापि दृश्यात्मकाभ्युपगम इत्याह—एवमिति । चो यस्मात् । एवमनन्तरोक्तेन क्रमेण दृश्यमानस्यादृश्येनावस्तुनाऽन्योन्यपरिहारस्थितलक्षणविरोधव्यवस्थाया तावदेव दृश्यानुपलम्भ उपाय । वस्तुनाऽप्यदृश्येन तथात्वव्यवस्थायामयमेवोपाय इति दर्शयितु वस्तुनोऽपीत्यादिनोपक्रमते । न केवल कल्पितस्यावस्तुन इत्यपिशब्द । इतिर्हेतावेवमर्थे वा । दृश्यस्येति वस्त्वपेक्षया ।

---

[1] ०त्मत्व० A P H E N

[2] यद्यय दृश्य० A P H E N [3] ०माने वस्तुनि घटादौ C

[4] निषेध A B P H E N [5] निषध B

[6] तादात्म्यनिषेधसूचकस्य व्यापकानुपलब्धिप्रयोगस्य । स च एव—नित्यस्य सत्ता स्थिरोपलम्भत्वेन व्याप्ता । तस्य स्थिरोपलम्भविषयत्वस्य तत्र घटादौ अनुपलब्ध्या नित्यसत्ताया व्याप्ता[या] निषेध—टि०

कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति, [1]वह्नेरिति ॥३७॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कार्यं तस्य यद्विरुद्ध तस्योपलब्धेरुदाहरणम्—यथेति । इहेति धर्मी । अप्रतिबद्ध सामर्थ्यं येषा शीतकारणानां शीतजनन प्रति[2], तानि न सन्ति इति साध्यम् । वह्नेरिति हेतु ।

यत्र शीतकारणानि अदृश्यानि, शीतस्पर्शोऽप्यदृश्य, तत्राय हेतु प्रयोक्तव्य । दृश्यत्वे तु शीतस्पर्शस्य तत्कारणाना वा कार्यानुपलब्धिर्दृश्यानुपलब्धिर्वा गमिका । तस्मादेषाप्य-भावसाधनी । ततो यस्मिन् [3]उद्देशे सदपि शीतकारणमदृश्य शीतस्पर्शश्च[4] दूरस्थत्वात् प्रतिपत्तुर्वह्निर्भास्वररूपत्वाद् दूरादपि दृश्यस्तत्राय प्रयोग इति[5] ॥

वाशब्दार्थश्चकार इति केचित् ।

अन्ये तु 'अवस्तुनोऽदृश्यत्वस्य सिद्धत्वात् किं तदनुवादेन कार्यम् ? ततो द्वयमप्येतद् वस्त्वपेक्षया योज्यम् । वस्तुनो दृश्यस्य घटादे, अदृश्यस्य पिशाचादे । अन्यथा पिशाचादिवस्तुन स्तयात्व नोक्त स्यात् । प्रकृत च तदेव' इति प्रतिपन्ना ।

भवत्वेव तत किं सिद्धमित्याह—तथा च सतीति । तद्वद् घटवत् । अन्य[53a]त्र अन्यस्मिन् दृश्यमाने वस्तुनि ।

ननु भवतु दृश्यानुपलम्भाद् दृश्यमानेऽङ्गुल्यादौ सर्वस्य सुमेर्वादेस्तादात्म्यनिषेधस्तथाप्यु-क्तास्वनुपलब्धिषु कुत्रायमन्तर्भवतीत्याशङ्कामपाकर्तुमुपसंहारव्याजेनातिदेशमप्याह—एवमिति । एवजातीयकस्यैवप्रकारस्य । एवप्रकारस्येत्युक्ते वचनभ(वचनलभ्य?) स्यात् । तत्रान्तर्भावो दर्शित एवेति भाव ।

अथ यदि दृश्यानुपलम्भादन्यत्रान्यस्य दृश्यस्यादृश्यस्य वा तादात्म्यनिषेध कथ विरुद्धे(द्ध)-व्याप्तोपलब्धेरवतार इति चेत् । न दोष । विरोधप्रतिपत्तिकाले दृश्यानुपलम्भस्य व्यापारात् । तदवगतविरोधेन तु व्याप्त यत्र दृश्यते विरुद्धव्याप्तोपलम्भादेव विवक्षिताभावप्रतीतिरिति किमवद्यम ॥

- प्रतिषेध्यस्येत्यादिना कार्यविरुद्धोपलब्धिं विवृणोति । पूर्ववद् धर्म्यादिप्रदर्शनम् वह्नेरिति शीतनिवर्तनक्षमाद् विशिष्टादिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रति(दी)पाद्यात्मन शीताऽ-निवर्तकत्वेनानैकान्तिकतापत्ते ।

---

[1] अग्नेरिति—B C P H E N
[2] प्रति न तानि सन्ति इति—A P H E, N
[3] देशे A B C, D P H E N
[4] अदृश्य —टि०
[5] इति नास्ति A B P H E, N

व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र तुषारस्पर्शो [1]वह्नेरिति ॥३८॥

प्रतिषेध्यस्य यद् व्यापक तेन यद् विरुद्ध तस्योपलब्धिरुदाहर्तव्या यथेति। अत्रेति धर्मी। तुषारस्पर्शो नेति साध्यम्। [2] वह्नेरिति हेतु।

यत्र [3]व्याप्यस्तुषारस्पर्शो व्यापकश्च[4] शीतस्पर्शो न दृश्यस्तत्राय हेतु। तयोर्दृश्यत्वे[5] स्वभावस्य व्यापकस्य चानुपलब्धिर्यत प्रयोक्तव्या[6]। तथा च[7] सत्यभावसाधनीयम्। दूरवर्तिनश्च प्रतिपत्तुस्तुषारस्पर्शो शीतस्पर्शविशेष, शीतमात्र [8]च परोक्षम्। वह्निस्तु रूपविशेषाद् दूरस्थोपि प्रत्यक्ष। ततो वह्ने शीतमात्राभाव। तत शीतविशेषतुषारस्पर्शाभावनिश्चय। शीतविशेषस्य शीतसामान्येन व्याप्तत्वादिति [9]विशिष्टविषयेऽस्या प्रयोग ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा—नात्र धूमो [10]वह्न्यभावादिति ॥३९॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कारण तस्यानुपलब्धेरुदाहरण यथेति। अत्रेति धर्मी। न धूम

कीदृशि विषयेऽस्या प्रयोग इत्याह—यत्रेति। न केवल पूर्व इत्यपिशब्द। अभावोऽभावव्यवहारश्चाभावशब्देनोक्त।

स्यान्मतम्। कथ पुन शीतस्पर्शशीतकारणेऽदृश्य वह्निस्तु दृश्य सम्भवति येनास्या प्रयोगो घटत इत्याह—यस्मिन्निति। उद्देशे प्रदेशे प्रतिपत्तुर्दूरस्थत्वादिति शीतस्पर्शशीतकारणयोरदृश्यत्वे कारणम्। भास्वरवर्णत्वादिति वह्नेर्दृश्यत्वे निबन्धनम्। भास्वरो भासनशीलो वर्णो यस्य तद्भावस्तस्मात्। न केवल निकट इत्यपिशब्द। तत्र तस्मिन् देश।

प्रयोग पुनरेव कार्य—यत्र विशिष्टो वह्निर्न तत्र शीतोपजननाप्रतिबद्धशक्तीनि शीतकारणानि। यथा क्वचिदनुभूते प्रदेशे। तथाभूतश्चात्र वह्निरिति।

एतच्चाभ्यासाज्झटिति वह्निदर्शनेन तथाभूतशीतकारणाभावप्रतीतिज मन्येक कार्यविरुद्धोपलम्भजमनुमानमुक्तमाचार्येणेति द्रष्टव्यम्। अन्यथा तु विरुद्धोपलम्भ-कार्यानुपलम्भजे द्वे एते अनुमाने। तथा हि यत्र वह्निर्न तत्र शीतस्पर्श इति स्वभावविरुद्धोपलम्भजमेकमनुमानम्। यत्र च यत्कार्यं नास्ति, न तत्र तत्कारण तज्जननाप्रतिबद्धसामर्थ्यमस्तीति कार्यानुपलम्भज द्वितीयमिति ॥

---

[1] अग्नेरिति B C P H N E [2] अग्नेरिति D B [3] यत्र प्रतिषेध्यतुषार० C
[4] व्यापक च शी० D [5] यथासख्यम्—टि०
[6] प्रयोगश्चैवम्—नात्र तुषारस्पर्श, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धे। नात्र तुषारस्पर्श, शीतस्पर्शाभावात्।
[7] 'च' नास्ति B P E [8] 'च' नास्ति B [9] विशिष्टे विष० B
[10] अग्न्यभावादिति। B D P H N अग्न्यभावात् E

इति साध्यम् । वह्न्यभावादिति हेतु । यत्र कार्यं सदपि [१]अदृश्य भवति तत्राय प्रयोग । दृश्ये तु कार्ये दृश्यानुपलब्धिर्गमिका । ततोऽयमप्यभावसाधन [२] । निष्कम्पायतसलिलपूरिते ह्रदे हेमन्तोचितबाष्पोद्गमे विरले सन्ध्यातमसि सति सदपि तत्र धूमो न दृश्यत [३] इति कारणानुपलब्ध्या [४]प्रतिषेध्यते । वह्निस्तु यदि तस्याम्भस उपरि प्लवमानो भवेत्[५] प्रज्वलितो, रूपविशेषादेवोपलब्ध्यो भवेत् । अज्वलितस्तु [६]इन्धनमध्यनिविष्टो भवेत् । तत्रापि दहनाधिकरणमिन्धन प्रत्यक्षमिति स्वरूपेण, आधाररूपेण वा दृश्य[७] एव वह्निरिति तत्रास्य[८] प्रयोग [९]इति ॥

व्यापकविरुद्धोपलब्धिं व्याख्यातुमाह—प्रतिषेध्येत्यादि । पूर्ववद् धर्म्यादिप्रदर्शनम् । अत्रापि विशिष्टाद् वह्नेरिति द्रष्टव्यम् ।

अस्यापि प्रयोगविषयमाह—यत्रेति । कथं तयोरदृश्यत्वम्, वह्नेश्च दृश्यत्वम्, कथ च न शीतस्पर्श एव तुषारस्पर्श इत्याशङ्काद्वितयमपाकुर्वन्नाह—दूरेति । चो हेतौ नियमे वा । तयोर्भेदमुपपादयति तुषारेति । शीतमात्रमशीतव्यावृत्तिमात्रम् । तत शीतमात्राऽभावात् । शीतविशेषश्चासौ तुषारस्पर्शश्चेति विग्रह ।

कथ तदभावनिश्चय इत्याह—शीतविशेषस्येति । एष च वास्तवो निवृत्तिक्रम परामर्शदशाया दर्शितो न तु तत्प्रयोग[53b]कालिक । तथात्वे हि नैकमनुमानमिद स्यात् । इतीत्यादिनोपसहरति । इतिरेवमर्थे । तस्मादर्थे वा । एतेन यद् यत्र नियतसहोपलम्भ तत्ततो न भिद्यते । यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमा । नियतसहोपलम्भस्तु नीलादिर्शिनेत्यादि दर्शित द्रष्टव्यम् ॥

कारणानुपलब्धिं विवरिषुराह—प्रतिषेध्येति ।

ननु द्वयोरपि तुल्यस्वज्ञानजननयोग्यतारूपत्वात् तुल्यदृश्यत्वमिति कथमस्या प्रयोग इत्याशङ्क्य विषयमस्या दर्शयितु यत्रेत्यादिनोपक्रमते ।

ननु मनोमोदकोपयोगमात्रमेतत् न पुनरीदृशो विषयोऽस्ति यत्राग्निरेव दृश्यो न धूम इति कथं पूर्वोक्तातिक्रम इत्याह—निष्कम्पेति । ह्रदो जलाधारविशेष । निर्गत कम्पश्चलन यस्मात्स तथा । स चासावायतो महानिति तथा । स चासौ सलिलपूरितश्चेत्येव विग्रह कार्य । आयतग्रहणेन ह्रदस्य महत्त्वाद् बाष्पे भूयस्त्वमत एव धूमस्य ततो भेदेनानुपलक्षणमिति दर्शयति ।

पुन किं विशिष्टे ? हेमन्ते हमन्तसन्नते काले । उचितोऽधिकृतश्चासौ बाष्पश्चेति

---

[१] सदपि न दृश्य भवति C सदपि दृश्य न भवति A.P.H E N. [२] ०साधक C
[३] दृश्य इति A P H E.N [४] प्रतिषिध्यते B
[५] भवेज्ज्वलितो रूप० A P H N. भवेज्ज्वलितरूप० E
[६] [illegible] वनमध्य० B [७] दृश्यमानरूप एव C
[८] तत्रास्या प्रयोग A B C.D.P.H E N
[९] 'इति' नास्ति A.B P H E N

कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नास्य रोमहर्षादिविशेषाः, सन्निहितदहनविशेषत्वादिति ॥४०॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कारणं तस्य यद्विरुद्धं तस्योपलब्धेरुदाहरणम् यथेति । अस्येति धर्मी । रोम्णा हर्ष उद्भेद । आदिर्येषा दन्तवीणादीना शीतकृतानाम्, ते विशि[1]ष्यन्ते तदन्येभ्यो भयश्रद्धादिकृतेभ्य इति रोमहर्षादिविशेषा । ते न सन्तीति साध्यम् । दहन एव विशिष्यते[2] तदन्यस्माद्दहनाच्छीतनिवर्तनसामर्थ्येनेति दहनविशेष । कश्चिद् दहन. सन्नपि शीतनिवर्तनक्षमो यथा प्रदीप· । तादृशनिवृत्तये विशेषग्रहणम् । सन्निहितो दहनविशेषो यस्य स तथोक्त. । तस्य भावस्तस्मादिति हेतु· । यत्र शीतस्पर्श· सन्नप्यदृश्यो रोमहर्षादि-विशेषाश्चादृश्या·, तत्रायं प्रयोग. । रोमहर्षादिविशेषस्य दृश्यत्वे दृश्यानुपलब्धि प्रयोक्तव्या । शीतस्पर्शस्य दृश्यत्वे कारणानुपलब्धि· । तस्मादभावसाधनोऽयम् । रूपविशेषाद्धि दूराद्

तथा तस्योद्गम ऊर्ध्वं गमनं यस्मिन् यस्माद वा तथा । कालविशेषेऽप्यस्या प्रयोग इति दर्शयति विरले । सन्ध्याकालाचितं तम सन्ध्यातम तस्मिन् विरले मन्दप्रचारे । कुत्र ? तद्वे तथाविधे च तमसि सति । इतिस्तस्माद् । वह्नेरपि तत्रेव गतिर्भविष्यतीत्याह—वह्निस्त्विति । तु पूर्ववत् । अम्भस इति षष्ठी पुन "षष्ठ्यतसर्थ" [पाणिनि २–३–३०]–त्यादिना उपरिशब्दस्यातसर्थप्रत्ययान्तत्वात् । तथाहि ऊर्ध्व[र्ध्वं]शब्दाद् 'उपर्युपरिष्टाद्' [पाणिनि ५–३–३१]इतिरिल्प्रत्ययो निपातित । तेनैव सूत्रेणोर्ध्वशब्दस्योपादेशोऽपि ।

प्लवमानोऽवतिष्ठमान । अनेकार्थत्वाद् धातोर्गच्छन्निति वा । स्वरूपेण ज्वाला-रूपेणाधाररूपेणेन्धननिविष्टेन । इतिर्हेतौ । तत्र तस्मिन् स्थानविशेषे । अस्य कारणानुपलम्भस्य ।

तमिस्रायामेव तु रात्रौ निराधारके प्रदेशे कारणानुपलम्भे प्रयोग सुकरस्तत्र वह्नेर्दृश्य-त्वाद् धूमस्य सतोऽप्यदृश्यत्वात् । अनेन पुनरेवंविधं विषयं परित्यज्यान्य विषयमुपपादयता किमित्यात्माऽऽयासित इति न प्रतीम ।

एव तु प्रयोग मार्ग —यत्र यस्य कारण नास्ति न तत्तत्रास्ति । यथा बीजाभावेऽ-ङ्कुर । नास्ति चात्र धूमस्य कारण वह्निरिति ।

एतेन यत्र यत्र विज्ञानस्य कारण विज्ञान नास्ति न तत्र विज्ञानमुपपद्यते । यथोपलशकले । नास्ति च प्राग्भवीय विज्ञान कललावस्थायामिति कारणानुपलब्धिप्रसङ्ग सूचितस्तुल्यन्यायार्थ ॥

कारणविरुद्धोपलब्धि व्याख्यातुमाह प्रतिषेध्यस्येति । पूर्ववद् धर्म्यादिप्रदर्शनम् । उद्भेदः पुलक इत्यर्थ । दन्तवीणाऽधरोपरिस्थितदन्तपङ्क्तिस्या सत्वरमभिहन्यमानाभ्या········ कटकटकरणम् । आदिशब्देन शरीरकम्पस्य ग्रहणम् । [3]सुखादीत्यादिग्रहेण हर्षवीररसयोर्ग्रहणम् ।

---

[1] विशेष्यन्ते B

[2] विशेष्यन्तेऽन्यस्मा॰ B विशिष्यतेऽन्यस्मा॰ C D

[3] टीकाया नास्ति सुखादीति पाठ —स॰

दहनं पश्यति । शीतस्पर्शस्त्वदृश्यो रोमहर्षादिविशेषाश्च । तेषां कारणविरुद्धोपलब्ध्याऽभावं[1] प्रतिपद्यत इति तत्रास्य प्रयोग[2] इति ॥

कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—

न रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषवानयं प्रदेशः, धूमादिति ॥४१॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कारणं तस्य यद् विरुद्धं तस्य यत् कार्यं तस्योपलब्धिरुदाहर्तव्या—यथेति । अयं[3] प्रदेश इति धर्मी । योगो युक्तम् । रोमहर्षादिविशेषैर्युक्तं [4]रोमहर्षादिविशेषयुक्तम् । तस्य संबंधी [5]पुरुषो [6]रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषः । तद्वान् न भवतीति साध्यम् । धूमादिति हेतुः ।

किं [54a] शीतनिवर्तनाऽक्षमोऽप्यस्ति दहनो येन ततो विशिष्यत इत्याह—कश्चिदिति । सन्निहितो दहनविशेषो यस्येति विगृह्णन् "सन्निहितश्चासौ दहनविशेषश्चेति" यदन्येन व्याख्यातं तदपहस्तयति । तदा हि व्यधिकरणासिद्धो हेतुः स्यादिति ।

क्व पुनरस्या प्रयोग इत्याह—यत्रेति ।

ननु शीतस्पर्शरोमहर्षविशेषाणामदृश्यत्वे कथं वह्नेर्दृश्यत्वमित्याह—रूपेति । हिर्यस्मात् । इतिरेवमनन्तरोक्तेन न्यायेन । तत्र विशेषेऽस्य कारणविरुद्धोपलम्भस्य । एष तु प्रयोगोऽभिधानीय —यत्र यत्कारणविरुद्धमस्ति न तत्तत्रास्ति । यथा श्लेष्मविरुद्धे पित्ते न श्लैष्मिको व्याधिः । अस्ति च रोमहर्षादिकारणविरुद्धो वह्निरत्रेति ।

एतदप्यत्यन्ताभ्यासाज्झटिति सन्निहितदहनविशेषत्वावगममात्रे रोमहर्षादिविशेषाभावप्रतीत्युदये सत्येवमाचार्येणोक्तम् । धर्मोत्तरेणापि तथा व्याख्यायत इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा तु विरुद्धोपलम्भ-कारणानुपलम्भसम्भवे द्वे इमे अनुमाने । तथा हि—यत्र वह्निर्न तत्र शीतस्पर्श इति विरुद्धोपलम्भजमेकमनुमानम् । यत्र शीतस्पर्शाभावो न तत्र तत्कार्यरोमहर्षादीति कारणानुपलम्भजं द्वितीयमिति ॥

प्रतिषेध्यस्येत्यादिना कारणविरुद्धकार्योपलब्धिं व्याचष्टे । पूर्ववद् धर्म्यादिप्रदर्शनम् ।

रोमहर्षादिविशेषैर्युक्तश्चासौ पुरुषश्चेति कर्मधारयं कृत्वा स विद्यते यत्र स तद्वानिति शान्तभद्रेण व्याख्यानम् । तच्चावद्यम् । यतः "कर्मधारयमत्वर्थीयाद् बहुव्रीहिरेव लाघवेन" इति वचनाद् रोमहर्षादिविशेषयुक्तः पुरुषो यत्रेत्येव विशिष्टे प्रदेशेऽवगते किं मत्वर्थीयेनेति मन्यमानो महावैयाकरणोऽयं धर्मोत्तरः प्राह—योगो युक्तमिति भावे निष्ठा । यथैव कृष्णः सर्पो

---

[1] ०भाव प्रति P H E N भाव प्रति A
[2] तत्रास्या प्रयोग०—A B C D P. H E. N
[3] अयं देश इति A P H E N
[4] ०हर्षविशेष० C 'रोमहर्षादिविशेषयुक्तम्' नास्ति—B
[5] 'पुरुषो' नास्ति—C
[6] विशेषगुणयुक्त B

[1]रोमहर्षादिविशेषस्य प्रत्यक्षत्वे दृश्यानुपलब्धिः। कारणस्य शीतस्पर्शस्य प्रत्यक्षत्वे कारणानुपलब्धिः। वह्नेस्तु[2] प्रत्यक्षत्वे कारणविरुद्धोपलब्धिः प्रयोक्तव्या। त्रयाणामप्यदृश्यत्वेऽयं प्रयोगः। तस्मादभावसाधनोऽयम्। [3]तत्र दूरस्थस्य प्रतिपत्तुर्दहनशीतस्पर्शरोमहर्षादिविशेषा अप्रत्यक्षाः सन्तोऽपि, धूमस्तु प्रत्यक्षो यत्र, तत्रैतत् प्रमाणम्। धूमस्तु [4]यादृशस्तद्देशे स्थितः शीतं निवर्तयितुं समर्थस्य वह्नेरनुमापकः स इह ग्राह्यः। धूममात्रेण [5]तु वह्निमात्रेऽनुमितेऽपि न शीतस्पर्शनिवृत्तिः, नापि [6]रोमहर्षादिविशेषनिवृत्तिरवसातुं [7]शक्येति न धूममात्रं हेतुरिति द्रष्टव्यमिति ॥

यस्मिन् वल्मीके, लोहितः शालिर्यस्मिन् ग्रामे, गौरः खरो यस्मिन्नरण्य इति बहुव्रीहिणा भवितव्यम्। ततश्च कृष्णसर्पवान् वल्मीको, लोहितशालिमान् ग्रामः, गौरखरवदरण्यमिति न स्यात्। साधवश्चामी प्रयोगास्तत्कथमनेनैव व्याख्यातमिति चेत्। नैष दोषः। यस्मात् "कर्मधारयमत्वर्थीयाद् बहुव्रीहिर्लाघवेन" इतीदं वचनं सञ्ज्ञाशब्दं वर्जयित्वा वेदितव्यम्। सञ्ज्ञाशब्दाश्चैते कृष्णसर्पलोहितशालिगौरखरशब्दा इति साधूक्तो योगो युक्तमिति। रोमहर्षादिविशेषयुक्तमिति रोमहर्षादिविशेषयोगः इत्यर्थः। तस्य तद्युक्तस्य तद्योगस्य सम्बन्धी। सम्बन्धीत्यनेन सम्बन्धः षष्ठीयं समस्यत इति दर्शयति। यतोऽयं रोमहर्षादिविशेषयोगः स्वात्मना पुरुषं व्यवच्छिनत्ति। ततो व्यवच्छेदकः सन्पुरुषं स्वसम्बन्धिनमुपपादयति।

कदाऽयं प्रयोगो द्रष्टव्य इत्याह—त्रयाणामिति वह्निशीतस्पर्शरोमहर्षादिविशेषाणाम्। अपिरवधारणे। कस्मादेवमित्याह—रोमहर्षादिविशेषस्येत्यादि। हिशब्दार्थश्चात्रार्थाद् द्रष्टव्यः। यत एवं तस्मात्। [54b] अयमित्ययमपीति द्रष्टव्यम्।

क्व पुनस्त्रयाणामप्रत्यक्षत्वं धूमस्य तु प्रत्यक्षत्वमित्याह—तत्रेति वाक्योपक्षेपे। विद्यमाना अप्यप्रत्यक्षा यद्यभविष्यन्, नियतमुपालप्स्यन्तेति सम्भावनामतिवृत्ताः। दूरस्थस्येति हेतुभावेन विशेषणम्। ततोऽयमर्थः—दूरस्थत्वात् प्रतिपत्तुस्ते सन्तोऽप्यप्रत्यक्षा इति।

तत्र स्थाने। एतत् कारणविरुद्धकार्यरूपं साधनं प्रमाणमित्यनुमानाख्यप्रमाणजनकत्वात्। अदूरस्थत्वे तु प्रतिपत्तुः प्राकारादिव्यवहितोद्ध्ययं प्रयोगो द्रष्टव्यः। धूमशब्देन विशिष्टो धूमो विवक्षित इति दर्शयति—धूमस्त्विति। तुशब्दो विशेषार्थः।

एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयन्नाह—धूममात्रेणेति। तु पूर्वस्माद् वैधर्म्यमाह। इति हेतौ। द्वितीय इतिरेवमर्थः।

---

[1] रोमहर्षविशेष D B
[2] वह्ने प्रत्य० C D
[3] यत्र A
[4] यादृशस्तस्मिन्देशे A C P H E N
[5] 'तु' नास्ति—A
[6] हर्षादिनिवृत्ति D B
[7] शक्यत इति C शक्येति धूम० A शक्येते न धू० H

यद्येक प्रतिषेधहेतुरुक्त कथमेकादशाऽभावहेतव इत्याह—

इमे सर्वे कार्यानुपलब्ध्यादयो दशानुपलब्धिप्रयोगाः स्वभावानुपलब्धौ संग्रहमुपयान्ति ॥४२॥

[1]इमे सर्वे इत्यादि। इमेऽनुपलब्धिप्रयोगा । इदमानन्तरप्रकान्ता[2] निर्दिष्टा। तत्र कियतामपि ग्रहणे प्रसक्त आह—कार्यानुपलब्ध्यादय इति। कार्यानुपलब्ध्यादीनामपि त्रयाणा चतुर्णां वा ग्रहणे प्रसक्त[3] आह—दशेति। [4]तत्र दशानामप्युदाहृतमात्राणां ग्रहण-प्रसङ्गे [5]सत्याह—सर्वं इति।

एतदुक्त भवति—अप्रयुक्ता[6] अपि प्रयुक्तोदाहरणसदृशाश्च सर्वं एवेति। दशग्रहण-मन्तरेण सर्वग्रहणे क्रियमाणे प्रयुक्तोदाहरणकार्त्स्न्यं [7]गम्येत। दशग्रहणात्[8] [9]तूदाहरण-कार्त्स्न्येऽवगते सर्वग्रहणमतिरिच्यमानमुदाहृतसदृशकार्त्स्न्यावगतये[10] [11]जायते।

प्रयोग पुनरीदृशो वाच्य—यत्र यत्कारणविरुद्धकार्यमस्ति तत्र तन्नास्ति। यथा रदितविशय सति न स्मितविनाप। रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषवत्त्वकारणशीतस्पर्शविरुद्ध-वह्निकार्यञ्चात्र धूम इति।

एतदप्यत्यन्ताभ्यासाज्झटिति धूमदर्शनेन रोमहर्षादियुक्तपुरुषवत्त्वाभावप्रतीत्युदये सति कारणविरुद्धकार्योपलब्धिजमेकमनुमानमुक्तमाचार्येणति द्रष्टव्यम्। अन्यथा तु कार्यहेतु विरुद्धो-पलम्भ-कारणानुपलम्भसम्भवानि त्रीण्यमून्यनुमानानि। तथा हि— तदेव परिपाटि—यत्र धूमस्तत्राग्निरिति कार्यहेतुजमेकमनुमानम्। यत्र वह्निर्न तत्र शीतस्पर्श इति विरुद्धोपलम्भज द्वितीयम्। यत्र शीतस्पर्शाभावो न तत्र तत्कार्यरोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषभाव इति कारणानु-पलम्भज तृतीयमिति।

एते च प्रकारा अनुपलब्धेरुपलक्षण वदितव्या। अन्यासामपि विधानसम्भवात्। तथाहि व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिरप्यस्ति—यथा नात्र तुषारस्पर्शो धूमादिति। कार्यविरुद्ध-कार्योपलब्धिरप्यस्ति। यथा—नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति धूमादिति। व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिरप्यस्ति—यथा नाय नित्य कदाचित्कार्यकारित्वादिति। प्रतिपध्यस्य नित्यत्वस्य व्यापक निरतिशयत्वम्। तस्य विरुद्ध सातिशयत्वम्। तेन व्याप्त कदाचित्कार्य-कारित्वमिति। यासाञ्च यथास्व यथायोग प्रयोगा स्वयमूह्या।

---

[1] 'इमे सर्वे इत्यादि' नास्ति—H. N. इम इत्यादि A B D E P.
[2] ० न्तरप्रयोगान्ता H E ०न्तरप्रयोक्तान नि० A.
[3] प्रसक्ते सत्या P H E N प्रसक्तेयाह A
[4] 'तत्र नास्ति—A B P H E. N. [5] ०ङ्ग याह—B
[6] भवति। प्रयुक्ता C [7] गम्यते ABCDPHEN [8] दशग्रहणोदाहरण० B
[9] ० दाहृतका० C [10] ०_याधिगतये C [11] जानम् E

ते स्वभावानुपलब्धौ सग्रह [1]तादात्म्येन गच्छन्ति । स्वभावानुपलब्धिस्वभावा[2] इत्यर्थ ॥

ननु च स्वभावानुपलब्धिप्रयोगाद् भिद्यन्ते कार्यानुपलब्ध्यादय । तत् [3]कथमन्तर्भवन्ति ? इत्याह—

पारम्पर्येणार्थान्तरविधिप्रतिषेधाभ्यां प्रयोगभेदेपि ॥४३॥

प्रयोगभेदेपि—प्रयोगस्य शब्दव्यापारस्य भेदेपि अन्तर्भवन्ति । कथ प्रयोगभेद इत्याह—अर्थान्तरविधीति[4] । "प्रतिषेध्यादर्थादर्थान्तरस्य विधिरुपलब्धि स्वभावविरुद्धाद्युपलब्धिप्रयोगेषु । प्रतिषेध कार्यानुपलब्ध्यादिषु प्रयोगषु । अर्थान्तरविधिना, अर्थान्तर-

---

केचित्तु नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि वह्निकारणानि सन्ति, तुषारस्पर्शादिति कार्यविरुद्धव्याप्तोपलब्धिमिच्छन्ति । नात्र धूमस्तुषारस्पर्शादिति कारणविरुद्धव्याप्तोपलब्धिमपीति ॥

सा च प्रयोगभेदादेकादश प्रकारेति यदुक्त तदसहमानश्चोदयति यदीति । अत्र द्वौ वस्तुसाधनावेक प्रतिषेधहेतुरित्यनेनैक प्रतिषेधहेतुरुक्त इति चोदयितुराशय । कार्येत्यादिना दशग्रहणस्य तात्पर्यार्थ व्याचष्ट । अपिशब्द आशङ्कायाम् । सर्वग्रहणस्यापि तात्पर्यार्थमाह—तत्रेति वाक्योपन्यासे । अपि पूर्ववत् । उदाहृत एवोदाहृतमात्राणि तेषाम् । अनेन द्रव्यकात्स्न्यवृत्त सर्वशब्दो गृहीत इति दर्शितम् ।

तर्हि [55a] सर्वग्रहणमेवास्तु किं दशग्रहणेनेत्याह—दशेति । प्रयुक्तोदाहरणकात्स्न्यं गम्येतेति लोके 'सर्वे पदातु(त)योऽत्र योद्धार इत्यादौ सर्वशब्दस्योपदर्शितकात्स्न्यवृत्तस्य दर्शनादुक्तम् । यद्येव दशग्रहणमप्यव किं न स्यादित्याह—दशग्रहणादिति । तुदशग्रहणरहितपक्षाद् वैधर्म्यमाह । अतिरिच्यमानमधिकीभवद् गतार्थं सदिति यावत् उपदर्शितनतुल्यावन्नोभाय सम्पद्यते ।

स्यादेतत्—इमे सर्वे दशानुपलब्धिप्रयोगा इत्येतावतैव कियता ग्रहणप्रसङ्गो निराकृत एवेति न च कार्यानुपलब्ध्यादिग्रहणमाचार्यस्य नानिरिष्यते, कथ च धर्मोत्तरस्यैषा तात्पर्यव्याख्या—तस्यितामपि प्रसक्त आहेत्यपर्यालोचितव्याख्यान भवतीति चेत् । नैष दोष । तथाहि—प्राक्तनैकादशग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वेनान्येषामपि व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्ध्यादिप्रयोगाणामभिमतत्वादाद्यान् कार्याऽनुपलब्ध्यादिप्रयोगान्विहाय दशसल्यापूरण कृत भवत्येवेति तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थ कार्यानुपलब्ध्यादिग्रहण कृतमाचार्येण । धर्मोत्तरेणाऽपि तथा व्याख्यातमिति । न तर्हि दशग्रहण कर्तव्यमिति चेत् । न । अस्योपलक्षणार्थत्वाददोष एष ।

---

[1] तत्स्वाभाव्येन—टि०

[2] स्वभावा आत्मोत्पादका । भावध्वनिरुत्पादकपर्याय —टि०

[3] ०मन्तर्भाव इत्याह—C   [4] विधीत्यादि P H E N

[5] प्रतिषेध्यादर्थान्तरस्य B

प्रतिषेधेन च प्रयोगा भिद्यन्ते। यदि प्रयोगान्तरेष्वर्थान्तरविधिप्रतिषेधौ कथं [1]तर्हि अन्तर्भवन्ति ? इत्याह—पारम्पर्येणेति प्रणालिकयेत्यर्थः।

एतदुक्तं भवति—न साक्षादेते प्रयोगा दृश्यानुपलब्धिमभिदधति, दृश्यानुपलब्ध्यव्यभिचारिणं त्वर्थान्तरस्य विधिं निषेधं वाऽभिदधति। ततः प्रणालिकयामीषां स्वभावानुपलब्धौ सङ्ग्रहो न साक्षादिति ॥

यदि प्रयोगभेदादेव[2] भेदः; परार्थानुमाने वक्तव्य एषः। शब्दभेदो हि प्रयोगभेदः। शब्दश्च[3] परार्थानुमानमित्याशङ्क्याह—

प्रयोगदर्शनाभ्यासात् स्वयमप्येवं व्यवच्छेदप्रतीतिर्भवतीति[4] स्वार्थेऽप्यनुमानेऽस्याः प्रयोगनिर्देशः ॥४४॥

प्रयोगदर्शनेत्यादि। प्रयोगाणां [5]शास्त्रपरिपठितानां दर्शनमुपलम्भः। तस्याभ्यासः पुनः पुनरावर्तनम्। तस्मान्निमित्तात्। स्वयमपीति प्रतिपत्तुरात्मनोऽपि। एवम् इत्यनन्तरोक्तेन [6]क्रमेण। व्यवच्छेदस्य प्रतिषेधस्य प्रतीतिर्भवतीति[7] इतिशब्दस्तस्मादर्थे।

कथं संग्रहमन्तर्भावं गच्छन्तीत्याह—तादात्म्येनेति। तस्याः स्वभावानुपलब्धेरात्मा तदात्मा तस्य भावस्तेन स्वभावानुपलब्धित्वेन। अनुपलब्धिस्वभावा इत्यर्थः —इतीदं स्पष्टीकरणमपि स्वभावानुपलब्धिस्मारकत्वेन तत्स्वभावा इति द्रष्टव्यम् ॥

[8]......रेव किं न शब्दाख्या यत इति चेत् न—पारम्पर्यग्रहणव्याघातप्रसङ्गात्, न साक्षादेत इत्यादिवक्ष्यमाणधर्मोत्तरीयव्याख्यानव्याघातप्रसङ्गाच्चेति। शब्दस्य व्यापारोऽभिधालक्षणः तस्य भेदे भिद्यमानत्वेऽपि। स्वभावविरुद्धादीत्यादिग्रहणेन कारणविरुद्धादीनां ग्रहणम्। कार्यानुपलब्ध्यादीन्यादिग्रहणेन व्यापकानुपलब्ध्यादीनां ग्रहणम्। अर्थान्तरविधिप्रतिषेधाभ्यामिति मूले करणतृतीयाद्विवचनान्तमेतदिति दर्शयन्नाह—अर्थान्तरेति। चस्तुल्यवक्तव्यं समुच्चिनोति। भिद्यन्ते नानारूपा भवन्ति। प्रयोगान्तरैरित्यत्रत्यान्तरशब्दोऽन्यवचनः स्वभावानुपलब्ध्यपेक्षया। परम्परा परिपाटिः। सैव पारम्पर्यमिति स्वार्थिकः प्रत्ययः। एतदेव स्पष्टयति—प्रणालिकयेति।

ननु यद्यमीषां दृश्यानुपलब्धावन्तर्भावस्तदा साक्षात्तदभिधानम् तथात्वे च कथं पारम्पर्येणेत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवति। यदि नाभिदधति तदा—न साक्षादिति न वक्तव्यम्।

---

[1] कथमन्तर्भ॰ C [2] भेदेन भेद APHEN प्रयोगभेदादेव भेद. BC
[3] शब्दस्तु परा॰ B C [4] प्रतीतिरिति स्वार्थानुमानेऽप्यस्याः प्रभेदनिर्देशः —C
[5] शास्त्रपठितानाम् AP.HEN शास्त्रपरिघटितानाम् B. शास्त्रगदितानां—पाठान्तरम्—टि॰
[6] प्रयोगदर्शनाभ्यासक्रमेण—टि॰ [7] भवति इतिश॰ C. B.
[8] अस्पष्टम्—सं॰

ननु च कार्यानुपलब्ध्यादिषु कारणादीनामदृश्यानामेव [1]निषेधः, दृश्यनिषेधे स्वभावा-[2]नुपलब्धिप्रयोगप्रसंगात् । तथा च सति[3] न तेषां[4] दृश्यानुपलब्धौ निषेधः । तत् कथमेषां प्रयोगाणां दृश्यानुपलब्धावन्तर्भाव इत्याह—

सर्वत्र [5]चास्यामभावव्यवहारसाधन्यामनुपलब्धौ येषां स्वभावविरुद्धादीनामुप-लब्ध्या कारणादीनामनुपलब्ध्या च प्रतिषेध उक्तस्तेषामुपलब्धिलक्षणप्राप्ता-नामेवोपलब्धिरनुपलब्धिश्च वेदितव्या ॥४५॥

[7]सर्वत्र चेत्यादि । अभावश्च [8]तद्व्यवहारश्च अभावव्यवहारौ । स्वभावानुपलब्धावभावव्यवहारः साध्यः । शिष्टेष्वभावः । तयोः साधन्यामनुपलब्धौ । सर्वत्र चेति चशब्दो हिशब्दस्यार्थे । यस्मात् सर्वत्रानुपलब्धौ[9] येषां प्रतिषेध उक्तस्तेषामुपलब्धिलक्षण-प्राप्तानां [10]दृश्यानामेव [11]प्रतिषेधस्तस्माद् दृश्यानुपलब्धावन्तर्भावः ।

कुत एतद् दृश्यानामेवेत्याह—स्वभावेत्यादि । अत्रापि चकारो हेत्वर्थः । यस्मात् स्वभावविरुद्ध आदिर्येषां तेषामुपलब्ध्या, कारणमादिर्येषां तेषामनुपलब्ध्या प्रतिषेध उक्तस्तस्माद् दृश्यानामेव प्रतिषेध इत्यर्थः ।

यदि नाम स्वभावविरुद्धाद्युपलब्ध्या कारणाद्यनुपलब्ध्या[12] च प्रतिषेध उक्तस्तथापि कथं दृश्यानामेव प्रतिषेध इत्याह—उपलब्धिरित्यादि । अत्रापि चकारो हेत्वर्थः । यस्माद् ये विरोधिनः, व्याप्यव्यापकभूताः, कार्यकारणभूताश्च ज्ञातास्तेषामवश्यमेवोपलब्धिः, उपलब्धि-पूर्वा चानुपलब्धिर्वेदितव्या [13]ज्ञातव्या । उपलब्ध्यनुपलब्धी च द्वे येषां स्तस्ते दृश्या एव । तस्मात् स्वभावविरुद्धाद्युपलब्ध्या कारणाद्यनुपलब्ध्या चोपलब्ध्यनुपलब्धिमतां विरुद्धादीनां प्रतिषेधः क्रियमाणो दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यः ।

केचित्पुनरेवं व्याचक्षते—स्वयमित्यादिना ग्रन्थेन वार्तिककृतेदमुक्तम्—स्वभावादीनामनुप-लब्ध्या विरुद्धादीनाञ्चोपलब्ध्या यथायोगमभावं तद्व्यवहारं च प्रयोगनिरपेक्ष एव प्रतिपत्ता प्रत्येति । न केवलं प्रयोगाभ्यासात् प्रतिपत्तिसमय एव प्रयोगमुच्चारयति । न तु ततोऽपूर्वमवगच्छतीतरथा प्रतिनियतशब्दोच्चारणं न भवेदिति । अनेनोपायेनेति चोपायं दृष्टोपाय-स्तथाशब्दोच्चारणक्रमस्तेनेति वर्णयन्ति । एतेन चानुपलब्धिप्रयोगसमर्थनन्यायेन ।

---

[1] ०मेव प्रतिषेध A P H E N [2] ०नुपलम्भप्र० A B P H E N
[3] अदृश्यानां निषधे सति—टि० [4] कारणादीनाम्—टि०
[5] चास्यामभावाभावव्यव० E [6] विरुद्धानामुप० C
[7] 'सर्वत्र चेत्यादि' नास्ति H N
[8] अभावश्च तस्य च व्यवहारोऽभावव्य० A P H E
[9] लब्धौ सत्यां—B H L [10] दृश्यमानानामेव B
[11] मेव स प्रति० A P H E N [12] कारणानुपलब्ध्या—C.
[13] 'ज्ञातव्या' नास्ति A B P H E N

बहुषु चोद्येषु प्रक्रान्तेषु परिहारसमुच्चयार्थश्चकारो हेत्वर्थो भवति । यस्मादिद चेद च समाधानमस्ति तस्मात् तत्तच्चोद्यमयुक्तमिति चकारार्थ ॥

कस्मात् पुन प्रतिषेध्यानां विरुद्धादीनामुपलब्ध्यनुपलब्धी वेदितव्ये इत्याह—

अन्येषां विरोधकार्यकारणभावाभावासिद्धेः[1] ॥४६॥

अन्येषामिति । उपलब्ध्यनुपलब्धिमद्भ्योऽन्येऽनुपलब्धा एव ये तेषा विरोधश्च कार्यकारणभावश्च केनचित्सहाभावश्च व्याप्यस्य[2] व्यापकस्याभावे[3] न सिध्यति यस्मात् ततो विरोध[4]कार्यकारणभावाभावासिद्ध कारणात् उपलब्ध्यनुपलब्धिमन्त एव विरुद्धादयो निषेध्या । उभयवन्तश्च दृश्या एव । तस्माद् दृश्यानामेव प्रतिषेध ।

तदयमर्थ । विरोधश्च[5] कार्यकारणभावश्च व्यापकाभावे व्याप्याभावश्च दृश्यानुपलब्धेरेवेति । [6]एकसंनिधावपराभावप्रतीतौ ज्ञातो विरोध । कारणाभिमताभावे च कार्याभिमताभावप्रत्ययेऽवसित[7] कार्यकारणभाव । व्यापकाभिमताभावे च [8]व्याप्याभि-

अन्य पुनरन्यथा व्यवस्थिता —स्वयमपीत्याविक नाविभूतप्रयोगमधिकृत्योक्तम्, किन्त्वन्त-र्जल्पाकारप्रवृत्त स्वप्रतिपत्तिकालभा[56a]विनमिति ।

अत्र च साध्वसाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति ।

स्यादेतत्—यथा प्रयोगभेद स्वार्थानुमाने कथ्यते तथा च न किञ्चिद् वाच्य परार्थानु-माने स्यादित्याशङ्क्याह—यत्पुनरिति । परप्रतिपत्तावेव, न तु स्वप्रतिपत्तावपीत्यवधारणार्थं ॥

सम्प्रति दृश्यानुपलब्धावन्तर्भाव सर्वानुपलब्धीनामसहमान आह—ननु चेति । तथा च सति कारणादीनामदृश्याना निषेधप्रकारे सति ।

शिष्टेषु परिशिष्टेषु अभाव इत्यभावोपीति द्रष्टव्यम् । न स्वभाव एव, व्यवहारस्यापि साधनात् ।

कारणा[द]नुपलब्ध्या च करणभूतया । कार्यकारणभावादिग्रहणकाले योपलब्धिरनु-पलब्धिश्च पूर्वमासीत् तद्वता प्रतिषेध क्रियमाणो दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यो ज्ञातव्य । यथा अथविरोधादिग्रहणकालेऽवश्यभाविनी दृश्यानुपलब्धिस्तथाऽनन्तरमेव धर्मोत्तरेण प्रसाधयिष्यते ।

ननु च कारणादीना चेत्यनेन प्र(च)कारेणावश्य समुच्चयार्थेन भाव्यम्, तत्कथ हेत्वर्थे व्याख्यायत इत्याशङ्क्य पूर्व बुद्धिस्थ स्पष्टयन्नाह—बहुष्विति ।

एवम्मन्यते—समुच्चयार्थे वर्तमान एवाय हेत्वर्थे वर्तते । न त्वेव समुच्चयार्थो निराक्रियते, हेतूना परस्परसमुच्चयस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा स न हेत्वर्थो भवति । इतिरेव चकारस्यार्थं प्रयोजनम् ॥

[1] ०कारणभावासिद्ध E ०कारणभावासिद्धि B P H
[2] व्याप्यस्येति व्याप्यरूपाणामिति व्याख्येयम् । बहुस्थानेषु पाठोऽपि न—टि०
[3] व्यापकाभावे C [4] विरोधिकार्य० A B P E H N
[5] विरोध कार्य० A. P H E [6] ०संनिधाने परा० C.
[7] ०वसितकार्य० P H. A ॥ [8] व्याप्याभावे A B D P H E N

बहुषु चोद्येषु प्रक्रान्तेषु परिहारसमुच्चयार्थश्चकारो हेत्वर्थो भवति । यस्मादिद चेदं च समाधानमस्ति तस्मात् तत्तच्चोद्यमयुक्तमिति चकारार्थ ॥

कस्मात् पुन प्रतिषेध्यानां विरुद्धादीनामुपलब्ध्यनुपलब्धी वेदितव्ये इत्याह—

अन्येषां विरोधकार्यकारणभावाभावासिद्धेः[1] ॥४६॥

अन्येषामिति । उपलब्ध्यनुपलब्धिमद्भ्योऽन्येऽनुपलब्धा एव ये तेषा विरोधश्च कार्यकारणभावश्च केनचित्सहाभावश्च व्याप्यस्य[2] व्यापकस्याभावे[3] न सिध्यति यस्मात् ततो विरोध[4]कार्यकारणभावाभावासिद्धे कारणाद् उपलब्ध्यनुपलब्धिमन्त एव विरुद्धादयो निषेध्या । उभयवन्तश्च दृश्या एव । तस्माद् दृश्यानामेव प्रतिषेध ।

तदयमर्थ । विरोधश्च[5] कार्यकारणभावश्च व्यापकाभावे व्याप्याभावश्च दृश्यानुपलब्धेरेवेति । [6]एकसंनिधावपराभावप्रतीतौ ज्ञातो विरोध । कारणाभिमताभावे च कार्याभिमताभावप्रत्ययेऽवसित[7] कार्यकारणभाव । व्यापकाभिमताभावे च [8]व्याप्याभि-

---

अन्ये पुनरन्यथा व्यवस्थिता —स्वयमपीत्यादिक नाविर्भूतप्रयोगमधिकृत्योक्तम् , किन्त्वन्तर्जल्पाकारप्रवृत्त स्वप्रतिपत्तिकालभा[56a]विनमिति ।

अत्र च साध्वसाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति ।

स्यादेतत्—यथा प्रयोगभद स्वार्थानुमाने कथ्यते तथा च न किञ्चिद् वाच्य परार्थानुमाने स्यादित्याशङ्क्याह—यत्पुनरिति । परप्रतिपत्तावेव, न तु स्वप्रतिपत्तावपीत्यवधारणार्थं ॥

सम्प्रति दृश्यानुपलब्धावन्तर्भाव सर्वानुपलब्धीनामसहमान आह—ननु चेति । तथा च सति कारणादीनामदृश्याना निषेधप्रकारे सति ।

शिष्टेषु परिशिष्टेषु अभाव इत्यभावोपीति द्रष्टव्यम् । न त्वभाव एव, व्यवहारस्यापि साधनात् ।

कारणा[द्य]नुपलब्ध्या च करणभूतया । कार्यकारणभावादिग्रहणकाले योपलब्धिरनुपलब्धिश्च पूर्वमासीत् तद्वता प्रतिषेध क्रियमाणो दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यो ज्ञातव्य । यथा अयंविरोधादिग्रहणकालेऽवश्यभाविनी दृश्यानुपलब्धिस्तथाऽनन्तरमेव धर्मोत्तरेण प्रसाधयिष्यते ।

ननु च कारणादीनां चेत्यनेन प्र(च)कारेणावश्य समुच्चयार्थेन भाव्यम्, तत्कथ हेत्वर्थे व्याख्यायत इत्याशङ्क्य पूर्व बुद्धिस्थं स्पष्टयन्नाह—बहुष्विति ।

एवम्मन्यते—समुच्चयार्थे वर्तमान एवाय हेत्वर्थे वर्तते । न त्वेव समुच्चयार्थो निराक्रियते, हेतूना परस्परसमुच्चयस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा स न हेत्वर्थो भवति । इतिरेव चकारस्यार्थे प्रयोजनम् ॥

---

[1] ०कारणभावासिद्धे E ०कारणभावासिद्धि B P H

[2] व्याप्यस्येति व्याप्यरूपाणामिति व्याख्येयम् । बहुस्थानेषु पाठोऽपि न—टि०

[3] व्यापकाभावे C.　[4] विरोधिकार्य० A B P E H N

[5] विरोध कार्य० A. P H E　[6] ०संनिधाने परा० C

[7] ०वसितकार्य० P H A B　[8] व्याप्याभावे A E D P. H E N

मताभावे निश्चिते निश्चितो व्याप्यव्यापकभावः । तत्र[1] व्याप्यव्यापकभावप्रतीतेर्निमित्तमभावः प्रतिपत्तव्यः । इह गृहीते वृक्षाभावे हि शिंशपात्वाभावप्रतीतौ [2]प्रतीतो व्याप्यव्यापकभावः । अभावप्रतिपत्तिश्च सर्वत्र दृश्यानुपलब्धेरेव । तस्माद्विरोधम्, कार्यकारणभावम्, व्याप्यव्यापकभावं च स्मरता विरोध-कार्यकारणभाव-व्याप्यव्यापकभावविषयाभावप्रतिपत्ति[3]निबन्धनं दृश्यानुपलब्धिः स्मर्तव्या । दृश्यानुपलब्ध्यस्मरणे विरोधादीनामस्मरणम् । तथा च सति न विरुद्धादिविधिप्रतिषेधाभ्यामितराभावप्रतीतिः स्यात् । विरोधादिग्रहणकालभाविन्या च दृश्यानुपलब्ध्यावश्यस्मर्तव्याया तत एवाभावप्रतीतिः ।

तत्र यद्यपि संप्रतितनी[4] नास्ति दृश्यानुपलब्धिर्विरोधादिग्रहणकाले त्वासीत् । या दृश्यानुपलब्धिः संप्रति स्मर्यमाणा सैवाभावप्रतिपत्तिनिबन्धनम् । ततः संप्रति नास्ति [5]दृश्यानुपलब्धिरित्यभावसाधनत्वेन दृश्यानुपलब्धिप्रयोगाद् भिद्यन्ते कार्यानुपलब्ध्यादिप्रयोगाः ।

विरुद्धशब्देन प्रतिषेध्यस्य विरुद्धं ग्राह्यम् । आदिशब्देन विरुद्धकार्यादीनां ग्रहणम् । येषामेवदोऽरूपिरनेभ्योऽन्येऽनुपलब्ध्या एव । कदाचिन्नयविज्ञाता एव । व्यापकस्याभावेऽभावश्च व्याप्यस्य न सिद्ध्यति यस्मात् ।

अयमाशयः—यदि पूर्वं व्यापकाभिमतस्याभावे व्याप्याभिमताभावो निश्चितो भवेत् तदा व्याप्यव्यापकभावः सिद्ध्येत्, तदा च व्यापकानुपलब्धिर्गमिका स्यात्, नान्यथेति ।

अयमत्र प्रकरणार्थः—प्रबन्धेन भवतो यद्भावे यस्याभावस्तस्य विरोधगतिर्परस्वभावश्च येनोपलभ्यते तेन सह कार्यकारणभावोऽपि पञ्चप्रत्यक्षानुपलम्भमधिगम्य, व्याप्यव्यापकभावोऽपि प्रत्यक्षानुपलम्भावेव इति त्रयमदृश्यस्य सिद्ध्यन्तीति ।

ननु भवन्तु तेऽन्यत्र दृश्याः, तत्र तावददृश्या एव वक्तव्याः । दृश्यत्वे दृश्यानुपलम्भप्रयोगात् । तत्कथं दृश्यानुपलब्ध्याविनराशामनुपलब्धीनामन्तर्भाव इत्याशङ्क्य यथा तत्रान्तर्भावस्तथा दर्शयितुमाह—तत्रेति । यस्मादन्यत्र दृश्यत्वेऽपि विरुद्धादीनां दृश्यानुपलम्भेऽन्तर्भावो न घटते, स आचार्येणोक्तस्तत्समारम्भमर्थः—सर्वत्र चेत्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यार्थः । कथं दृश्यानुपलब्धेरित्यमुमर्थं तावत्प्रसाधयति—एवेति ।

कार्यकारणभावे का वार्त्तेत्याह—कारणेति ।

यद्येव व्याप्यव्यापकभावस्य का गतिरित्याह—व्यापकेति ।

ननु च व्याप्यव्यापकभावनिश्चये तयोरेकत्वात् किमभावनिश्चयेनेत्याह—तत्र व्याप्यव्यापकभावनिश्चये कर्त्त[56b]व्ये । कथमभावप्रतीतिर्व्याप्यव्यापकभावप्रतीतेर्निमित्तमित्याह—इहेति ।

---

[1] तत्—C. [2] ॰भावप्रतीतौ व्या॰ B

[3] देशकालस्वभावविप्रकृष्टाः पिशाचादयस्तेषां पिशाचादीनां विरोधश्च केनचिदग्निना सह न सिध्यतीति सम्बन्धः । तथा कार्यकारणभावश्च पिशाचादीनां केनचिद्धूमेन सार्धं न सिध्यति । टि॰ । [4] सम्प्रति नास्ति—A. P. H. E. N.

[5] दृश्योपलब्धि॰ A. B. P H E N.

विरुद्धविधिना, कारणादिनिषेधेन च यतो दृश्यानुपलब्धिराक्षिप्ता ततो दृश्यानुपलब्धेरेव[1] कालान्तरवृत्ताया: स्मृतिविषयभूताया अभावप्रतिपत्तिः । अमीषां च प्रयोगाणां दृश्यानुपलब्धावन्तर्भावः । तदनेन सर्वेण दृश्यानुपलब्धावन्तर्भावो दशानामनुपलब्धिप्रयोगाणां पारम्पर्येण दर्शित इति वेदितव्यम् ॥

आस्तां सर्वत्र विरोधादावभावप्रतीतिः, दृश्यानुपलब्धिस्तु क्वोपयुज्यत इत्याह— अभावेति । च हेतौ ।

ननु यदि नाम विरोधादिग्रहणकाले दृश्यानुपलब्धिरासीत्, तथापि न सा विरुद्धोपलब्धि-व्यापकानुपलब्ध्यादिप्रयोगविषये सम्प्रत्यनुवर्तते । तत्कथ विरुद्धोपलब्ध्यादीनां तत्रान्तर्भाव इत्याह—तस्मादिति । यतोऽभावप्रतीतिमन्तरेण न विरोधादिसिद्धिः, अभावसिद्धिश्च दृश्यानुपलब्धेस्तस्माद् हेतोर्विरोधादिकं स्मरतेति विरुद्धोपलम्भव्यापकानुपलम्भादिप्रयोगकाल इति द्रष्टव्यम् । तदस्मरणे हि यतो विरुद्धादिरिहास्ति, यतोऽस्य व्यापकादिर्नास्ति, तस्मात्तत्रास्तीत्यस्या प्रतीतेरयोगात्—इत्यपि द्रष्टव्यम् । स्मरतेति च तदानीं विरोधादेर्ग्रहणाद् गृहीतस्यैव विकल्पनादुक्तम् । कुत पुनरवश्यस्मर्तव्या सेत्याह—दृश्येति ।

अथ स्यात्—प्राक्तनी दृश्यानुपलब्धिः सदा स्मर्यताम्, तथापि कथमसौ विवक्षिताभावसिद्धावुपयोगं भजते, येनात्मनीतरा अनुपलब्धी(ब्धी)रन्तर्भावयतीत्याह—विरोधेति । च यस्मात्तस्या नियतस्मरणाया सत्याम् ।

ननु विरुद्धोपलब्धिकारणाद्यनुपलब्धिप्रयोगविषये सा नास्ति तत्कथमविद्यमाना सैवाभावप्रतीतेर्निबन्धनमित्याह—तत्रेति वाक्योपन्यासे । सम्प्रतीदानीं स्मर्यमाणा सैवाभावप्रतीतेर्निबन्धनं विरुद्धाद्यभावज्ञानस्य करणम् ।

कथं तर्हि दृश्यानुपलब्धेर्विरुद्धोपलब्ध्यादीनां भेद इत्याह—तत इति । ततो विरोधादिग्रहणकालप्रवृत्ताया दृश्यानुपलब्धेः स्मर्यमाणत्वात्, सम्प्रति सा नास्ति । इतिस्तस्मादभाव साध्यते तेनाभावसाधनत्वेन ततो भिद्यन्ते विरुद्धोपलब्ध्यादिप्रयोगा ।

विरुद्धविधिनेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति । विरुद्धविधिमित्युपलक्षणम् । विरुद्धकार्यादिविधिनाऽपि दृश्यानुपलम्भाक्षेपात् । अन्यथा तासां तत्रान्तर्भावो न स्यात् ।

ननु स्वातन्त्र्येण त्वया तस्या एव प्राक्प्रवृत्ताया अभावनिश्चयो दर्शितस्तत्र चानुपलब्धीनामन्तर्भावं, न त्वाचार्यस्यायमभिप्रेत इत्याशङ्क्याचार्यस्यैवायमभिप्रेतोऽर्थ इति दर्शयन्नाह—तदनेनेति । अनेन इमे सर्वे इत्यादिना व्यापकभावासिद्धेरित्यन्तेन ।

यदि साक्षात्तस्यामन्तर्भावस्तदा दृश्यानुपलब्धिः स्यात्, न विरुद्धोपलब्ध्यादिभेद इत्याह—पारम्पर्येणेति । विरुद्धादिप्रयोगकाले न साऽस्ति केवलं प्राक्प्रवृत्ता सा स्मर्यत इति ।

अयमत्र प्रकरणार्थ —दृश्यानुपलम्भस्यावक्तव्यत्वेन दशानामप्यनुपलब्धीनां तत्रान्तर्भावं, विरुद्धाद्यभावप्रतीतावनुपयोगश्चेति ।

केचित्पुनरत्रैव ब्रुवते—दृहैकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भोऽनुपलम्भः । न चे शीतस्य

---

[1] ०लब्धिरेव C

उक्ता दृश्यानुपलब्धिरभावे, अभावव्यवहारे च साध्ये प्रमाणम् । अदृश्यानुपलब्धिस्तु[1] किंस्वभावा, किंव्यापारा[2] चेत्याह—

विप्रकृष्टविषया [3]पुनरनुपलब्धिः प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणा संशयहेतुः ॥४७॥

विप्रकृष्टेत्यादि । विप्रकृष्टस्त्रिभिर्देशकालस्वभावविप्रकर्षैर्यस्या विषयः सा विप्रकृष्टविषयेति संशयहेतु । किंस्वभावा सेत्याह—प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणं स्वभावो यस्याः सा प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणा । न ज्ञानज्ञेयस्वभावेति यावत् ॥

निषेधे साध्ये दूरत्वाद् वह्नेर्भास्वररूपोपलब्धि शीतस्पर्शानुपलब्धिर्युज्यते । येनानुपलब्धिः सिद्धयेत्, रूपस्पर्शयोरेकज्ञानसंसर्गित्वाभावात् । [57a] न च विरोधग्रहणकालप्रवृत्तदृश्यानुपलम्भस्मारकत्वेन दृश्यानुपलम्भत्व वाच्यम्, प्राक्प्रवृत्तप्रत्यक्षस्मारकत्वेनापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अत एव विरोधादिग्रहणकालप्रवृत्तदृश्यानुपलम्भस्मारकत्वेनानुपलब्धीना तत्रान्तर्भावो न युज्यते । नापि स्मृतायास्तस्या एवाभावनिश्चय, व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्मारकत्वेन परार्थानुमानस्य तत्प्रमाणान्तर्भावप्रसङ्गात्, तत एव स्मर्यमाणात् प्रमाणाद् विवक्षितप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सर्वत्रैव सम्प्रतितनो दृश्यानुपलम्भो दर्शनीयस्तद्बलेनैवाभावनिश्चयो वाच्य, न तु प्राक्प्रवृत्ताद् दृश्यानुपलम्भात् स्मृत्या विपर्यीकृतावभावनिश्चय.। नापि तत्स्मारकत्वेनानुपलब्धीना तथात्वमिति ।

यद्येव कथङ्कार स प्रदर्श्यतामिति चेत् । उच्यते । दूराद् वह्ने रूपविशेष दृष्ट्वा यत्रैवविधरूपविशेषस्तत्र तावद्देशव्यापकस्तुपारस्पर्शविशेषोऽस्ति । यथा महानसादौ तथाविधमेवरूपमित्यानुमानिकी विशिष्टोष्णस्पर्शप्रतीति.। सैव च शीतस्पर्शानुपलब्धिरुष्णशीतस्पर्शयोरेकज्ञानसंसर्गित्वात् । विवक्षितोपलम्भादन्य उपलम्भोऽनुपलम्भ । स क्वचित्प्रत्यक्षात्मा क्वचिदनुमानात्मेति न शास्त्रविरोधो न युक्तिविरोध । तत एव तद्दृश्यानुपलम्भाच्छीतस्पर्शाभावप्रतीति ।

आहत्यन्त (आहत्य) दृश्यानुपलब्धेरनुदयाद् दृश्यानुपलब्धेर्भेदेन निर्देश.। अत एव चानुमिताऽनुमानमेतत् । केवलमत्यन्ताभ्यासाज्झटिति तथाप्रतीत्युदये सत्येकमनुमानमुक्तम् । वस्तुतस्त्वनेकमनुमानमेतत् । एव व्यापकविरुद्धकार्योपलब्ध्यादावपि सर्व द्रष्टव्यम् । तथा च व्यापकविरुद्धोपलब्ध्यादिष्वपरमनुमानमेक प्लवमानमवसेयम् । ययोश्च परस्परपरिहारस्थितलक्षणो विरोधस्तत्र दृश्यानुपलब्धि स्फुटैव । तेन विरुद्धव्याप्तोपलब्ध्यादिषु सम्प्रत्येव दृश्यानुपलब्धिरस्ति । भेदस्तु पारम्पर्येण तदुदयात् । एव व्यापककारणानुपलब्ध्यादिष्वकारणव्यापकयोर्दर्शनभेदेऽपि दृश्यानुपलम्भादभावे सिद्धे तत एव सामर्थ्यात्कार्यादेरभावावसाय इतीदानीन्तनस्यैव दृश्यानुपलम्भस्योपयोगो न प्राक्तनस्य स्मृत्यादिविपर्यीकृतस्य । दृश्यानुपलम्भस्य च साक्षात्कारणे व्यापारात् पारम्पर्येण च विरुद्धाद्यभावे भावे व्यापारात् दृश्यानुपलब्धेर्भेदेन कारणानुपलब्ध्यादीना प्रयोग इति ॥

---

[1] लब्धि कि A P H E. [2] पारेत्याह—B D.
[3] विषयानुप०—B. C. H E N.

नन च प्रमाणात् प्रमेयसत्ताव्यवस्था । तत प्रमाणाभावात् प्रमेयाभावप्रतिपत्तिर्युक्तेत्याह—

प्रमाणनिवृत्तावप्यर्थाभावासिद्धेरिति ॥४८॥

॥ [1]स्वार्थानुमानपरिच्छेदो द्वितीयः समाप्तः ॥

प्रमाणनिवृत्तावपीत्याह । कारण व्यापक च निवर्तमानं कार्यं व्याप्य च निवर्तयेत् । न च प्रमाण प्रमेयस्य कारण नापि व्यापकम् । अत प्रमाणयोर्निवृत्तावपि अर्थस्य प्रमेयस्य निवृत्तिर्न सिध्यति । ततोऽसिद्धे संशयहेतुरदृश्यानुपलब्धि, न निश्चयहेतु । यत् पुन प्रमाणसत्तया प्रमेयसत्ता सिध्यति तद युक्तम् । प्रमेयकार्यं हि प्रमाणम् । न च कारणमन्तरेण कार्यमस्ति । न [2]तु कारणान्यवश्य कार्यवन्ति भवन्ति । तस्मात् प्रमाणात् प्रमेयसत्ता व्यवस्थाप्या, न प्रमाणाभावात् प्रमेयाभावव्यवस्थेति ॥

॥ [3]आचार्यधर्मोत्तरकृतायां न्यायबिन्दुटीकायां स्वार्थानुमानो द्वितीय परिच्छेद ॥

सम्प्रत्यदृश्यानुपलब्धिमधिकृत्योक्त व्याचक्षाण आह—उक्तेति ।

ननु यदि प्रत्यक्षाऽनुमाननिवृत्तिमात्ररूपाऽदृश्यानुपलब्धिरभावे साध्ये संशयहेतुरनैकान्तिकी तर्हि सा ततश्च हेत्वाभासावसर एव वक्तव्या । तत् किमिहोच्यत इति चेत् । नैनम(द)स्ति । यतो न सा वचनव्यक्त्याऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिरसद्व्यवहारे साध्य न प्रमाणम् ऐकान्तिकसद्व्यवहारनिषेधे तु प्रमाणमिति प्रदर्शनात् ।

न ज्ञानज्ञेयस्वभावेति यावदित्यार्थं न्यायमाश्रित्योक्त न शाब्दमिति द्रष्टव्यम् ॥

यदि प्रमाणनिवृत्त्या [57b]प्रमेयानिवृत्तिस्तर्हि तत्सत्तयाऽपि न प्रमेयसत्ता सिद्ध्येदित्याशङ्क्य तत्रोपपत्ति दर्शयन्नाह—यत्पुनरिति । ननु कारणमप्यवश्य कार्यवद् भवति ततश्च सति ज्ञेये ज्ञानेनाप्यवश्यभाव्यम् । तच्चेन्नास्ति ज्ञेयमपि नास्त्येव । तत सिद्धत्यवाऽदृश्यस्याप्यभाव इत्याशङ्क्याह—न त्विति । तुना कार्यधर्मात् कारणधर्मस्य वैधर्म्यमाह । एतच्च कारणमात्राभिप्रायेणोक्तम्, यथा चैतथा प्रागेव निर्णीतम् । तस्मादित्यादिनाऽस्यैव प्रकृतस्योपसहार इति ॥

॥ पण्डितजितारिशिष्यदुर्वेकमिश्रविरचितधर्मोत्तरप्रदीपस्य द्वितीय परिच्छेद ॥

---

[1] ॥द्वितीयपरिच्छेद ॥–D B ॥न्यायबिन्दुप्रकरणे द्वितीय परिच्छेद समाप्त ॥–E.

[2] न च—B D

[3] ॥ न्यायबिन्दुटीकाया द्वितीय परिच्छेद समाप्त ॥ A. B. P. H E ॥ न्यायबिन्दुटीकाया द्वितीय परिच्छेद ॥ D

तृतीयः परार्थानुमानपरिच्छेदः ।

स्वार्थ-परार्थानुमानयो स्वार्थं व्याख्याय परार्थं व्याख्यातुकाम आह—

त्रिरूपलिङ्गाख्यानं [1]परार्थमनुमानम् ॥१॥

त्रिरूपलिङ्गाख्यानमिति । त्रीणि रूपाणि—अन्वय व्यतिरेक-पक्षधर्मत्वसंज्ञकानि यस्य तत् त्रिरूपम् । त्रिरूप च [2]तल्लिङ्गं च तस्याख्यानम् । आख्यायते प्रकाश्यतेऽनेनेति—त्रिरूप [3]लिङ्गमिति आख्यानम् । किं पुनस्तत् ? वचनम् । वचनेन हि त्रिरूप[4] लिङ्गमाख्यायते । परस्मायिद [5]परार्थम् ॥

ननु [6]च सम्यग्ज्ञानात्मकमनुमानमुक्तम् । तत् किमर्थं सम्प्रति वचनात्मकमनुमानमुच्यत इत्याह—

कारणे कार्योपचारात् ॥२॥

कारणे कार्योपचारादिति । [7]त्रिरूपलिङ्गाभिधानात् त्रिरूपलिङ्गस्मृतिरुत्पद्यते[8] । स्मृतेश्चानुमानम् । [9]तस्माद् अनुमानस्य परम्परया त्रिरूपलिङ्गाभिधान कारणम् । तस्मिन् कारणे वचने कार्यस्य अनुमानस्योपचार समारोप क्रियते । तत समारोपात् कारण वचन-

---

त्रिरूप लिङ्ग ज्ञातमपि वक्तुमविदुषो बालस्य व्युत्पादनार्थं त्रिरूपलिङ्गाख्यानलक्षण यत्परार्थमनुमानमुक्त तद् व्याख्यातु स्वार्थेत्यादिना प्रस्तौति । द्वयो रूपयोरभिधानादेकस्य गम्यमानत्वादाख्यायते प्रकाश्यतेऽनेनेति त्रिरूप लिङ्गमिति विवृत न त्वभिधीयतेऽनेनेति । अभिधेयस्य गम्यमानस्य च प्रकाश्यत्व तुल्यमिति प्रकाश्यते इत्यनेन द्वयो सङ्ग्रह । येनार्थक्रमेणात्मन परोक्षार्थज्ञानमुत्पन्न तेनैव क्रमेण परसन्ताने लिङ्गिज्ञानोत्पिपादयिषया त्रिरूपस्य लिङ्गस्य व्यापकं यद् वचन तत्परार्थमनुमानमिति द्रष्टव्यम् ॥

कारणे वचने कार्यस्य ज्ञानस्योपचारात् समारोपात् ।

कथ पुनर्वचनस्यानुमानहेतुत्वमित्याह—त्रिरूपेति ।

---

[1] परार्थानुमा० B P H E N [2] च लिङ्ग च A [3] त्रिरूपलि० E
[4] त्रिरूपलि० C [5] परस्मायिति परा० E [6] ननु सम्य० A
[7] त्रिरूपलिङ्गालम्बिना स्मृति C D B
[8] श्रोतु—टि० [9] तस्यानुमानस्य—A B P H E N.

मनुमानशब्देनोच्यते । औपचारिक[1] वचनमनुमानम्, न मुख्यमित्यर्थ । न[2] यावत् किंचिदुपचारादनुमानशब्देन वक्तु शक्यं तावत् सर्वं व्याख्येयम् । किन्त्वनुमान व्याख्यातुकामेनानुमानस्वरूपस्य[3] व्याख्येयत्वान्निमित्त व्याख्येयम् । निमित्त च त्रिरूप लिङ्गम् । तच्च स्वय वा प्रतीतमनुमानस्य निमित्त भवति, परेण वा प्रतिपादित भवति[4] । तस्माल्लिङ्गस्य स्वरूप [5]च व्याख्येयम्, तत्प्रतिपादकश्च शब्द । तत्र स्वरूप स्वार्थानुमाने व्याख्यातम् । प्रतिपादकश्च[6] शब्द इह व्याख्येय । तत प्रतिपादक शब्दमवश्य वक्तव्य दर्शयन् अनुमानशब्देनोक्तवानाचार्य इति परमार्थ ॥

परार्थानुमानस्य प्रकारभेद दर्शयितुमाह—

तद् द्विविधम् ॥३॥

ननु च त्रिरूपलिङ्गाभिधानादवगते सति धर्मिणि लिङ्ग ज्ञायते । तस्य तु व्याप्ति स्मर्यते । तत्कथ 'त्रिरूपलिङ्गवचनात् तत्स्मृतिरुत्पद्यते' इत्युच्यत इति चेत् । उच्यते । गृह्यमाणमपि धूमादिवस्तु न तावल्लिङ्ग यावद् वह्न्यादिसाध्याविनाभूततया न ज्ञायते । तथात्व च तस्य न तदा ग्राह्यमपि तु पूर्वगृहीतमेव स्मर्तव्यमिति सूक्त त्रिरूपलिङ्गस्मृतिरुत्पद्यत इति । स्मृतेरिति पक्षधर्मग्रहणसहिताया इति द्रष्टव्यम् ।

अयमर्थ —वचनमपि त्रिरूप लिङ्ग स्मरयत् परोक्षार्थज्ञानस्य परम्परया कारण भवदुपचारादनुमानमुच्यत इति ।

अथाबाधितत्वाचपि लिङ्गस्य लक्षणमित्याचक्षते केचिदिति विप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्व्युत्पादन युक्तम्, न तु तद्वचनम्, तस्य विप्रतिपत्त्यभावादिति चेत् । न अत्राप्यव्याप्तिव्यतिरेकाभ्या निगदन्तो विप्रतिपन्ना इत्यस्यापि व्युत्पादन न्याय्यम् ।

अथाऽपि स्यात्, यदि परम्परयाऽनुमानहेतुत्वेन वचनमुपचारादनुमानमिति व्युत्पाद्यते तर्हि जिज्ञासास्वास्थ्यादिकमपि परम्परयाऽनुमानहेतुत्वादनुमानशब्देन वक्तु शक्यमिति तदपि किं नोच्यत इत्याह—न यावदिति ।

ननु स्वास्थ्यादिकमपि निमित्तमिति तदवस्थो दोष । न । निमित्त व्याख्येयमित्यव्यहितमसाधारण निमित्तमाख्येयमित्यर्थ ।

ननु स्वय प्रतीत लिङ्गमनुमानस्य निमित्तम् । तत्कि तद्वचनेन व्याख्यातेनेत्याह—तच्चेति । चो यस्मादर्थे । वाशब्दो विकल्पार्थ । यत परेण प्रतिपादितमपि तल्लिङ्गमनुमानस्य निमित्त ततस्तस्मादवश्य वक्तव्य प्र[58a]तिपादक लिङ्गप्रतिपादक वचन दर्शयन्ननुमानशब्देनोक्तवानाचार्य ।

---

[1] औपचारकम्—A [2] न च यावत् A B D P H. E N
[3] स्वरूपस्यैव व्या० C
[4] 'भवति' नास्ति A. C P. E N [5] 'च' नास्ति A. P. H E N.
[6] ०दक शब्द A. B P. H E N

तद् द्विविधमिति । तदिति परार्थानुमानम् । द्वौ विधौ प्रकारौ यस्य तद् द्विविधम् ॥ कुतो द्विविधमित्याह—

प्रयोगभेदात् ॥४॥

प्रयोगस्य शब्दव्यापारस्य भेदात् । प्रयुञ्जित प्रयोगोऽर्थाभिधानम् । शब्दस्यार्थाभिधानव्यापारभेदाद् द्विविधमनुमानम् ॥

तदेवाभिधानव्यापारनिबन्धन[1] द्वैविध्य दर्शयितुमाह—

साधर्म्यवद्वैधर्म्यवच्चेति[2] ॥५॥

साधर्म्यवद्वैधर्म्यवच्चेति । समानो धर्मोऽस्य[3] सोऽय सधर्मा । तस्य भाव साधर्म्यम् । विसदृशो धर्मोऽस्य विधर्मा । विधर्मणो भावो वैधर्म्यम् । दृष्टान्तधर्मिणा सह साध्यधर्मिण सादृश्य हेतुकृत साधर्म्यमुच्यते । असादृश्य च हेतुकृत वैधर्म्यमुच्यते । [4]तत्र यस्य साधनवाक्यस्य साधर्म्यमभिधेय तत् साधर्म्यवत् । यथा—यत् कृतक तदनित्य यथा घट, तथा च कृतक शब्द इत्यत्र कृतकत्वकृत दृष्टान्तसाध्यधर्मिणो सादृश्यमभिधेयम् । यस्य तु वैधर्म्यमभिधेय तद् वैधर्म्यवत् । यथा—यन्नित्य तदकृतक दृष्ट यथाकाशम् । शब्दस्तु कृतक इति [5]कृतकत्वाऽकृतकत्वकृत शब्दाकाशयो साध्यदृष्टान्तधर्मिणोरसादृश्यमिहाभिधेयम् ॥

यद्यनयो प्रयोगयोरभिधेय भिन्न कथ तर्हि त्रिरूप लिङ्गमभिन्न प्रकाश्यमित्याह—

नानयोरर्थतः कश्चिद्भेदः ॥६॥

नानयोरर्थत इति । अर्थ प्रयोजनम्[6] । यत् प्रयोजन प्रकाशयितव्य वस्तु उद्दिश्यानुमाने प्रयुज्येते, तत [7]प्रयोजनादनयोर्न भेद कश्चित् । त्रिरूप हि लिङ्ग प्रकाशयितव्यम् । तदुद्दिश्य द्वे अप्येते प्रयुज्येते । द्वाभ्यामपि त्रिरूप लिङ्ग प्रकाश्यत एव । तत प्रकाशयितव्य प्रयोजनमनयोरभिन्नम् । तथा च न ततो भेद कश्चित् ॥

अनेनैतदाह—न स्वास्थ्यादि प्रतिपन्नमपि परोक्षार्थप्रतिपादक येन तदुच्येत । तद्वचनमवश्य दर्शयितव्यमनुमानशब्देनाभिलप्येत । स्वयमशक्तमपि तु हेतुवचन परोक्षप्रकाशनवस्तुसूचकत्वादनुमानशब्देनोक्तमिति । इति परमार्थ एवमस्योपचारस्य परम प्रकृष्टोऽर्थ प्रयोजनम् ॥

विधशब्देन च विगृह्णतोऽभिप्राय प्रागेव प्रदर्शित ॥

अभिधानमर्थप्रकाशनम् ॥

---

[1] अभिधानस्य व्यापारो निबन्धन यस्य—टि०
[2] वच्च ॥ C.
[3] धर्मो यस्य C. A P H E N.
[4] तयो साधर्म्यवैधर्म्ययो —टि०
[5] इति अकृतकत्वकृतम्—C.
[6] ०जनम् प्रकाशयितव्य वस्तु यदुद्दिश्यानु० A. P H E N
[7] प्रयोजनान्नानयोर्भेद —B D

अभिधेयभेदोऽपि तर्हि न स्यादित्याह—

अन्यत्र प्रयोगभेदात् ॥७॥

अन्यत्र प्रयोगभेदादिति । प्रयोगोऽभिधानं वाचकत्वम् । वाचकत्वभेदादन्यो भेद प्रयोजनकृतो नास्तीत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । अन्यदभिधेयमन्यत् प्रकाश्यं प्रयोजनम् । तत्राभिधेयापेक्षया वाचकत्वं भिद्यते । प्रकाश्यं त्वभिन्नम् । अन्वये हि कथिते वक्ष्यमाणेन न्यायेन व्यतिरेकगतिर्भवति । व्यतिरेके चान्वयगतिः । ततस्त्रिरूपं लिङ्गं प्रकाश्यमभिन्नम् । न च यत्राभिधेयभेदस्तत्र सामर्थ्यगम्योऽप्यर्थो[1] भिद्यते । यस्मात् 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' 'पीनो देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते' इत्यनयोर्वाक्ययोरभिधेयभेदेऽपि गम्यमानमेकमेव[2] तद्वदिहाभिधेयभेदेऽपि गम्यमानं वस्त्वेकमेव ॥

केन कस्य किं कृतं च साधर्म्यं वैधर्म्यं चेत्याह—दृष्टान्तेति । सादृश्यं हेतुकृतमिति हेतुसद्भावद्वारकम् । असादृश्यं च हेतुकृतमिति हेतुसद्भावासद्भावद्वारकं द्रष्टव्यम् । वतुबर्थं प्रयोजयितुमाह—तत्रेति वाक्योपन्यासे । यस्य वाक्यस्य साधर्म्यं सादृश्यमभिधेयमस्ति । एतदेवोदाहरणेन दर्शयन्नाह—यथेति । यत्कृतकमिति । यद् यद् कृतकमिति वीप्सार्थो विवक्षित, तदित्यत्रापि । तथा च कृतक शब्द इति पक्षधर्मताकथनमिदम् । न त्वेव पक्षधर्मो दर्शनीय । 'कृतकश्च शब्द' इत्येतावतैव गतार्थत्वेन तथाशब्दस्य वैयर्थ्यात् । तत 'कृतकश्च शब्द' इत्येव दर्शनीय । इतरथा परेषामिवोपनयप्रयोग स्यात् । स चायुक्त इति । यन्नित्यमिति साध्याभावानुवादस्तदकृतकमिति साधनाभावविधि ॥

अभिधेयं भिन्नमिति ब्रुवतोऽयमाशय —साधर्म्यवत्प्रयोगस्यान्वय पक्षधर्मता चाभिधेया । अभिन्न साधारण प्रकाश्य द्वयो प्रयोगयो ।

अर्थ प्रयोजनवाच्याचार्येणोक्तो नाभिधेयवाचीति दर्शयति यद्बुद्धियेति स्पष्टयन् प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजन साधनवाक्यस्य प्रवर्तकं लिङ्गवस्तूक्त न फल प्रयोजनमिति दर्शयति । प्रकाशयितव्य रूपत्रययोगिलिङ्ग तच्चाभिन्न साधारण द्वयोरपि प्रयोगयो, द्वाभ्यामपि तस्यैव प्रतिपादनात् । अनुमानहेतुरवादनुमाने साधर्म्यवैधर्म्यवती वाक्ये कथिते । तत इति प्रयोजनसमानाधिकरण न हेतुपदमेतत् ॥

नन्वभिधेयमेव प्रकाश्य तत्कथ प्रकाश्याभेद इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति । अन्यत्प्रकाश्यमिति सामर्थ्यगम्य प्रकाश्यम् । न तु तत्राभिधाव्यापार इत्याकूतम् । तत्रेति वाक्योपक्षेपे ।

यदि साधर्म्यवद्वाक्ये ऽन्वयोऽभिधेयस्तर्हि कथ व्यतिरेक प्रकाश्यता गत । वैधर्म्यवाक्ये

---

[1] प्रयोजनम्—टि०

[2] गम्य दिवा भोजनाभावविशेषं पीनत्व रात्रिभोजनकार्यमेकमेव—टि०

तदेवं त्रिविधः स्वभावहेतुप्रयोगो[1] दर्शितः शुद्धोऽव्यतिरिक्तविशेषणो व्यतिरिक्तविशेषणश्च ।

[2]एवमर्थं चैतद्व्याख्यातम्—वाचकभेदान्मा भूत् कस्यचित्स्वभावहेतावपि प्रयुक्ते व्यामोह इति ॥

[3]सन्नुत्पत्तिमान् कृतको वा शब्द इति पक्षधर्मोपदर्शनम्[4] ॥१४॥

अथ किमेते स्वभावहेतवः सिद्धसम्बन्धे स्वभावे साध्ये प्रयोक्तव्या आहोस्विदसिद्धसम्बन्धे इत्याशङ्क्य सिद्धसम्बन्धे प्रयोक्तव्या इति दर्शयितुमाह—

सर्व एते साधनधर्मा यथास्वं प्रमाणैः सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्ध एव साध्यधर्मेऽवगन्तव्याः ॥१५॥

सर्व एत इति । गमकत्वात् साधनानि, पराश्रितत्वाच्च धर्माः, साधनधर्मा एव

अयमस्याशयः—न कृतकशब्देन प्रतिपादितस्यार्थस्य अन्यथानुपपत्त्या हेतुव्यापारोऽत्र प्रतीयते यनात्रापि विशेषण[60a]पदस्य प्रयोगो वक्तुरिच्छातः स्याद् वा न वा किन्तु स्वोत्पत्तावपेक्षितपरव्यापारस्यैवार्थस्येदं नामेति कुतोऽनयोः साम्यमिति ।

एवं तावत्कश्चिद् विशेषणभूतोऽर्थोऽर्थात्प्रतीयमानः स्वशब्देनोच्यते न वा वक्तुरिच्छावशादिति प्रतिपाद्य कश्चित्पुनर्विशेषणभूतोऽर्थः प्रतीयमानोऽप्यवश्यं स्वशब्देनोपादेय इति दर्शयितुमाह—प्रयुज्यमानेति । प्रयुज्यमान उपादीयमानः । स्वशब्दः स्ववाचको यस्य विशेषणरूपस्यार्थस्य स तथोक्तः । कोऽसावीदृश इत्याह—यथेति । प्रत्ययभेदः प्रत्ययभेदलक्षणोऽर्थो विशेषणात्माऽवश्यं स्ववाचकेन प्रत्ययभेदशब्देनाभिधीयत इति प्रकरणात् ।

भेत्तुः भिदा गन्तुः । कस्मिन् साध्ये साधनमिदमित्याह—शब्दस्येति । एतच्च मीमांसकादीनां प्रति द्रष्टव्यम् ।

तदेवमित्यादिनोपसंहारः । स्वभावहेतोः साधर्म्यवत्प्रयोगमात्रे दर्शयितव्ये किमनेकस्य स्वभावहेतोः प्रयोगो दर्शित इत्याशङ्क्य फलमस्योपदर्शयन्नाह—एवमर्थं चैतदिति । एष वक्ष्यमाणकोऽर्थः प्रयोजनं यस्येति विग्रहः कार्यः । चोऽवधारणे हेतौ वा । एतदिति त्रैविध्यम् । एवमर्थं चैतत् हेतुजातमिति क्वचित्पाठस्तत्र च जातं वृन्दं द्रष्टव्यम् । तमेवार्थं वाचकेत्यादिना दर्शयति । वाचके व्यामोहो भ्रमस्तस्मात् । कस्यचित्प्रतिपत्तुः स्वभावहेतावपि प्रयुक्ते व्यामोहो 'नायं स्वभावः' इति विपर्ययज्ञानम् ।

एतदुक्तं भवति—यदि त्रयाणामन्यतम उपादीयेत तदा कदाचिदन्येनान्यथा प्रयुक्ते स्वभावहेतौ शास्त्रोक्तस्वभावहेतुवाचक[भिन्न]त्वात् 'नायं स्वभाववाचकः' इति वाचके

---

[1] °हेतुयोगो B
[2] एतदर्थम्—B D
[3] सन्नोत्प° E
[4] अस्मिन् सूत्रे न किंचित्केनचिद्व्याख्यातम्—स°

साधनधर्ममात्रम् । मात्रशब्देनाधिकस्यापेक्षणीयस्य निरास । तस्यानुबन्धोऽनुगमनमन्वय । सिद्ध साधनधर्ममात्रानुबन्धो यस्य स तथोक्त । केन सिद्ध इत्याह—यथास्व प्रमाणैरिति[1] । यस्य साध्यधर्मस्य यदात्मीय प्रमाण तेनैव प्रमाणेन सिद्ध इत्यर्थ । स्वभावहेतूना च बहुभेदत्वात् सबन्धसाधनान्यपि प्रमाणानि बहूनीति प्रमाणैरिति बहुवचननिर्देश । गमयितव्यत्वात् साध्य, पराश्रितत्वाच्च धर्म साध्यधर्म ।

तदय परमार्थ —न हेतु प्रदीपवद् योग्यतया गमकोऽपि तु नान्तरीयकतया विनिश्चित[2] । साध्याविनाभावित्वनिश्चयनमेव[3] हि हेतो साध्यप्रतिपादनव्यापारो नान्य कश्चित् ।

व्यामुह्य 'नाय स्वभाव' इति साधनऽपि व्यामुह्यत । स व्यामोहो मा भूदित्येतदर्थं त्रिविध स्वभावहेतुरुक्त ।

अथेति सम्बोधने । सिद्धो निश्चित सम्बन्धस्तादात्म्यलक्षणो यस्य तस्मिन् । यस्य साध्यधर्मस्य यदात्मीयमिति येन प्रमाणेन यस्य साध्यस्य साधनव्याप[क]त्व निश्चीयते । तदेव तस्येत्यभिप्रायेणोक्तम् । व्यक्तिभेदविवक्षया बहूनीत्युक्तम् ।

साध्यसाधनयो सम्बन्धो वास्तवोऽस्तु । किं तन्निश्चयेनेत्याह—तदयमिति । यत एव तत्तस्मादयमभिधास्यमानस्तात्पर्यार्थ सर्व इत्यादेर्वाक्यस्य । प्रदीपो वैधर्म्यदृष्टान्त । योग्यतया तथाशक्यतया ।

ननु परोक्षार्थप्रतिपादनव्यापारसमावेशाद हेतुर्गमकस्तत्किं साध्यनान्तरीयकत्वनिश्चयेनेत्याह—साध्येति । हिर्यस्मादर्थे । साध्याविनाभावित्वनिश्चयनमत्रापीदमेतत्स्वभावमिति निश्चय । तदेव हेतो प्रतिपादनव्यापार परोक्षार्थप्रतिपादनलक्षणो व्यापार परोक्षार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थ । यद्येवमनिश्चितसम्बन्धेऽपि साध्यधर्मे साधनधर्मस्तन्नान्तरीयकतया निश्चेतु शक्य इति किं सिद्धसम्बन्धेन साध्यनानुमृतेनेत्याह—प्रथममिति । प्रथम हेतुप्रयोगात्प्राक्, बाधकेन साध्यविपर्ययो हेतो[60b][4] . . . .

. . .[61a]साध्यसाधनभाव इति चेत् । यद्दर्शनद्वारायातावेतौ कृतकत्वानित्यत्वविकल्पौ व्यावृत्तिनिष्ठौ परमार्थतस्तस्य तादात्म्यादित्युक्तप्रायमित्यदोष । तादात्म्यावसाय कुत इति चेद् विपर्यये बाधकप्रमाणवशात् । तत एव तर्हि साध्य सिद्धमिति किं साध्यत इति चेत् । न । ततो धर्म्यनवच्छेदेन प्लवमानाकाराया प्रतीतेरप्रवृत्त्यङ्गस्योदयात् । यत्पुनरिय धर्मकालविरो-

---

१ प्रमाणैर्यस्य साधनधर्मस्य यदात्मीय CD प्रमाणैर्यस्य यदात्मीयं—B

२ अथ नान्तरीयत्वानिश्चयऽपि लिङ्गस्य परोक्षार्थप्रतिपादकत्व स्यादित्याह—टि०

३ ०मेव हेतो B

४ नैतत्पत्र प्रतिविं — —

[1]प्रथमं बाधकेन प्रमाणेन साध्यप्रतिबन्धो निश्चेतव्यो हेतो । पुनरनुमानकाले[2] साधन साध्य[3]नान्तरीयकं सामान्येन स्मर्तव्यम् । कृतकत्वं नामानित्य[4]स्वभावमिति सामान्येन स्मृतमर्थं[5] पुनर्विशेषे योजयति—इदमपि कृतकत्वं शब्दे वर्तमानमनित्य[6]स्वभावमेवेति ।

तत्र सामान्यस्मरण लिङ्गज्ञानम्[7] । विशिष्टस्य तु शब्दगतकृतकत्वस्या[8]ऽनित्यस्वस्वभावस्य स्मरणमनुमानज्ञानम्[9] । तथा च सत्यविनाभावित्वज्ञानमेव परोक्षार्थप्रतिपादकस्य नाम । तेन निश्चिततन्मात्रानुबन्धे साध्यधर्मे स्वभावहेतव प्रयोक्तव्या नान्यत्रेत्युक्तम् ॥

यद्येव सम्बन्धो निश्चेतव्य साध्यस्य साधनेन सह । साधनधर्ममात्रानुबन्धस्तु साध्यस्य कस्मान्निश्चितो मृग्यत इत्याह—

[10]तस्यैव तत्स्वभावत्वात् ॥१६॥

तस्यैवेति सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्धस्य । तत्स्वभावत्वादिति साधनधर्मस्वभावत्वात् । यो हि साध्यधर्म साधनधर्ममात्रानुबन्धवान् स एव तस्य साधनधर्मस्य स्वभावो नान्य ॥

भवतु ईदृश एव स्वभाव । स्वभाव एव तु साध्ये कस्माद्धेतुप्रयोग ?

स्वभावस्य च[11] हेतुत्वात् ॥१७॥

स्वभावस्य च[11] हेतुत्वात् । स्वभाव एव[12] इह हेतु प्रक्रान्त । तस्मात् स एव साध्य कर्तव्य य साधनस्य स्वभाव स्यात् । साधनधर्ममात्रानुबन्धवाश्च[13] स्वभावो नान्य ॥

यदि साध्यधर्म साधनस्य स्वभाव [14]स्यात् प्रतिज्ञार्थैकदेशस्तर्हि हेतु स्यादित्याह—

वस्तुतस्तयोस्तादात्म्यम्[15] ॥१८॥

वस्तुत इति । वस्तुत परमार्थत साध्यसाधनयोस्तादात्म्यम् । समारोपितस्तु साध्यसाधनभेद[16] । साध्यसाधनभावो हि निश्चयारूढे रूपे । निश्चयारूढ च रूप समारोपितेन

पानवच्छेदेन तदात्मताप्रतीतिं प्रवृत्त्यङ्गमियमस्मादेव लिङ्गादिति किमवद्यम् । एव सत्त्वहेतावपि द्रष्टव्यम् । एतच्चोक्तमपि स्वार्थानुमानेऽधिकाभिधानार्थं पुनरुक्तमिहेति द्रष्टव्यम् ॥

---

[1] प्रागनुमानात—टि० [2] ०कालेन साधन—A B P H.E
[3] साध्यानन्तरीयक A.B P H E [4] ०त्यत्वस्व० A B P H E.N
[5] स्मृतमर्थ्य—B [6] ०त्यत्वस्व० C
[7] लिङ्गनिश्चायक ज्ञानम्—टि० [8] कृतकस्या० H [9] मान ज्ञान—C
[10] तस्यैव—इति नास्ति—P H [11] ०स्य हेतु० C
[12] स्वभाव एव हेतु—B स्वभाव इह A P H N
[13] ०न्धश्च स्व० A P E H N [14] स्वभाव प्रति० A B D P E H N
[15] ०त्म्यात् B D P H E N [16] ०साधनयोर्भेद A P.H E N

भेदेनेतरेतरव्यावृत्तिकृतेन भिन्नमिति अन्यत् साधनम्, अन्यत् साध्यम् । दूराद्धि शाखादिमानर्थो वृक्ष इति निश्चीयते न शिंशपेति । अथ च स एव वृक्ष सैव शिंशपा । तस्मादभिन्नमपि वस्तु निश्चयो भिन्नमादर्शयति व्यावृत्तिभेदेन । तस्मान्निश्चयारूढरूपापेक्षया अन्यत् साधनम्, अन्यत् साध्यम् । अतो न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतु । वास्तवं च तादात्म्यमिति ॥

कस्मात् पुन साधनधर्ममात्रानुबन्ध्येव[1] साध्य स्वभावो नान्य इत्याह—

तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य तत्स्वभावत्वाभावात्[2] ॥१९॥

तन्निष्पत्ताविति । यो हि यस्मान्नुबध्नाति स[3] तन्निष्पत्तावनिष्पन्न । तस्य तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य साधनस्वभावत्वमयुक्तम् । यतो निष्पत्त्यनिष्पत्ती भावाभावरूपे । भावाभावौ च परस्परपरिहारेण स्थितौ । यदि च पूर्वनिष्पन्नस्य, अनिष्पन्नस्य चैक्य भवेदेकस्यैवार्थस्य भावाभावौ स्याता युगपत । न च विरुद्धयोर्भावाभावयोरैक्य युज्यते, विरुद्धधर्मससर्गात्मकत्वादेकत्वाभावस्य ।[4]

किञ्च पश्चादुत्पद्यमान पूर्वनिष्पन्नाद्भिन्नहेतुकम् । हेतुभेदपूर्वकश्च कार्यभेद । ततो निष्पन्नानिष्पन्नयोर्विरुद्धधर्मससर्गात्मको भेदो भेदहेतुश्च कारणभेद इति कुत एकत्वम् ? तस्मात् साधनधर्ममात्रानुबन्ध्येव साध्य स्वभावो नान्य ॥

मा भूत् पश्चान्निष्पन्न पूर्वजस्य स्वभाव । साध्यस्तु कस्मान्न भवतीत्याह—

व्यभिचारसंभवाच्च ॥२०॥

[5]व्यभिचारेत्यादि । पूर्वजेन पश्चान्निष्पन्नस्य व्यभिचार परित्यागो यस्तस्य सभवाच्च

ननु किमस्य सम्भवोऽस्ति यदुतैकात्मन एवैका व्यावृत्तिर्निश्चीयते नेतरेत्याह—दूरादिति । हिर्यस्मात् । अथ चेति निपातसमुदाय प्रतिपिपादयिषितपरमार्थद्योतक । वृक्ष शिंशपेति चोपलक्षणमेतत् ।

तस्मादित्यादिनोपसहार । वास्तवं वस्तुस्वरूपादागतमसमारोपितमित्यर्थ । तुशब्दार्थश्चकार ॥

य साध्यधर्मो ▪ साधनधर्मं नानुबध्नाति, नानुगच्छति, तस्मिन् सति नियमेन नोपतिष्ठत इति यावत् । कस्मात् तत्स्वभावत्वमयुक्तमित्याह—यत इति । भवता भावाभावरूपे तथाऽपि कि तयोस्तत्स्वभावत्वमित्याह—भावेति । चो यस्मादर्थे । यदिच्छ(यदि चे)ति चशब्दो वक्तव्यान्तरसमुच्चय ।

---

[1] ०बन्ध च साध्य —B [2] तत्स्वभावात् C
[3] स तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य साधन A
[4] अयमेव भेदो भावाना विरुद्धधर्माध्यास, कारणभेदश्च—टि०
[5] 'व्यभिचारेत्यादि'—नास्ति—A. B D P H E N

न पूर्वनिष्पन्नस्य पश्चान्निष्पन्न साध्य । तस्मात् साधनधर्ममात्रानुबन्ध्येव[1] स्वभाव । स एव च साध्य । तथा च सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्ध्य एव स्वभावे स्वभावहेतव प्रयोक्तव्या इति स्थितम् ॥

कार्यहेतोः[2] प्रयोगः—यत्र धूमस्तत्राग्निः। यथा महानसादौ। अस्ति चेह धूम इति ॥२१॥

कार्यहेतो प्रयोग । साधर्म्यवानिति प्रकरणादपेक्षणीयम् । यत्र धूम इति धूममनूद्य तत्राग्निरित्यग्ने[3]र्विधि । तथा च [4]नियमार्थ पूर्ववदवगन्तव्य । तदनेन कार्यकारणभावनिमित्ता व्याप्तिर्दर्शिता ।

व्याप्तिसाधनप्रमाणविषय दर्शयितुमाह—यथा महानसादाविति । महानसादौ हि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यकारणभावात्माविनाभावो निश्चित ।

अस्ति चेहेति साधर्म्यवति पक्षधर्मोपसहार ॥

इहापि सिद्ध एव कार्यकारणभावे कारणे साध्ये [5]कार्यहेतुर्वक्तव्यः ॥२२॥

इहापीति । न केवल स्वभावहेताविहापि कार्यहेतौ[6] । सिद्ध एवेति निश्चिते कार्यकारणत्वे । कार्यकारणभाव[7]निश्चयो ह्यवश्य कर्तव्य । यतो न योग्यतया हेतुर्गमकोऽपि तु नान्तरीयकत्वादित्युक्तम् ॥

एव विरुद्धधर्मससर्गात्मकभेद प्रतिपाद्य तस्य हेतु कारणभेद प्रतिपादयितुमाह—किञ्चेति निपातसमुदायो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । पूर्वनिष्पन्नवस्तुहेतुकत्वे तदैवोत्पत्तिप्रसङ्गात् पश्चादुत्पादायोगादिति भावो भिन्नहेतुकमिति बुवत । भिन्नहेतुकत्वेऽपि कथ भव इत्याह—हेतुभेदेति । चो हेतौ । तत इत्यादिनोऽपसहार । तस्मादित्यादिनाऽऽद्यस्योपसहार ॥

पूर्वस्मिन् काले जात पूर्वज । व्यभिचारस्तदन्तरेणापि केवलस्य स्थिति । चोऽस्वभावतापेक्षयाऽसाध्यता समुच्चिनोति । तस्मादित्यादिना साधनधर्ममात्रानुबन्धिनस्तत्स्वभावत्व साधनस्वभावत्वञ्चोपसहरति । चशब्द साध्य इत्यस्यानन्तर तत्स्वभावत्वापेक्षया साध्यत्व समुच्चिनाति । तथा च तन्निष्पत्तावेव निष्पन्नस्य तादात्म्य तन्मात्रानुबन्धिन एव च साध्यत्वे सति ॥

---

[1] ०बन्ध्यव य स्वभाव B C D E.

[2] कार्यहेतुप्रयोग C कार्यहेतोरपि प्रयोग B D P H E N

[3] त्यग्निविध —B

[4] व्याप्तिर्व्यापकस्य तत्र भाव एवेत्यादिक—टि०

[5] कार्य हेतु० C D

[6] कार्यहेतो B

[7] कार्यकारणत्वनिश्चयो A P H N कार्यकारणनिश्चयो C

साधर्म्यवान्स्वभावकार्यानुपलम्भानां प्रयोगो दर्शितः । वैधर्म्यवन्तं दर्शयितुमाह—

वैधर्म्यवतः[१] प्रयोगः—यत् सदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं तदुपलभ्यत एव । यथा नीलादिविशेषः । न चैवमिहोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सत उपलब्धिर्घटस्येत्यनुपलब्धिप्रयोगः ॥२३॥

वैधर्म्यवत [२]इति यत सदुपलब्धिलक्षणप्राप्तमिति यत् सत दृश्यमित्यस्तित्वानुवादः । तदुपलभ्यत इत्युपलम्भविधिः । [३]तदनेन दृश्यस्य सत्त्वं दर्शनविषयत्वेन व्याप्तं कथितम्, असत्त्वनिवृत्तिश्च । सत्त्वम्, अनुपलम्भनिवृत्तिश्च उपलम्भः । तेन साध्यनिवृत्त्यनुवादेन साधननिवृत्तिर्विहिता । तथा च [४]साध्यनिवृत्तिः साधननिवृत्तौ नियतत्वात् साधननिवृत्त्या व्याप्ता कथिता । यदि च धर्मिणि साध्यधर्मो न भवेद् [५]हेतुरपि न भवेत् । [६]हेत्वभावेन [७]साध्याभावस्य व्याप्तत्वात् । अस्ति च हेतु[८] । अतो व्यापकस्य साधनाभा[९]वस्याभावाद् व्याप्यस्य[१०] साध्याभावस्याभाव इति साध्यगति[११]र्भवति । ततो वैधर्म्यप्रयोगे साधनाभावे साध्याभावो[१२]नियतो दर्शनीयः सर्वत्रेति न्यायः ॥

प्रकरणात्साधर्म्यवत्प्रयोगदर्शनप्रस्तावात् । तथाचेति धूमानुवादेनाग्निविधाने सतीत्यर्थः । नियमोऽव्यभिचारः, तल्लक्षणोऽस्य प्रतिपाद्यतयाऽभिधेयः प्रयोजनं वाऽस्य—यत्र धूम इत्यादेः प्रयोगस्येति प्रस्तावात्, सोऽनुगन्तव्यः प्रत्येतव्यः । पूर्ववदनुपलब्ध्याविवरणं ।

एतदेव व्यनक्ति तदिति । यत एव तत्तस्मात् । व्याप्तिरविनाभावः, साध्यनियतत्वं साधनस्येति यावत् । दर्शिता प्रदर्शिता । किंनिमित्ता सेत्याह—कार्येति ।

अयमाशयः—व्याप्तिः खलु प्रतिबन्धः साध्यायत्तत्वम् । तच्चार्थान्तरस्यार्थान्तरे प्रतिबद्धत्वं कार्यकारणभाववशादिति स एव निमित्तं तस्य, अनर्थान्तरस्य तु तादा[61b]त्म्यम् । महानसं सूपकारशाला । आदिशब्देनायस्कारकुट्यादेग्रहणम् । किं तत्र व्याप्तिसाधकं प्रमाणं यदपेक्षया तस्य विषयत्वमित्याह—प्रत्यक्षेति । हिर्यस्मादर्थे । प्रत्यक्षानुपलम्भाना प्रत्येकं जात्येकत्वविवक्षया प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामियुक्तम् । परमार्थतस्तु त्रिभिरनुपलम्भैर्द्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यामित्यवसेयम् । कार्यकारणभावादात्मा निश्चयारूढः स्वभावो यस्येति विग्रहः कार्योऽन्यथा युक्तिविरोधः, स्ववचनविरोधश्चास्य स्यात् । अविनाभावोऽव्यभिचारः साध्यायत्तता साधनस्येति यावत् ।

पक्षधर्मस्योपसंहारो ढौकनं तत्र सत्त्वप्रदर्शनमित्यर्थः ॥

---

[१] वैधर्मवत E [२] वैधर्म्यवत यत् सदिति C
[३] तस्मात्—टि० [४] सत्त्वम्—टि०
[५] हेतुरपि । हेत्व० B P H हेतुरपि न स्यात्—D [६] उपलम्भ—टि०
[७] सत्त्वस्य—टि० [८] अनुपलभ्यमानः—टि०
[९] उपलम्भ —टि० [१०] सत्त्वस्य—टि०
[११] साध्यनिश्चयो भवति A. B. C D P H E N [१२] नियम B

स्वभावहेतोर्वैधर्म्यप्रयोगमाह—

असत्यनित्यत्वे नास्त्येव[1] सत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वं कृतकत्वं वा ।[2]
संश्च शब्द उत्पत्तिमान् कृतको वेति स्वभावहेतोः प्रयोगः ॥२४॥

असत्यनित्यत्व इति । इहानित्यत्वस्य साध्यस्याभावो हेतोरभावे नियत[3] उच्यते । तेन हेत्वभावेन[4] साध्याभावो व्याप्त[5] उक्तस्त्रिष्वपि स्वभावहेतुषु । सन्नुत्पत्तिमान् कृतको वा शब्द इति त्रयाणामपि पक्षधर्मत्वप्रदर्शनम् । इह[6] च साधनाभावस्य व्यापकस्याभाव उक्त । ततो व्याप्योऽपि साध्याभावो निवर्तत[7] इति साध्यगति ॥

कार्यहेतोर्वैध[8]र्म्यवत्प्रयोगमाह—

असत्यग्नौ न भवत्येव धूमः ।
अत्र चास्ति धूम[9] इति कार्यहेतोः प्रयोगः ॥२५॥

असत्यग्नाविति । इहापि[10] वह्न्यभावो धूमाभावेन व्याप्त उक्त । [11]अस्ति चात्र धूम इति व्यापकस्य धूमाभावस्याभाव उक्त । ततो व्याप्यस्य वह्न्यभावस्याभावे साध्यगति ॥

ननु च साधर्म्यवति[12] व्यतिरेको नोक्त । वैधर्म्यवति चान्वय । तत् कथमेतत् त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्याह—

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्हेतुसद्भावासद्भावद्वारक वैधर्म्यं विद्यते प्रतिपाद्यतया यस्य स दर्शयितुमाह वार्तिककार ।

तथा चेति साध्यनिवृत्त्यनुवादेन साधननिवृत्तिप्रकारे सतीत्यर्थ । साध्यनिवृत्तिरभाव साधनस्य निवृत्त्याऽभावेन व्याप्ता आत्मनियतीकृता कथिता प्रकाशिता । कुत इत्याह— साधनस्य निवृत्तावभावे नियतत्वाव्यभिचारित्वात्साध्यनिवृत्तेरिति प्रक्रमात । यतो यत्र साध्याभावस्तन्नियतत्वमस्य । इमामेव व्याप्तिं व्यनक्ति यदीति । चो हेतौ । धर्मिणीत्यनेन धर्मिमात्रमुपदर्शयन सर्वोपसहारवती व्याप्तिमाह । कुत पुन साध्याभावे साधनाभाव इत्याह— हेत्वभावेनेति । अस्ति हेतुदृश्यानुपलम्भ । अनेन व्यापकस्य साधनाभावलक्षणस्याभावो दर्शित । अतो व्यापकाभावात्साध्याभाव सद्व्यवहारयोग्यत्वलक्षणो व्याप्यो निवर्तते । यत एवम्

---

[1] नास्ति सत्त्वम्—B D P H E N
[2] असश्च B. P. H N
[3] नियम' B
[4] सत्वेन—टि०
[5] नित्यत्वम्—टि०
[6] शब्दे धर्मिणि—टि०
[7] निवृत्त इति A P H E N
[8] वैधर्म्यप्रयो० A P H E N
[9] यत्र चास्तीति कार्यं—C D
[10] इहापि च C D
[11] अत्र चास्ति धूम इति C D
[12] साधर्म्यव्यतिरेको B

साधर्म्येणापि हि प्रयोगेऽर्थाद्वैधर्म्यगतिरिति[१] ॥२६॥

साधर्म्येणेति । साधर्म्येणापि अभिधेयेन युक्ते प्रयोगे क्रियमाणे अर्थात्[२] सामर्थ्यात् वैधर्म्यस्य व्यतिरेकस्य गतिर्भवतीति[३] । हीति यस्मात । तस्मात् त्रिरूपलिङ्गाख्यानमेतत्[४] ।

यदि नाम व्यतिरेकोऽन्वयवता[५] नोक्तस्तथापि अन्वयवचनसामर्थ्यादेवावसीयते ॥

कथम् ?

असति तस्मिन् साध्येन हेतोरन्वयाभावात् ॥२७॥

असति तस्मिन् व्यतिरेके[६] [७]बुद्धयाध्यवसिते साध्येन हेतोरन्वयस्य '[८]बुद्धयाध्यवसित-[९]स्याभावात् । [१०]साध्ये नियतं साधनमन्वयवाक्यादवस्यता साध्याभावे साधनं नाशङ्कनीयम् ।

इतिस्तस्मात् । साध्यस्यासद्व्यवहारयोग्यत्वस्य गतिरवसायो भवति । सर्वत्र हेतुत्रयवैधर्म्य-प्रयोगे ॥

स्वभावहेतुमधिकृत्याह—स्वभावेति । वैधर्म्यप्रतिपादकः प्रयोगस्तथोक्तः । कथं पुनरत्र साध्यनिश्चयो जायत इत्याह—इहेति स्वभावहेतुप्रयोगत्रये । यो यस्मात् साधनाभावस्य सत्त्वादिनिवृत्तेरभावः सत्त्वादिविधिरुक्तः । ततस्तस्मात् । व्याप्योऽपि क्षणिकत्वाभावोऽपि । अपि साधनाभावनिवृत्त्यपेक्षया साध्याभावनिवृत्तिं समुच्चिनोति । यत एवमितिस्तस्मात् । साध्यस्य क्षणिकत्वस्य गतिर्निश्चय इति ॥

कार्यहेतुमुद्दिश्याह—कार्येति । न केवलं पूर्वयोरित्यपिशब्दः । धूमाभावस्याभावो धूमसत्त्वैव प्रतिषेधप्रतिषेधस्य विधिरूपत्वादेव पूर्वत्रापि विज्ञेयम् । ततो व्यापकस्य धूमाभावस्याभावात् व्याप्यस्य वह्न्यभावस्याभाव(वे) न्यायसिद्धः सति ॥

न केवलं व्यतिरेकेणाभिधयेन युक्त इत्यपिशब्दः । अभिधेयेन साक्षादभिधाविश्राम-विषयेण । सामर्थ्यादन्यथाऽनुपपत्तेः ।

एतदिह ज्ञातव्यम्—अन्वयव्यतिरेकयोर्भेदस्य व्यावृत्तिनिबन्धनत्वाद् वस्तुतस्तादात्म्यात् स्वभावहेतुजानुमानबलादितरप्रतीतिर्नत्वन्यथाऽनुपपत्तिलक्षणार्थापत्तिरन्नोच्यत इति ।

---

[१] गति ।—C
[२] अर्थादिति—C
[३] भवति । ही B C D
[४] मेव तत् C
[५] वति नोक्तोऽन्वय॰ A P E C
[६] व्यतिरेकबु॰ A
[७] बुद्धयध्यवसिते A B P H E N.
[८] बुद्धयावसितस्य A P H E N बुद्धयवसितस्य B D
[९] ॰सितत्वाभावात् C
[१०] साध्ये नियतमित्यादिनाऽन्वयबा(बो)धसामर्थ्यात् व्यतिरेकं दर्शयति—टि॰

इतरथा [1]साध्यनियतमेव न प्रतीत स्यात् । साध्याभावे च साधनाभावगतिर्व्यतिरेकगति । अत साध्यनियतस्य साधनस्याभिधानसामर्थ्यादन्वयवाक्येऽवसितो व्यतिरेक ॥

तथा वैधर्म्येणाप्यन्वयगतिः ॥२८॥

तथेति । यथाऽन्वयवाक्ये तथाऽपदिव वैधर्म्येण प्रयोगेऽन्वयस्यानभिधीयमानस्यापि गति ॥

कथम् ?

असति तस्मिन् साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेः ॥२६॥

असति तस्मिन् अन्वये बुद्धिगृहीते [2]साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेरनवसायात् । हेत्वभावे साध्याभाव नियत व्यतिरेकवाक्यादवस्यता हेतुसभवे साध्याभावो नाशङ्कनीय । इतरथा हेत्वभावे[3] नियतो[4] न स्यात् प्रतीत । हेतुसत्त्वे च साध्यसत्त्व[5]गतिरन्वयगति । अत साधनाभाव[6]नियतस्य साध्याभावस्याभिधानसामर्थ्याद् व्यतिरेकवाक्येऽन्वयगति ॥

एतदेव दर्शयितुमाह—यदि नामेति । विशेषाभिधाननिमित्ताभ्युपगमे चाय निपात-समुदाय । अन्वयवताऽन्वयेनाभिधेयेन युक्ते प्रयोगेणेति प्रस्तावात् । अन्वयवचनसामर्थ्यादन्व-[62a]याभिधानबलात् ॥

अभिप्रायमजानान पर आह—कथमिति ।

असतीत्यादि सिद्धान्तवादी । अभिधेयतया स्थित इत्याशङ्कामपाकर्तुमाह—बुद्धयेति । तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनेन प्रतिबन्धेन प्रतिबद्धत्वात्साधनमिद साध्याभावे न भवत्येवेति बुद्धयाऽ-ध्यवसिते विपर्ययीकृतेऽसति । साध्येन हेतोरन्वयस्य—अन्वीयमानत्वस्य—यत्र साधन तत्र सर्वत्रावश्य साध्यमित्येवरूपस्य बुद्धयाऽध्यवसितस्येत्येतदन्वयवाक्योपस्थापितया बुद्धया गृहीत-स्याभावावभावप्रसङ्गादित्यर्थं ।

एतदुक्त भवति । यदि साध्याभावेऽपि साधन स्यात् तदा यत्रैवाद साध्याभावेऽपि वृत्तमिष्यते तत्रैव तत्साधनमप्यस्ति न च साध्यमिति कथं यत्र यत्र साधनधर्मस्तत्र तत्र साध्यधर्म इति सर्वोपसहारेणान्वय उक्त स्यादिति । तस्माद् हेतोरन्वयाभावाद् हेतो साध्ये नियत साध्याविनाभाविसाधनमन्वयवाक्यादिवा(वयादव)स्यता प्रतियता साध्याभावे साधन नाशङ्कनीय न सन्देहनीयम् । आशङ्कानिषेधेन च विपर्ययोऽत्यन्त निषिद्ध ।

कथ पुनस्तेनैव नाशङ्कनीयमित्याह—इतरथेति—अतोऽन्येन प्रकारेण । अस्तु साध्याभावे साधनाभावावसायो व्यतिरेकस्तु कथ प्रतीयत इत्याह—साध्येति । चो यस्मादर्थे । यत

---

[1] साध्य नियत० C
[2] गृहीते ते साध्या—A P H
[3] साध्याभावो(वो)ऽनि —टि०
[4] नियत साध्याभावो न स्यात्—A B D P H E N
[5] साध्यसत्त्व गति —A
[6] साधनाभावे नियतस्य—C,

यदि नामाकाशादौ साध्याभावे साधनाभावस्तथापि किमिति हेतुसंभवे साध्यसंभव इत्याह—

न हि स्वभावप्रतिबन्धेऽसत्येकस्य निवृत्तावपरस्य नियमेन निवृत्तिः ॥३०॥

नहीति । [1]स्वभावेन प्रतिबन्धो यस्तस्मिन्नसत्येकस्य साध्यस्य निवृत्त्या नापरस्य साधनस्य नियमेन युक्ता नियमवती निवृत्ति ॥

स च द्विप्रकारः सर्वस्य । तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणश्चे-त्युक्तम् ॥३१॥

एवमतो हेतोरित्यादिनोपसहार । असति व्यतिरेके प्रतिबन्धानाक्षेपादन्वयस्यैवासत्त्वादसतश्च सत्त्वेन तत्प्रतिपादनायोगात्प्रेक्षावतामन्वयवचनमेव न प्रयुक्त स्यादिति समुदायार्थ ॥

वैधर्म्येणाभिधेयेन युक्त इत्यध्याहार । प्रयोगे साधनवानकशब्दममूहे ॥

कथमिति पर ।

असतीत्यादि सिद्धान्तवादी । बुद्धिगृहीत इति बुद्ध्यन्तरगृहीत इति ग्राह्यम् । एतदेव प्रतिपादयन्नाह—हेत्वभाव इति । इतरथा हेतुसद्भावे साध्याभावसम्भवप्रकारे सति नियतो न स्यात्प्रतीत साध्याभाव इति शेष ।

मा भून्नियतोऽनुगन किं नश्छिन्नमित्याह—हेतुसत्त्वे इति । च समुच्चये ।

अयमाशय —सति साधनेऽवश्य साध्यमित्येवलक्षणोऽन्वयोऽस्त्येव । केवल व्यतिरेकवाक्यान्न प्रतीयत इत्युच्यते पूर्वपक्षवादिना । यदा च हेत्वभावे न नियत साध्याभाव सम्भाव्यत इति कुतो यत्र यत्र साधन तत्र तत्र साध्यमित्येवरूपोऽन्वय सिद्ध्येत् । तत्रैव सम्भावना विषये हेतुभावेऽपि साध्याभावादिति ।

यत एवमतोऽस्माद् हेतोरित्यादिनोपसहार । अत्राप्ययमाशय —यदि यत्र साधन तत्रावश्य साध्यमिति न स्यात्तदा तत्रैव तावदसत्यपि साध्ये साधन वृत्तमिति कुत साध्याभावे साधन न वर्तत इत्येवरूपो व्यतिरेक सिद्ध्येदिति ॥

अत्राभिप्रायमपरिज्ञायमान (रिजानान) आह—यदि नामेति ।

नहीत्यादि *प्रतिविधानमाचार्यीय नहीत्यादिना व्याचष्टे । अय च मौलो* हिशब्द पश्चाद् व्याख्यास्यते । नियमेनावश्यतया । या चावश्य भाविनी निवृत्ति सा नियमेन युक्ता भवतीत्यर्थकथनमेतत् ॥

---

[1] भाव —उत्पाद , सत्ता वा—टि॰

[illegible] व्यतिरेकयो[1] [illegible] । [illegible] साध्यस्य—[illegible] निवृत्ति [illegible][2] [illegible] । [illegible] निवृत्तिम् [illegible] आह । तदनेन साध्यनिवृत्ति [illegible] व्याप्ता दर्शिता । यदि च साधनस्याभावेपि [3]साध्यनिवृत्तिर्भवेत् न साधनाभावेन[4] व्याप्ता भवेत् । अतो व्याप्ति[5] प्रतिपद्यमानेन साधनमभव साध्यसमवेन व्याप्त प्रतिपत्तव्य । अत एव—[illegible] [illegible] इति प्रतीते[6] संप्रत्ययाद् अन्वयसिद्धिरिति ॥

द्वयोरप्यनयोः प्रयोगयो[7]र्नावश्यं पक्षनिर्देशः ॥३४॥

[illegible] साधनं साध्यधर्मप्रतिबद्ध तादात्म्य-तदुत्पत्तिभ्यां प्रतिपत्तव्य द्वयोरपि प्रयोगयो, [illegible] [illegible] न निर्देश । यतु साधन साध्यनियत प्रतीत तत एव साध्यधर्मिणि [illegible][8] [illegible] । अतो न किंचित् साध्यनिर्देशेनेति ॥

[illegible] । तेनान्वयवचनेपि सर्व यथायोग द्रष्टव्यम् ।

[illegible] दर्शिता प्रकाशिता । भवत्वभावयो [illegible]—[illegible] । यो हेतौ । न व्याप्ता भवेत् [illegible] साध्यनिवृत्तिरिति [illegible] ॥

[illegible] न निर्देश इत्यनेन नावश्य पक्षनिर्देश इत्यस्यार्थ कथित ।

[illegible] "अवश्यं पक्षनिर्देशो न, किन्तर्हि ? [illegible] तत्पहस्तित द्रष्टव्यम् । कदाचिदपि तस्य प्रयोगार्हत्वे [illegible] । तथात्वे च [illegible][63a][1] [विरोध स्यात्] ।

ननु असति साध्यनिर्देशे कुतस्तत्प्रतीतिर्येन तदनिर्देश इत्याशङ्क्याह—यदिति । साध्यनियतं साध्यमात्राविनाभावि । [illegible] प्रमाणेनेति बुद्धिस्थम् । तत एव साधनात् [illegible] साधनस्य धर्मधर्मिसमुदायस्य प्रतीतिर्भवति ।

[illegible] । [illegible] ... ईश्वर[illegible] [illegible] साधनवचनमिति [illegible] —असति साध्यवचने यत् कृतकं तद् [illegible]

---

[1] [illegible] ॥
[2] [illegible]—टि०
[3] व्याप्तिप्रति A
[4] प्रयोगेऽवश्य B P H प्रयोगे नावश्य—E N
[5] दृष्ट्वा A P H
[6] अस्मिन् पत्रे अधिक घृष्ट वर्तते। अत एव सम्यक् न [illegible]

[1] सत्वस्वरूपामाह—C
[2] उपलम्भेन—टि०
[3] 'प्रतीते' इति नास्ति A

यथा कुतश्चिद् भ्रान्तिनिमित्तादीदृग् व्याप्तिवचनं सम्भाव्यते । अथ तथाविधाभिप्रायो वक्ता कृतकत्वं प्रयुञ्जानः तस्य नियमेन व्याप्तिं ब्रूयात् । तदयुक्तम् । यतस्तयोर्व्याप्तिं ब्रुवाणो कथयन् चेत् साधन साधनविकलः साध्यविकलो वा मा भूद् दृष्टान्त इति यत् कृतकं तदनित्यमिति प्रयोगेऽपि विरुद्धवाच्य द्रष्टव्य । तदतङ्क्यो[नाय्यान] विमत्र ब्रूम । तथा हि न खलु प्रज्ञावान् साधनविकलं विहायसं साध्यविकलं च कुम्भमालाचयितुमीशानोऽभिप्रतन्नित्यत्वविरुद्धानित्यत्वेन साध्य(ध्य)विकलतया कुम्भमनिम एव घटं व्याप्तिं दर्शयेत् । भ्रान्त्या चेत् । साधनवकल्यमाकाशस्य वाऽभिप्रतेन नित्यत्वेन कृतकत्वस्य व्याप्तिं न प्रदर्शयेत् । तत्र साधनवैकल्यम् कुम्भे च साध्यवैकल्य कुम्भतुल्यपि घटे व्यामुह्यति भ्रान्तेर्नियतनिमित्तत्वान्निति चेत् । एवं तर्हि पक्षवचनेऽपि यथ सम्भाव्यत्वात् । समानोपि विसंवादाभिप्रायो न । न चाप्युत्पत्तौ न चा यदास्वायादश वचनमिदानीं तु इत्यादिभिरभिनिमित्यादिना प्रकारेण वचनविशेषण ज्ञानेन कायमतेनाविपरीतोऽभिप्रायोऽवधार्यते । तेन तन्नियमियभिधानेऽरि विशय । वचनसाकर्याश्रव तत्र निश्चय इति चेत् । एतत् पक्षवचनेऽपि समानम् एवं निश्चेतुं शक्यति तस्य तत्र तथास्वावगमो भविष्यतीति चेत् सर्वं समानमयत्नाऽविनपात । किञ्च स एव वादी तपस्वी [63b] स्वयमेव तावद् दुष्यति । न हि कश्चित् साधनवादी प्रतिज्ञाहेतूदाहरणान्यवाभिधायोपरमते । किं तर्हि ? निगमनमप्युपान्त—तस्मादनित्यः शब्द इति । एवमुक्ते च कुतो नित्यत्वशङ्का यतः कृतकत्वस्य विरुद्धता भवेत् ? ततश्च निगमनेनैव विरुद्धशङ्काव्यवच्छेदस्य कृतत्वात्पक्षवचनमपार्थकम् । यदाहाक्षपाद — साध्य विपरीतशङ्काव्यवच्छेदार्थं निगमनमिति । तथा हेतुवचनस्याप्यनुत्थानमायातम् । निगमनऽनाश्वास इति चेद् । हन्त प्रतिज्ञावचनेऽप्यनाश्वासस्तुल्य । यस्तत्र समाधानं तन्निगमनेऽपि भविष्यति । तस्मात् तन्मतेऽपि निगमनादेवाभिप्रतसाध्यप्रतीतेन विरुद्धाशङ्कानिरासार्थं पक्षवचनं करणीयम् । तदयं यथा नाम कश्चित् स्वाङ्गुलिज्वालया परं दिधक्षुः स परं दहेद्वा न वा स्वाङ्गुलिदाहमेव तावदनुभवतीति वृत्तान्तो जातः ।

यच्च निगमनमप्यपार्थकमापद्यत इति चेत् । अयमपरोऽस्तु दोष । कथं नाम ताथागता जयन्ति ? केवलं सति निगमने विरुद्धशङ्काव्यवच्छेदाय पक्षवचनं न कार्यम् । निगमनेनैव तदाशङ्काव्यवच्छेदस्य कृतत्वादित्युच्यत इति

त्रिलोचनः पुनर्न्यायभाष्यटीकायामिदमवादीत्— साध्यवचनमसाधनाङ्गवचनं न भवति यतो विवादेषु परप्रतिपत्तिमधिकृत्य न प्रयोगनियमः शक्य । पटुमन्दादिभावेन परप्रतिपत्तीनामनवस्थानात् । तथा हि हेतुवचनादेव कश्चित्प्रत्येति । कश्चित्पुनरन्तरेणापि हेतुवचनं वक्तृस्वरूपपरिशीलना प्रागेव शब्दनिष्पत्तरोष्ठादिस्थानव्यापारोपलब्ध्यैव वक्तुरभिप्रतमवैति । तस्मादनपेक्षितपरप्रतिपत्तिरेवायं ज्ञाता ज्ञानस्यमर्थं प्रतिपादयन्तं तस्य स्वप्रतिपत्त्याऽऽरूढस्यार्थस्य

---

[1] अत्र यदक्षपादवचनत्वेन यदुद्धृतं तन्नास्ति न्यायसूत्रे किं तु वार्तिके— साध्यविपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत् पुनरभिधानं तत् निगमनम् इति वर्तते—१ १ ३९

[1]एवमेवार्थमनुपलब्धिप्रयोगे दर्शयति—

यस्मात् साधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते सोऽसद्व्यवहारविषयः[2] । नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो घट इत्युक्ते सामर्थ्यादेव नेह घट इति भवति ॥३५॥

साधर्म्यवति प्रयोगेपि सामर्थ्यादेव नेह प्रदेशे[3] घट इति भवति ।

किं पुनस्तत् सामर्थ्यमित्याह—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं[4] सन्नोपलभ्यते—इत्यनुपलम्भानुवादः । सोऽसद्व्यवहारविषय —इत्यसद्व्यवहारयोग्यत्वविधि । तथा च सति दृश्यानु-

---

वाचक शब्द प्रयोक्तुमर्हति । स्वप्रतिपत्तिश्च लिङ्गाज्ज्ञापनीयधर्मविशिष्ट धर्मिणमभिनिविशते । तस्मात्परस्य विवादविना ज्ञानस्यमर्थ परो बोद्धव्य इति स एव पर प्रत्युपाय इति ।"

तदेतत्कार्पटिककर्णाटिरटितमश्रद्धेयं धीमताम् । तथा हि—सत्यम्, स्वप्रतिपत्त्याऽऽरूढ एवार्थ परस्मै प्रतिपाद्यते । केवलमिदमालोच्यताम्—किं पक्षधर्मवचनाद् व्याप्तिवचनसहिता त्सोऽर्थ प्रतिपादितो भवति नवेति । प्रतिपादने किं प्रतीतप्रत्यायकेन तद्वचनेन कार्यम् ? तावतो वचनात्तत्प्रतिपत्तिमपह्नुवानव(नेन) तु नापह्नुतं नाम किञ्चिद् । अवश्य चैतदन्यथा स्वार्थानुमानकाले प्रतिज्ञावचनमन्तरेण कथ प्रतिपत्ति स्यात् ? स्वप्रतिपत्तिकाले च यावतोऽर्थात्साध्यप्रतीतिरासीत् परार्थानुमानकालेऽपि तावत एव वचनमुपादेयम् । तत्र च न प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टधर्मिदर्शनपूर्वकादिसाधनादिदर्शनात् साध्यप्रतीतिरासीत् । किन्तर्हि ? पक्षधर्मदर्शनात् तदविनाभावस्मरणसहितादिति तावत एव वचन न्याय्यम् ।

अथोक्त पटुमन्दादिभावेन परप्रतीतीनामनवस्थानान्न शक्यते प्रयोगनियमः कर्तुमिति । सत्यमुक्तम्[64a] केवल स्ववधाय कृत्योत्थापनप्राय तत् । यत पटुमन्दादिभेदेन प्रतिपत्तॄणामनकप्रकारत्वात्स्यादपि कश्चिद् य पञ्चावयवेऽपि वाक्ये प्रयुक्ते पूर्व सशयजिज्ञासाविवचनमन्तरेण न बुद्ध्यते बोधयितव्यमिति तद्वचनस्याप्यवश्यप्रयोज्यत्वादवयवत्वादवगत (वपगत) पञ्चावयवत्व साधनवाक्यस्य । अभ्युपगमे च गौडकाश्मीरपुरुषविधायो(विषयो)-पाख्यानं कुतूहलास्पदमवतरन । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्येवावयवा इति शास्त्रस्थितेरपसिद्धान्तोऽपि दीप्ताग्नि पार्थिव इव निगृह्णाति ।

अथ किमस्य सम्भवोऽस्ति यो निर्दिष्टे हि साध्ये साधने चाऽभिहिते निदर्शिते चोदाहरणे कृतेऽप्युपनये निर्गमिते च सर्वावयवव्यापारे साध्य न बुध्यत इति ? ननु अस्यापि प्रतिपत्तुः किमस्ति सम्भवो यत्र धर्मिणि साधन चोचित, तस्य साध्याविनाभाविता स्मरितोऽपि यस्तत्र साध्य नावबुध्यत इति ? सम्भवति बुद्धिमान्द्यादिति चेत् । सर्वं समानमिदमन्यत्राभिनिवेशादित्यल विस्तरेण ।

---

[1] एवमे० A B P H E एतमे० N. [2] विषय सिद्ध C
[3] नेह घट० A B P H N [4] प्राप्त मिति । अनु० A P. H.

पलम्भोऽसद्व्यवहारयोग्यत्वेन व्याप्तो दर्शित । नोपलभ्यते च[१] इत्यादिना साध्यधर्मिणि सत्त्व लिङ्गस्य दर्शितम । यदि च साध्यधर्मस्तत्र साध्यधर्मिणि न भवेत साधनधर्मोऽपि न भवेत् । साध्यनियतत्वात् तस्य साधनधर्मस्येति सामर्थ्यम् ॥

तथा वैधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि—यः सद्व्यवहारविषय उपलब्धिलक्षणप्राप्तः, स उपलभ्यत एव । न[२] तथाऽत्र तादृशो घट उपलभ्यत इत्युक्ते सामर्थ्यादेव नेह सद्व्यवहारविषय इति भवति ॥३६॥

यथा साधर्म्यवत्प्रयोगे तथा वैधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि सामर्थ्यादेव नेह सद्व्यवहार[३]विषयोऽस्ति घट इति भवति ।

सामर्थ्यं दर्शयितुमाह—य सद्व्यवहारविषय इति विद्यमान । उपलब्धिलक्षणप्राप्त इति दृश्य इत्येषा साध्यनिवृत्ति । [४]स उपलभ्यत एवेति साधननिवृत्तिरिति । अनेन च[५] साध्यनिवृत्ति साधननिवृत्त्या व्याप्ता दर्शिता । न तथेति—यथाऽन्यो दृश्य उपलभ्यते न तथात्र प्रदेशे तादृश इति दृश्यो घट उपलभ्यत इति । अनेन साध्यनिवृत्तेर्व्यापिका निवृत्तिरसती साध्यधर्मिणि दर्शिता । यदि च[६] साध्यधर्म साध्यधर्मिणि[७] न स्यात साधनधर्मोऽपि न भवेत ।

तदपि(यदपि) न्यायभाष्यटीका-वार्तिकयोर्विश्वरूपोद्योतकरावाहतु "पुरा विषयनिरूपण-पूर्वकमेव हि करणव्यापारण दृष्टम । करण च साधन(न)व्यापारयितव्यम अतो विषय निरूपण साध्यवचनेन क्रियते, अन्यथा करणप्रवर्तनैर्व्यापकस्यत्वादिति ।[८] तदपि न चतुरस्रम् । यतो यदि हेतु प्रयुञ्जानन विषय सिसाधयिषितोऽर्थो निरूपयितव्यो बुद्धौ निवशनीय इत्यभिमतम्, तदाऽभ्युपगम एवोत्तरम् । नहि कश्चित् साध्यमनिश्चित्यैव परप्रतिपत्तये साधनवाक्यमभिधत्ते । अथ वचनेन करणस्य हेतो स विषयो दर्शयितव्य इति मति, तदा तेनैव तावद् दर्शितेन कोऽर्थ ? यदि परस्य प्रतीतिरन्यथा न स्यात्तदैवं शोभेतेत्युत्तरमिति किं क्षुण्णक्षोदीकरणेन ?

अध्ययन पुना हस्तिटीकायामिदमवोचत् "धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देश क्रियते श्रोतुराश्वासनार्थम् । न त्वादौ धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देशो युक्त । अयुक्तता(ता) तस्य प्रतिपत्तावदृष्टत्वात । तत्र प्रदेशमात्रमुपलभते, तत्स्थ च धर्मम् । ततोऽविनाभाव स्मरति । तदनन्तर तदेवेदमिति परामृशति । ततो विशिष्टता प्रदेशस्य प्रतिपद्यते, न त्वादेव(त्वादावेव) । परामर्शस्य च स्वार्थपूर्वकत्वम् । न च स्वार्थे धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनमस्ति । तेन परप्रतिपत्तावपि न कार्यम् । आदौ तु क्रियते, प्रतिपाद्यस्याश्वासोत्पादनार्थमिति ।

---

१ ०भ्यते इत्या० A B P H N
२ न च C
३ ०व्यवहारस्य विष० C D
४ 'स' नास्ति A. B C D P H
५ 'च' नास्ति C E. अनेन न H
६ च न साध्य० A B P H N.
७ ०र्मिणि भवेत् साधन० A B P H.E N
८ नोपलभ्यते न्यायवार्तिके—म०

अस्ति च साधनधर्म इति सामर्थ्यम्।[1] अत सामर्थ्यात नास्त्यत्र घट इति प्रतीतेर्न पक्षनिर्देश । एव कार्यस्वभावहेत्वोरपि सामर्थ्यात सप्रत्यय इति न [2]पक्षनिर्देश ॥

कीदृशः पुनः [3]पक्ष इति निर्देश्यः ? ॥३७॥

कीदृश पुनरर्थ पक्ष इति— अननशब्देन निर्देश्यो वक्तव्य ? इत्याह—

स्वरूपेणैव स्वयमिष्टो[4]ऽनिराकृतः पक्ष इति[5] ॥३८॥

स्वरूपेणैवेति साध्यत्वेनैव । स्वयमिति वादिना । इष्ट इति—नोक्त एवापि स्विष्टो पीतयर्य । एवभूत सन् प्रत्यक्षादिभि अनिराकृतो [6]योऽर्थ स पक्ष इत्युच्यते ।

अथ यदि [7]पक्षो न निर्देश्य, कथमनिर्देश्यस्य लक्षणमुक्तम ? म साधनवाक्यावयवत्वादस्य लक्षणमुक्तमपि स्वसाध्य [8]केचित साध्यम, साध्य चासाध्य [9]केचित प्रतिपन्ना । तत् साध्यासाध्यविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं पक्षलक्षणमुक्तम् ॥

स्वरूपेणेष्ट इत्यस्य विवरणम्—

स्वरूपेणेति साध्यत्वेनेष्टः ॥३९॥

साध्यत्वेनेष्ट इति । पक्षस्य साध्यत्वात्नापरमस्ति रूपम् । अत स्वरूप साध्यत्वमिति ॥

एवशब्द विवरितुमाह—

स्वरूपेणैवेति साध्यत्वेनैवेष्टो[10] न साधनत्वेनापि ॥४०॥

स्वरूपेणैवेति । ननु चैवशब्द केवल एव प्रत्ययमर्थ्यस्ततत्[11] किमर्थ स्वरूपशब्देन

तेन तु तपस्विना यदुक्त ममस्यम ! केवल प्रतिपत्तुराकाङ्क्षामेवोत्पादितेन कि प्रयोजनम् ? कथं चासौ सन्दिग्धार्थाभिधायिन प्रतिज्ञावचनादाकाङ्क्षामुत्पादयतीति समीचीन निरूपितम् ! आख्या गतु इदमेव मन्यस्येत्यभिगम्यप्रत्यय । सा कथं वचनमात्राज्जायेत ? जातो वा साधनार्थाभिधान न च वैयर्थ्यमननुवीनेत्यल बहुना ॥

अत्र सामर्थ्यात्स्वयं शब्दस्य वादिनेति विवृति कृता न तु स्वयशब्दस्य वादिनेत्यर्थ । तत्व्याख्यानन्तरमेव दर्शयिष्यते ॥

---

[1] सामर्थ्यात् तत A B P H N
[2] पक्ष निर्देश E. [3] पक्ष निर्देश C.
[4] ॰मिष्टा निरा॰ B P. [5] इति निर्देश्य —C
[6] ॰कृतोऽर्थो य स B C D [7] अथ यदि न पक्षा A B P. H E. N
[8] किञ्चित्—B [9] कश्चित नास्ति—C A P H. E. N
[10] ॰त्वेनेष्टा C B H P L N [11] ॰तत्पम्—B

सह प्रत्ययमृष्ट ? उच्यते । एवशब्दो निपातो द्योतक । पदान्तराभिहितस्यार्थस्य विशेष द्योतयति इति पदान्तरेण विशेष्यवाचिना सह निर्दिष्ट । न साधनत्वेनापीति । यत् साधनत्वेन निर्दिष्ट तत् साधनत्वेनेष्टम् । असिद्धत्वाच्च[1] साध्यत्वेनापीष्टम् । तस्य निवृत्त्यर्थं[2] एवशब्द ॥

तदुदाहरति—

यथा शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये चाक्षुषत्वं हेतुः, शब्देऽसिद्धत्वात् साध्यम्। न पुनस्तदिह साध्यत्वेनैवेष्टम्[3], साधनत्वेनाभिधानात्[4] ॥४१॥

[5]यथेति । शब्दस्यानित्यत्वे साध्य चाक्षुषत्व हेतु शब्देऽसिद्धत्वात् साध्यम्—इत्यनेन साध्यत्वेनेष्टिमाह ।

तद् इति चाक्षुषत्वम् । इहेति शब्दे । साध्यत्वेनैवेष्टम्—इति साध्यत्वेनेष्टिनियमाभावमाह । साधनत्वेनाभिधानाद इति—यत साधनत्वेनाभिहितम्, अत साधनत्वेनापीष्टम् । न साध्यत्वेनैवेति ॥

स्वयमित्यनेन स्वयशब्द व्याख्येयमुपक्षिप्य तस्यार्थमाह—

स्वयमिति वादिना ॥४२॥

वादिनेति । स्वयशब्दो निपात आत्मन इति [6]षष्ठयन्तस्यात्मनेति च तृतीयान्तस्यार्थे[7] वर्तते । तदिह तृतीयान्तस्यात्मशब्दस्यार्थे वृत्त स्वयशब्द । आत्मशब्दश्च सम्बन्धिशब्द । वादी च प्रत्यासन्न[8] । ततो यस्य वादिन आत्मा तृतीयार्थयुक्त[9] स एव[10] तृतीयार्थयुक्तो निर्दिष्टो वादिनेति । न [11] तु स्वयशब्दस्य वादिनेत्येष पर्याय ॥

पक्षस्यानुमेयस्य ॥

स्वरूपशब्देनेति सहार्थे तृतीया ।

[64b]उच्यत इति सिद्धान्तवादी ।

यत्साधनत्वेनेष्ट तत्कथं साध्यत्वेनापीष्ट भवतीत्याह—असिद्ध[त्वा]दिति । चो यस्मात् । साध्यत्वेनेष्टोऽपि यदा साधनत्वेनोक्तस्तदाऽपक्ष इत्येवमर्थ एवशब्द इति समुदायार्थं ॥

---

[1] ०त्वात् साध्य० B
[2] ०त्यर्थम्—D
[3] साध्यत्वेनेष्टम् C D E
[4] ०त्वेनाप्यभिधानात् E P H E N
[5] 'यथेति' नास्ति A
[6] नाश स्वयमिच्छतीत्यादौ आत्मनो नाशमिच्छतीत्यर्थं —टि०
[7] ०स्यार्थेन युक्त —B
[8] प्रत्यासन्नभूत यस्य A B P, H
[9] तृतीयार्थेन युक्त C D
[10] 'एव' नास्ति—B
[11] ननु A B P H

क पुनरसौ वादीत्याह—

यस्तदा साधनमाह ॥४३॥

यस्तदा—इति वादकाले साधनमाह । अनेकवादिसम्भवेऽपि[1] स्वयशब्दवाच्यस्य वादिनो विशेषणमेतत् ।

यद्येव[2] वादिन इष्ट साध्य—इत्युक्तम् । एतेन च किमुक्तेन ? अनेन[3] तदा वादकाले तेन वादिना स्वय यो धर्म साधयितुमिष्ट स एव साध्यो[4] नेतरो [5]धर्म इत्युक्त भवति । वादिनोऽनिष्टधर्मसाध्यत्वनिवर्तनमस्य वचनस्य फलमिति यावत् ॥

अथ कस्मिन् सत्यन्यधर्मसाध्यत्वस्य[6] सभवो यन्निवृत्त्यर्थं [7]तद् वक्तव्यमित्याह—

एतेन यद्यपि क्वचिच्छास्त्रे स्थितः साधनमाह, तच्छास्त्रकारेण तस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्माभ्युपगमेऽपि यस्तदा तेन वादिना[8] धर्मः स्वयं साधयितु-

---

तत्तस्मादर्थद्वयवृत्तित्वात । इह पक्षलक्षणे स्वयशब्दो गृहीत इति शेष । तृतीया-प्रतिपाद्योऽर्थोऽत्रैषणकर्तृत्वम् । आत्मना इष्ट इत्यत्र तृतीयाया कर्तरि विधानात् ॥

अनेकवादिसम्भवेऽपि शब्दगताकाशगुणत्वादिवादिभूयस्त्वेऽपि । वादित्व च योग्यतया । न तु तदा स्वपरपक्षसिद्धयसिद्धयर्थवचनलक्षणवादप्रणेतार । विशेषण व्यवच्छेदकमेतद् यस्तदा-साधनमाहेति वचनम् ।

यद्येवमिति पर । अय च निपातसमुदायोऽनिष्टापादनप्रारम्भे वर्तते । इत्युक्तमनेन वाक्येनेति शेष ।

उच्यतामेव को दोष इत्याह—एतेनेति । यशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे । शास्त्रकारेष्टमपि वादीष्ट भवति । तत्कोऽतिशयोऽनेन प्रतिपादित इति चोदयितुराशय । अनेनेति सिद्धान्तवादी । अनेन यस्तदा साधनमाहेति विशेषणावच्छिन्नेन स्वयशब्देन ।

एतदुक्त भवति । यच्छास्त्राभ्युपगमेनापि वादी क्वचित्साधनमभिधत्ते, तच्छास्त्रकारेण तत्र यावदिष्ट तावच्चेत्तस्य साध्यत्वेनेष्ट तदेष्टमित्येव कृत स्यात्, न तु स्वयमिति । नेतर इति तच्छास्त्रकारेष्टोऽम्बरगुणत्वादिरिति बुद्धिस्थम् । वादिन इति आद्यस्यैव व्यक्तीकरणम् ॥

अपेन्यामन्त्रणे ।

---

[1] ०सम्भव स्वय० B C D [2] यद्येव—A B P H [3] अनेन च C
[4] साध्यो धर्मो नेतर इत्यु० C [5] 'धर्म' नास्ति B.
[6] साध्यत्वमथ० A C P H E
[7] ०त्ययं चेद् A D P H E N ०त्ययं चैतत्—B
[8] तेन स्वयं वादिना धर्मं साध० C

मिष्टः, स एव साध्यो नेतर इत्युक्तं भवति ॥४४॥

तच्छास्त्रकारेणेति । यच्छास्त्रं तेन वादिनाऽभ्युपगतं तच्छास्त्रकारेण तस्मिन् साध्यधर्मिणि अनेकस्य [१]धर्मस्याभ्युपगमे सति अन्यधर्मसाध्यत्वसंभवः । तथाहि—शास्त्रं येनाभ्युपगतं [२]तत्सिद्धो धर्मः सर्व एव तेन साध्य इत्यस्ति विप्रतिपत्तिः । अनेनापास्यते । अनेकधर्माभ्युपगमेऽपि सति स एव साध्यो यो वादिन इष्टो नान्य इति ।

ननु च च शास्त्रानपेक्षं [३]वस्तुबलप्रवृत्तं लिङ्गम् । अतोऽनपेक्षणीयत्वान्न शास्त्रे स्थित्वा वादः कर्तव्यः । सत्यम् । आहोपुरुषिकया तु यद्यपि क्वचिच्छास्त्रे स्थित इति किञ्चिच्छास्त्रमभ्युपगतः साधनमाह, तथापि य एव तस्येष्टः, स एव[४] साध्यः[५] इति ज्ञापनायैवमुक्तम् ॥

इष्ट इतीष्टशब्दमुपक्षिप्य व्याचष्टे—

इष्ट इति यत्रार्थे विवादेन साधनमुपन्यस्तं तस्य सिद्धिमिच्छता सो[६]ऽनुक्तोऽपि वचनेन साध्यः ॥४५॥

यत्रार्थं आत्मनि विरुद्धो वादः प्रक्रान्तः—'नास्ति आत्मा'—इत्यात्मप्रतिषेधवाद आत्मसत्तावादविरुद्धः, विधिप्रतिषेधयोर्विरोधात् । तेन विवादेन हेतुना साधनमुपन्यस्तं तस्यात्मार्थस्य सिद्धिं निश्चयम् इच्छता वादिना सोऽर्थः साध्य इत्युक्तं भवति इष्टशब्देन । यत् तद् 'इत्युक्तं भवति' इति ग्रहणमन्ते तदिहापेक्ष्य वाक्यं [७]समापयितव्यम् ।

यद्यपि परार्थानुमाने उक्त एव साध्यो युक्तः अनुक्तोऽपि [८]तु वचनेन साध्यः, सामर्थ्योक्तत्वात् तस्य ॥

इत्यस्ति विप्रतिपत्तिर्न्यायविरुद्धा प्रतिपत्तिः केषाञ्चित् । अनेनात्मविशेषणेनापास्यते । अनेकेत्यादिनोपसंहरति । अनेकधर्माभ्युपगमेऽपि शास्त्रकारस्य तत्र धर्मिण्यनेकधर्मोपगमे सत्यपि । वादिन इत्यात्मन इति षष्ठ्यन्तस्यार्थे वृत्तं स्वयंशब्दमु[पा]दाय ।

आहोपुरुषिकयाऽभ्युपगत इति कर्तरीयं निष्ठा ॥

विरुद्धः परस्य चाभिप्रेतविपरीतार्थोपस्थापको वादः स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनम् । प्रक्रान्तः प्रवृत्तः । इत्युक्तं भवतीति नात्र श्रूयते तत्कथमेवं व्याख्यायत इत्याह—यत्तदिति । लोकोक्तिनिश्चयेषा । इहेष्टपदविवरणे । समापयितव्यं सङ्गतार्थं कर्तव्यम् ।

---

[१] अनेकधर्म॰ C
[२] तस्मिन् सिद्धो E
[३] तादात्म्यतदुत्पत्त —टि॰
[४] स एव तस्य A E
[५] साध्यत इति—C
[६] सोऽर्थोऽनु॰ C
[७] वाक्यं परिसमा॰ A. B C D P. H E. N.
[८] तुशब्दस्तथापीत्यर्थे—टि॰

कुत एतदित्याह—

तदधिकरणत्वाद्विवादस्य ॥४६॥

[1]तदिति सोऽर्थोऽधिकरणम् आश्रयो यस्य स तदधिकरणो विवाद । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिति ।

एतदुक्तं भवति—यस्माद्विवाद निराकर्तुमिच्छता वादिना साधनमुपन्यस्त तस्माद यद अधिकरण विवादस्य तदेव साध्यम् । यतो विरुद्ध वादमपनेतु साधनमुपन्यस्तं तच्चेत् न साध्य किमिदानीं [2]जातिनियत किंचित साध्य स्यादिति ॥

अनुक्तमपि परार्थानुमाने साध्यमिष्टम । [3]तदुदाहरति—

यथा परार्थाश्चक्षुरादयः संघातत्वाच्छयनासनाद्यङ्गवदिति । [4]अत्रात्मार्था इत्यनुक्तावप्यात्मार्थता साध्या ।[5] तेन नोक्तमात्रमेव साध्यम्—इत्युक्तं भवति ॥४७॥

परार्था इति । चक्षुरादिर्येषा श्रोत्रादीना ते[6] चक्षुरादय इति धर्मी । परस्मायिमे परार्था इति साध्य पारार्थ्यम् । सघातत्वादिति हेतु । व्याप्तिविषयप्रदर्शन [7]च शयनास नाद्यङ्गवदिति । शयनमासन च ते आदी[8] यस्य तच्छयनासनादि पुरुषोपभोगाङ्ग सघातरूपम् । तद्वदत्र [9]प्रमाणे यद्यप्यात्मार्थाश्चक्षुरादय इत्यात्मार्थता नोक्ता, [10]अनुक्तावप्यात्मार्थता साध्या ।

अनुक्तोऽपि तु वचनेन । वचनेन साक्षादभिधाव्यापारविषयत्वमनापादितोऽपि । तुर्विशेषदीपने । साध्य साध्य एव । कुत इत्याह—सामर्थ्योक्तत्वात्तस्य तुर्विशेषस्यात्मादे ।

एतदुक्त भवति—परार्थानुमाने उक्तोऽपि साध्य । उक्तश्च प्रकाशित उच्यते । प्रकाश्यमानता च साक्षादभिधाव्यापारविषयतया च सामर्थ्यगम्यतया च । उक्तम(उक्तता)तु प्रकाशितताख्या द्वयोरप्यविशिष्टेति ॥

कुत एतदिति सामर्थ्योक्तत्वमिति हेतोराह वार्तिककार ।

---

[1] तदित्यादि नास्ति A B C D P H E N
[2] जातिनियतम्—A B C D P H E N
[3] ॰मिष्टमुदाहरति—B साध्य दृष्टमुदाह॰ C D
[4] ॰दिति । यथात्मार्था इत्यनु या(क्ता)प्यात्मार्थता साध्यते तेन—C
[5] साध्या । अतन B P H E
[6] 'ते' नास्ति B
[7] च नास्ति—A B D P H E N
[8] आदिर्यस्य D
[9] तद्वदत्र प्रमाणे—A B P H
[10] नोक्ताप्या॰ B अनुक्ताप्या—A C D P H E N

तथा हि—साङ्ख्येनोक्तम्—अस्ति आत्मा । तद्विरुद्धं बौद्धेनोक्तं—नास्त्यात्मेति । ततः साङ्ख्येन स्ववादविरुद्धं बौद्धवादं हेतूकृत्य विरुद्धवादनिराकरणाय स्ववादप्रतिष्ठापनाय च साधनमुपन्यस्तम् । अतोऽनुक्तावप्यात्मार्थता[1] साध्या, [2]तदधिकरणत्वाद् विवादस्य । [3]शयनासनादिषु हि पुरुषोपभोगाङ्गेष्वात्मार्थत्वेनान्वयो[4] न प्रसिद्धः । सङ्घातत्वस्य [5]पारार्थ्यमात्रेण तु सिद्धः । ततः परार्था इत्युक्तम् ।

चक्षुरादय इत्यत्रादिग्रहणाद्विज्ञानमपि[6] परार्थं साधयितुमिष्टम् । विज्ञानाच्च पर आत्मैव स्यात् ।

[7]परस्यार्थकारि विज्ञानं सेत्स्यतीति सामर्थ्यादात्मार्थत्वं सिध्यति चक्षुरादीनामिति मत्वा परार्थग्रहणं कृतम् । तेनेष्ट[8]साध्यत्ववचनेन नोक्तमात्रम्, अपि तु प्रतिवादिनो विवादास्पदत्वाद् वादिनः[9] साधयितुमिष्टम्—उक्तम्, अनुक्तं वा प्रकरणगम्यं साध्यमित्युक्तं भवति ॥

यद्यपि तन्मूलो विवादस्तथापि अभिधाव्यापारविश्रामभूमिरेवार्थः साध्यः । न चात्मादिर्विवादाधिकरणम् । तथाभूतस्तत्कथं साध्य इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति । यदात्मादि अधिकरणमास्पदं विवादस्य—अस्तीदं नास्तीदमित्यात्मकस्य परस्परविरुद्धस्य वादस्य । अत्रोपप[65a]त्तिमाह—यत इति । विरुद्धं स्वपक्षप्रत्यनीकं नास्तीदमिति वादम् । तद् विरुद्धवादापनुत्‌हेतूपन्यासविषयं चेद् यदि न साध्यं न जिज्ञापयिषितमिदानीमेतस्मिन्नभ्युपगमे किं जातिमियत्त साध्यत्वजातिनियतं जातिवशं किञ्चिद् वस्तु साध्यं स्याद् भवितुमर्हति । क्षेपे किमः प्रयोगात्र किञ्चिदित्यर्थोऽवतिष्ठते ॥

अनुक्तमपि साक्षादभिधाव्यापाराविषयोऽपि । सङ्घा(घा)तत्वादनेकरूपत्वात् । कालविशेषानपेक्षं चैतद् द्रष्टव्यम् । तेन क्रमेण युगपद् वा संहतं तदिति संहतरूपं विज्ञानमपि क्रमेणानेकरूपमतस्तत्रापि सङ्घातत्वं सिद्धमिति तदप्यादिशब्देन सङ्गृहीतं धर्मि कर्तव्यम् । अत एवानन्तरम् 'अत्रादिशब्दाद् विज्ञानमपि' इति वक्ष्यते । अन्यथा तु चक्षुरादीनां विज्ञानलक्षणपरार्थतासिद्धावा(व)पि नाभिमतं सांख्यस्य सिद्ध्येत् । अनुक्तावप्यनभिधानेऽपि तस्येत्यर्थात् । क्वचित्पुनरनुक्ताप्यात्मार्थतेति पाठः । तत्रार्थेनैं[व] सम्बन्धः । साधनोपन्यासाश्रयत्वेन प्रकृतत्वात्तस्या इति भावः ।

तथा हीत्यादिनैतदेव प्रतिपादयति । हेतूकृत्य निमित्तीकृत्य । च फलसमुच्चये । *अनुक्तावपीति पूर्ववद्वाच्यम् । यद्यत्र तस्याभिप्रायस्तदाऽऽत्मार्था इत्येव किं न प्रयोगीत्या*शङ्क्य येनाभिप्रायेणैवमवादीत्तं दर्शयितुमाह—शयनेति । हियंस्मादर्थे ।

---

[1] ०नुक्ताप्या० A B C D P H E N

[2] य आत्मप्रतिषेधवादोऽधिकरणं यस्य—टि०　　[3] शयनादिषु A

[4] ०र्थत्वेन प्रसिद्धः A　　[5] परार्थमा० A B P H परार्थत्वमा० N

[6] बौद्धानां मते परमाणुरूपं ज्ञानमतः सङ्घातरूपत्वम्—टि०

[7] 'परस्य' नास्ति—B.　　[8] साध्यवच० A B. P. H E N　　[9] वादिना E

अनिराकृत इति—एतल्लक्षणयोगेऽपि यः साधयितुमिष्टोऽप्यर्थः प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिस्ववचनैर्निराक्रियते, न स पक्ष[1] इति प्रदर्शनार्थम् ॥४८॥

अनिराकृत इति व्याख्येयम् । एतदिति—अनन्तरप्रक्रान्त यत् पक्षलक्षणमुक्तं साध्यत्वेनेष्टेत्यादि[2]—एतल्लक्षणेन योगेऽप्यर्थो न पक्ष इति प्रदर्शनार्थम् [3]प्रतिपादनाय अनिराकृतग्रहण कृतम् ।

कीदृशोऽर्थो न पक्ष साधयितुमिष्टोऽपीत्याह—य साधयितुमिष्टोऽर्थं —प्रत्यक्ष चानुमान च प्रतीतिश्च स्ववचन च—[4]एतैर्निराक्रियते—विपरीत साध्यते, [5]न स पक्ष इति ॥

तत्र प्रत्यक्षनिराकृतो यथा—अश्रावणः शब्द इति ॥४९॥

तत्रेति । तेषु चतुर्षु प्रत्यक्षादिनिराकृतेषु[6] प्रत्यक्षनिराकृत कीदृश ? यथेति । यथाऽय प्रत्यक्षनिराकृतस्तथाऽन्येऽपि द्रष्टव्या इति यथाशब्दार्थ ।

श्रवणेन ग्राह्य श्रावण । न श्रावणोऽश्रावण । श्रोत्रेण न ग्राह्य इति प्रतिज्ञार्थ । श्रोत्राग्राह्यत्वं शब्दस्य प्रत्यक्षसिद्धेन श्रोत्र[7]ग्राह्यत्वेन बाध्यते ॥

ननु चक्षुरादीना विज्ञानलक्षणपरार्थता सेत्स्यति । तत्कथमात्मार्थतासिद्धिरित्याह चक्षुरादय इत्यत्रेति । तथापि कुतस्तत्सिद्धिरित्याह विज्ञानाच्चेति । चो यस्मात् । अथ विज्ञानस्यापि धर्मित्वे कथमात्मार्थतासिद्धिरित्याशङ्क्य स्पष्टयितुमाह—परस्येति । सामर्थ्यादात्मार्थस्य सिद्ध्यति चक्षुरादीनामित्येव मत्वा परार्थग्रहण कृत सार्थ्येनेति प्रस्तावात्, अध्याहारे वा, तेषा विज्ञानार्थताया अपि सम्भाव्यत्वात् । तत् सिद्धक सामर्थ्यमित्याशङ्क्य परस्येति योग्यम् ।

अर्थकारि प्रयोजनकारि विज्ञानमपीति द्रष्टव्यम् । सेत्स्यतीति ब्रुवतोऽय भाव । आदिशब्दाद् विज्ञानस्यापि तथात्वे साध्ये विज्ञान परार्थकारि सेत्स्यतीति । इतिर्हेतौ । अनेन सामर्थ्य चक्षुरादीनामात्मार्थतासिद्धौ दर्शितम् ।

तेनेऽयस्य मूलस्य व्याख्यानमिष्टसाधन(साध्यत्व)वचनेनेति । वादिन साधयितुमिच्छया विषयीकृतम् ।

तच्च द्विविधमिति दर्शयन्नाह—उक्तमित्यादि । उक्त साक्षादभिधाविषयीकृतम् । तद्विपरीतमनुक्तम् । कथं तर्हि तत्साध्यमित्याह—प्रकरणेति । प्रकरणेन साध्योपन्यासाश्रयतया प्रकृतत्वेन सामर्थ्य प्रकाश्यं साध्य साध्यमेवेत्युक्तं भवति ॥

---

[1] पक्ष दर्शं॰ C.
[2] साध्यत्वेनेष्टत्वादि C. D
[3] प्रदर्शनाय A C P. H
[4] तैर्नि॰ E N
[5] साध्यते स न पक्ष B D
[6] ॰कृतेषु निरा॰ B
[7] श्रोत्रज्ञानग्राह्य॰—टि॰

अनुमाननिराकृतो यथा—नित्यः शब्द इति ॥५०॥

[1] अनुमाननिराकृतो यथा[2] नित्यः शब्द इति । शब्दस्य प्रतिज्ञातं नित्यत्वम् अनित्यत्वेनानुमानसिद्धेन निराक्रियते ॥

प्रतीतिनिराकृतो यथा—अचन्द्रः शशीति ॥५१॥

प्रतीत्या निराकृत. अचन्द्र इति चन्द्रशब्दवाच्यो न भवति शशीति प्रतिज्ञातार्थः ।[3] अयं च प्रतीत्या निराकृतः । प्रतीतोऽर्थ उच्यते विकल्पविज्ञानविषय । प्रतीति प्रतीतत्वं

एतल्लक्षणयोगेऽपीत्यस्यार्थवचनमिदमेतल्लक्षणेन योगेऽप्ययं इति ।

ननु च प्रत्यक्षादिभिर्निराक्रियतेऽपसार्यत इति किल मतम् । न चाक्षा(र्या)पसारण प्रत्यक्षादिधर्मोऽपि तु वस्तुव्यवस्थापनमित्याह—विपरीत इति ॥

श्रूयतेऽनेनेति श्रवण श्रोत्रेन्द्रिय तेन ग्राह्य. उपलभ्य । तज्ज्ञानग्राह्यत्वाच्च तद्ग्राह्यत्वमुक्तम् । नञा समासमाह—नेति । समस्तस्यार्थमाह—श्रोत्रेणेति । अयमस्याशय — *अश्रावण शब्द —श्रोत्रजे[65b]न ज्ञानेन नानुभूयत इति य प्रतिजानीते तस्य सा प्रतिज्ञा* श्रवणेन्द्रियजेन प्रत्यक्षेण शब्दालम्बनेन बाध्यते शब्दगताप्रतिभासनविपरीतस्य तत्प्रतिभासनस्य तेनोपस्थापनादिति ।

एतेन तन्निराकृतम्, यदुद्द्योतकरेणोक्तम्[4]—'अश्रावण शब्द इति प्रत्यक्षविरुद्धोदाहरण वर्णयति । न प्रत्यक्षस्य. विषयो ज्ञातो नानुमानस्य । किं कारणम् ? इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात् । श्रावणत्वञ्चेन्द्रियवृत्ति । सा कथ प्रत्यक्षा भविष्यति ? तस्मादनुमानविरुद्धस्योदाहरणमिदम् । अनुष्णो वह्नि कृतकत्वादिति प्रत्यक्षविरुद्धस्येति ।'

न ह्यश्रावणशब्देन शब्दाख्ये विषये ज्ञानोत्पत्तौ श्रोत्रेन्द्रियस्य वृत्तेरभावोऽभिमतो यस्य वादिनस्त प्रति *शब्दविषयश्रवणेन्द्रियवृत्ते प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षनिराकृतमिदमाचार्येणोक्तम्,* येनोच्यतेऽतीन्द्रियेन्द्रियवृत्ति. कथ प्रत्यक्षा येनेदमुदाहरण सगच्छेतेति । किन्तर्हि ? ॥ कश्चिद् व्यामोहमाहात्म्याद् यदेतच्छ्रोत्रग्राह्य रूपमद्वय तन्नास्तीति प्रतीजानीते ॥ वादिविशेष प्रतीति कथ न प्रत्यक्षविरुद्धोदाहरणमिदमिति ।

एतदुक्त भवति । शब्दो नास्तीत्येवमपि ब्रुवाणस्यास्ति प्रत्यक्षबाधा । केवल विषयो निषेधोऽनेकमार्ग । शब्दो नास्ति व्यापितया नित्यतयेत्यादि । तत्रासति श्रावणशब्दे सर्वस्यैव निषेधे प्रत्यक्षबाधा शङ्क्येत । श्रावणशब्देन तु श्रुतिमानग्राह्यमेव यद्रूप तन्निषेधे प्रत्यक्षबाधा न तु सामान्यधर्मनिषेध इति ख्याप्यत इति ॥

---

[1] श्रवणेन्द्रियप्रभवज्ञानेनेत्यर्थ —टि० [2] 'यथा' नास्ति C. D. H. E. N.

[3] प्रतिज्ञार्थं —C D.

[4] न्यायवार्तिके द्रष्टव्यम्—१. १. ३३. पृ० ११३.

विकल्पविज्ञानविषयत्वमुच्यते । तेन विकल्पज्ञानेन[1] प्रतीतिरूपेण शशिनश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वं सिद्धमेव । तथा हि—यद्विकल्प[2]विज्ञानग्राह्य तच्छब्दाकारससर्गयोग्यम् । यच्छब्दाकारससर्गयोग्य तत् साङ्केतिकेन शब्देन वक्तु शक्यम् । अत प्रतीतिरूपेण विकल्पविज्ञानविषयत्वेन सिद्ध चन्द्रशब्दवाच्यत्वमचन्द्रत्वस्य बाधकम् । स्वभावहेतुश्च प्रतीति । यस्माद्विकल्पविषयत्वमात्रानुबन्धिनी साङ्केतिकशब्दवाच्यता, तत स्वभावहेतुसिद्ध चन्द्रशब्दवाच्यत्वमवाच्यत्वस्य बाधक द्रष्टव्यम् ॥

प्रतीत्या विकल्पविज्ञानरूपेण विषयिणा विषयस्य निर्देशात् । एतदेव दर्शयति प्रतीत इति । प्रतीत उच्यते व्यवह्रियते, साक्षात्कृतस्याप्यजाताध्यवसायस्य तथाव्यवहाराभावादिति भाव । विषयिणा विषयगतो धर्म उक्त इति स्फुटयति प्रतीति प्रतीतत्वरूपेण प्रतीतत्वमिति । तेन विकल्पज्ञानेनेति विकल्पविज्ञानविषयत्वेनेति ज्ञेय प्रतीतिरूपेण । तथा हीत्यनेनैतदेवोपपादयति । -

भवतु शब्दाकारससर्गयोग्यत्वम् । तच्छब्दवाच्यता तु कथमित्याह—यदिति । अत इत्यादिना प्रतीतेर्बाधकत्व दर्शयति । अचन्द्रत्वस्याचन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य । किंसाधनसिद्धमिद चन्द्रशब्दवाच्यत्वमित्याह—स्वभावेति । स्वभावहेतुलक्षण योजयन्नाह—यस्मादिति । तत इत्यादिनोपसहार ।

एव तु प्रयोगो द्रष्टव्य —योऽर्थो विकल्पविज्ञानविषय स साङ्केतिकेन शब्देन वक्तु शक्य । यथा शाखादिमानर्थो वृक्षशब्देन । विकल्पविज्ञानविषयश्च शशीति ।

इह केनचिच्छब्देन कस्यचिदभिधातुमशक्यत्व वास्तवे प्रतिनियतार्थशब्दसम्बन्धे सति स्यात् । स चान्यत्र प्रतिषिद्ध । पारिशेष्याज्ज्ञानात्मन्यारूढस्यार्थस्य शब्दसम्बन्ध कर्तुं कस्य शक्यो यस्तेन शब्दाकारेण सह नैकस्मिन् ज्ञानेन ससृज्यते । अनियतार्थं च विज्ञानमिति तदारूढोऽर्थस्तदभिधानाकारससर्गयोग्य एव । तस्मात्तेन शब्देनाभिधातुमशक्यत्वमतदाकारससर्गयोग्यत्वेन व्याप्तम् । व्या[6^a]पकविरुद्ध च तदभिधानाकारससर्गयोग्यत्वम् । तेन च विकल्पविज्ञानविषयत्व व्याप्तम् । तदेव विकल्पविज्ञानविषयत्वं तद्व्यापकविरुद्धव्याप्तत्वात्तेनापि विरुद्ध्यते । ततश्च तद्विरुद्धेन शक्यत्वेन व्याप्त इति स्वभावहेतु । तस्माद् विकल्पविज्ञानविषयत्वमेव प्रतीति प्रसिद्धिर्व्यवहारश्चोच्यते । अनया प्रतीत्या यत्साधित शशिनश्चन्द्रशब्दवाच्यत्व तत्स्वविरुद्धस्य तदनभिधेयत्वस्य बाधकं भवति । तेन प्रतीतेर्विकल्पविज्ञानलक्षणाया जातो धर्म इष्टशब्दाभिधेयत्वलक्षणस्तेनानभिधेयत्वस्य बाधनात्प्रतीतिबाधोऽभ्युक्त इति परमार्थ ।

यद्वा प्रतीतेस्तथाभूताया जात एवेष्टशब्दाभिधेयत्वलक्षणो धर्म प्रतीतिशब्देनोक्त ,

---

[1] विकल्पविज्ञानविषयत्वेन प्र० B P H. E विकल्पज्ञानविषयत्वेन C D. विकल्पविज्ञानेन A

[2] यद्विकल्पज्ञान० B P H N यज्ज्ञानग्राह्यं A

स्ववचननिराकृतो यथा—नानुमानं प्रमाणम् ॥५२॥

स्ववचनं प्रतिज्ञार्थस्यात्मीयो वाचकः शब्दः । तेन निराकृतः प्रतिज्ञार्थो न साध्यः । यथा नानुमानं प्रमाणम्—इत्यत्र[1] अनुमानस्य प्रामाण्यनिषेधः प्रतिज्ञार्थः । स[2] नानुमानं प्रमाणम्—इत्यनेन स्ववाचकेन वाक्येन बाध्यते । वाक्यं हि एतत् प्रयुज्यमानं वक्तुः [3]शाब्दप्रत्ययस्य सदर्थत्वमिष्टं सूचयति । तथाहि—मद्वाक्याद् योऽयं प्रत्ययस्तवोत्पद्यते सोऽसत्यार्थ इति दर्शयन् वाक्यमेव नोच्चारयेद्वक्ता, वचनाच्चेदसत्यः परेण ज्ञातव्यो वचनमपार्थकम् । योऽपि हि सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति[4] ब्रवीति सोऽप्यस्य वाक्यस्य सत्यार्थत्वमादर्शयन्नेव वाक्यमुच्चारयति । यद्येतद्वाक्यं सत्यार्थमादर्शितम्, एव वाक्यान्तराण्यात्मीयान्यसत्यार्थानि[5] दर्शितानि भवन्ति । [6]एतदेव तु यद्यसत्यार्थम्, अन्यान्यसत्यार्थानि न दर्शितानि भवन्ति । ततश्च न किञ्चिदुच्चारणस्य फलमिति नोच्चारयेत् । तस्माद्वाक्यप्रभवं वाक्यार्थालम्बनं विज्ञानं सत्यार्थं दर्शयन्नेव वक्ता [7]वाक्यमुच्चारयति । तथा[8] च सति बाह्यवस्तुनान्तरीयकं शब्दं दर्शयता शब्दजं विज्ञानं सत्यार्थं दर्शयितव्यम् । ततो बाह्यार्थकार्याच्छब्दादुत्पन्नं विज्ञानं सत्यार्थमादर्शयता[9] कार्यलिङ्गजमनुमानं प्रमाणं शाब्दं दर्शितं भवति ।

प्रतीतिमात्रादेव सिद्धो योऽर्थः स इह बाधक इति दर्शयितुम् । एतच्च स्वभावहेतुत्वं कल्पितमिष्टम्, न वास्तवम्, शशिनो विकल्पविज्ञानविषयत्वस्याऽऽव्यवसानिकत्वात् । अन्यथाऽनुमाननिराकृताभासस्य पृथङ्निर्देशः स्यादिति ॥

स्वशब्देनात्मवचनेन प्रकृतत्वात्साध्यस्यात्मा गृह्यत इति अभिप्रायेणाह—प्रतिज्ञार्थस्यात्मीय इति । तेन निराकृत इति तदुपस्थापितेनानुमानप्रामाण्येन निराकृत इति द्रष्टव्यम् । कथं निराक्रियत इत्याह—वाक्यमिति । यस्मादेतद् वाक्यं प्रयुज्यमानं सद् वक्तुः शाब्दप्रत्ययस्य शब्दप्रभवस्य ज्ञानस्य सदर्थत्वं सत्यार्थत्वमिष्टं सूचयति प्रकाशयति ।

प्रयुक्तमपि कथं तथाकरोतीत्याह—तथा हीति । नोच्चारयेदुच्चारयितुं नार्हति, अपार्थकत्वादिति बुद्धिस्थम् । वचनेत्यादिना त्वेतदेव व्यनक्ति—न सर्वं वचनं प्रयुज्यमानं तथाकारि यथा सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति वचनमित्याह—योऽपीति । ह्रियेस्मात् । कथं तथादर्शयन्नुच्चारयतीत्याह—यद्येतदित्यादि । भवतु वाक्यप्रभवं वाक्यार्थालम्बनं ज्ञानं सत्यार्थम्, तथापि कथमनुमानप्रामाण्यं वचनेनोपस्थाप्यते येनानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधस्तद्वचनोपस्थापितानुमानप्रामाण्येन

---

[1] प्रमाणम् । अत्र A. B D P H E N [2] स चानुमा० C.
[3] शाब्दस्य प्रत्य० A B. C D P H. E. N
[4] ब्रवीति वक्ति B [5] ०न्यसत्यानि A
[6] 'एतदेव' इत्यादि 'भवन्ति' इत्यन्तं सूत्रत्वेन H प्रतौ मुद्रितम् । किन्तु नास्त्येतत् सूत्रम्—स०
[7] अनुमानप्रामाण्यनिषेधलक्षणम्—टि० [8] यथा A.
[9] आदर्शयिता—A.

तस्मात् 'नानुमान प्रमाणम्'—इति ब्रुवता शाब्दस्य प्रत्ययस्यासमर्थो[1] ग्राह्य उक्त । असदर्थत्वमेव ह्यप्रामाण्यमुच्यते, नान्यत् । शब्दोच्चारणसामर्थ्याच्चार्थाविनाभावी स्वशब्दो दर्शित । तथा च [2]समर्थो दर्शित । [3]तत [4]कल्पितादर्थकार्याच्छब्दाच्छाब्द[5]प्रत्ययार्थस्यानुमित सत्त्व प्रतिज्ञायमानमसत्त्व प्रतिबध्नाति ।

सदेव स्ववचनानुमितेन सत्त्वेनासत्त्व बाध्यमान[6] स्ववचनेन बाधितमुक्तमित्ययमत्रार्थ ।

अन्ये त्वाहु—अभिप्रायकार्याच्छब्दाज्जात ज्ञानमभिप्रायालम्बनम् । सदर्थमिच्छत शब्दप्रयोग । तेनाप्रामाण्य प्रतिज्ञात बाध्यत इति ।

निराक्रियमाण स्ववचननिराकृतो भवतीत्याशङ्कयाह—तथा च सतीति—शाब्दज्ञानस्य सत्यार्थत्वप्रतिपादनाभिप्रायेण वाक्योच्चारणप्रकारे सति । बाह्यवस्तुनान्तरीयक तदविनाभाविन दर्शयता सत्यार्थं दर्शयितव्य दर्शयितु युज्यते शक्यत इत्यर्थ । यत एव ततस्तस्मात् । बाह्यापकार्याविति सति भेदे तदुत्पत्त्यैव नान्तरीयकत्वसम्भवादिति भाव । शाब्दमिति प्रकृतत्वाज्ज्ञान कार्यलिङ्गज शब्दरूपकार्यलिङ्गजमिति हेतुभावेन विशेषणमनुमान प्रमाण दर्शित प्रकाशित भवति ।

तस्मादित्यादिनोपसहरति ।

नन्वनुमानस्याऽसन् ग्राह्य इति युज्यते वक्तुम् । तत्किं शाब्दस्य प्रत्ययस्येत्युक्तमिति चेत् । नैष दोष । शाब्दस्यापि प्रत्ययस्योक्तेन न्यायेनानुमानत्वात् । सर्वानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधे चास्यापि प्रतिषिद्धत्वात् । अस्यैव चानुमानस्यानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधलक्षणप्रतिज्ञार्थबाधकत्वादुपन्यासो युक्तरूप ।

यद्येवमप्रामाण्यमुक्तम् तच्च बाध्य[66b]त इति वक्तु युज्यते । तत्किमेवमुक्तमित्याह-असदर्थत्वमिति । हीति यस्मात् । आस्तामसन् ग्राह्योऽभिहित किमत इत्याह—शब्देति । चो हेताववधारणे वा । शब्दोऽप्यतस्तथा दर्शितस्तथापि किमायातमित्याह्—तथा चेति शब्दस्य बाह्यार्थाविनाभाविप्रदर्शनप्रकारे सति समर्थोऽध्यवसेयो दर्शित । सदर्थत्व प्रामाण्यलक्षण दर्शितमिति यावत् । ततश्च सदर्थत्व प्रदर्शिता बाधा तु कथमित्याह तत इति । शाब्दप्रत्ययस्य योऽर्थो ज्ञाप्योऽनुमानप्रामाण्यलक्षणस्तस्यानेनैव शब्दलिङ्गेनानुमानेनानुमित सत्त्व कर्तृ प्रतिज्ञायमानमसदर्थमप्रामाण्यलक्षण कर्मभूत प्रतिबध्नाति । निराकरोतीति वक्तव्ये प्रतिबध्नातीति ब्रुवाण परमार्थतोऽस्यावास्तवत्वान्न बाधा किन्त्वेतदुपस्थापितेनानयो परस्परप्रतिबन्ध इति सूचयति ।

---

[1] ॰स्यासन् ग्राह्य उक्तो A P H N [2] समर्थो—E.

[3] 'नानुमान प्रमाण' इत्यस्माच्छब्दाद्योऽर्थो बुध्यते तेन चनित्तो 'नानुमान' इत्यादिक शब्द न प्रत्यय्यन्ति नास्तिको व्यभिचारात्—टि॰

[4] अध्यारोपित॰—टि॰

[5] ॰च्छब्दप्र॰ A [6] बाध्यमान A B P H E N

तदयुक्तम् । यत इह प्रतीते स्वभावहेतुत्वम्, स्ववचनस्य च कार्यहेतुत्व कल्पितमिष्टम् । न वास्तवम्[1] । अभिप्रायकार्यत्व च वास्तवमेव शब्दस्य । ततस्तदिह न गृह्यते ।

किञ्च । यथा—अनुमानमनिच्छन् [2]वह्न्यव्यभिचारित्व धूमस्य न प्रत्येति, तथा शब्दस्याप्यभिप्रायाव्यभिचारित्व न प्रत्येष्यति । बाह्यवस्तुप्रत्यायनाय च शब्द प्रयुज्यते । तत्र शब्दस्याभिप्रायाविनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वक शब्दप्रयोग । [3]अपि च, न स्वाभिप्राय-निवेदनाय शब्द उच्चार्यन्ते, अपि तु बाह्य[4]सत्त्वप्रतिपादनाय, तस्माद बाह्यवस्त्वविनाभावि-त्वाभ्युपगमपूर्वक शब्दप्रयोग । तत पूर्वकमेव[5] व्याख्यातमनवद्यम्[6] ॥

इति चत्वारः पक्षाभासा निराकृता भवन्ति ॥५३॥

एव [7]च सति—अनिराकृतग्रहणेनामन्तरोक्ताश्चत्वार पक्षवदाभासन्त इति पक्षाभासा निरस्ता भवन्ति ॥

सम्प्रति पक्षलक्षणपदानि येषां व्यवच्छेदकानि तेषा व्यवच्छेदेन यादृश. [8]पक्षार्थो लभ्यते [illegible] दर्शयितुं व्यवच्छेद्यान् सक्षिप्य दर्शयति—

नन्वनुमानप्रामाण्यमसत्य बाधते न तु स्ववचन तत्कथ स्ववचननिराकृतोदाहरणमिद-मुक्तमित्याशङ्क्य स्ववचननिराकृत इत्यत्र यादृशोऽर्थो विवक्षितस्त दर्शयति तदेवमिति । अत्रेति स्ववचननिराकृते । यथानुमान न प्रमाणमित्यत्र ।

स्वाभिप्रायेणैव व्याख्याय अन्ये त्वित्यादिना पूर्वव्याख्यान दूषयितुमाह । पुना स्वव्या-ख्यानाद् वैसदृश्यमाह ।

न वास्तवमिति ब्रुवतो यदीद वास्तवमनुमान स्यात्तदानुमाननिराकृतोदाहरणान्न पृथगुच्येतेति । किञ्चेति वक्तव्यान्तराभ्युच्चये । बाह्यवस्तुप्रत्यायनाय चेति चकारोऽपि वक्तव्यान्तरसमुच्चये । यत एव ततस्मात् । स्वस्योच्चारयितुमभिप्रायो वक्तुकामता, तदव्यभिचारित्वाभ्युपगम पूर्वो यस्य तथा न भवति । पूर्वं बाह्यवस्तुप्रत्यायनायेत्यनेन सामर्थ्यान्न स्वाभिप्रायप्रत्यायनायेत्युक्तमपि स्फुट दर्शयितु तत्र शब्दस्याभिप्रायाविनाभा-वित्वाभ्युपगमपूर्वक शब्दप्रयोग इत्यनेन सामर्थ्याद् बाह्यवस्त्वविनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वक इति दर्शितमपि साक्षाद् दर्शयितुमपि चेत्यादिनोपक्रमते । अपि चेति पूर्वोक्तस्य वक्तव्यान्तरद्यो-तकस्य स्पष्टीकरणम् । यत्राप्यसत्त्वप्रतिपादनाय शब्द प्रयुज्यते तत्रापि विवक्षितसत्त्ववि विक्तस्यान्यसत्त्वस्य प्रतिपादनाद् बाह्यसत्त्वप्रतिपादनायेत्युक्तम् । यद्वा सत्त्वग्रहणस्योप-

---

[1] वास्तवमिति C. D [2] अग्न्यव्य० D

[3] 'अपि च इति यस्मादर्थेऽव्ययम—टि० । 'अपि च इत्यारभ्य 'शब्दप्रयोग' इत्यन्त पाठो नास्ति—B [4] बाह्यवस्तुसत्त्व A B C D P. H E N

[5] पूर्वमेव E. [6] व्यारयानम० A B C D P H E N

[7] एव सति—A P. N [8] पक्षो—C

[1]एवं सिद्धस्य, असिद्धस्यापि साधनत्वेनाभिमतस्य, स्वयं वादिना तदा साधयितुमनिष्टस्य, उक्तमात्रस्य, निराकृतस्य च विपर्ययेण साध्यः। तेनैव स्वरूपेणाभिमतो वादिन इष्टोऽनिराकृतः पक्ष इति पक्षलक्षणमनवद्यं[2] दर्शितं भवति ॥५४॥

एवम्—इत्यनन्तरोक्तक्रमेण[3]। सिद्धस्य विपर्ययेण विपरीतत्वेन हेतुना साध्यो द्रष्टव्य। यस्मादर्थात् सिद्धोऽर्थो विपरीत, स साध्य इत्यर्थः। सिद्धस्य विपरीतोऽसिद्धस्य। तस्माद् असिद्ध साध्य। असिद्धोऽपि न सर्वोऽपि तु साधनत्वेनोक्तस्यासिद्धस्यापि विपर्ययेण। स्वयं वादिना साधयितुमनिष्टस्य असिद्धस्य विपर्ययेण। तथा उक्तमात्रस्य असिद्धस्यापि विपर्ययेण। तथा निराकृतस्यासिद्धस्यापि विपर्ययेण साध्य।

यस्माद् पञ्चभिर्व्यवच्छेदै रहितोऽर्थोऽसिद्ध[4]ऽसाधन वादिन स्वयं साधयितुमिष्ट उक्तोऽनुक्तो वा प्रमाणैरनिराकृत साध्य, स एवासौ स्वरूपेणैव स्वयमिष्टोऽनिराकृत एतैः पदैरुक्त इत्यर्थः। यस्माद् साध्य स पक्ष [5]इति उच्यते। इतिशब्द एवमर्थे। एवं पक्षलक्षणमनवद्यमिति। अविद्यमानमवद्य दोषो यस्य तदनवद्यम्। दर्शितं कथितम् ॥

त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परिसमापय्य[6] प्रसङ्गागत च पक्षलक्षणमभिधाय हेत्वाभासान् वक्तुकामस्तेषां प्रस्ताव रचयति त्रिरूपेत्यादिना—

त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानमित्युक्तम्। तत्र त्रयाणां रूपाणामेकस्यापि रूपस्यानुक्तौ साधनाभासः ॥५५॥

एतदुक्तं भवति—त्रिरूपलिङ्ग[7] वक्तुकामेन स्फुट तद्वक्तव्यम्। एवं च तत् स्फुटमुक्तं

लक्षणत्वाद् ग्राह्यासत्त्वप्रतिपादनार्थेऽपि द्रष्टव्यम्। सर्वथा न स्वाभिप्रायस्य सत्त्वमसत्त्वं वा प्रतिपादयितुं शब्दप्रयोग इत्यन[न्] हेतुम्। यत एव ततस्तस्मात्पूर्वकमेव यन्मया व्याख्यातमनवद्यमपगतदोषम् ॥

इति चतुरः पक्षाभासा निराकृता भवन्तीति मूलं व्याचक्षाण आह—एवमिति। निरस्ता भवन्ति पञ्चैवेति प्रस्तावात् ॥

पक्ष इत्युच्यते व्यवस्थाप्यत इति व्युत्पत्त्येति भाव ॥

ननु त्रिरूपलिङ्गाख्यानं प्रकृतमुक्तमेव। तत् किं हेत्वाभासाख्यानमप्रकृतं क्रियत

[1] एव नास्ति B P H
[2] लक्षणमवद्य B P
[3] ०रोक्तेन क्रमेण B C D
[4] 'असिद्धो इत्यादिग्रन्थानन्तर A प्रतौ D प्रतौ च सस्याद्धा दत्ता वतन्त—म०
[5] 'इति नास्ति A B D P. H E N
[6] समाप्य E.
[7] लिङ्गाख्यान वक्तु० A. B P. H E. N

भवति यदि तच्च, तत्प्रतिरूपक[1] चोच्यते । हेयज्ञाने[2] हि तद्विविक्तमुपादेयं सुज्ञात भवतीति । 'त्रिरूपलिङ्गाख्यान [3]परार्थमनुमानम्'[३ १]इति प्राग् उक्तम् ।

तत्रेति तस्मिन् सति । त्रिरूपलिङ्गाख्याने परार्थानुमाने[4] सतीत्यर्थ । त्रयाणा रूपाणां मध्य एकस्याप्यनुक्तौ । अपिशब्दाद् द्वयोरपि । साधनस्य आभास सदृश साधनस्य, न साधनमित्यर्थ । त्रयाणा रूपाणा न्यूनता नाम साधनदोष ॥

उक्तावप्यसिद्धौ संदेहे वा प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः ॥५६॥

न केवलमनुक्तावुक्तावप्यसिद्धौ सदेहे वा । कस्येत्याह—प्रतिपाद्यस्य प्रतिवादिन, प्रतिपादकस्य च वादिनो हेत्वाभास ॥

अथ [5]कस्यैकस्य रूपस्यासिद्धौ सदेहे[6] वा किसज्ञको हेत्वाभास इत्याह—

एकस्य रूपस्य धर्मिसंबन्धस्यासिद्धौ संदेहे [7]वाऽसिद्धो हेत्वाभासः ॥५७॥

इत्याशङ्कयाह—एतदुक्त भवतीति । त्रिरूपलिङ्गाख्यानस्य स्फुटाभिधानार्थत्व योगलक्षण तेन विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं चेति द्रष्टव्यम्, सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादौ (दिषु) विप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

सद्[67a]श साधनस्येत्यर्थकथनमेतद । व्युत्पत्तिस्त्वाभासनमाभास प्रतिभास, साधनस्येवाभास प्रतिभासोऽस्येति तथा । न्यूनता ऊनत्वमपरिपूर्णता । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—त्रयाणामिति । यस्मादेकस्य द्वयोर्वाऽनुक्तौ त्रीणि परिपूर्णं प्रतिपादितानि न भवन्ति तस्मात्त्रयाणा न्यूनतेत्यर्थं ।

ननु हीनाङ्गत्व न साधनदोष । विद्यमानेऽपि हि रूपत्रये द्वयोरेकस्य वा वक्त्राऽनभिधाने सति न्यूनतायाः सम्भवात् । तत्कथ वक्तृदोष साधनदोष इत्युच्यत इति चेत् । सत्यम्, केवल नात्र साधनशब्देन लिङ्गमभिप्रेतम् । किं तर्हि ? तत्प्रतिपादक वाक्य तस्य चापरिपूर्णता दोषो भवत्येव । वक्तृदोषस्तु निमित्त[म]परिपूर्णताया इति किमवद्यम् ?

एवमुपलक्षणार्थत्वादस्य यथाऽन्यतमेनापि रूपेण हीनत्वान्न्यूनता साधनदोषस्तथा हेतूदाहरणादप्याधिक्य साधनदोषो वार्तिककारस्याभिप्रेतो द्रष्टव्य, उभयत्रापि स्वसाधनाङ्गवचनाद् वादिना निग्रहो विवक्षित इत्यपीति ॥

प्रतिपाद्यस्येत्यादिना प्रतिपाद्यप्रतिपादकशब्दयोरेवार्थं व्याचष्टे । आचार्यस्य तु प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादकस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोश्चेति व्यस्तसमस्तनिर्देशोऽभिप्रेत ।

---

[1] प्रतिरूप वोध्यते A B P. H लिङ्गाभासम्—टि०
[2] हेयज्ञाते E　[3] परार्थानु—A B P H E N　[4] परार्थेऽनुमाने—C
[5] कस्य रूप० A. P. H E N हेत्वाभासोऽप्येकस्य रूप० C.
[6] सदेहे वाक्य स० A.　[7] सदेहे चासि० B C D. P. H. E.

एकस्य रूपस्येति । धर्मिणा सह सबध धर्मिसबध । धर्मिणि सत्त्व हेतो । तस्य असिद्धौ सदेहे वा असिद्धसज्ञको हेत्वाभास । असिद्धत्वादेव च धर्मिण्यप्रतिपत्तिहेतु । न साध्यस्य, न विरुद्धस्य, न सशयस्य हेतुरपि स्वप्रतिपत्तिहेतु । ■ कस्यचिदत प्रतिपत्तिरिति कृत्वा । अथ चार्थोऽसिद्धसज्ञाकरणादेव प्रतिपत्तव्य ॥

उदाहरणमाह—

यथा—अनित्यः शब्द इति साध्ये चाक्षुषत्वमुभयासिद्धम् ॥५८॥

यथत्यादि । [१]अनित्य शब्द इत्यनित्यत्वविशिष्टे शब्दे साध्ये चाक्षुषत्व चक्षुर्ग्राह्यत्वं शब्दे [२]द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोरसिद्धम् ॥

चेतनास्तरव इति साध्ये सर्वत्वगपहरणे मरणं [३]प्रतिवाद्यसिद्धम्, विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणस्य [४]मरणस्यानेनाभ्युपगमात्, तस्य च तरुष्वसंभवात् ॥५९॥

चेतनास्तरव इति तरूणां चैतन्ये साध्ये । सर्वा त्वक् सर्वत्वक् । तस्या अपहरणे सति मरण दिगम्बरैरुपन्यस्त प्रतिवादिनो बौद्धस्यासिद्धम् ।

कस्मादसिद्धमित्याह—विज्ञान चेन्द्रिय चायुश्चेति द्वन्द्व [५] । तत्र विज्ञान[६] चक्षुरादिजनितम्[७] । रूपादिविज्ञानोत्पत्त्या प्रअनुमित [८]कायान्तभूत चक्षुर्गोलकादिस्थित[९] रूप

अथ हेत्वाभास कीदृशी प्रतिपत्ति प्रसूत इत्याह—असिद्धत्वादेवेति । तुशब्दार्थश्चकार । कथमेतत्प्राप्यत इत्याह—अथञ्चेति । चो यस्मादर्थे । कस्यारिचदपि प्रतिपत्तहेतुतया न सिद्ध इति असिद्ध उक्त इत्यभिप्राय ॥

द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोरसिद्धमनिश्चितम् । अनन व्यधिकरणासिद्धोऽप्युक्तो द्रष्टव्य । यथा राज्ञोऽय प्रासाद, काकस्य कार्ष्ण्यादिति । तत्रापि कार्ष्ण्यस्य प्रासादे धर्मिणि उभयोरसिद्धत्वात्, केवल तत्रासिद्धोऽप्यर्थधर्मिगतत्वेनोपादानात् तथा व्यपदिश्यते ।

ननु व्यधिकरणमपि लिङ्ग गमकं दृष्टम् । यथा प्रत्यग्रशरावदर्शन भ्रान्तिम[त्]-प्रत्यग्रशरावत्वस्य भ्रान्तिमच्चक्रवत्वे । अस्य च हेतुत्वाद् । देश एव हि धर्मी अविदूरकुलालसम्बन्धित्व साध्यम् तस्य च धर्मिण प्रत्यग्रशरावसम्बन्धित्व भ्रान्तिमच्चक्रसम्बन्धित्वञ्च धर्मो भवत्येव । न त्वत्र कुलालस्य धर्मिण सद्भाव साध्यते, येनैव तदुच्यतेति ।

तथा, विशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धावप्यनेनैवोक्तौ द्रष्टव्यौ । यथाऽनित्य शब्दोऽनभि-

---

[१] नित्य B [२] द्वयोर्द्वयोरपि B
[३] मरणादिति प्रति॰ C. [४] ॰स्यानन मरणस्याभ्यु॰ C
[५] चायुश्च रूपा॰ A P H चायुश्च तत्र B N [६] विज्ञानचक्षु—B
[७] जनित—B चक्षुरादिविज्ञान रूपा॰ E चक्षुरादिनान रूपा॰ C
[८] कार्यान्त॰ B P [९] स्थितरूपम्—A B P. H N

सदिन्द्रियम् । आयुरिति लोके प्राणा [1]उच्यन्ते । न चागमसिद्धमिह युज्यते वक्तुम् । अत [2]प्राणस्वभावमायुरिह । तेषा निरोधो निवृत्ति । स लक्षण तत्त्व यस्य तत् तथोक्तम् । तथाभूतस्य मरणस्य अनेन बौद्धेन प्रतिज्ञातत्वात् ।

यदि नामैव तथापि कथमसिद्धमित्याह—तस्य च विज्ञानादिनिरोधात्मकस्य [3]तरुष्व-सभवात् । सत्तापूर्वको निरोध । ततश्च यो विज्ञाननिरोध तरुष्विच्छेत् स कथ विज्ञानं नेच्छेत् । तस्माद् विज्ञानानिष्टेर्निरोधोऽपि नेष्टस्तरुषु ।

ननु च शोषोऽपि मरणमुच्यते । स च तरुषु सिद्ध । सत्यम् । केवल विज्ञान-सत्तया[4] व्याप्त यत् मरण तदिह हेतु । विज्ञाननिरोधश्च तत्सत्तया व्याप्त[5], न शोषमात्रम् । ततो[6] यन्मरण[7] हेतुस्तत् तरुष्वसिद्धम् । यत्तु[8] सिद्धं शोषात्मक तदहेतु ।

दिगम्बरस्तु साम्येन 'व्याप्तमव्याप्त'[9] वा मरणमविविच्य मरणमात्र हेतुमाह । तस्य वादिनो हेतुभूत [10]मरण न ज्ञातम् । अज्ञानात् सिद्ध शोषरूपम्, शोषरूपस्य मरणस्य तरुषु दर्शनात् । प्रतिवादिनस्तु ज्ञातमतोऽसिद्धम् । यदा तु वादिनोऽपि ज्ञात तदा वादिनो-ऽप्यसिद्ध स्यादिति न्याय ॥

मेयत्वे सति प्रमेयत्वात् । अनित्य शब्द प्रमेयत्वे सति अनभिधेयत्वादिति विशेषणविशिष्टस्य रूपस्य तत्र धर्मिणि द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोरसिद्धत्वात । केवल तत्रासिद्धो विशेषण-विशिष्टतयोपात्तस्य रूपस्य तथाऽसिद्धस्तथा तथा व्यपदिश्यत इति ॥

•• चेतना इति । चेतयन्त इति चेतना । दिश एवाम्बर येषामिति व्युत्पत्त्या दिगम्बरा क्षपणका उच्यन्ते । तैं किंप्रमाणसमधिगतमिन्द्रियमित्याह—रूपादीति । सत्स्वन्येषु कारणेष्वव्यापृते चक्षुरादौ रूपादिज्ञानमनुत्पद्यमान स्वोत्पत्तौ कारणा[67b] तरमपेक्षणीय सूचयति । प्रणिहिते तु चक्षुरादौ जायमान तत्रस्य तत् किमपि कारणमस्तीति स्थापयति । अत एवाह—कायान्तर्भूत कायाश्रितम् । सामान्येनोक्त कायाश्रितत्वम् । विशिष्टज्ञानाभि-प्रायेणोक्त विशिष्टाश्रयाश्रितत्व दर्शयति चक्षुरिति । आदिशब्देन रसनादिपरिग्रह । प्रसन्नार्थादेरपि सद्भावान्न गोलकादिरेवेन्द्रियमिति भाव । किमायुरित्याह—आयुरिति आयु-शब्देनेत्यर्थ । लोके व्यवहर्तरि जने प्राणोऽत शरीरे रसमल्धासूना प्रेरणादिहेतुरेक सन् क्रियाभेदोद(भेदाद)पानादिसंज्ञा लभत इति तत्तदवस्थाविवक्षया प्राणा इति बहुवचनम् ।

नन्वागमे जीवितेन्द्रियमायुरित्युक्तम् । तत्किमर्थं व्याख्यायत इत्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतौ वा । यत एवमत कारणात् । इह प्रमाणसिद्धवस्तूपदर्शनप्रस्तावे तथाभू-

---

[1] उच्यते—B [2] प्रमाणस्व॰ H [3] तरुष्वभावात्—B
[4] सत्तायां A [5] तत्र A [6] मरणहेतु—A B P. H N.
[7] यत्त्वे D
[8] विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणम्—टि॰ [9] शोषलक्षणम् ।
[10] हेतुज्ञातत A. विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणम्—टि॰

अचेतनाः सुखादय इति साध्य उत्पत्तिमत्त्वम्, अनित्यत्वं[1] वा सांख्यस्य स्वयं वादिनोऽसिद्धम् ॥६०॥

अचेतनाः सुखादय इति—सुखमादिर्येषां दुःखादीनां ते सुखादयः । तेषामचैतन्ये साध्ये उत्पत्तिमत्त्वम्, अनित्यत्वं वा लिङ्गमुपन्यस्तम् । ये उत्पत्तिमन्तोऽनित्या वा ते न चेतनाः । यथा रूपादयः । तथा चोत्पत्तिमन्तोऽनित्या वा सुखादयस्तस्मादचेतनाः । चैतन्यं तु पुरुषस्य [2]स्वरूपम् । अत्र चोत्पत्तिमत्त्वमनित्यत्वं वा पर्यायेण हेतुर्न युगपत् । तच्च द्वयमपि सांख्यस्य वादिनो न सिद्धम् । परार्थो[3] हि हेतूपन्यासः । तेन यः परस्य सिद्धः स हेतुर्वक्तव्यः । परस्य चासत उत्पाद उत्पत्तिमत्त्वम्, सतश्च निरन्वयो विनाशोऽनित्यत्वं सिद्धम् । तादृशं च द्वयमपि सांख्यस्यासिद्धम् । इहाप्यनित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वसाधनाज्ञानाद् वादिनोऽसिद्धम् । यदि त्वनित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वयोः [4]प्रामाण्यं वादिनो [5]ज्ञातं स्याद् [6]तदा वादिनोऽपि सिद्धं स्यात् । ततः प्रमाणापरिज्ञानादिव वादिनोऽसिद्धम् ॥

संदिग्धासिद्धं दर्शयितुमाह—

तथा स्वयं तदाश्रयणस्य वा संदेहेऽसिद्धः ॥६१॥

स्वयमिति हेतोरात्मनः संदेहेऽसिद्धः । तदाश्रयणस्य [7]वेति—तस्य हेतोराश्रयणम्—आश्रीयतेऽस्मिन् हेतुरित्याश्रयणं हेतोर्व्यतिरिक्त आश्रयभूतः[8] साध्यधर्मी कथ्यते । तत्र हि

तस्यैव रूपस्य । विज्ञानसत्तया व्याप्तं यदिति यस्मिन् मरणेऽवश्यं प्रागासीद् विज्ञानम्, तद् विज्ञानसत्तया व्याप्तमुक्तम् । तच्च श्वासोच्छ्वासपरिस्पन्दादिविगमलक्षणम् । विगमस्यापि कथं सिद्धमित्याह—अज्ञानादिति । चैतन्याव्यभिचारिणो मरणस्याज्ञानात् । अनेनैतदाह—यदि तेन साध्यव्याप्तं मरणं मरणशब्दमात्रसमतां बिभ्रत् शेषमात्राद् भेदेन विवेचितं स्यात् केवलमज्ञानात्त्वसिद्धमुच्यत इति ।

एतदेवाह—यदा त्विति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

सुखमनुकूलवेदनीयम् । आदिशब्दाद्दुःखद्वेषादिपरिग्रहः । पुरुषस्य सांख्यपरिकल्पितस्यात्मनः । 'पुरुषश्चेतयते बुद्धिरध्यवस्यतीति' सिद्धान्तात् । सांख्यस्य संख्यया पञ्चविंशतितत्त्वानीत्यनया व्यवहरतीति सांख्यो योगरूढिश्चैषा, कपिल एव तथोच्यते ।

ननूत्पत्तिमत्त्वं कृतकत्वम् वा स्वसिद्धमेव तेनोपन्यसनीयमुपन्यस्तं च । तत्कथं वाद्यसिद्धतेत्याह—परार्थो हीति । हिर्यस्मात् । परार्थः परप्रतिपत्तिप्रयोजनः । निरन्वयः सर्वथोच्छेदः ।

---

[1] अनित्यं B P H E N
[2] स्व रूपम्—A B P H N
[3] परार्थादि हे० H
[4] प्रमाण A C P H E N
[5] विज्ञान C
[6] 'तदा' नास्ति A P H E N
[7] ०स्य चेति A B C D P H E
[8] आश्रयभूतसा० E.

हेतुर्वर्तमानो गमकत्वेनाश्रीयते । तस्याश्रयणस्य संदेहे संदिग्ध ॥

[1] आत्मना संदिह्यमानमुदाहर्तुमाह—

यथा बाष्पादिभावेन संदिह्यमानो भूतसंघातोऽग्निसिद्धावुपदिश्यमानः [2]संदिग्धासिद्धः ॥६२॥

यथेति । बाष्प आदिर्यस्य स बाष्पादि । तद्भावेन बाष्पादित्वेन संदिह्यमानो भूतसंघात इति भूतानां पृथिव्यादीनां संघात समूह । अग्निसिद्धौ—अग्निसिद्ध्यर्थम् उपादीयमानोऽसिद्ध ।

एतदुक्तं भवति—यदा धूमोऽपि बाष्पादित्वेन संदिग्धो भवति तदाऽसिद्ध, गमकरूपानिश्चयात् । धूमतया निश्चितो [3]वह्निजन्यत्वाद् गमक । यदा तु संदिग्धस्तदा न गमक इत्यसिद्धताख्यो दोष ॥

आश्रयणासिद्धमुदाहरति—

यथेह निकुञ्जे [4] मयूरः केकायितादिति ॥६३॥

यथेति । इह निकुञ्ज इति धर्मी । पर्वतोपरिभागेन तिर्यङ्निर्गतेन प्रच्छादितो भूभागो निकुञ्ज । मयूर इति साध्यम । केकायितादिति हेतु । केकायित—मयूरध्वनि ॥

न तु विनष्टस्यापि सत्त्वरजस्तमोरूपेणानुगम इष्ट । न केवल पूर्वमेवेत्यपिशब्द । अनित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वयोर्यत्साधन प्रमाण तस्य(स्याऽ)ज्ञानादनिश्चयात् । यदीत्यादिनैतदेव द्रढयति ॥

स्वयमित्यात्मन इति षष्ठ्यन्तस्यानुवर्तते । हेतोश्च प्रकृतत्वाद् हेतोरिति विवृणोति । आश्रीयते साधनत्वेनोपादीयते अस्मिन्निति ॥

यस्यात्मन संदेह स आत्मना सन्दिह्यमानो भवतीत्यभिप्रायेणाह—आत्मना संदिह्यमानमिति । आदिशब्देन नीहारादिपरिग्रह ।

ननु यदसौ परमार्थतो धूमस्तदा संदेहेऽपि किं न गमक इत्याह—एतदुक्तं भवतीति । किं तद् गमक रूप येनानिश्चित इत्याह—वह्नीति । यदा त्वित्यादिनोक्तमेव स्पष्टयति । *तदा न गमक इति ब्रुवतश्चायमाशयो वह्निजन्यत्वस्यैव गमकत्वनिबन्धनस्य तदाऽनिश्चितत्वात् ।*

एतेन संदिग्धविशेषणासिद्ध सन्दिग्धविशेष्यासिद्धश्चोक्तो द्रष्टव्य । [68a]यथा षड्जादिसत्त्वसंदेहे मयूरशब्दोऽयं षड्जादिमत्त्वे सति श्रवणात्मकत्वात् । श्रवणात्मकत्वे सति

---

[1] स्वात्मना A B C D P E H N
[2] 'संदिग्धासिद्ध' नास्ति C.
[3] वह्निकार्यत्वाद्ग० C. [4] निगुञ्ज—C.

[1] कथमयमाश्रयणासिद्ध इत्याह—

तदापातदेशविभ्रमे ॥६४॥

तदापात[2] इति । तस्य केकायितस्यापात [3]आगमन तस्य देश स उच्यते यस्माद् देशादागच्छति केकायितम् । तस्य विभ्रमे व्यामोहे सत्ययमाश्रयणासिद्ध । निरन्तरेषु बहुषु निकुञ्जेषु सत्सु यदा केकायितापातनिकुञ्जे[4] विभ्रम — किमस्मान्निकुञ्जात् केकायितमागतम्, आहोस्विदन्यस्माविति[5], [6]तदायमाश्रयणासिद्ध इति ॥

धर्मिणोऽसिद्धावप्यसिद्धत्वमुदाहरति—

धर्म्यसिद्धावप्यसिद्धः—यथा सर्वगत आत्मेति साध्ये सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वम् ॥६५॥

यथेति । सर्वस्मिन् गत स्थित सर्वगतो व्यापीति यावत् । व्यापित्व आत्मन साध्ये सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्व लिङ्गम् । सर्वत्र देश उपलभ्यमाना सुखदु खेच्छाद्वेषादयो गुणा यस्यात्मनस्तस्य भावस्तत्त्वम् । न गुणा गुणिनमन्तरेण वर्तन्ते । गुणानां गुणिनि समवायात् । निष्क्रियश्चात्मा । ततश्च यदि व्यापी न भवेत् कथ दक्षिणापथ उपलब्धा सुखादयो मध्यदेश उपलभ्येरन् । तस्मात् सर्वगत आत्मा ।

तदिह बौद्धस्यात्मैव न सिद्ध, किमुत सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्व सिध्येत् तस्येत्यसिद्धो[7] हेत्वाभास । पूर्वमाश्रयणसदेहेन धर्मिणि सदेह उक्त । सप्रति त्वसिद्धो धर्म्युक्त इत्यनयोर्विशेष ।

पङ्जादिमत्त्वादिति । उभयत्रापि विशेषणविशिष्टस्य रूपस्य वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोरप्यनिश्चितत्वात्केवलं विशेषणसन्देहेन च विशेषणविशिष्टेन रूपेणासिद्ध इति तथा व्यपदिश्यत इति ॥

पर्वतोपरिभागेन तिर्यग्निर्गतेनेति च भूभाग इति चोपलक्षण द्रष्टव्यम् । न तु तथाविध एव निकुञ्ज, पर्वतगह्वरदेशस्यैव निकुञ्जशब्दाभिलप्यत्वात् ॥

यस्माद् देशादागच्छतीति वचनव्यक्त्या चोत्पन्न शब्दश्चतुर्दिक्क शब्दस तान जनयति, स च जलतरङ्गन्यायेन श्रोत्रदेशमागतो गृहीत इति दर्शयति ॥

द्वेषादीत्यत्रादिग्रहणेन बुद्धिप्रयत्नादीना ग्रहणम् । "सामान्यवान् गुण संयोगविभागयोरनपेक्षो न कारणम्" इति गुणलक्षणयोगाद् गुणा । समवायात्समवेतत्वात् । प्रतिपिद्धाना

---

[1] कथमाश्र॰ A B P H E
[2] तदपात—A
[3] आगम C
[4] केकायितापातविभ्रम A P H.
[5] आहोस्विदस्मादिति—A P H N
[6] तदाश्रय॰ A, B P H E N
[7] धर्मित्व(नि) हेतो सम्बन्धस्य सत्त्वस्य चासिद्धो—टि॰

तदेवमेकस्य[1] रूपस्य [2]धर्मिसम्बद्धस्यासिद्धावसिद्धो हेत्वाभास ॥

तथैकस्य रूपस्यासपक्षेऽसत्त्वस्यासिद्धावनैकान्तिको हेत्वाभासः ॥६६॥

[3]तथाऽपरस्यैकस्य रूपस्य—[4]असपक्षेऽसत्त्वाख्यस्यासिद्धावनैकान्तिको हेत्वाभास ।

एकोऽन्त एकान्तो निश्चय । स प्रयोजनमस्येत्यैकान्तिक[5] । नैकान्तिकोऽनैकान्तिक । यस्मान्न साध्यस्य न विपर्ययस्य निश्चयोऽपि तु तद्विपरीत संशय । साध्येतरयो संशयहेतुरनैकान्तिक उक्त ॥

च न समवाय इति । निष्क्रियत्व च क्रियाया मूर्तद्रव्यवृत्तित्वात्, आत्मनश्चामूर्तत्वादिति सिद्धान्तस्थिते ।

किमुतेति निपात किम्पुनरित्यस्यार्थे वर्तते ।

आश्रयणासिद्धधर्म्यसिद्धयो कियान् भेद इत्याशङ्क्य भेदमुपपादयन्नाह—पूर्वमिति । अयमर्थ —पूर्वं परमार्थतो विद्यमानोऽपि हेत्वाधाररूपतया सन्देहादनिश्चित इति तद् धर्म्यसिद्ध उक्त । सम्प्रति तु सर्वथैवासौ धर्मित्वेनासिद्ध उच्यत इति । धर्म्यसिद्ध एवाश्रयासिद्ध उच्यत इति । तेन नाश्रयासिद्धो नाम अन्य प्रभेद ।

अन्यथासिद्धस्त्वसिद्ध एव न भवतीति न तस्यान्तर्भावश्चिन्त्यते । तथा ह्यन्यथासिद्ध इति कोऽर्थं ? *किमन्यथैव सिद्ध आहोस्वित अन्यथाऽपि सिद्ध ?* ननु यद्यन्यथैव, तदा जिज्ञापयिषितविपर्ययेणैव सिद्ध उपपन्नो नानेन प्रकारेणेति विरुद्ध एव । अथान्यथाऽपि सिद्ध, तदैतस्मादन्येनापि प्रकारेण सिद्धोऽयमित्ययमपि भविष्यति । न च साध्यमिति सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिरनैकान्तिक एवेति ॥ —

अनैकान्तिकशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—एक इति । एक इति ध्रुवश्चैकस्ता(श्चा)सौ साध्यलक्षणैकार्थविषयत्वादन्तश्च नथावसानहेतुत्वादाकाङ्क्षोपशमहेतुत्वाद वेति दर्शयति । समस्तपदमर्थञ्चाह—एकान्तो निश्चय इति । साध्येतरयोरेकतरनिश्चयफल इत्यर्थं । तद्विरुद्धे चाय नञ् द्रष्टव्य । यस्मादित्यादिनैतदेव स्फुटयति । यस्मादधतोरित्यपादाने चेय पञ्चमी । किन्तु तद्विपरीतो निश्चयविपरीत यत्तदोर्नित्यमभिसम्बन्धात्स इति द्रष्टव्यम् । क्व संशय इत्याह—साध्येति ।

यद्वा कथमनैकान्तिको भवतीत्याह—यस्मादिति हेतुपञ्चमी । एकान्तिकप्रतिषेधेनान्यप्रतिपत्तिहेतुरुक्तो नञोऽयमभिप्रायेणाह—संशयहेतुरिति । तेन नासिद्धस्य तथात्वप्रसङ्ग । अथवैकान्तनियतत्वादेक इत्यन्त इति च निश्चय प्रोक्त । तथाहि सर्वोऽयं पदार्थभेद

---

[1] सर्वेष्वपि असिद्धेषु एक रूप पक्षधर्मत्वमसिद्धम्—टि०

[2] धर्मिवद्ध० A P B H.

[3] तथा पर० A B P H

[4] विपक्षे—टि०

[5] ०मस्यैकान्तिक C D

तमुदाहरति—

यथा शब्दस्यानित्यत्वादिके धर्मे साध्ये प्रमेयत्वादिको धर्मः सपक्षविपक्षयोः सर्वत्रैकदेशे वा वर्तमानः ॥६७॥

यथेत्यादिना । अनित्यत्वमादिर्यस्यासौ[1] अनित्वादिको धर्म । आदिशब्दादप्रयत्नानन्तरीयकत्व प्रयत्नानन्तरीयकत्व [2]नित्यत्व च परिगृह्यते । प्रमेयत्वम् आदिर्यस्य स प्रमेयत्वादिक । आदिशब्दादनित्यत्वम्, पुनरनित्यत्वम्, अमूर्तत्व च [3]गृह्यते । शब्दस्य धर्मिणोऽनित्यत्वादिके धर्मे साध्ये प्रमेयत्वादिको धर्मोऽनैकान्तिक । चतुर्णामपि [4]हि विपक्षेऽसत्वमसिद्धम् ।

तथाहि—अनित्य शब्द प्रमेयत्वात्, [5]घटवद्-आकाशवदिति प्रमेयत्व सपक्षविपक्षव्यापि ।

अप्रयत्नानन्तरीयक शब्दोऽनित्यत्वात्, विद्युदाकाशवद् [6]घटवच्च—इत्यनित्यत्व सपक्षैकदेशवृत्ति—विद्युदादावस्ति, नाकाशादौ, [7]विपक्षव्यापि—[8]प्रयत्नानन्तरीयके सर्वत्र भावात्[9]।

अनित्यत्वात् प्रयत्नानन्तरीयक शब्दो घटवद् विद्युदाकाशवच्च—इत्यनित्यत्व विपक्षैकदेशवृत्ति—विद्युदादावस्ति नाकाशादौ । सपक्षव्यापि[10] सर्वत्र प्रयत्नानन्तरीयके भावात्[11]।

नित्य शब्दोऽमूर्तत्वाद् आकाशपरमाणुवत्,[12] कर्मघटवच्च । इत्यमूर्तत्वमुभयैकदेशवृत्ति—उभयोरेकदेश आकाशे कर्मणि च वर्तते । परमाणौ तु सपक्षैकदेशे घटादौ च विपक्षैकदेशे न वर्तते । मूर्तत्वात् घटपरमाणुप्रभृतीनाम् ।

नित्यास्तु परमाणवो [13]वैशेषिकैरभ्युपगम्यन्ते । तत सपक्षान्तर्गता ।

एकस्मिन्ना(न्न)न्तेऽवतिष्ठते—नित्यो वाऽनित्यो वेत्यादिरूपेण । स प्रयोजनमस्य स तथा । न तथाऽनैकान्तिक ॥

विपक्षेऽसत्वमसिद्ध सर्वत्रेति द्रष्टव्यम । [68b] "सदकारणवन्नित्यम्" [वै० सू० ४ १ १] इति नित्यलक्षणयोगान्नित्या दृष्टा परमाणव ॥

---

[1] ०र्यस्य सोऽनि० A B D P H E N [2] 'नित्यत्व' नास्ति B
[3] गृह्यन्ते B [4] नास्ति 'हि'—A B P H N
[5] प्रमेयत्वात्, आकाशवत् घटवदिति—A B D P H E N
[6] कानघटव० A
[7] इत आरम्भ 'नाकाशादौ' पर्यंत पाठो नास्ति B
[8] ० व्यापि सर्वत्र प्रयत्नानन्तरीयके भावात् C [9] अनित्यत्वस्य—टि०
[10] व्यापि सपक्ष सर्वत्र C D [11] साध्यं सह क्रमात् योज्यते—टि०
[12] नित्यत्वस्य—टि० [13] वैशेषिकैरप्यभ्युप० C

अस्य चतुर्विधस्य पक्षधर्मस्यासत्त्वमसिद्धं विपक्षे । ततोऽनैकान्तिकता ॥

तथा—अस्यैव रूपस्य संदेहेऽप्यनैकान्तिक एव ॥६८॥

यथा चास्य रूपस्यासिद्धावनैकान्तिकस्तथा अस्यैव विपक्षेऽसत्त्वाख्यस्य[1] रूपस्य संदेहेऽनैकान्तिक ॥

समुदाहरति—

यथाऽसर्वज्ञः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमान् वेति साध्ये वक्तृत्वादिको धर्मः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकः ॥६९॥

यथेति । असर्वज्ञ इत्यसर्वज्ञत्वं साध्यम् । कश्चिद्विवक्षित इति वक्तुरभिप्रेतः पुरुषो धर्मी । रागा आदिर्यस्य द्वेषादेः स रागादिः । स यस्यास्ति स रागादिमान् इति द्वितीयं साध्यम् । [2]वाग्रहणं रागादिमत्त्वस्य पृथक्साध्यत्वख्यापनार्थम् । ततोऽसर्वज्ञत्वे रागादिमत्त्वे वा[3] साध्ये प्रकृते वक्तृत्व—वचनशक्तिस्तदादिर्यस्योन्मेषनिमेषादेः स वक्तृत्वादिको धर्मोऽनैकान्तिक ।

सन्दिग्धा[4] विपक्षाद् व्यावृत्तिर्यस्य स तथोक्त । असर्वज्ञत्वे साध्ये सर्वज्ञत्वं विपक्ष । तत्र वचनादेः सत्त्वमसत्त्वं वा सन्दिग्धम् । अतो न ज्ञायते किं[5] वक्ता सर्वज्ञ उतासर्वज्ञ इत्यनैकान्तिकं वक्तृत्वम् ।

ननु च सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते तत्कथं वचनं सर्वज्ञे सन्दिग्धम् ? अत एव

[6]'सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते' इत्येवंप्रकारस्यानुपलम्भस्यादृश्यात्मविषयत्वेन [7]संदेहहेतुत्वाद् ।[8] ततोऽसर्वज्ञविपर्ययाद्वक्तृत्वादेर्व्यावृत्तिः सन्दिग्धा ॥७०॥

'सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते' इत्येवंप्रकारस्य—[9]एवंजातीयस्यानुपलम्भस्य संदेहहेतुत्वात् । कुत इत्याह—अदृश्य[10] आत्मा विषयो यस्य तस्य भावोऽदृश्यात्मविषयत्वं तेन संदेहहेतुत्वम् ।

द्वेषादेरित्यादिग्रहणेन मोहादेर्ग्रहणम् ॥

अत एवानुपलम्भमात्रादेवेति सिद्धान्ती । अमुमेवार्थं मूलेन सह्यन्दयन्नाह—सर्वज्ञ इति । तेनादृश्यविषयत्वेन हेतुना सन्देहहेतुत्वं सन्देहहेतुत्वादिति । हेतुपञ्चमीमिदानीं व्याचष्टे—यत इति ॥

---

[1] ०त्त्वरूपस्य C [2] वेति ग्रह० C D [3] मत्त्वे च साध्ये C
[4] सदिग्धवि० B [5] 'किं' नास्ति A B D P, H E N
[6] सर्वत्रैकदेशो वा सर्वज्ञो B P H [7] सदेहे हेतु B P H E
[8] त्वादसर्व० B D P H E [9] ०जातीयकस्य—B
[10] अदृश्यात्मा A B P H E N

यतोऽदृश्यविषयोऽनुपलम्भ[1] संदेहहेतुर्न निश्चयहेतुस्ततोऽसर्वज्ञविपक्षात् सर्वज्ञाद् वक्तृत्वादेर्व्यावृत्ति संदिग्धा ॥

वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्विरोधाभावाच्च यः सर्वज्ञः स वक्ता न भवतीत्यदर्शनेऽपि व्यतिरेको न सिध्यति, संदेहात् ॥७१॥

नानुपलम्भात् [2]सर्वज्ञे वक्तृत्वमसद् ब्रूम । अपि तु सर्वज्ञत्वेन सह वक्तृत्वस्य विरोधात् । एतन्न[3] । सर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोर्विरोधो नास्ति । विरोधाभावाच्च कारणाद् व्यतिरेको न सिध्यति—इति संबन्ध ।

व्याप्तिमन्त व्यतिरेक दर्शयति—य सर्वज्ञ इति । साध्याभावस्य सर्वज्ञत्वमनूद्य [4]'स वक्ता न भवति' इति साधनस्य वक्तृत्वस्याभावो विधीयते । तेन साध्याभाव साधनाभावे नियतत्वात् [5]साधनाभावेन व्याप्त उक्त इति । व्याप्तिमानीदृशो व्यतिरेको विरोधे सति वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयो सिध्येत् । न चास्ति विरोध । तस्मान्न सिध्यतीति[6] । कुत इत्याह—संदेहात् । यतो विरोधाभाव, तस्मात् संदेह । सन्देहाद् व्यतिरेकासिद्धि ॥

कथ विरोधाभाव ?

द्विविधो हि पदार्थानां विरोधः ॥७२॥

[7]हीति यस्माद् द्विविध एव विरोधो नान्य, तस्मान्न वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्विरोध ॥

क पुनरसौ द्विविधो विरोध इत्याह—

अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावद्[8] विरोधगतिः[9] ॥७३॥

अविकलकारणस्येति । अविकलानि समग्राणि कारणानि यस्य स तथोक्त । यस्य कारणवैकल्यादभावो न तस्य केनचिदपि विरोधगति । तदर्थम् अविकलकारणग्रहणम् ।

ननु च यस्यापि कारणसाकल्य तस्यापि निवृत्तिरशक्या केनचिदपि कर्तुम् । तत् कुतो विरोधगति ? एव तर्हि अविकलकारणस्यापि यत्कृतात् कारणवैकल्याद् अभावस्तेन विरोधगति ।

यस्येत्यादिनाऽविकलकारणस्य फल वर्णयति । एव तर्हीत्युत्तरम् । तर्हि तस्मिन् काले । एव बोद्धव्यमित्यर्थ । अपि सम्भावनायाम् । न्यायबलादेव सम्भावयाम इत्यर्थ । विरोधस्य गति प्रतिपत्ति ।

---

[1] मन्यहे० A P H E N

[2] ०मान् संदिग्ध वक्तृ० B

[3] 'एतन्न' नास्ति E

[4] न स वक्ता भवति A P H E N

[5] साधर्म्यभावेन B

[6] सिध्यति । कुत A. P H E N

[7] हियंस्मादयंद्विवि०D हियंस्मात्—B

[8] ० भाव । अभा० B. P H

[9] गतिरिति—C

तथा च सति यो यस्य विरुद्ध स तस्य किञ्चित्कर एव। तथा हि—शीतस्पर्शस्य जनको भूत्वा शीतस्पर्शान्तरजननशक्ति प्रतिबध्नन् शीतस्पर्शस्य निवर्तको विरुद्धः। तस्माद्धेतुवैकल्यकारी विरोद्धो जनक एक निवर्त्यस्य। सहानवस्थानविरोधश्चायम्। ततो विरुद्धयोरेकस्मिन्नपि क्षणे सहावस्थान परिहर्तव्यम्। दूरस्थयोर्विरोधाभावाच्च निकटस्थयोरेव निवर्त्यनिवर्तकभाव।

तस्माद्यो यस्य निवर्तक स त यदि पर तृतीये क्षणे निवर्तयति। प्रथमे क्षणे सन्निपतन्नसमर्थावस्थाधानयोग्यो[1] भवति। द्वितीये विरुद्धमसमर्थं करोति। तृतीये त्वसमर्थे निवृत्ते तद्देशमाक्रामति।

तत्रालोको गतिधर्मा क्रमेण जलतरङ्गन्यायेन [2]देशमाक्रामन्[3] यदाऽन्धकारनिरन्तर-[4]मालोकक्षण जनयति तदाऽऽलोकसमीपवर्तिनमन्धकारमसमर्थं जनयति। ततोऽसामर्थ्यं तस्य यस्य समीपवर्त्यालोक। [5]असमर्थे निवृत्त [6]तद्देशो जायत आलोक इत्येव क्रमेणाऽऽलोकेनान्धकारोऽपनेय। तथोष्णस्पर्शेन शीतस्पर्शो निवर्तनीय।

किमत सिद्धमित्याह—तथा चेति कारणवैकल्यकारिणो विरोधावगमप्रकारे सति। किञ्चित्करत्वमेव तथा हीत्यादिना दर्शयति। यथा चास्य जनकत्व तथाऽनन्तरमेव व्यक्तीकरिष्यते।

ननु किं कतिपयक्षणसहितयो पश्चान्निवर्त्यनिवर्तकभावेन विरोधोऽथवाऽन्यथेत्याशङ्कयाह—सहेति। चो यस्मात्। ततस्तस्मात्। न केवल बहुषु क्षणेष्वपि शक्य। सहावस्थानमेकत्र स्थिति। निकटावस्थान तु न परिहर्तव्यमिति बुद्धिस्थम्। परिहर्तव्य नाङ्गीकर्तव्यम्। तयोरेकस्मिन्नपि क्षण सहस्थित्यभावात् कथमेवमङ्गीक्रियते? अत एव न सहस्थितयो पश्चाद् विरोध इति वा, कृतमनेन।

यद्येव क्वचित्प्रदेश वर्तमान आलोकस्त्रिलोकीव्यवस्थितानि तमास्यनेनैव क्रमेणापनयेदिति न क्वचित् तमास्यवतिष्ठेरन्नित्याह—निकटस्थयोरिति ययोर्निवर्त्यनिवर्तकभावो दृष्टस्तयोर्निकटस्थयोरेव न तु निकटस्थयोरवश्य निवर्त्यनिवर्तकभाव इत्यस्यार्थो द्रष्टव्य। तयोरेव कथ तथाभाव इत्याशङ्कायां दूरस्थयोरिति योज्यम्। चोऽवधारणे। यत किञ्चित्करस्यैव निवर्तकत्व तस्माद् हेतो पर प्रकृष्ट यथा भवति। एतदेवोपपादयन्नाह—प्रथम इति सन्निपतन्निकटीभवन्निवर्तक इति प्रकरणात्। असमर्था चोपादेयक्षणनिर्माणे अशक्तावस्था यस्यान्धकारक्षणस्य तस्याऽऽधानमुत्पादनम्, तत्र योग्य समर्थो भवति। द्वितीये क्षणे इत्यनुवर्तते। विरुद्धमन्धकारमसर्थं सजातीयक्षणान्तरजननाक्षम करोति। तृतीये क्षणेऽसमर्थे तस्मिन्

---

[1] स्थाधाने योग्यो D ०स्थानयोग्यो A B. P H E

[2] तद्देशमा० C D [3] ०माक्रामयन् B N.

[4] कारे निर० A B P H E. N [5] असमर्थ्ये A. असामर्थ्ये P. H E. N.

[6] तादृशो A B. P. H N

यदा त्वालोकस्तत्रैवान्धकारदेशे जन्यते तदा यत क्षणादन्धकारदेशस्यालोकस्य जनक[१] क्षण उत्पद्यते तत एवान्धकारोऽन्धकारान्तरजननासमर्थ[२] उत्पन्न. । [३]ततोऽसमर्थावस्थाजनकत्वमेव निवर्तकत्वम् ।

अतश्च यस्मिन् क्षणे जनकस्ततस्तृतीये क्षणे निवृत्तो विरुद्धो यदि शीघ्र निवर्तते ।

जन्यजनकभावाच्च [४]सतानयोर्विरोधो न क्षणयो । यद्यपि च न सन्तानो नाम वस्तु तथापि सन्तानिनो वस्तुभूता । ततोऽय परमार्थ—न क्षणयोर्विराध । अपि तु बहूनां

बन्ध्यक्षणे निवृत्त स्वरसतो निरुद्धे तद्देश तस्यासमर्थक्षणस्य देश स्थानमाक्रामति, तद्देशो भवति निवर्त्तक इत्यर्थात् ।

इह कश्चिन्निवर्त्तक आलोको यामेव दिशमाक्रामति तद्दिग्वर्तिनमेव स्वविरुद्ध गतिक्रमेणैव निवर्तयति । कश्चित्पुनर्विरुद्धावष्टब्ध एव देश समुत्पद्यमान एवानेकदिग्वर्तिन विरुद्ध झटिति निवर्तयति । तत्र न ज्ञायते कस्य कथ किञ्चित्करतया निवर्तकत्वमित्याह—तत्रेति वाक्योपक्षेपे । देशमभिमत स्थानमाक्रामस्तद्देशो भवन्नालोक इत्यर्थ । अन्धकारनिरन्तरमन्धकाराव्यवहितम् । आलोकसमीपवर्तिनमिति तज्जन्यमानालोकसमीपवर्त्तिनम् । असमर्थमन्धकारान्तरजननाशक्त जनयति । यत एव ततस्तस्य जनकत्वम् । ततस्तस्मात्समीपवर्त्यालोक इति गतिधर्मेति द्रष्टव्यम् । असामर्थ्यं चो[69a]पादेयक्षणोपजनन प्रतीति प्रस्तावादवसेयम् । असमर्थे तस्मिन्नन्धकारे निवृत्ते स्वरसतोऽवि(नि)रुद्ध सति । सोऽसमर्थान्धकारक्षणदेशो देशो यस्य स तथा जायते आलोक । इतिस्तस्मात् । एवमनन्तरोक्तन क्रमेण परिपाट्या गतिधर्मालोकस्तद्देशाक्रमणाय सन्निपतन्नसमर्थावस्थाऽऽधानयोग्यो भवति । द्वितीये क्षणेऽसमर्थं जनयति । तृतीय तद्देशो जायत इत्यनन्तरोक्त. क्रमो विभज्य योजनीय ।

अमुमेव क्रममन्यत्रातिदिशन्नाह—तथेति । यथा—आलोकान्धकारयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावस्तेन प्रकारेण उष्णस्पर्शेन गतिधर्मेण दृष्टान्तवशाद् द्रष्टव्यम् ।

गतिधर्मणस्तावदालोकस्याम क्रम । विरुद्धाक्रान्तदेशमध्योत्पन्नस्य कीदृश इत्याह—यदेति । तुर्विशेषणार्थं । यत क्षणादालोकस्य जनक क्षण उत्पद्यते । कीदृशस्यालोकक्षणस्येत्याह—अन्धकारेति । अन्धकारदेशस्य निवर्त्योऽन्धकारसम्बन्धी देशो यस्य स तथा तत एव तमोदेशालोकोत्पादक्षणयोरेकसामग्र्यधीनतामाह । यतोऽन्धकारदेशालोकहेतूत्पादकस्य क्षणस्य बन्ध्यान्धकाराधायकत्वतो हेतोरविद्यमान सजातीयजन्मनि सामर्थ्यं यस्या अवस्थाया अन्धकारसम्बन्धिन्या सा तथा । अजनकत्वमेवालोकस्यापि अकरणात् ।

अत्रापि तृतीये क्षणे पर निवर्तकत्वमिति दर्शयन्नाह—अतश्चेति । चोऽवधारणे। अत्रापि प्रथमे क्षणेऽन्धकारदेशालोकहेतूत्पादक क्षण समुद्भवन्नेवान्धकारासमर्थावस्थातद्देशालोकहेतुजनन-

---

[१] जनकस्य A B P H E N

[२] अन्धकारान्तरासमर्थ A. अन्धकारान्तराजननासमर्थं B C.

[३] ततोऽसामर्थ्याव॰ B

[४] सतनयो. A.

क्षणानाम् । यत सत्सु दहनक्षणेषु प्रवृत्ता अपि शीतक्षणा निवृत्तिधर्माणो भवन्तीति सन्तानयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वनिमित्ते च विरोधे स्थिते सर्वेषा परमाणूना सत्यप्येकदेशावस्थानाभावे न विरोध, इतरेतरसतानानिवर्तनात् तेषाम् । गतिधर्मा चालोको या [1]दिशमाक्रामति [2]तद्दिग्वर्तिनो विरोधिसन्तानान् निवर्तयति । ततोऽपवरकैकदेशस्था प्रदीपप्रभाऽन्धकारनिकटवर्तिन्यपि नान्धकार निवर्तयति, [3]अन्धकाराक्रान्तायां दिश्यालोकक्षणान्तरजननासामर्थ्यात् । कारणासामर्थ्यहेतुत्वकृत[4] सन्ताननिष्ठमेव विरोध दर्शयता [5]भवत इति कृतम् । भवत प्रबन्धेन[6] प्रवर्तमानस्य [7]शीतस्पर्शसन्तानस्याभावोऽन्यस्योष्णसन्तानस्य भावे सतीति ।

योग्यो भवति । द्वितीयऽन्धकारदशालोकोत्पादकक्षणविरुद्धानन्धकारानसमर्थान् जनयति । तृतीये त्वसमर्थेषु निवृत्तेषु तद्देश आलोको जायत इति प्रत्येतव्यम । तथा शीताक्रान्तदेशमध्योत्पन्नेनोष्णस्पर्शेन स्थितधर्मणा तथैव शीतस्पर्शो निवर्त्तनीय इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु च येनाल्लाकक्षणेन सन्निपति(पत)तान्धकारक्षणाऽसमर्थो जन्यते न तेन तद्देश आक्रम्यते । येन चाक्रम्यते न तेनासमर्थो जन्यते । तथा योऽन्धकारस्तत्सन्निपतनकालभावी नासौ तद्विरुद्ध । यश्चासमर्थस्तज्जन्मा सोऽपि तज्ज न्यत्वादविरोधी । य चानुत्पत्तिधर्माणस्तेऽप्यसत्त्वात्कथ तैर्विरुद्धा इत्याशङ्क्याह—जन्यजनकभावादिति । चोऽवधारणे सन्तानयोरित्यस्यानन्तर द्रष्टव्य ।

अयमाशय —जन्यजनकभावविशेष एवाय निवर्त्यनिवर्तकभाव । अर्वागदर्शी च न क्षणयो कार्यकारणभाव विभावयितु विभवति । अपि तु सन्तानयोस्ततोऽन्धकारक्षणप्रबन्धमेकत्वेनावसाय निवर्त्य विरुद्धम यवश्यालोकक्षणप्रब ध चैकत्वेनाधिमुच्य तद्विरोधिनमधिमुञ्चतीति ।

परमार्थदृष्ट्या चेद क्षणोल्लेखेनाख्यायते । न तु लोकस्थित्याश्रयेण । न तर्हि परमार्थतो विरोध इति चेत् । किं वै कार्यकारणभावविशेष एवंविधो न विद्यते, यनैव वक्तुमध्यवसितो भवानिति ? एतच्चानन्तरमेव निरूपयिष्यते ।

ननु न सन्तानिव्यतिरेकेण सन्तानो नामान्य सम्भवी । तत्कथ [69b] द्वयो सन्तानयोर्विरोध उच्यत इत्याह यद्यपी त्यनुमतौ । यत सन्तानिनो वस्तुभूता सन्ति ततो हेतोरय वक्ष्यमाणक । उपपत्तिमाह—यत इति । यस्माद् गतक्षण(?)प्रबन्धस्याभावानिवृत्तिधर्मकत्वम । तथा यत सत्स्वालोके(क)क्षणेषु प्रवृत्ता अप्यन्धकारक्षणानि(णा नि)वृत्तिधर्माणो भव तीति द्रष्टव्यम् । अन्धकारादिक्षणप्रब न्धस्य [8](आलोकादिक्षणप्रबन्धस्य) आलोकादिक्षणप्रबन्धेन सह विरोध इति प्रकरणार्थ ।

---

[1] दिश क्राम॰ C   [2] तद्विर्वातिन A   [3] अन्धकारायाक्रान्ताया A
[4] ॰हेतुत्कृत—A. P. H E N   [5] भवतेति P. H.
[6] ॰न्धेन वर्त॰ A B D P H E N. [7] ॰स्य सन्तान॰ C.
[8] कोष्ठकान्तर्गत॰ पाठ व्यर्थ —सं॰ ।

यद्येवमभावोऽपि न नियताकारः । [1]कथमनियताकारो नाम ? यावता वस्तुरूपविविक्ताकारः कल्पितोऽभावः । ततो दृष्टः कल्पितो वा नियतः रूपमन्यत्रातदित्यवसीयते[2] । नानियतम् । एवं [3]नित्यत्वपिशाचादिरपि नियताकारः कल्पितो द्रष्टव्यः । एकात्मत्व-[4] विरोधश्चायम् । ययोर्हि [5]परस्परपरिहारेणावस्थानं तयोरेकत्वाभावः ।

आकारो यस्येति । एवं हि क्षणिकत्वादेरपि नियताकारत्वं स्यात् । तथाहि परमसङ्कुचितकालवर्तिरूपत्वेन नियताकारत्वात् । धर्मोत्तरोऽपि क्षणिकत्वं हि सर्वेषां नीलादीनां स्वरूपात्मकमिति ब्रुवाणो नियताकार इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषमभिप्रनक्ति इतरथा क्षणिकत्वस्य हि सर्वो नीलादि स्वरूपम्' इत्यभिदध्यादिति । एवञ्चा (च) क्षणिकस्यापि न नीलेऽभावावमायस्तस्य सर्वनीलादिवस्त्वात्मकत्वनानियताकारत्वात् । यन्न च क्षणिकं कल्पितं न तेन प्रतिनियतवस्त्वात्मक(क) कल्पितमत एव नीलग्राहि प्रत्यक्षं क्षणिकत्वाक्षणिकत्वयोरुदासीनं नीलमात्रं प्रमाणम् । तथा च नीलस्याक्षणिकत्वपरिहारेणावस्थानं क्षणिकत्वसिद्धं प्राक् निश्चेतुमशक्यमिति न्यायबलात्प्राप्तम् ।

एवञ्चाविरोधरूपविवेचके धर्मोत्तरे सत्यपि य केचित् द्विष्यमाणजल्पमहोदधिप्रभृतयो विरोधवाच्यपरिजिहीर्षया परस्परपरिहारस्थितलक्षणं विरोधं परिहारीकुर्वन्ति तैरय 'कस्य चान्यत्राभावावसा[य ।] यो नियताकारो न त्वनियताकार क्षणिकत्वादिरिति धर्मोत्तरस्य ग्रन्थो न दृष्टो न चाथस्य समीचीनिधिस(?)ज्ञात इति लक्ष्यते ।

यद्ययमपरिहार, कस्तत्र परिहार इति चेन । यथान्त्यपरिह्रियते तथा विरोधाख्यान एवास्माभिरभ्यधायीति तत एवावेमितव्यम् । इह पुनरप्रकृतत्वान्नोच्यत इति ।

यदि नियताकारं वस्तु परिहरति नानियताकारम तर्हि भावो नाभावं परिहृत्य तिष्ठतु, तस्यानियताकारत्वाद इत्याशङ्कमान आह—यद्येवमिति । एवञ्चेदभ्युपगम्यते तदेत्यर्थात् । न केवल क्षणिकत्वादीरपि शब्द । कथमिति सिद्धान्ती ।

यावतेति तृतीयान्तप्रतिनिरूपको निपातोऽत्र यस्मादित्यस्यार्थे वर्तते । वस्तुरूपविविक्तो दृश्यनीलादिस्वभावरहित आकारो यस्येति विग्रह ।

कल्पितग्रहणेनैतदाह—नाभावो नाम कश्चित् प्रमाणसिद्धोऽस्ति । केवलं कल्पिकया बुद्ध्या तथा समारोपित इति । यत एव तस्माद् दृष्टः प्रमाणावगतः कल्पितम् आगमाश्रयेणान्यथा वा समारोपितम् । अन्यत्र ततोऽन्यस्मिन्, नीलादौ वाऽनियतम्, न नीलाद्यात्मकं सत् तत्रैवाऽस[दि]त्यवसीयते । अमुमेव न्यायम यत्नादिशमा [71a]ह—एवमिति । यथाऽभावो नियताकार एव कल्पितो नानियताकार एवं नित्यत्वमपि सर्वकालावस्थायित्वलक्षणं नियताकारमेव

---

[1] कथं न निय० A. B P, H N
[2] ०त्राऽसदवसीयते A. B D. P H E N
[3] नित्यत्वे पिशा० A P H
[4] एकात्मकत्व A B C. D P H E N
[5] परस्परेणाव० B

अत एव लाक्षणिकोऽय विरोध उच्यते। लक्षणं रूपं वस्तूनां प्रयोजनमस्येति कृत्वा। विरोधेन ह्यनेन वस्तुतत्त्व विभक्त व्यवस्थाप्यते। अत एव दृश्यमाने रूपे यन्निषिध्यते तद् दृश्यमेवाभ्युपगम्य निषिध्यते। तथा हि—अभावोऽपि पिशाचोऽपि यदा पीते निषेद्धुमिष्यते तदा दृश्यात्मतया निषेध्य इति दृश्यत्वमभ्युपगम्य दृश्यानुपलब्धेरेव निषेध। तथा च सति रूपे परिच्छिद्यमान एकस्मिंस्तदभावो दृश्यो व्यवच्छिद्यते। [1]यच्च तदभावबन्नियताकार

कल्पितम्, न तु सर्वस्य नीलादे। अक्षणिकत्व तु सर्वस्य नीलादे स्वरूपात्मक सर्वस्यैवानेकक्षणस्थायित्वात्। न चाक्षणिक एव नित्य, सनोऽकारणस्याकाशादे कियन एव तथात्वात्। तथा पिशाचत्वमप्यस्थिस्नायुमयमूचीवक्त्रादिरूपस्यैव स्वरूप कल्पितमिति। तस्यापि नीलाकारत्वानीलादिना(ता)। अथ विराध। यद्वा नियन प्रतिनियत आकार स्वभावो यस्य स तथा निषेधेनानियताकार। तदा तु सर्वनीलाद्यनात्मकत्वसर्वनीलाद्यात्मकत्वे नियताकारत्वानियताकारत्वे वाच्ये। तेन न क्षणिकत्वादौ नियताकारत्वस्य प्रसङ्ग। सर्वथा स्वरूपात्मकमिति च विवरणमर्थाभेदेन नेयमिति।

ननु चानेनापि विरोधेन विरोधिनो सहावस्थान निषिध्यते। पूर्वेणापि परस्परपरिहारावस्थान प्रतिपाद्यत इति कथमन्योन्यानन्तर्भाव इत्याशङ्क्याह—एकात्मत्वेति। चो यस्मादर्थे। विरुद्धयोरेकात्मनिषेधको विरोध एकात्मविरोध उक्त। कथमस्य तथात्वमित्याह—ययोरिति। हिर्यस्मादर्थे।

यत एतेन विरोधेन विरुद्धयोरेकात्मत्व निषिध्यते अत एवास्मादेव कारणात्। कथमीदृशो विरोधो भवता लाक्षणिकशब्देनाभिधीयते इत्याह—लक्षणमिति। विभक्तस्वरूप प्रयोजन व्यवस्थाप्यतया साध्यम्, प्रयुज्यते अनेन इति वा प्रयोजन प्रयोजकस्य। इति कृत्वा एव व्युत्पाद्य ईदृश्या व्युत्पत्त्येति यावत्।

कथमेनत्प्रयोजनमित्याह—विरोधेनेति। हीति यस्मात्। विभक्तमन्येन विभक्त यतोऽनेनेति विरोधेन नीलादेर्विभक्तरूपव्यवस्थापनादन्येन सहैकात्म्य निषिध्यते। अत एवास्मादेव कारणात्। दृश्यमाने रूपे प्रतीयमाने वस्तुस्वरूपे यन्निषिध्यते दृश्यमानात्मकत्वेन प्रतिषिध्यते।

ननु दृश्ये वस्तुनि दृश्यान्तरस्य दृश्यत्वाभ्युपगमपूर्वको निषेधो युक्तो न त्वदृश्यस्येत्याशङ्क्याह—तथा हीति। न केवल भाव इत्यपिशब्द। न केवलमभाव इत्यपिशब्द। दृश्यात्मतया दृश्यपीतात्मतया निषेध्यो निषेधार्ह, 'नाय दृश्यमान पीतोऽभाव, पिशाचो वा तादूप्येणाप्रतिभासनादित्येव निषेधादित्यभिप्राय। इतिर्हेतौ। दृश्यानुपलब्धेरेवान्यस्य तादात्म्येनान्यस्मिन्निषेध।

अथ स्यात्प्रत्यक्षमेवात्र नीलस्य पीतात्मताऽभावव्यवहार करोति। तत् किमेवमुच्यते ? अथोक्तमेतददृष्टानामपि सत्त्वसज्ञया न शक्तो व्यवहारयितुमिति चेत्। न। इह तादात्म्य-

---

[1] अथ यत्तदभाववत् पा(पी)तादि तत कथ व्यवच्छिद्यते इत्याह—टि०

रूप तदपि दृश्य व्यवच्छिद्यते । तत स्वप्रच्युतिवत् प्रच्युतिम तोऽपि व्यवच्छिन्ना इति य परस्परपरिहारस्थितरूपा सर्वे तेऽनन निषिद्धकत्वा इति । सत्यपि चास्मिन विरोध सहावस्थान स्यादपि ।

ततो भिन्नव्यापारो विरोधो । एकेन विरोधन शीतोष्णस्पर्शयोरेकत्व बाध्यते । अ येन सहावस्थानम । भिन्नविषयौ[1] च । सकले वस्तुयवस्तुनि च परस्परपरिहारविरोध । वस्तु यथ कतिपय [2]सहानवस्थानविरोध । तस्माद्भिन्नव्यापारो भिन्नविषयौ च । ततो नानयोरन्यो यान्तर्भाव इति ॥

स च द्विविधोऽपि विरोधो वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्न संभवति ॥७६॥

निषधात । आधयनिषध ह्यय यायो न तु दृश्यमानात्मतानिषध इति । सत्यमे तत । केवल मत्यन्तमूढ प्रत्यतदुक्तमित्यदाय । किमेव सति सिद्धमित्याह—तथा च सति एकात्म्यनिषध सवस्य दृश्यात्मतया निषधप्रकारे सति । तदभावस्तस्य परिच्छिद्यमानस्य स्वरूपस्य नीलादेर भावस्तदभावो दृश्यो दश्या म[71b]क सन व्यवच्छिद्यते तादात्म्यन निषिध्यते । अथ दृश्यमाना नीलो नाभाव तुच्छरूपेण अभावरूपेणाप्रतिभासनादिनि कृत्वा दृश्यमानरूपात्मतया निषधादिति भाव ।

भवतु परिच्छिद्यमानाऽभावस्य दृश्यस्य व्यवच्छ स्तदव्यभिचारिणस्तु निषध का वार्तेत्याह—यच्चेति । अपिशब्दार्थश्चकार । तदभावो विद्यतेऽस्यति तथा ।

यदि तदभाववतास्तात्म्यन प्रतिषिध्यते तर्हि क्षणिकत्वमपि पूर्वोक्तेन यायन नीला भाववदिति तदपि तादात्म्यतया व्यवच्छद्य स्यादित्याह—नियताकारमिति । एतच्च पूवमेव कृतव्याख्यानम । यतो द्वयोरप्यभावतदवतोदृश्यमानात्मतया निषधाद दृश्ययोरेव निषधस्तत स्तस्मात्स्वप्रच्युतिरिव स्वाभाव इव व्यर्वा छना निषिद्धतादात्म्या । इतिस्तस्मात् । सव ग्रहण कात्स्न्यप्रतिपादनार्थम् । अननति विरोधन निषिद्धमेकत्व यषामिति विग्रह । विरोधे परस्परपरिहारस्थितात्मलक्षण सहकत्र लोकप्रतीतिसिद्ध देशऽवस्थानं स्थिति स्यात । अपि सम्भावनायाम । यस्मादनन विरोधन नकत्रावस्थान निषिद्धयते कि त्वेकात्मकत्वम । पूर्वेण चैकत्रावस्थान न त्वेका मकत्वम ।

तत कारणा भिन्नो नानाभूतो व्यापारो ययोस्तौ तथोक्तौ । भिन्नव्यापारत्वम चानयोरेकेत्यादिना स्फुटयति । न केवल व्यापारभदादनयोभदेनोपन्यास । किन्तु विषयभदादपीत्याह—भिन्नविषयौ चेति । न केवल भिन्नव्यापारौ भिन्नविषयावपीत्यपि शब्दार्थश्चकार । भिन्नविषयत्वमेव दशयन्नाह—सकल इति ॥

भवतूक्तलक्षणो द्विविध एव विरोध । तथाप्यनयोर यतर एव विरोधो वक्तृत्वसवज्ञ त्वयोर्भविष्यतीत्याह—स चेति । चो यस्मात्सोऽयमन तरोक्तो द्विविधो नास्ति । अपिर तिशय ।

---

[1] भिन्नप्रवृत्तिविषयौ A P H N [2] सहावस्थान० B C

न चायं द्विविधोऽपि विरोधो वक्तृत्व च सर्वज्ञत्व च तयोर्न सभवति । न ह्यविकलकारणस्य सर्वज्ञत्वस्य वक्तृत्वभावादभावगति[1] । सर्वज्ञत्वं ह्यदृश्यम् । अदृष्टस्य चाभावो नावसीयते । ततो नानेन विरोधगतिर्भवति ।

न च वक्तृत्वपरिहारेण सर्वज्ञत्वमवस्थितम् । काष्ठादयो हि[2] वक्तृत्वपरिहृता । तेषामपि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । नापि सर्वज्ञत्वपरिहारेण वक्तृत्वम् । काष्ठादीनामपि वक्तृत्व प्रसङ्गात् । तत एवाविरोधाद् वक्तृत्व[3]विधेन सर्वज्ञत्वनिषेध ॥

स्यादेतत्—यदि नास्त्येव विरोधो घटपटयोरिव स्यादपि तयो सहावस्थितिदर्शनम्[4] । सहावस्थित्यदर्शनात् तु विरोधगति । विरोधा[5]त्त्वाभावगतिरित्याशङ्क्याह—

न[6] चाविरुद्धविधेरनुपलब्धावप्यभावगतिः ॥७७॥

तत्राद्यस्य तावदभाव न हीत्यादिना दर्शयति । हीति यस्मात् । कुतो नाभावगतिरित्याह—सर्वज्ञस्य हीति । हियस्मात् । अदृश्यस्यापि किं नाभावगतिरित्याह—अदृष्टस्येति । चो यस्मादर्थे । यत एव ततस्तस्मात् । अनेन वक्तृत्वेन विरोधगतिर्नास्ति तस्य सर्वज्ञत्वस्येत्यर्थात् ।

द्वितीयस्य विरोधस्य [अभाव] प्रतिपादयन्नाह—न चेति । च प्रतिपक्षसमुच्चये । उपपत्तिमाह—काष्ठेति । हियस्मात् । कुतो वक्तृत्वपरिहारेण सर्वज्ञत्व नावस्थितमित्याह—तेषामपि काष्ठादीनां सर्वज्ञत्वस्य प्रसङ्गात्प्रसक्ते । कुतस्तेषां तथात्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य योजनीय काष्ठादय इति । हियस्मात् । काष्ठादयो वक्तृत्वेन वचनशक्त्या परिहृतास्त्यक्ता । वक्तृत्वमेव सर्वज्ञत्वपरिहारेण व्यवस्थितं भविष्यतीत्याह—नापीति । अपि प्रतिपक्षसमुच्चये । अत्रापि तामेवोपपत्तिमाह—काष्ठेति । इहापि काष्ठादयो हि सर्वज्ञत्वेन परिहृता इति द्रष्टव्यम् ।

स्यादेतत्—वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयो परस्परपरिहारस्थितलक्षणताविरोधोऽपि मा क्षतिर्येन तन्निषेध इत । तथा ह्यन्यान्यपरिहारेणावस्थानेऽपि यद् वक्तृत्व तत्सर्वज्ञत्वं मा भूत्, सर्वज्ञत्व वा वक्तृत्वम् । तयोस्तत्त्वस्थितिरविरुद्धैव । तदनन्तरमेवान्यधर्मान्तरेण [72a] तत्त्वेपि चास्मिन् विरोधे सहावस्थानं स्यादपीति ।

सदसदेतत् । येषां हि वक्तृत्वसर्वज्ञत्वलक्षणौ धर्मिणा भिन्नावत्र धर्मौ तेषामिदं शोभते न तु तादात्म्यतानां धर्मधर्मिणोर्भेदमनभ्युपगच्छताम् । तथा हि यदि वक्तृत्व सर्वज्ञत्वपरि-

[1] गतिरिति—D

[2] ०दयोऽपि वक्तृ० A B P H E N ०दयोऽपि हि वक्तृ C.

[3] विधाने न सर्व० A B P H E N

[4] ०दर्शनम् । सहावस्थित्यदर्शनात् तु—A B D P H I N

[5] विरोधादभा B D

[6] न च विरु० C

न चाविरुद्धविधेरिति । अनुपलम्भावपि नाय विरुद्धविधि । यद्यपि[1] सहावस्थानानुपलम्भस्तथापि न तयोर्विरोध । यस्मान्न सहानुपलम्भमात्राद विरोधोऽपि तु द्वयोरुपलभ्यमानयोर्निव[2]र्त्यनिवर्तकभावावसायात् । तस्मादनुपलब्धावपि न वक्तृत्वविधे[3]विरुद्धविधि । अतोऽस्मान्नान्यस्याभावगति ॥

तथा न वक्तृत्वाद् रागादिमत्त्वगति । यतो यदि वचनादि रागादीना कार्यं स्याद्वचनादे रागादिगति स्यात् । रागादिनिवृत्तौ [4]वचनादिनिवृत्ति स्यात् । न च कार्यम् । कुत —

रागादीनां वचनादेश्च कार्यकारणभावासिद्धेः ॥७८॥

रागादीना वचनादेश्च कार्यकारणभावस्याऽसिद्ध कारणान्न कार्यम् । अतोऽस्मान्न गति ॥

मा भूद्रागादिकार्यं वचन सहचारि तु भवति । ततो रागादौ सहचारिणि निवृत्ते निवर्तेत[5] वचनमित्याशङ्क्याह—

अर्थान्तरस्य [6]चाकारणस्य निवृत्तौ न वचनादेर्निवृत्तिः ॥७९॥

अर्थान्तरस्य [6]चाकारणस्य निवृत्तौ सहचारित्वदर्शनमात्रेण नान्यस्य वचनादेर्निवृत्ति । अतो वक्तृत्व भवेद्रागादिविरहश्च ॥

इति सन्दिग्ध[7]व्यतिरेकोऽनैकान्तिको वचनादिः ॥८०॥

कृत स्यात् तदा वक्तृत्वस्य वक्तुरभदात्सर्वज्ञत्वस्य च सर्वज्ञाद वक्तैव सर्वज्ञो न स्यात् सर्वज्ञ एव वा वक्तेति युक्तमनयो परस्परपरिहारस्थितलक्षणताऽभावप्रतिपादनमिति ।

यदि नास्त्येव विरोध सहानवस्थानलक्षण इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा घटपटयोर्दृष्टान्तता न स्यात् । उपसहारे चायमर्थो व्यक्तीकरिष्यते । उक्त विरुद्धत्वे सहावस्थानादर्शन कारणम्, तत्किमेवमुच्यत इत्याशङ्क्याह—यद्यपीति । तथापि तेनापि प्रकारेण । अतो हेतोरस्माद् वक्तृत्वाद अन्यस्य सर्वज्ञत्वस्य नाभावप्रतिपत्ति ॥

यथा वक्तृत्वादसर्वज्ञत्वगतिर्नास्ति तथा वक्तृत्वाद् रागादिमत्त्वस्यापि गतिर्नास्तीति जिज्ञापयिषुराह—तथेति । आदिग्रहणाद् द्वेषादिपरिग्रह ।

रागादिशब्दसनिधानाद्रागादि सहचारीति बोद्धव्यम् । यथा सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकसाधनदोषस्तथा प्रागेवाभिहितमिति न पुनरुच्यते ॥

---

[1] यद्यपि च A B P H. E N　　[2] निर्वर्त्य A
[3] वक्तृत्वविरोधिविरुद्धविधि A B P. H N　　[4] वचननिवृ० B C D
[5] निवर्तिष्यते—C　　[6] वा कारण० A B P H E　वाऽकारण० N.
[7] सन्दिग्धव्यावृत्त(त्ति)काऽनै० C

इति शब्दस्तस्मादर्थे । [1]तस्मादसर्वज्ञत्वविपर्ययाद विपक्षात्सर्वज्ञत्वाद्, रागादिमत्त्वविपर्ययादरागादिमत्त्वात् संदिग्धो व्यतिरेको वचनादे [2] । अतोऽनैकान्तिको वचनादि ॥

एवमेकैकरूपादिसिद्धिसंदेहे हेतुदोषान् आख्याय द्वयोर्द्वयो रूपयोरसिद्धिसंदेहे हेतुदोषान् वक्तुकाम[3] आह—

द्वयो रूपयोर्विपर्ययसिद्धौ विरुद्धः ॥८१॥

द्वयोरिति[4] । द्वयो रूपयोर्विपर्ययसिद्धौ सत्या विरुद्ध ॥

त्रीणि च रूपाणि सन्ति । ततो विशेषज्ञाप[5]नार्थमाह—

कयोर्द्वयोः ? ॥८२॥

कयोर्द्वयोरिति ॥

विशिष्टे रूपे दर्शयति—

सपक्षे सत्त्वस्य, असपक्षे चासत्त्वस्य । [6]यथा कृतकत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं च[7] नित्यत्वे साध्ये विरुद्धो हेत्वाभासः ॥८३॥

सपक्षे सत्त्वस्य, असपक्षे चासत्त्वस्य विपर्ययसिद्धाविति[8] सबन्ध । कृतकत्वमिति स्वभावहेतु । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमिति कार्यहेतु[9] । प्रयत्नानन्तरीयक[10]शब्देन हि प्रयत्नानन्तर जन्म ज्ञान च प्रयत्नानन्तरीयकमुच्यते । जन्म जायमानस्य स्वभाव । ज्ञान ज्ञेयस्य कार्यम् । तदिह प्रयत्नानन्तर[11]ज्ञान गृह्यते । [12]तेन कार्यहेतु ।

सर्वानैकान्तिकप्रकारानुक्त्वा विरुद्धत्वाख्य हेतुदोषमभिदधानो वार्तिककारस्याभिप्रायम् एवमित्यादिना दर्शयति ।

व्यक्तिभेदविवक्षया हेतुदोषानिति बहुवचनेनाह ॥

विशिष्टे रूपे द्वे दर्शयति । यदि द्वावपि स्वभावहेतू तदा किं द्वयाभिधानेन ? एकेनापि स्वभावहेतुना विरुद्धत्वस्य दर्शितत्वादित्याशङ्कय समर्थनमाह—कृतकत्वमिति । ननु स्वभावहेतुत्वेन प्रयत्नानन्तरीयकत्वम् यत्र दर्शितम् । तत्कथमननैवमुच्यत इत्याह—प्रयत्नेति । हियंस्मात् । प्रयत्नस्य पुरुषव्यापारस्यानन्तरमव्यवहित जन्म ज्ञानं च तद्विषयमुच्यते ।

[1] तस्मादसर्वज्ञत्वाद्वीतराग वविपर्ययात् विपक्षात् सर्वज्ञत्वा(त्व)वीतरागादिमत्त्वात् संदिग्धो–B तस्मादसर्वज्ञरागादिमत्त्वविपर्ययात् विपक्षात् सर्वज्ञत्वादरागादिमत्वाच्च संदिग्धो C

[2] वचनादि C [3] कामा C [4] द्वयो ।—D

[5] ज्ञानार्थं० C. [6] स्य च कृत० C [7] चेति C

[8] सिद्धिरिति C. [9] कार्यहेतो H [10] ०त्वशब्द० C.

[11] प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहणम्—टि० [12] तत का० C. D

एतौ हेतू नित्यत्वे साध्ये विरुद्धौ हेत्वाभासौ ॥

कस्मात् पुनरेतौ विरुद्धावित्याह—

अनयोः सपक्षेऽसत्त्वम्, असपक्षे च सत्त्वमिति विपर्ययसिद्धिः[१] ॥८४॥

अनयोरिति । सपक्ष हि[२] नित्ये कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरसत्त्वमेव निश्चितम् । अनित्ये विपक्षे एव सत्त्व निश्चितमिति विपर्ययसिद्धि ॥

कस्मात् पुनर्विपर्ययसिद्धावप्येतौ विरुद्धावित्याह—

एतौ च साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धौ ॥८५॥

एतौ च साध्यस्य नित्यत्वस्य विपर्ययम्—अनित्यत्व साधयत । तत[३] साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धौ ॥

यदि साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धावेतौ उक्त च परार्थानुमाने साध्यम्, न त्वनुक्तम्, इष्ट च अनुक्तम् । अतोऽन्य इष्टविघातकृदाभ्यामिति दर्शयन्नाह—

[४]ननु च तृतीयोऽपीष्टविघातकृद् विरुद्धः ॥८६॥

ननु च तृतीयोऽपि विरुद्ध उक्त[५] । उक्तविपर्ययसाधनौ द्वौ । तृतीयोऽयमिष्टस्य शब्देनानुपात्तस्य [६]विघात करोति विपर्ययसाधनादिति इष्टविघातकृत् ॥

तमुदाहरति—

यथा परार्थाश्चक्षुरादयः संघातत्वाच्छयनासनाद्यङ्गवदिति ॥८७॥

ननु प्रयत्नानन्तरीयक[त्व]शब्द उपात्तस्तत्किंप्रयत्नानन्तरीयकशब्दस्यार्थं उच्यत इत्याह—*प्रयत्नानन्तरीयकत्वमिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वशब्देनापि तदेवोक्त वस्तुत इत्यर्थ* । तेन शब्देन द्वयस्याभिधाने कदा स्वभावस्याभिधान कदा कार्यस्येत्याशङ्कय जन्मेत्यादिना विभजते । यतो ज्ञानस्याप्यभिधान ततस्मादिह विरुद्धोदाहरणप्रक्रमे ।

अनुपलम्भस्त्वनयोरेवान्तर्भूतत्वान्न पृथगुपदर्शित । एतयोरुदाहृतयोरेव सोऽपि सुज्ञान इति भाव उन्नेय ।

लक्ष्यते *चायमाचार्यस्याशय* सपक्षावृत्तौ सत्या व्याप्त्याऽव्याप्त्या वा विपक्षवृत्तौ विरुद्ध एवेति दर्शयितुमुभयोपादानम् । अन्यथा कृतकत्वमात्र प्रदर्शिते सपक्षावृत्तौ विपक्षव्यापक एव य [illegible] विरुद्धो न तु प्रयत्नानन्तरीयकवद् यो विपक्षाव्यापीति शङ्का स्यात् । तथा

---

[१] ०द्धिरिति—C
[२] 'हि' नास्ति A B P H E N
[३] 'तत' नास्ति—A B P H N
[४] तत्र च—B P. H.
[५] प्रमाणविनिश्चयादौ—टि०
[६] विघात—A B P. H.

यथेति । चक्षुरादय इति धर्मी । परोऽर्थं प्रयोजन [1]परार्थं प्रयोजक सत्कार्यं उपकर्तव्यो येषा ते परार्था –इति साध्यम् । सघातत्वात सचितरूपत्वादिति हेतु । चक्षुरादयो हि परमाणुसचिति[2]रूपा । तत सघातरूपा उच्यन्ते । शयनमासन चादियस्य तच्छयनासनादि । तदेवाङ्ग पुरुषोपभोगाङ्गत्वात् । अय व्याप्तिप्रदर्शनविषयो दृष्टान्त । अत्र हि पारार्थ्येन सहतत्व[3] व्याप्तम् । यत [4]शयनासनादय सघातरूपा पुरुषस्य भोगिनो भवन्त्युपकारका इति परार्था उच्यन्ते ॥

कथमयमिष्टविघातकृदित्याह—

तदिष्टासंहतपारार्थ्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धः ॥८८॥

तदिष्टासहतपारार्थ्यविपर्ययसाधनादिति । असहते विषये पारार्थ्यमसहतपारार्थ्यम् ।[5] तस्य साख्यस्य वादिन इष्टमसहतपारार्थ्यं तदिष्टासहतपारार्थ्यम् । तस्य विपर्यय सहतपारार्थ्यं नाम । तस्य साधनाद विरुद्ध ।

'आत्मा अस्ति' इति ब्रुवाण साख्य 'कुत एतद्' इति पर्यनुयुक्तो बौद्धेनेदमात्मन सिद्धये प्रमाणमाह । तस्मादसहतस्यात्मन उपकारकत्व साध्य चक्षुरादीनाम् । अय तु हेतुविपर्ययव्याप्त । यस्माद्यो यस्योपकारक स तस्य जनक । जन्यमानश्च[6] युगपत् क्रमेण वा भवति[7] सहत । तस्मात् परार्थाश्चक्षुरादय[8] सहतपरार्था इति सिद्धम् ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वमात्रे प्रदर्शिते सपक्षावृत्ताव्याप्त्यैव यो विपक्षे वर्तते स एव विरुद्धो नान्य इति शङ्का स्यात, एतावतापि [72b] विपर्ययसिद्धेरुपपत्ते । यदि तु कार्यहेतुरुदाहृत इत्युच्यते, तदानुपलब्धिरप्युदाहर्तव्या स्यात् । न च तस्यास्तत्रान्तर्भावान्नोदाहरणमिति युक्तम्, अन्वयादिप्रदर्शनेऽपि अनुदाहरणप्रसङ्गात् । एव धर्मोत्तरेण कथ न व्याख्यातमिति न प्रतीम ॥

अर्थशब्द प्रयोजने वृत्तस्तस्य च प्रयोजयतीति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशब्दाभिलप्यत्वमित्यभिप्रेत्य परार्थं प्रयोजक इत्युक्त । परस्मिन्नर्थं प्रयोजन येषामिति गमकत्वाद् व्यधिकरण बहुव्रीहौ तु सर्वं समञ्जस नैवत्मनन तथा न व्याख्यातमिति न विद्म । अङ्ग निमित्तम् । कस्य तदङ्गमित्युच्यत इत्याह—पुरुषेति ॥

* क्रमेण युगपद् वाऽपि द्वेधाप्यसंहत इत्यर्थम् ।

कुत पुनरसहतविषयं पारार्थ्यमिष्ट साख्यस्यात्यायत इत्याशङ्क्याह आत्मेति । असहतोपकारकत्व तावच्चक्षुरादीना तेनैवानव्ययमयाऽऽत्मा सिद्ध । यश्च कश्चसहतरूप स एवास्मेत्यभिप्रायेणोक्तमसंहतस्यात्मन इति ॥

---

[1] परोऽर्थं प्रयोजन म०—A B, C D P H E N
[2] सचयरूप C D [3] सघातत्व—D [4] शयनादय D
[5] ०र्थ्यम् । इष्टासहतपारार्थ्यं तस्य साख्यस्य वादिन इष्टासहतपारार्थ्यम् C D
[6] ०मानस्तु युग D [7] भवन्ति D
[8] चक्षुरादय इति सह० A B, P, H N

अथ च विरुद्ध आचार्यदिग्नागेनोक्त —

स [1]इह कस्मान्नोक्तः ॥८९॥

स कस्माद वार्तिककारेण सता त्वया नोक्त ? इतर[2] आह–

अनयोरेवान्तर्भावात् ॥९०॥

अनयोरेव साध्यविपर्ययसाधनयोरन्तर्भावात ॥

ननु चोक्तविपर्यय न साधयति । तत् कथमुक्तविपर्ययसाधनयोरेवान्तर्भाव इत्याह—

न ह्ययमाभ्यां साध्यविपर्ययसाधनत्वेन भिद्यते ॥९१॥

न ह्ययमिति । हीति यस्मादर्थे । यस्माद अयमिष्टविघातकृदाभ्या हेतुभ्यां साध्य-विपर्ययस्य[3] साधनत्वेन न भिद्यते । यथा तौ साध्यविपर्ययसाधनौ तथाऽयमपीति । उक्त विपर्यय तु साधयतु[4] वा मा वा किमुक्तविपर्ययसाधनेन । तस्मादनयोरेवान्तर्भाव ॥

ननु चोक्तमेव साध्य[5] तत कथं साध्यविपर्ययसाधन त्वेनाभेद इत्याह—

नहीष्टोक्तयो साध्यत्वेन कश्चिद्विशेष इति ॥९२॥

न हीति । यस्मादिष्टोक्तयो [6]परस्परस्मात् साध्यत्वेन न कश्चिद्विशेषो भव इति । तस्मादनयोरेवान्तर्भाव इत्युपसहार ।

प्रतिवादिनो हि यज्जिज्ञासित तत प्रकरणापन्नम । यच्च प्रकरणापन्न तत साधनच्छया विपर्यीकृत साध्यमिष्टमुक्तमनुक्त वा न तूक्तमात्रमव साध्यम । तेनाविशेष इति ॥

द्वयो रूपयोरेकस्यासिद्धावपरस्य च सदेहेऽनैकान्तिकः ॥९३॥

द्वयो रूपयो[7]र्विपर्ययसिद्धौ विरुद्ध उक्त । [8]तयोस्तु द्वयोर्मध्य एकस्यासिद्धौ, अपरस्य च स देहेऽनैकान्तिक ॥

इतर इति चोदकादन्यो वार्तिककार इत्यर्थात ॥

नह्युक्तविपर्ययसाधकत्वेन विरुद्ध उच्यते । किं तर्हि ? साध्यविपर्ययसाधकत्वेन । तस्मात किमुक्तविपर्ययसाधनेनत्यक्तम ॥

तमेव साध्यत्वेनाभेद साधयन्नाह—प्रतिवादिनो हीति । हियस्मादर्थे । तेन साध्यच्छया विपर्यीकृतमात्रस्य साध्यत्वेनाविशेषोऽभद ॥

---

[1] स कस्मा॰ C
[2] वार्तिककार —टि॰
[3] विपर्ययसाध॰—A B P H E N
[4] यतु मा वा E D
[5] साध्ये A B P H N
[6] परस्परस्य D B P H E
[7] रूपयोरसिद्धौ विरुद्ध —A B C D P H N
[8] अनयोस्तु द्वया॰ D अनयोर्द्वयोम॰ A B P H E N

व्यावृत्तिक, सन्दिग्धान्वयोऽसिद्धव्यतिरेको वा स्यात। एकत्रापि तु वृत्त्यनिश्चयादसाधारणानैकान्तिको भवति। ततोऽसाधारणानैकान्तिकस्यानैकान्तिकत्वे हेतुद्वय दर्शयितुमाह—

न हि [1]सात्मकनिरात्मकाभ्यामन्यो राशिरस्ति यत्रायं[2] प्राणादिर्वर्तते(र्वर्तेत) ॥९८॥

नहीति। सहात्मना वर्तते सात्मक। निष्क्रान्त आत्मा यस्मात् स निरात्मक। [3]ताभ्या यस्मादन्यो राशिरस्ति। किभूत? यत्राय वस्तुधर्म प्राणादिर्वर्तेत? तस्मादय [4]तयोर्भवति सशयहेतु ॥

कस्मादन्यराश्यभाव इत्याह—

आत्मनो[5] वृत्ति-व्यवच्छेदाभ्यां [6]सर्वसंग्रहात् ॥९९॥

आत्मनो वृत्ति सद्भावो व्यवच्छेदोऽभाव। ताभ्या सर्वस्य वस्तुन सग्रहात् क्रोडीकरणात्। यत्र ह्यात्मा अस्ति तत् सात्मकम्। [7]अन्यन्निरात्मकम्। ततो नान्यो राशिरस्ति—[8]इति सशयहेतुत्वकारणम् ॥

यदैकत्रैव सत्तानिश्चयो विरुद्धो वा स्यादित्युक्तम, यदैकत्रैव सत्तानिश्चयो नास्ति तदा का वार्तेत्याह—अनियतेति। वृत्तिशयार्थं। अनियतोऽत्रैवाय वर्तत इत्येवरूपनियमशून्यो य सत्तानिश्चयस्तस्मिन् सति। यदोभयत्र सत्तानिश्चयस्तदा सपक्षविपक्षसाधारणत्वात्साधारण, यदा तु विपक्षवृत्तिसम्भावनायामनिश्चय(नियत)सत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिक। यदा पुन सपक्षे वृत्तिमदेहेनानियतसत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धान्वयासिद्धव्यतिरेक। यदा तु सपक्षासपक्षयोरेकत्रापि सत्तानिश्चयो नास्ति तदा सपक्षासपक्षावृत्तेरसाधारण। एतदेवाह—एकत्रापीति। यत पक्षधर्मस्योक्ताभ्या कारणाभ्या सशयहेतुत्व ततस्तस्मात् दर्शयितु दर्शयिष्यामीति मत्वा।

राशि प्रकार। वस्तुधर्मत्व च प्राणादेरवस्तुनि शशविषाणादाववृत्त। यतो राश्यन्तराभावस्तस्मात्कारणादय प्राणादिमत्त्वाख्यो हेतु। तयो सात्मकनिरात्मकयो।

साधारणस्य धर्मस्य सशयहेतुत्वे द्वे कारणे। तत्रामुना नहीत्यादिना मूलेन सशयविषयाभ्यामाकाराभ्या सर्ववस्तुसग्रह एक कारणमुक्तम्। नाप्यनयोरित्यादिना तु तयोरेकत्रापि वृत्त्यनिश्चयो द्वितीय कारणमुक्तमिति दर्शयितुमाह—सशयेति ॥

---

[1] सात्मकानात्मका॰ C [2] यत्र प्राणा॰ D B P H E N प्राणादिर्वर्तेत–N
[3] ताभ्यां D [4] ॰दय द्वयार्थ॰ C
[5] आत्मवृत्ति॰ C [6] सर्वस्य स॰ C
[7] तदन्यन्नि॰ A. B P. H N
[8] 'इति' नास्ति A. B C. D P. H. N

प्रकाराभ्यां [१]सर्ववस्तुसंग्रहं प्रतिपाद्य द्वितीयमाह—

नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चयः ॥१००॥

नाप्यनयो सात्मकानात्मकयोर्मध्य एकत्र सात्मकेऽनात्मके[२] वा वृत्ते सद्भावस्य निश्चयोऽस्ति । द्वावपि राशी त्यक्त्वा न वर्तते प्राणादिः, वस्तुधर्मत्वात् । ततश्चानयोरेव वर्तते[३] इत्येतावदेव ज्ञातम् । विशेषे तु वृत्तिनिश्चयो नास्तीत्ययमर्थः[४] ॥

तदाह—

[५]सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा प्रसिद्धे प्राणादेरसिद्धेः[६] ॥१०१॥

[७]सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा विशेषेण युक्ते प्रसिद्धे निश्चिते वस्तुनि प्राणादेर्धर्मस्य [८]सर्ववस्तुव्यापिनोः प्रकारयोरेकत्र नियतसद्भावस्यासिद्धेरनैकान्तिक, अनिश्चितत्वात् ।

तदेवमसाधारणस्य धर्मस्यानैकान्तिकत्वे कारणद्वयमभिहितम् ॥

प्रकाराभ्यामात्मव्यवच्छेदरूपाभ्यामाकाराभ्याम् । वृत्ति प्रवृत्तिरर्थात् भाव एवाव-तिष्ठत इत्यभिप्रायेणाह—वृत्ते सद्भावस्येति ।

यद्येव तयोर्न वर्तेत इत्येव किं न स्यात् ? तथा च कथ संशयहेतुरित्याशङ्कय यादृशोऽस्यार्थोऽभिप्रेतस्त स्फुटयितुमाह—द्वावपीति । कुतो न वर्तेत इत्याह—वस्तुधर्मत्वा-दिति । प्रायादे (प्राणादे) रिति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धनीयम् । वस्तुना वाऽवश्य सात्मकेनाऽनात्मकेन वा भाव्यमिति भाव ।

ततो वस्तुसत्त्वेन सिद्धपरित्यागेनान्यथावृत्ते कारणात् । अनयो सात्मकानात्मकयो । एवकारेणान्यत्रा (त्र) वृत्तिनिषेध स्पष्टयति । इतिरेतावत स्वरूप दर्शयति । यदिदमनन्तरो-क्तमेतत् परिमाण यस्य प्रमेयस्य तद् एतावद् वस्तुतत्त्व निश्चितम् । कुतस्तर्हि नास्य वृत्ति-निश्चय इत्याह—विशेषे त्विति । विशेषे विशिष्टे प्रकारे । तुरिमामवस्था भेदवतीमाह । तेन सात्मकत्व (सात्मक) एवानात्मक एवेत्यर्थ । वृत्तेः स्वभावस्य प्राणादेरिति प्रकरणात् । इतिरेवमर्थे । अर्थोऽभिधेयो यस्य "नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चय" इत्यस्य मौलस्य वाक्यस्ये-त्यर्थात् ॥

यस्मादेवमेतद् वक्तु युज्यते, अन्यथा तत्तरमा[73b]दाह वार्तिककारः । विरुद्धाहेत्याह सात्मेति । तदेवमित्यादिनोपसंहरति । एव च व्याचक्षाणेन [न] मया स्वातन्त्र्येण पक्षधर्मस्येत्या-

---

[१] सर्वसंग्रहं A. B. C. P. H. E. N. [२] ०के निरात्मके C.
[३] वर्तते एताव० C. [४] नास्तीत्यर्थं C. D.
[५] सात्मकत्वेन निरात्मक० B. P. H. E. N.
[६] रमिद्धिस्ताभ्यां न व्यतिरिच्यते—E. [७] सात्मकत्वेन निरात्मक० D.
[८] ०धर्मस्यासिद्धेरनैकान्तिकोऽनिश्चि० A. B. P. H. E. N. ०धर्मस्यासिद्धेरनिश्चि० C.

कीदृशोऽसावित्याह—

यथा वीतरागः [1]कश्चित् सर्वज्ञो वा, वक्तृत्वादिति[2] । व्यतिरेकोऽत्रासिद्धः । सन्दिग्धोऽन्वयः ॥९४॥

यथेति । विगतो रागो यस्य स वीतराग इत्येकं साध्यम् । सर्वज्ञो वेति द्वितीयम् । वक्तृत्वादिति हेतु । व्यतिरेकोऽत्रासिद्ध इति । स्वात्मन्येव सरागे चासर्वज्ञे च विपक्षे वक्तृत्व दृष्टम् । अतोऽसिद्धो व्यतिरेक । सन्दिग्धोऽन्वय ॥

कुत इत्याह—

सर्वज्ञवीतरागयोर्विप्रकर्षाद्वचनादेस्तत्र सत्त्वमसत्त्वं वा सन्दिग्धम् ॥९५॥

सपक्षभूतयो सर्वज्ञ-वीतरागयोर्विप्रकर्षादित्यतीन्द्रियत्वात् वचनादेरिन्द्रियगम्यस्यापि तत्र अतीन्द्रिययो सर्वज्ञत्ववी(ज्ञवी)तरागयो सत्त्वमसत्त्व वा सन्दिग्धम् । ततश्च न ज्ञायते किं वक्तृत्वात् सर्वज्ञ उत नेत्यनैकान्तिक इति ॥

सम्प्रति द्वयोरेव सन्देहेऽनैकान्तिक वक्तुमाह—

अनयोरेव द्वयो रूपयोः संदेहेऽनैकान्तिकः ॥९६॥

अनयोरेव—अन्वय व्यतिरेकरूपयो सन्देहात् संशयहेतु ॥

उदाहरणम्[3]—

यथा[4] सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादिति[5] ॥९७॥

यथेति[6] । सहात्मना वर्तते सात्मकमिति साध्यम् । शरीरमिति धर्मी । जीवद्ग्रहण धर्मिविशेषणम् । मृते ह्यात्मान नेच्छति ।

प्राणा [7]श्वासादय आदिर्यस्योन्मेषनिमेषादे प्राणिधर्मस्य स प्राणादि । स यस्यास्ति तत् प्राणादिमत् जीवच्छरीरम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादित्येष हेतु ॥

जीवत्प्राणान् धारयच्च तच्छरीर चेति विग्रह । उन्मेषश्चक्षुर्विकाश आदिर्यस्य निमेषादेस्तस्य प्राणिधर्मस्य जीवधर्मस्य । असाधारण सपक्षविपक्षावृत्ते । विवादाध्यासितस्यैव धर्मिणो धर्म इत्यर्थ । असाधारणत्वादेव संशयहेतुरिति हेतुभावेन विशेषणम् ॥

---

[1] 'कश्चित्' नास्ति—C.
[2] वक्तृत्वात् । व्य० C
[3] उदाहरणं यथा D उदाहरणं च C.
[4] 'यथा' नास्ति B C D P H
[5] ०मत्वात् ।— C
[6] 'यथेति' नास्ति—A B C D P H N
[7] प्राणा श्वासा० A B P H E N

अयमसाधारण सशयहेतुरुपपादयितव्य । पक्षधर्मस्य च द्वाभ्यां कारणाभ्यां सशयहेतुत्वम् । सशयविषयौ यावाकारौ ताभ्यां सर्वस्य वस्तुन सग्रहात् । तयोश्च व्यापकयोराकारयोरेकत्रापि वृत्त्यनिश्चयात् । [1]याभ्यां ह्याकाराभ्यां सर्वं वस्तु न सगृह्यते तयोराकारयोन सशय । प्रकारान्तरसभवे हि पक्षधर्मो धर्मिणमवियुक्त द्वयोरेकेन धर्मेण दर्शयितु न शक्नुयात । अतो न सशयहेतु स्यात । द्वयोधर्मयोरनियत भाव दर्शयन् सशयहेतु । द्वयोरत्वनियतमपि भाव दर्शयितुमशक्तो[2]ऽप्रतिपत्तिहेतु । नियत तु[3] भाव दर्शयन [4]सम्यग् हेतुर्विरुद्धो वा स्यात् । तस्माद [5]याभ्या सर्वं वस्तु सगृह्यते तयो [6] सशयहेतुर्यदि तयोरेकत्रापि सद्भावनिश्चयो न स्यात । सद्भावनिश्चये तु यत्रकत्र नियतसत्तानिश्चयो[7] हेतुर्विरुद्धो वा स्यात् । अनियतसत्तानिश्चये तु साधारणानैकान्तिक, सन्दिग्धविपक्ष

कथ पुनरय सशयहेतुरुपपादयितु शक्यते यावता नास्मात्सात्मकत्वस्यानात्मकत्वस्य वा प्रतिपत्तिर्जायते । ततोऽप्रतिपत्तिरेवासाधारण इत्युद्द्योतकरमतमाशङ्कय यत्र(स्त्र) हीत्युक्त वार्तिककृता तदवतारयितु भूमिका रचयन्नाह—पक्षधर्मस्यति । चो यस्मादर्थे । पक्षस्य धर्मस्य सतो द्वाभ्या कारणाभ्या निमित्ताभ्याम । सवस्य नि शषस्य सग्रहाज्ज्ञापनात । तयोर्व्यापकयोराकारयो सात्मकत्वानात्मकत्वास्ययाविषयभूतयोरेकत्रापि विषयऽनिश्चयात्तस्य पक्षधर्मस्येत्यर्थात् ।

ननु सशय्यमानयोराकारयो सर्ववस्तुव्यापनन किं ? यन तथात्व तयोरुपवर्ण्यत इत्याह—याभ्यामिति । हीति यस्मात । कथ पुनस्तयोराकारयोन सशय इत्याह—प्रकारान्त रेति । हिर्यस्मादर्थे । पक्षधर्म सन धर्मिणं त पक्ष द्वयोरेकेन धर्मेण सात्मकत्वाख्यन अनात्मत्वाख्यन वा । अवियुक्त युक्त सम्बद्धमिति यावत । न शक्नोति दर्शयितुं प्रकारान्तरेण सम्बन्धस्य तस्य सम्भवात् । यत एवमत स पक्षधर्मो न सशयहेतु स्यात । तयोराकारयोरिति सामर्थ्यात् ।

अथ कथ सात्मकत्वानात्मकत्वे द्वौ धर्मौ दर्शयन्नपि सशयहेतुरुच्यत इत्याह—द्वयोरिति । दर्श[73a]यन्निति हेतौ शतृविधानादनियतभावप्रदर्शनादित्यर्थो बोद्धव्य ।

ननु नियताभावमदर्शयन्नप्रतिपत्तिहेतुरेवाय युज्यत इत्याह—द्वयोस्त्विति । तुशब्दो यस्मादर्थे । नियतप्रदर्शकस्यापि किं न तथात्वमित्याह—नियतत्व(मत) स्विति । तु पूर्ववद् विशेषणार्थो वा । यस्मादेव तस्माद् हेतो ।

नियतोऽन्यत्रानुगामी सत्तानिश्चयो यस्य स तथा । विरुद्धोऽपि विपर्यय सम्यग्हेतुरेवेत्येकत्र सत्तानिश्चय विरुद्धो वा स्यादित्युक्तम् ।

---

[1] यकाभ्या A B C D P H N　　[2] शशविषाणादि —टि०
[3] 'तु' नास्ति A B P H E N　　[4] 'सम्यग्' नास्ति A E P H E N.
[5] यकाभ्या B C D P H N　　[6] तयोराकारयो स० C
[7] ०यो विरुद्धो हेतुर्वा स्यात् A B D P H E N

व्यावृत्तिक, सन्दिग्धान्वयोऽसिद्धव्यतिरेको वा स्यात्। एकत्रापि तु वृत्त्यनिश्चयादसाधारणानैकान्तिको भवति। ततोऽसाधारणानैकान्तिकस्यानैकान्तिकत्वे हेतुद्वयं दर्शयितुमाह—

न हि [1]सात्मकनिरात्मकाभ्यामन्यो राशिरस्ति यत्रायं[2] प्राणादिर्वर्तते(वर्तेत) ॥९८॥

नहीति। सहात्मना वर्तते सात्मक। निष्क्रान्त आत्मा यस्मात् स निरात्मक। [3]ताभ्यां यस्मादन्यो राशिरस्ति। किंभूत? यत्रायं वस्तुधर्मं प्राणादिर्वर्तेत? तस्मादयं [4]तयोर्भवति संशयहेतु ॥

कस्मादन्यराश्यभाव इत्याह—

आत्मनो[5] वृत्ति-व्यवच्छेदाभ्यां [6]सर्वसंग्रहात् ॥९९॥

आत्मनो वृत्ति सद्भावो व्यवच्छेदोऽभाव। ताभ्यां सर्वस्य वस्तुन संग्रहात् क्रोडीकरणात्। यत्र ह्यात्मा अस्ति तत् सात्मकम्। [7]अन्यन्निरात्मकम्। ततो नान्यो राशिरस्ति—[8]इति संशयहेतुत्वकारणम् ॥

यदैकत्रैव सत्तानिश्चयो विरुद्धो वा स्यादित्युक्तम्, यदैकत्रैव सत्तानिश्चयो नास्ति तदा का वार्तेत्याह—अनियतेति। सुविशेषार्थं। अनियतोऽनैकान्तिक इत्येवरूपनियमशून्यो य. सत्तानिश्चयस्तस्मिन् सति। यदोभयत्र सत्तानिश्चयस्तदा सपक्षविपक्षसाधारणत्वात्साधारण, यदा तु विपक्षवृत्तिसम्भावनायामनिश्चय(नियत)सत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिक। यदा पुन सपक्षे वृत्तिसन्देहेनानियतसत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धान्वयासिद्धव्यतिरेक। यदा तु सपक्षासपक्षयोरेकत्रापि सत्तानिश्चयो नास्ति तदा सपक्षासपक्षावृत्तेरसाधारण। एतदेवाह—एकत्रापीति। यत पक्षधर्मस्योक्ताभ्यां कारणाभ्यां संशयहेतुत्व ततस्तस्मात् दर्शयितुं दर्शयिष्यामीति मत्वा।

राशि प्रकार। वस्तुधर्मत्व च प्राणादेरवस्तुनि शशविषाणादावप्रवृत्ते.। यतो राश्यन्तराभावस्तस्मात्कारणादयं प्राणादिमत्त्वाख्यो हेतु। तयो सात्मकनिरात्मकयो।

साधारणस्य धर्मस्य संशयहेतुत्वे द्वे कारणे। तत्रामुना नहीत्यादिना सूत्रेण संशयविषयाभ्यामाकाराभ्यां सर्ववस्तुसंग्रह एव कारणमुक्तम्। नाप्यनयोरित्यादिना तु तयोरेकत्रापि वृत्त्यनिश्चयो द्वितीयं कारणमुक्तमिति दर्शयितुमाह—संशयेति॥

---

[1] सात्मकानात्मका० C [2] यत्र प्राणा० D. B P H. E N प्राणादिर्वर्तेत–N
[3] ताभ्यां D. [4] ०दय इयाभं० C.
[5] आत्मवृत्ति० C. [6] सर्वस्य सं० C
[7] तदन्यन्नि० A. B. P. H N
[8] 'इति' नास्ति A. B C. D P. H. N.

प्रकाराभ्यां [1]सर्ववस्तुसंग्रह प्रतिपाद्य द्वितीयमाह—

नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चयः ॥१००॥

नाप्यनयो सात्मकानात्मकयोमध्य एकत्र सात्मकेऽनात्मके[2] वा वृत्ते सद्भावस्य निश्चयोऽस्ति । द्वावपि राशी त्यक्त्वा न वर्तते प्राणादि, वस्तुधर्मत्वात् । ततश्चानयोरेव वर्तते[3] इत्येतावदेव ज्ञातम् । विशेषे तु वृत्तिनिश्चयो नास्तीत्ययमर्थ[4] ॥

तदाह—

[5]सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा प्रसिद्धे प्राणादेरसिद्धेः[6] ॥१०१॥

[7]सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा विशेषेण युक्ते प्रसिद्धे निश्चिते वस्तुनि प्राणादेर्धर्मस्य [8]सर्ववस्तुव्यापिनो प्रकारयोरेकत्र नियतसद्भावस्यासिद्धरनैकान्तिक, अनिश्चितत्वात् ।

तदेवमसाधारणस्य धर्मस्यानैकान्तिकत्वे कारणद्वयमभिहितम् ॥

प्रकाराभ्यामात्मव्यवच्छदरूपाभ्यामाकाराभ्याम । वृत्ति प्रवृत्तिरर्थात् भाव एवाव-निष्ठत इत्यभिप्रायणाह—वृत्ते सद्भावस्येति ।

यद्येव तयोर्न वर्तत इत्यव कि न स्यात ? तथा च कथ संशयहेतुरित्याशङ्क्य यादृशोऽस्यार्थोऽभिप्रेतस्त स्फुटयितुमाह—द्वावपीति । कुतो न वर्तत इत्याह—वस्तुधर्मत्वा दिति । प्रायादे (प्राणादे) रिति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धनीयम । वस्तुना चाऽवश्य सात्मकेनाऽनात्मकेन वा भाव्यमिति भाव ।

ततो वस्तुमत्त्वेन सिद्धपरित्यागनान्यत्रावृत्ते कारणात । अनयो सात्मकानात्मकयो । एवकारेणान्यत्रा(त्र) वृत्तिनिषध स्पष्टयति । इतिरेतावत स्वरूप दर्शयति । यदिदमन तरो-क्तमेतत् परिमाण यस्य प्रमेयस्य तद् एतावद् वस्तुतत्त्व निश्चितम् । कुतस्तर्हि नास्य वृत्ति-निश्चय इत्याह—विशेषे त्विति । विशेष विशिष्ट प्रकारे । तुरिमामवस्था भदवतीमाह । तेन सात्मकत्व (सात्मक) एवानात्मक एवेत्यर्थ । वृत्ते स्वभावस्य प्राणादेरिति प्रकरणात् । इतिरेवमर्थे । अर्थोऽभिधयो यस्य "नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चय इत्यस्य मौलस्य वाक्यस्ये-त्यर्थात् ॥

यस्मादेवमेतद् वस्तु युज्यते मा यथा ततस्मा[73b]दाह वार्तिककार । किमाहेत्याह सात्मेति । तदेवमित्यादिनोपसहरति । एव च व्याचक्षाणन [न] मया स्यात त्र्यण पक्षधर्मस्येत्या-

---

[1] सर्वसंग्रह A B C P H E N [2] ०के निरात्मके C

[3] वर्तते एताव० C [4] नास्तीत्यर्थ C D

[5] सात्मकत्वेन निरात्मक० B P H E N

[6] रसिद्धिस्ताभ्या न व्यतिरिच्यते—E [7] सात्मकत्वेन निरात्मक० D

[8] ०र्धमस्यासिद्धरनैकातिकोऽनिश्चि० A B P H E N ०र्धर्मस्यासिद्धरनिश्चि० C

पक्षधर्मश्च भवन्[1] सर्व साधारणोऽसाधारणो वा भवत्यनैकान्तिक । तस्मादुपसहार-व्याजेन पक्षधर्मत्व दर्शयति—

तस्माज्जीवच्छरीरसंबन्धी प्राणादिः सात्मकादनात्मकाच्च सर्वस्माद् व्यावृत्तत्वेनासिद्धेस्ताभ्यां[2] न व्यतिरिच्यते ॥१०२॥

तस्मादित्यादिना । जीवच्छरीरस्य सबन्धी पक्षधर्म इत्यर्थ । यस्मात् तयोरेकत्रापि न निवृत्तिनिश्चयस्तस्मात् ताभ्या न व्यतिरिच्यते ।

वस्तुधर्मो हि सर्ववस्तुव्यापिनो प्रकारयोरेकत्रनियतसद्भावो निश्चित प्रकारान्तराग्नि-वर्तेत ।[3] अत एवाह—सात्मकादनात्मकाच्च सर्वस्माद् वस्तुनो व्यावृत्तत्वेनासिद्धेरिति । प्राणादिस्तावत् कुतश्चिद् घटादेर्निवृत्त एव । तत एतावदवसातु शक्यम्—सात्मकादनात्मकाद्वा कियतो निवृत्त । सर्वस्मात् [4]तु निवत्तो नावसीयते । ततो न कुतश्चिद् व्यतिरेक ॥

दिनाऽसाधारणस्य सशयहेतुत्वनिमित्तद्वयमादितो दर्शितम । किं तर्हि ? वार्तिककारेणैवैत-दभिहितमिति दर्शितम् ॥

ननु चासाधारणस्य प्राणादेरनैकान्तिकत्वकारणद्वयमनन्तरोक्तमभिधीयताम् । तस्मा-दित्यादिना तु शरीरसम्बन्धित्वमस्य कस्मादाचार्यो दर्शयतीत्याशङ्का निराचिकीर्षु पक्ष-धर्मश्चेत्यादिनोपक्रमते । चो यस्मादर्थे । अपक्षधर्मस्त्वसिद्धत्वाख्यामन्यामेव दोषजातिमश्नुत इति भाव पक्षधर्मत्व प्रदर्शयतो वार्तिककारस्योद्यम । वाशब्देनानियतप्रभेदोऽनास्या दर्शयति । न त्वसाधारणत्वाख्य पक्षान्तरम्, सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकादेरसग्रहप्रसङ्गात् । यस्मादपक्ष-धर्मो नानैकान्तिक उपवर्णितेनाभिप्रायेण तस्मात्कारणात् । दर्शयति प्रकाशयति ।

केन दर्शयतीत्याकाङ्क्षायामाह—तस्मादित्यादिनेति । पक्षधर्मत्वप्रदर्शन तु जीवच्छरीर-सम्बन्धीति वचन द्रष्टव्यम् । तस्मादित्यनेन यस्मादित्याक्षिप्त दर्शयन्नाह—यस्मादिति । एकत्रापि न वृत्तिनिश्चयस्तस्य प्राणादेरित्यर्थात् । तस्मात्कारणात् ताभ्या सात्मकत्वानात्म कत्वाभ्या न व्यतिरिच्यते न निवर्तते, तदसस्पर्शी न भवतीति यावत् ।

तयोरेकत्र वृत्त्यनिश्चयेऽपि कथ ताभ्या न व्यतिरिच्यत इत्याह—वस्त्विति । हीति यस्मादर्थे । प्रकारयोस्तद्वृत्तिव्यवच्छेदरूपयो स्वरूपयोराकारयोरिति यावत् । तयोर्धर्म एकत्र नियत 'अत्रैवाय वर्तत इति नियमवान् सद्भाव सत्त्व यस्य स तथा । प्रकारान्तराग्नि-यतसद्भावविपर्याद यस्मादाकारात् । निवर्तेत निवर्तितुमर्हति, तत्र सस्पृशदिति यावत् । एकत्र वृत्त्यनिश्चयाच्च नाय तथेत्यभिप्राय ।

यत एवमेतद् भवति न चाय प्राणादिस्तथा, अत एवाहाचार्य । किमाहेत्याह—सात्मकादित्यादि । सर्वस्मादिति प्रत्यक सम्बद्ध(न्ध)व्यम् ।

---

[1] भवत् सर्व A [2] ०नासिद्धि ॥—E 'ताभ्यामि त्यादि नास्ति—E
[3] ०राग्निवर्तते । तत एवाह—D ०रान्निवर्तेत । तत एवाह–C A B P H E N
[4] 'तु नास्ति—C

यद्येवमन्वयोऽस्तु तयोर्निश्चित इत्याह—

न[1] तत्रान्वेति ॥१०३॥

न[2] तत्र सात्मकेऽनात्मके वाऽर्थेऽन्वेति—अन्वयवान् प्राणादि" ॥

कुत इत्याह—

एकात्मन्यप्यसिद्धेः ॥१०४॥

[3]एकात्मन्यपीति । एकात्मनि सात्मकेऽनात्मके वाऽसिद्धे कारणात् । वस्तुधर्मतया तयोर्द्वयोरेकत्र[4] वा वर्तत इत्यवसितः प्राणादि । न तु सात्मक एव निरात्मक एव वा वर्तत इति कुतोऽन्वयनिश्चय ॥

ननु च प्रतिवादिनो न किञ्चित् सात्मकमस्ति । ततोऽस्य हेतोर्न सात्मकेऽन्वयो[5] न व्यतिरेक[6] इत्यन्वयव्यतिरेकयोरभावनिश्चय सात्मके, न तु सद्भावसंशय इत्याशङ्क्याह—

नापि [7]सात्मकादनात्मकाच्च तस्यान्वयव्यतिरेकयोरभावनिश्चयः ॥१०५॥

ननु घटपटादेरनेकस्मात्प्राणादिर्निवर्त्तमानो दृष्टस्तत्कथ तस्य व्यावृत्तत्वेनासिद्धि-रित्याह—प्राणादिरिति । ततः सर्वस्मात् सात्मकादनात्मकाच्च निवृत्त्यनवसायात् । कुत ? सात्मकादनात्मकाच्च प्रतिबन्धासिद्धेरिति चात्र सर्वत्राभिप्राय ।

ननु किमुच्यते न कुतश्चिदिति ? यावता निरात्मकादेव व्यतिरेकोऽस्यावसातु शक्य, बौद्धेन घटादेर्निरात्मकत्वेनेष्टत्वादिति चेत् । यद्येव जीवच्छरीरमपि बौद्धेन तथात्वेनेष्टमिति तस्यापि तथात्व किन्न भवेत् । अभ्युपगमेन च सात्मकानात्मके विभज्य हेतु कथयता गमिकत्वमिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

तयोरिति विषयसप्तमी । तस्य प्राणादेरिति च शेष ॥

ननु वस्तुधर्मेण तेनावश्य क्वापि नियतेन भाव्यम् । तत्कथमन्वयाभाव इत्याह—वस्तुधर्मतयेति । न चानियतवृत्तिनिश्चयोऽन्वयो नामेति भाव ।

ननु चासाधारत्वान्निरात्मकेऽन्वयनिश्चयो मा भूद् । व्यतिरेकनिश्चयस्त्वस्तु, निरात्मके घटादौ प्राणादेरदर्शनादिति चेत् । न । तस्यैव [74a] शरीरस्य निरात्मकत्वसम्भावनाया सर्वस्मान्निरात्मकान्निवृत्तिनिश्चयाभावात् । न च तथानिश्चयनिमित्त प्रतिबन्धनिश्चयोऽस्तीति ॥

---

[1] न च तत्रा॰ C. D [2] न च तत्र D.

[3] 'एकात्मन्यपीति'—नास्ति A. B. C. D. P. H. N

[4] ॰र्द्वयोरप्येकत्र C D ॰कत्र तावत् वर्तत इ॰ C.

[5] अनुगमन सद्भाव इत्यर्थ —टि॰ [6] व्यावृत्ति —अभाव इत्यर्थ —टि॰

[7] सात्मकानिरात्मका॰ B. D. P. H. E N.

नापि सात्मकाद् वस्तुन तस्य प्राणादेरन्वयव्यतिरेकयोरभावनिश्चय । नापि च निरात्मकात् । सात्मकादनात्मकादिति च पञ्चमी व्यतिरेकशब्दापेक्षया द्रष्टव्या ॥

कथमन्वयव्यतिरेकयोर्नाभावनिश्चय इत्याह—

[1]एकाभावनिश्चयस्यापर[2]भावनिश्चयनान्तरीयकत्वात् ॥१०६॥

एकस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा योऽभावनिश्चय [3]सोऽपरस्य द्वितीयस्य [4]भावनिश्चय नान्तरीयक [5]भावनिश्चयस्याव्यभिचारी । तस्य भावस्तत्त्व तस्मात । यत एकाभावनिश्चयोऽपरभावनिश्चय[6]नान्तरीयक, तस्मान्न द्वयोरेकत्राभावनिश्चय ॥

कस्मात् पुनरेकस्याभावनिश्चयोऽपरसद्भावनिश्चयाऽव्यभिचारीत्याह—

[7]अन्वय-व्यतिरेकयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् । [8]तत एवान्वय-व्यतिरेकयोः संदेहादनैकान्तिकः ॥१०७॥

अन्वयव्यतिरेकयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वादिति । अन्योन्यस्य व्यवच्छेदोऽभाव, स एव रूप ययोस्तयोर्भावस्तत्त्वम् तस्मात् कारणात् ।

अन्वयव्यतिरेको भावाभावो । भावाभावौ च परस्परव्यवच्छेदरूपौ । यस्य व्यवच्छेदेन यत परिच्छिद्यते तत तत्परिहारेण व्यवस्थितम् । स्वाभावव्यवच्छेदेन च भाव परिच्छिद्यते ।

तस्मात् स्वाभावव्यवच्छेदेन भावो व्यवस्थित । अभावो हि नीरूपो यादृशो विकल्पेन दर्शित । नीरूपता च व्यवच्छिद्य रूपमाकारवत् परिच्छिद्यते । तथा च सत्यन्वयाभावो व्यतिरेक, व्यतिरेकाभावश्चान्वय ।

ततोऽन्वयाभावे निश्चिते व्यतिरेको निश्चितो भवति । व्यतिरेकाभावे च निश्चितेऽन्वयो निश्चितो भवति ।

ननु चेत्यादि तस्मात्कारणादित्यतदन्त स्पष्टार्थं तेन न व्याख्यायते ।

अन्योन्यव्यवच्छदरूपत्वमेवा वयव्यतिरेकयो कथमित्याशङ्क्याह—अन्वयव्यतिरेकाविति । अभावरूपत्वञ्च व्यतिरेकस्य प्रतीतिसिद्धस्य बोद्धव्यम् । भवता तौ तथारूपौ किमत इत्याह—भावाभावाविति । चो यस्मादर्थे । भवत्वव तथापि कथ तयोरन्योन्यपरिहारेणावस्थानमित्याह—यस्येति ।

नन्वत्र कस्य व्यवच्छेदन किं परिच्छिद्यते येन तत्परिहारेण तद व्यवतिष्ठत इत्याह—स्वाभावेति । हेत्वर्थश्चकार । तावत्कासा (कोऽसा) वभावो नाम यद्व्यवच्छेदेन भाव

---

[1] एकस्याभा० C [2] ०स्यापराभावनान्त० B P H ०स्यापरभावनान्तरी० D E
[3] स एवापरस्य E N [4] भावे निश्च० A B P H
[5] ०रीयक भवति निश्च० A B P H [6] 'निश्चय नास्ति A,C.
[7] अत एवान्वय० C, [8] अत एव D B P.H E N

तस्माद् यदि नाम सात्मकमवस्तु निरात्मक च वस्तु, तथापि [1]तयोर्न प्राणादेरन्वय-व्यतिरेकयोरभावनिश्चय । एकत्र[2] वस्तुन्येकस्य[3] वस्तुनो युगपद्भावाभावविरोधात् तयोरभावनिश्चयायोगात्[4] ।

न च प्रतिवाद्यनुरोधात् सात्मकानात्मके वस्तुनी सदसती । किन्तु प्रमाणानुरोधाद् । इत्युभे सदिग्धे । ततस्तयो प्राणादिमत्त्वस्य सदसत्त्वसशय ।[5]

यत एव क्वचिदन्वय-व्यतिरेकयोर्न भावनिश्चयो [6]नाप्यभावनिश्चय, तत एवान्वय-व्यतिरेकयो सदेह ।

यदि तु क्वचिद[7]प्यन्वय-व्यतिरेकयोरेकस्याप्यभावनिश्चय स्यात्, स एव द्वितीयस्य भावनिश्चय इत्यन्वयव्यतिरेकसदेह एव न स्यात । यतश्च[8] न क्वचिद्भावाभावनिश्चयस्तत एवान्वयव्यतिरेकयो संदेह । सदेहाच्चानैकान्तिक[9] ॥

परिच्छिद्यत इत्याह—तथा चेति नीरूपताव्यवच्छेदेन रूपस्य प्रतिष्ठितावाकारवत परिच्छेदप्रकारे सति । ततोऽन्योन्याभावरूपत्वादनयो ।

ननु बौद्धाना सात्मक नाम नास्त्येवेत्यवस्तु । स मात्र तु निरात्मकमतो वस्तु । तत्र वस्तु[नि] निरात्मको(के) हेतोरन्वयव्यतिरेकयोरभावनिश्चयो मा भूत्सात्मके त्ववस्तुनि स कथ न स्यादित्याशङ्कयोपसहारव्याजनाह तस्मादिति । यस्माद विधिप्रतिषधयोरेकप्रतिषेधोऽपर विधिनान्तरीयकस्तस्मात् । कथ न भावनिश्चयस्तयोरित्याशङ्कयोपपत्तिमाह—एकत्रेति । तयोरन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावात्मनोरभावनिश्चयस्यायोगादनुपपत्ति । कथमयोग इत्याह—एकस्येति । कालभेदे किं न युज्यते इत्याह—युगपदिति ।

इद च प्रतिवाद्यभ्युपगमबलात्सात्मकानात्मकयो सदसत्त्वमभ्युपगम्योक्तम् । तदेव तु न युज्यत इति दर्शयन्नाह—न चेति । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । प्रकरणादिह प्रतिवादी बौद्धस्तदनुरोधवशादिष्टानिष्टवशात्सात्मकमसन्निरात्मक सदिति यथायोग योजनीयम् । एव ह्यवास्तवमनुमान स्यात् न वस्तुबलप्रवृत्तमिति भाव । यद्यव ते सदसती न भवत कथ नामेत्याह—किन्त्विति । प्रमाण चेद नियत वर्तते । आत्मन्यथ च विवादवृत्तेरन्याऽपि (न्यत्रापि?)सात्मकत्वमनात्मकत्वेन(कत्व वा न ?) व्यवतिष्ठत इति भाव । इतिस्तस्मात् । उभे सात्मकत्वानात्मकत्वे । यत एव तत कारणात्सात्मकानात्मकयो सदसत्त्वयो सशय । कस्येत्याकाङ्क्षायामुक्तम्—प्राणादिमत्त्वस्येति ।

---

[1] तथापि न तयो A B P H E N
[2] एकवस्तु॰ A B P H E N
[3] एकवस्तु॰ A B P H E N
[4] निश्चययोगात् B,
[5] सदसत्त्वानिश्चय C
[6] नाभावनि॰ C
[7] क्वचिदन्वय॰ C D
[8] यतस्तु C D
[9] ॰कान्तिक इत्याह । E

कस्मादनैकान्तिक इत्याह[१]—

साध्येतरयोरतो निश्चयाभावात् ॥१०८॥

साध्यस्य, इतरस्य च विरुद्धस्य अत —संदिग्धान्वयव्यतिरेकान्निश्चयाभावात् । सपक्षविपक्षयोर्हि सदसत्त्वसंदेहे न साध्यस्य न विरुद्धस्य सिद्धि[२] । न च सात्मकानात्मका-भ्यां[३] पर प्रकार संभवति । तत प्राणादिमत्त्वाद् धर्मिणि जीवच्छरीरे संशय आत्मभा-वाभावयोरित्यनैकान्तिक प्राणादिरिति ॥

अस्तु सदसत्त्वसंशयोऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयस्तु किन्न भवतीत्याह—यत इति । न भाव-निश्चयो नाभावनिश्चय इत्येकत्र सात्मकेऽनात्मके वेति द्रष्टव्यम् । सात्मकेऽनात्मके वा प्राणादे सदसत्त्वनिश्चयाभावादेवान्वयव्यतिरेकयो सं'हो नान्यथेति प्रतिपादयितुमाह— यदि स्थिति । तुरिमामवस्था भेदवतीमाह ।

उक्तमेवोपसंहरन्नाह—अतश्चेति । चोऽवधारणे । तस्मात् सन्देहात् अनैकान्तिक प्राणादिमत्त्वाख्यो हेतुरिति प्रकरणात् ॥

सन्दिग्धावन्वयव्यतिरेकौ यस्य तत्तथा, तस्मात्साध्यस्य विरुद्धस्य वा निश्चयाभावात् । सपक्षेत्यादि[74b]नैतदेव समर्थयते । हिर्यस्मात् । सपक्षविपक्षयोर्विषयभूतयोर्हेतो सदसत्त्व-सन्देहे न साध्यस्यानुमितिस्तस्य विरुद्धस्य विपर्ययस्य सिद्धिर्निश्चय । विरुद्धोऽपि विपर्यय सम्यग्घेतुरित्यभिप्रायेणेदमुक्तम् ।

न चेत्यादि प्राणादिरित्यन्त सुगमम् ।

ईदृश एव चासाधारणो हेतु कैश्चिद्वैशेषिकैरनुपसंहार्य इत्युक्तम् । ततोऽनुपसंहार्योऽप्य हेत्वाभास इति शब्दश्रवणार्थं साह करणीय ।

उद्द्योतकरस्तु श्रावणत्वाख्येऽसाधारणहेतावाचार्यदिग्नागेन दर्शित इदमवादीत्— "यद्येतच्छ्रावणत्व नित्यानित्ययोर्दृष्ट स्याज्जनयत्तयो संशयमूर्ध्वत्वमिव स्थाणुपुरुषयो । न च दृष्टम । तस्मान्नाय संशयहेतुरपि त्वप्रतिपत्तिहेतुरेव । अथ श्रावणत्व वस्तुधर्म । वस्तुना नित्येन भाव्यमनित्येन वा प्रकारान्तराभावात् । न च तयोरेकत्रापि दृष्टम् । अतस्तयो संशय करोति । तर्हि वस्तुधर्मत्वात् संशयो न श्रावणत्वादिति ।" तुल्यन्यायतयाऽत्राप्य साधारण तदीयमिदमीदृश चर्चितमासज्यत एवेति 'कथमय संशयहेतुरुपपादयितव्य इति साधूक्त तेन । केवल गमकरूपविवेचने समीचीनमनो न प्रहितम । यतो वस्तुधर्मत्व श्रावण त्वस्य नित्याकारस्पर्शिज्ञानजनन निबन्धनम् । न तु तस्मादेव वस्तुधर्मादुभयाकारसंस्पर्शी प्रत्ययो दोलायते । न च यद्यस्य प्रतिपत्तिकारणे कारणम, तत एव सा प्रतिपत्ति न तु तस्मादिति शक्यते वक्तुम् । तदुत्पत्तेरग्निप्रतिपत्तिर्न तु धूमादित्यस्याभिधानप्रसङ्गात् ।

---

[१] इत्याह नास्ति A B C D P H N
[२] असिद्धि B [३] ०भ्या च पर A B P H N

किञ्चैवं प्रमेयत्वादेरपि न संशयः स्यात् । शक्यते हि तत्रापि वक्तुमुभयत्र दर्शनात् संशयो न प्रमेयत्वादिति । अथ तस्य तावदुभयत्र दर्शनं तेन तस्मादुच्यते । यद्येवं वस्तुधर्मत्वमपि श्रावणत्वस्यैवेति कथं न तस्मादसौ । अपि चोर्ध्वत्वमपि यद्यपि स्थाणुपुरुषयोरपि दृष्टं तथापि तावत्तत्रान्तरेणात्रैव भविष्यतीति पर्यनुयोगे सतीदमेव वाच्यम्—यदुतोर्ध्वत्वं नाम वस्तुधर्मः । वस्तुना चैवंविधे—स्थाणुना पुरुषेण वाऽवश्यं भाव्यमिति । तथा च वस्तुधर्मादेव संशयो नोर्ध्वत्वादित्यनिष्टापादनं—केन निराक्रियेतेत्यलं विस्तरेण ।

साधनस्य सिद्धेर्यंभाङ्गमसिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिको हेत्वाभासः । तस्यापि वचनं वादिनो निग्रहस्थानमसमर्थोपादानात् । तस्मादेवंविधो हेत्वाभासः स्वयमप्रयोज्यः परप्रयुक्तश्चावश्यमुद्भावयितव्य इति हेत्वाभासव्युत्पादने वार्तिककारस्याभिप्रायो बोद्धव्यः ।

स्यादेतत्—असमर्थविशेषणोऽसमर्थविशेष्यश्चास्ति प्रभेदः । यथाऽनित्यः प्रमेयत्वे सति कृतकत्वात् । अत्र कृतकत्वं विशेष्यमेव साध्यसिद्धौ समर्थम्, न तु प्रमेयत्वं विशेषणमित्यसमर्थं विशेषणम्, यत्र विशेष्यमेव समर्थमिति कृत्वा भवत्यसमर्थविशेषणो हेतुः । यच्च(च्चा)नित्यः शब्दः कृतकत्वे सति प्रमेयत्वादिति । अत्र हि कृतकत्वं विशेषणमेव साध्यसिद्धौ समर्थम्, न तु प्रमेयत्वं विशेष्यमित्यसमर्थं विशेष्यम् । यत्र हि विशेषणमे [75a]व समर्थमिति कृत्वा भवत्ययमसमर्थविशेष्यो हेतुः । दोषमुभयोर्विशास्वन्तर्भाव्यताम् । न तावदसिद्धे, द्वयोरपि धर्मिणि सिद्धे । न च विरुद्धे, विपर्ययव्याप्त्यभावात् । नाप्यनैकान्तिके कृतकत्वविशिष्टप्रमेयत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टकृतकत्वस्य च साध्याऽव्यभिचारात् । तस्मादसिद्धत्वादेरन्य एवायं हेतुदोषप्रकारः प्राप्त इति ।

तदेतदवचम्, हेत्वदोषात् । यदि ह्येवमयं प्रयुक्तो हेतुर्द्विष्येत्(त) तदाऽस्यामीषु हेतुराशिष्वन्तर्भावश्चिन्त्येत, अन्यो वा हेतुदोषोऽभ्युपगम्येत । यावता नैवमयं प्रयुक्तोऽप्यपैति साध्यसाधनादिति । न तर्ह्येवं वादी निगृह्यत इति चेत् । किं न निगृह्यते, असाधनाङ्गवचनात् ? उभयत्रापि साध्यसिद्ध्यनङ्गस्य प्रमेयत्वस्यासमर्थस्याभिधानात् । यथा च साध्यसिद्ध्यनङ्गस्य वचने निग्रहोऽवश्यभावी, अनिग्रहे वा दोषः, तथा आवश्यायेऽवादीत्यावादीति ततस्तदपेक्षितव्यः । ततोऽसमर्थो वक्तृदोष एव न हेतुदोषः । तेनानन्तर्भावेऽपि न हेत्वाभासानुषङ्ग इति ।

भवतु तावदत्रैव गतिः । सिद्धसाधने तु साधने किं भविष्यति ? न तावत् सिद्धसाधनं साधन[म]सिद्धत्वाद्यन्यतमदोषदूषितं साध्यसाधनसामर्थ्यात्प्रच्युतेरिति ।

अत्रोच्यते—इह हेतुर्दोषः दुष्यति । कश्चिदसामर्थ्यात्, अपरो वैयर्थ्यात् । तत्रासामर्थ्यं एव दोषो वार्तिककारेणाऽनन्तरोक्तेन क्रमेण त्रिधा दर्शितः । न तु वैयर्थ्यलक्षणः । सिद्धसाधनं तु वैयर्थ्यलक्षणोऽन्य एवायं हेतोः स्वगतो दोष इति कस्मादस्यान्तर्भावश्चिन्तनीयः ? यदाहाचार्यः—"अन्यथानिष्ठ(ष्ट) भवेद् विफलमेव वा । तथा न साध्यत्वे वैकल्याद्" इत्यादीति ।

वक्तृदोष एवैष इत्यपि वार्ता, यथायोगं परिपूर्णसाधनरूपाभिधानादनुपयुक्तानभिधानाच्च वक्तुरदुष्टत्वात् । यक्ताऽयं हेतुनिश्चितो(ता)ऽर्थप्रयुक्तो वैयर्थ्यमनुभवति । न तु

त्रयाणां रूपाणामसिद्धौ[१] सन्देहे च[२] हेतुदोषानुपपाद्योपसंहरन्नाह—

[३]एवमेषां त्रयाणां रूपाणामेकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्वा रूपयोरसिद्धौ संदेहे वा[४] यथायोगमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥१०९॥

एवमित्यनन्तरोक्तेन क्रमेण । एषां मध्ये एकैकं रूपं [५]यदाऽसिद्धं संदिग्धं वा[६] भवति, द्वे द्वे वाऽसिद्धे संदिग्धे वा[६] भवतः, तदाऽसिद्धश्च विरुद्धश्चानैकान्तिकश्च ते हेत्वाभासाः । यथायोगमिति । यस्यासिद्धौ संदेहे वा यो हेत्वाभासो युज्यते ॥ तस्याऽसिद्धौ संदेहाच्च व्यवस्थाप्यत इति यस्य यस्य [७]येन येन योगो यथायोगमिति ॥

विरुद्धाव्यभिचार्यपि संशयहेतुरुक्तः । स इह कस्मान्नोक्तः ? ॥११०॥

ननु चाऽऽचार्येण विरुद्धाव्यभिचार्यपि संशयहेतुरुक्तः । हेत्वन्तरसाधितस्य [८]विरुद्धं यत् तन्न व्यभिचरतीति[९] विरुद्धाव्यभिचारी । यदि वा विरुद्धश्चासौ साधनान्तरसिद्धस्य धर्मस्य विरुद्धसाधनात्, अव्यभिचारी च स्वसाध्याव्यभिचाराद्विरुद्धाव्यभिचारी ॥

स्वतोऽ(तो) दुष्टस्ततो वक्तृदोषो युज्यत एवेति चेत् । तर्हि विरुद्धत्वमपि वक्तृदोषोऽस्तु न्यायस्य समानत्वात् । शक्यते हि तत्राप्येवमभिधातुम्—वक्ताऽयमननुरूपे साध्ये प्रयुङ्क्ते विपर्ययसाधनाद् विरुद्धनामनुभवति न त्वयं स्वतो दुष्टो नामेति । विवक्षितार्थसाधनासामर्थ्यं तावदस्य स्वतोऽस्ति तेना(न) हेतुदोष एवायमिति चेत् । इहापि निश्चितार्थनिश्चयनं तावदस्य स्वतोऽस्तीति कथं न वैयर्थ्यं तस्य दोष इति चिन्त्यतामिति ।

निग्रहस्त्वेववादिनोऽसाधनाङ्गवचनाद् बोद्धव्यः । सिद्धि[ ] साधनं तदङ्गम् धर्मो यस्यार्थस्य विवादाश्रयस्य वादप्रस्तावाद् हेतो । स साधनाङ्गं । तथा यो न भवति तस्याप्रस्तुतस्याभिधानादिति कृत्वेति सर्वमेवावदातम् ।

केचित्पुनरेवमसिद्धेऽन्तर्भावयितुं प्रयतन्ते । अन्ये तु विरुद्धे । यथा च तेषां प्रयतिर्यथा तदभजमानमभिधानं तथा स्वयूथ्यविचारे एवाभिहितं इति तत एवापेक्षितव्यं इति ॥

त्रयाणामित्यादि व्यवस्थाप्यत इत्येतदन्तं सुबोधम् ।

यस्येति हेत्वाभासस्य । सर्वहेत्वाभाससङ्ग्रहणार्थं यस्येति द्विरुक्तं येन [75b] येन दोषेण योगः सम्बन्धः । एतच्चार्थकथनम् । योगानतिक्रमेणेति विग्रहः कार्यः ॥

ननु चेत्यादीत्याहेत्येतदन्तं सुगमम् ।

---

[१] ०मसिद्धिसंदेहे हेतु० C
[२] वा D
[३] एवं त्र० BDPHEN
[४] च BPHEN
[५] यदसिद्ध ABPHN
[६] 'वा' नास्ति—B
[७] 'येन' नास्ति B
[८] ०स्य यद्विरुद्ध तत्—BD
[९] ०रति ॥ विरु० ABPHEN

सत्यम् । उक्त आचार्येण । मया त्विह नोक्त । कस्मादित्याह—

अनुमानविषये[1]संभवात् ॥१११॥

अनुमानस्य विषय प्रमाणसिद्ध त्रैरूप्यम् । यतो हि अनुमानसभव[2] सोऽनुमानस्य विषय । प्रमाणसिद्धाच्च त्रैरूप्यादनुमानसभव[3] । तस्मात तदेवानुमानविषय । तस्मिन् प्रक्रान्ते न विरुद्धाव्यभिचारिसभव । प्रामाणसिद्धे हि त्रैरूप्ये प्रस्तुते स एव हेत्वाभास सभवति यस्य प्रमाणसिद्ध रूपम । न च विरुद्धाव्यभिचारिणि प्रमाणसिद्धमस्ति रूपम् । अतो न सभव । ततोऽसभवात[4] नोक्त ॥

कस्मादसभव इत्याह—

न हि संभवोऽस्ति कार्यस्वभावयोरुक्तलक्षणयोरनुपलम्भस्य च[5] विरुद्धतायाः ॥११२॥

न हीति । यस्मान्न सभवोऽस्ति विरुद्धताया । कार्यं च स्वभावश्च तयो-रुक्तलक्षणयोरिति ।

अनुमानस्य त्रैरूप्याल्लिङ्गसम्बन्धिनोऽन्यस्मात त्रैरूप्य विषय । यथा मत्स्याना विषयो जलमिति । एतदेवाह—यत इति । हिर्यस्मादर्थे । प्रक्रान्ते प्रस्तुते अनुमानविषयो(ये) यं(त्रै)रूप्ये सति ।

कस्मात्तत्र विरुद्धाव्यभिचारिणोऽसम्भव इत्याह—प्रमाणेति । हीति यस्मात् । स एव हेत्वाभासो विरुद्धाव्यभिचार्यपि सम्भवति यस्य प्रमाणेन सिद्ध रूप पक्षधर्मान्वयव्यतिरे-कात्मकमिति विवक्षितम् ।

अयमाशय —यदि तदेकेन द्वाभ्या वा रूपाभ्या हीन स्यात्तदेष्वेव हेत्वाभासेष्वन्तर्भवेत् । न त्वेतदतिरिक्तो विरुद्धाव्यभिचारी नाम हेत्वाभासो भवेत् । भवता त्वनेन प्रमाणसिद्धत्रै रूप्यणैव भाव्यमिति ।

अस्तु तस्य तथात्वमित्याह—न चेति । चोऽवधारणे, व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे वा ।

एव ब्रुवतश्चास्यायमभिप्राय —वस्तुन परस्परविरुद्धरूपद्वयासम्भवाद् अवश्यमनयोरेक मसम्पूर्णाङ्गमिति ॥

कुत पुनरनुमानविषयेऽस्यासम्भवोऽवसीयत इत्यभिप्रत्य पृच्छति पर —कस्मादिति

---

[1] ०विषये तस्यास० C

[2] अनुमानसद्भाव ABCPHN अनुमानस्य संभव E

[3] अनुमानसद्भाव ABPHN [4] ततोऽसभवो नोक्त ABPH

[5] वा D

तत् तर्ह्यनुमान[1]मागमसिद्ध[2]मेतदर्थं यथाधिकृतमित्याह—[3]तदर्थेति नि—ष्पादितप्रदर्शन-योऽर्थोऽस्तोन्द्रिय प्रत्यक्षानुमानाभ्यामविषयीकृत सामान्याविस्तरस्य विचारेषु प्रक्रान्तेषु भिसंबध्यमानं यमनुमानं संभवति । तदाश्रयो विरुद्धाव्यभिचार्युक्त आचार्येणेति ॥ [4]र्थान्तम् ॥

कस्मात् पुनरागमाश्रये[5]ऽप्यनुमाने संभव इत्याह—

शास्त्रकाराणामर्थेषु भ्रान्त्या [6]विपरीतस्वभावो[6]पसंहारसंभवात् ॥११५॥

शास्त्रकृतां विपरीतस्य वस्तुविरुद्धस्य स्वभावस्य उपसंहारो योजनमर्थेषु । तस्य संभवाद् विरुद्धाव्यभिचारिसंभव । भ्रान्त्येति विपर्यासेन । विपर्यस्ता हि शास्त्रकारा[7] सन्तमसन्तं स्वभावमारोपयन्तीति ॥

यदि शास्त्रकृतोऽपि भ्रान्ता, अन्येष्वपि पुरुषेषु न आश्वास इत्याह—

न ह्यस्य संभवो[8] यथावस्थितवस्तुस्थितिष्वात्मकार्यानुपलम्भेषु[9] ॥११६॥

नहीति । न हेतुषु कल्पनया हेतुत्वव्यवस्था । अपि तु वस्तुस्थित्या । ततो यथावस्थितवस्तुस्थितिष्वात्मकार्यानुपलम्भेष्वस्य संभवो नास्ति ।

अवस्थितं परमार्थसद्वस्तु तदनतिक्रान्ता यथावस्थिता [10]वस्तुस्थितिर्व्यवस्था[11] येषां ते यथावस्थितवस्तुस्थितय । ते हि यथा वस्तु स्थितं तथा स्थिता[12] । न कल्पनया ।[13]ततस्तेषु न भ्रान्तेरवकाशोऽस्ति येन विरुद्धाव्यभिचारिसंभव स्यात् ॥

तत्र विरुद्धाव्यभिचारिण्युदाहरणम्—

ननु चेत्यादि विपर्यस्ता हीत्येतदन्तं सुगमम् । शास्त्रकारा इति तीर्थिकशास्त्रप्रणेतार इति द्रष्टव्यम्, तद्वचनस्यैव प्रमाणबाधितत्वेन तेषामेव विपर्यस्तत्वात् ॥

अन्येष्वपीति कार्यादिहेतुप्रयोक्तृषु ।

यथावस्थितवस्तुस्थितिष्विति—अस्य तात्पर्यार्थमाह—न हेतुष्विति । तत्र कल्पनया हेतुत्वस्य (त्वव्य)वस्थाया । अर्थक्रियासमर्थस्य परमार्थसत् । कथ ते तथाभूता इत्याह—ते हीति । ते कार्यादयो हि स्वरूपमादर्शे । हेतुभावे चैतद्विशेषणम् । यतस्ते यथा-वस्थितवस्तुस्थितयस्ततस्तेष्वसम्भवो नास्तीत्यर्थ । तथा स्थितौ किं न सम्भव इत्याह—तत इति ।

---

[1] नुमानेनागम० A B P H
[2] सिद्धं त्रैरू० C
[3] ०त्याह तस्यागम० B
[4] ०श्रयोऽप्य A
[5] विपरीतस्य स्वभा० B P H E
[6] भावस्योपसं० N
[7] ०कारास्त सन्तमसन्तं स्वभा० E
[8] संभवोऽस्ति यथा० C
[9] ०ष्वात्मकार्यानुपलम्भेषु—B P H
[10] ०स्थितवस्तु० C
[11] ०स्थितिव्यव० A B P H E
[12] तथा स्थापिता न C D
[13] अत A B P H E N

कार्यस्य कारणाज्जन्मलक्षण तत्त्वम् । स्वभावस्य च साध्यव्याप्तत्वं तत्त्वम् । यत् कार्यम्, यश्च स्वभाव, स्वयमात्मकारणं व्यापक च स्वभावं परित्यज्य भवेद् येन विरुद्धः स्यात् । अनुपलम्भस्य च उक्तलक्षणस्येति । दृश्यानुपलम्भत्वं [1]चानुपलम्भलक्षणम् । तस्यापि[2] वस्तस्वभावाव्यभिचारित्वान्न विरुद्धत्वसभव [3] ॥

स्यादेतत्—एतेभ्योऽन्यो भविष्यतीत्याह—

न चान्योऽव्यभिचारी ॥११३॥

न चान्य एतेभ्योऽन्यभिचारी भिन्न । अत [4]एवंष्वेव हेतुत्वम् ॥

क्व तह्याचार्यदिग्नागेनाय हेतुदोष उक्त इत्याह—

तस्मादवस्तुदर्शनबलप्रवृत्तमागमाश्रयमनुमानमाश्रित्य तदर्थविचारेषु विरुद्धाव्यभिचारी साधनदोष उक्तः ॥११४॥

यस्माद् वस्तुबलप्रवृत्तेऽनुमाने न संभवति तस्माद् आगमाश्रयमनुमानमाश्रित्य विरुद्धाव्यभिचार्युक्त । आगमसिद्ध हि यस्यानुमानस्य लिङ्गत्रैरूप्य तस्यागम आश्रय. ।

ननु चागमसिद्धमपि त्रैरूप्य प्रमाणसिद्धमित्याह—अवस्तुदर्शनबलप्रवृत्तमिति । अवस्तुनो दर्शनं विकल्पमात्रम् तस्य बल सामर्थ्यम् । तत. प्रवृत्तम्—अप्रमाणाद्विकल्पमात्राद् व्यवस्थित त्रैरूप्यमागमसिद्धमनुमानस्य । न तु प्रमाणात् ।

नहीत्यत्रस्यस्य हिशब्दस्यार्थो यस्मादित्यनेनोक्त । विरुद्धतायाः एकसाधनसाधितस्यार्थस्य प्रत्यनीकपक्षसाधनरूपतायाः ।

एतदुक्त भवति—स्वसाध्याव्यभिचारिणा हि भवता कार्येण स्वभावेन वा भाव्यम् । न च वस्तुनस्तदतत्स्वभावौ स्तो येन तदतत्स्वभावाव्यभिचारिणौ द्वौ हेतू सन्निपतन्तौ विरुद्धाव्यभिचारिणौ स्याताम् इति । येन कार्यस्वभावयो कारणव्यापकविधिना कृतसद्भावेन विरुद्ध तत्रैव धर्मिणि हेत्वन्तरसाधितार्थं विरुद्धसाधन भवेत् ।

यद्येवमनुपलम्भे तत्सम्भविष्यतीत्याह—अनुपलम्भस्येति । च पूर्वापेक्ष समुच्चये ॥

यत एतदतिरिक्तोऽव्यभिचारी [न] सम्मत [अत] एवास्मादेव कारणात् । एष्वेव कार्यस्वभावानुपलम्भेष्वेव ॥

कथमागमाश्रयत्वमनुमानस्येत्याह—आगमसिद्धमिति । हिर्यस्मादर्थे । सति तस्मिन्नागमेऽनुमानस्य प्रवृत्तेरसावाश्रयस्तस्य ।

---

[1] ० त्वमनुप० ABCPHEN [2] तस्यापि च स्वभावा० ABPH
[3] ०सभव स्यात् । एते० APH ०सभव स्यादेति (?) तत् एते०B
[4] अत एव तेष्वेव ABPHEN अत एवंतेष्वेव C

देशेषु सामान्य स्थितं साधयितु [१]प्रमाणमिदमुपन्यस्तम् । यथाकाशमिति—व्याप्तिप्रदर्शनविषयो दृष्टान्त । आकाशमपि हि सर्वदेशावस्थितैर्वृक्षादिभि स्वसयोगिभिर्युगपदभिसबध्यमान सर्वगत च । अभिसबध्यते च[२] सर्वदेशावस्थितै स्वसबन्धिभिरिति हेतो पक्षधर्मत्वप्रदर्शनम् ॥

अस्य स्वभावहेतुत्व [३]योजयितुमाह—

तत्संबन्धिस्वभावमात्रानुबन्धिनी तद्देशसंनिहितस्वभावता ॥११८॥

तत्सबन्धीति । तेषा सर्वदेशावस्थितानां द्रव्याणा सबन्धी सामान्यस्य स्वभाव [illegible] एव तत्सबन्धिस्वभावमात्रम् । तदनुबध्नातीति तदनुबन्धिनी ।

कासावित्याह—तद्देशसनिहितस्वभावता । तेषा सबन्धिना देशस्तद्देश । तद्देशे सनिहित स्वभावो यस्य तत् तद्देशसनिहितस्वभावम्[४] । तस्य भावस्तत्ता । यस्य हि येषा सबन्धी स्वभाव तन्नियमेन तेषा देशे सनिहित भवति । ततस्तत्सबन्धित्वानुबन्धिनी तद्देशसनिहितता सामान्यस्य ॥

युगपदेककालम् । च पूर्वापेक्षया समुच्चये समवायेन सम्बन्धन सम्बद्धत्वम् । एवमभिहिते कणादेन तच्छिष्येण पैलुकेन । पीलव परमाणव । पीलुपाके चाय पीलुशब्द उपचारासता स्त्येन (उपचरितोऽस्ति । तेन) निमित्तेन व्यवहरतीति पैलुक । तेनाविवक्षिताऽऽन्तरभेदस्य युगपत्सर्वसम्बन्धमात्रहेतुत्वादाकाशस्य दृष्टान्तरूपता द्रष्टव्या । न तु सामान्यस्येवास्य सम्बन्धिभि समवायेन सम्बन्ध । सयोगलक्षणेनास्य सम्बन्धन सम्बन्धात् ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—आकाशमपीति । हीति यस्मात् । स्वसयोगिभिरिति वास्तवानुवाद । न त्वेतत् प्रकृताङ्गम् । दार्ष्टान्तिकेऽस्यानुपपत्ते । योऽभिसम्बन्ध(ध्य)मानत्वेन सह सर्वगतत्वस्यैकविषयता समुच्चिनोति ॥

द्रव्याणां गवादीनाम् । एतच्च गोत्वादिसामान्यविवक्षयोक्तम् । उपलक्षण द्रव्यग्रहण कर्तव्यम्, इतरथोत्क्षेपणत्वादिसामान्यस्यासङ्ग्रह स्यात् ।

एतच्च तस्य भाव इत्येतन्त सुगमम् ।

[५]तस्मादित्यनेनार्थागत स्वभावहेतुत्वनिमित्त दर्शयति । न तु तद्धितप्रत्ययान्ते पञ्चम्यस्ति या व्याचक्षीत । अथ त्वसयार्थ—यस्माद् युगपत् सर्वदेशावस्थितसम्बन्धिसम्बन्ध स्वसत्तामात्रानुबन्धिनि साध्ये हेतु, तस्मात्स्वभावहेतुत्वमस्येति ।

ननु तत्सम्बन्धिनोऽपि तद्देशसनिहितस्वभावतैव कुतो येनैव भवतीत्याह—यस्येति । हियस्मात् । यतोऽस्य सामान्यस्याय ततस्त[6b]स्मात् । यद्वा सर्वसम्बन्धित्वेऽपि कस्मा-

---

[१] प्रमाणमुप० C　　[२] ०ते वा सर्व० B.

[३] प्रयोजयितुमाह—A, B. P. H N　योजयन्नाह—E

[४] स्वभाव C D E

[५] अत्र मूले 'तस्य भाव । तस्मात्' इति पाठ कल्प्य —स०

कार्यं-[1]हरणम्—यत् सर्वदेशावस्थितैः [2]स्वसंबन्धिभिर्युगपदभिसंबध्यते कार्यम्, सर्वगतम् । यथाऽऽकाशम् ।[3] अभिसंबध्यते च[4] सर्वदेशावस्थितैः स्वसंबन्धिभिर्युगपत् सामान्यमिति ॥११७॥

यत् सर्वस्मिन् देशेऽवस्थितैः स्वसंबन्धिभिर्युगपदभिसंबध्यते [5]इति सर्वदेशावस्थितैर-भिसंबध्यमानत्वं सामान्यस्य अनूद्य सर्वगतत्वं विधीयते । तेन युगपदभिसंबध्यमानत्वं सर्वगतत्वे नियतं तेन व्याप्तं कथ्यते ।

इह सामान्यं कणादमहर्षिणा निष्क्रियं दृश्यमेकं[6] चोक्तम् । युगपच्च सर्वैः स्वैः [7]सम्बन्धिभिः समवायेन सबद्धम् । तत्र पैलुकेन कणादशिष्येण व्यक्तिषु व्यक्तिरहितेषु च

यतस्ते कल्पनया न स्थापितास्तत्र कारणात् । भ्रान्तेर्विपर्यासस्यावसरोऽवकाशः । येन भ्रान्त्यवकाशेन ॥

कस्यानुवादेनात्र कस्य विधिरित्या[76a]ह—सर्वेति । सर्वदेशावस्थितैः—स्वसम्ब-न्धिभिरित्यर्थः । यत एवमनुवादविधिक्रमस्तेन हेतुना ।

ननु सर्वैः स्वसम्बन्धिभिर्युगपदभिसम्बन्धो नाम सामान्यस्य युगपत्सर्वसम्बन्धिसमवाय एव । सर्वगतत्वमपीदमेवास्येति ।

कथमनयोर्व्याप्तितोऽपि भेदसम्बन्धभावतो गम्यगमकभाव इति चेत् । नैष दोषः । नानादेशस्थैः स्वसम्बन्धिभिः शाबलेयादिभिर्युगपदभिसम्बन्धो हेतुः । सम्बन्धिदेशतदन्तराल-व्यापित्वं तु साध्यमिति गम्यगमकभावो न विरुध्यते । सर्वसम्बन्धिभिर्युगपदभिसम्बन्धश्चा-गत्वाऽनागच्छद्भिरिति द्रष्टव्यम् ।

अथ केन विरुद्धो(द्धा)व्यभिचारिप्रसवबीजं धर्मद्वयोः किमभ्युपगतं येन तयोः सन्नि-पाताद् विरुद्ध(द्धा)व्यभिचारिसम्भव इत्याह—इहेति । इह सामान्यपदार्थविचारप्रक्रमे । कणमत्तीति कणादः । रूढिवशाच्चायं शब्दः काश्यपे मुनौ वर्त्तते । स चासौ महर्षिश्चेति । हेतुभावेनास्य विशेषणत्वात् कणादत्वादेव महर्षिः । एवं तस्य हि काष्ठागता निःस्पृहता यतोऽ-न्यरत्नो(?)स्वभोज्यादिकमपि परित्यज्य कणमात्रं भुक्त्वा ध्यानादिकमाचरति । अतोऽसाव-न्येभ्यः सातिशयवान् भवतीति । निष्क्रियं क्रियाशून्यममूर्त्तत्वात् । एकमनानारूपम्, प्रत्येकं स्वाश्रयेषु लक्षणाविशेषाद, विशेषलक्षणाभावाच्च । न तु समवायादेकं त्रिलोक्या सामान्यम्, प्रत्ययभेदात परस्परतोऽन्यत्वात् । गोत्वादीनाञ्च निष्क्रियत्वेन सहाऽस्यैकत्वं समुच्चिनोति ।

---

[1] अत्रोदा० E [2] ०तैः सबन्धिभि सब० C तैः स्वसबन्धिभि सब० B P H N
[3] ०काशमिति C [4] 'च' नास्ति B P H E
[5] ध्यते इत्सर्वं A B P H E N [6] दृश्यमेवोक्तम् H
[7] सर्वैं स्वैः स्वैः सब० A P H E N सर्वैं स्वैः स्वैः स्वसब० B

[1]तद्देशरूपनिवेशनमेव तत्क्रोडीकरणम् । ततस्तत्समवाय ।

तस्माद यद् यत्र समवेत तत् [2]तद्द्रव्य व्याप्नुवदात्मना तद्देशे सनिहित भवति ।

तदयमर्थं —तद्देशस्थवस्तुव्यापनं तद्देशसत्तया व्याप्तम् । तद्देशसत्ताऽभावे[3] तद्व्यापनाभावाद् व्यापनलक्षण समवायसबन्धो न स्यात् । अस्ति च व्यापनम् । अतस्तद्देशे सनिहितत्वमिति । तदय स्वभावहेतु ॥

पंठरप्रयोग दर्शयन्नाह—

द्वितीयोऽपि प्रयोग:—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते न तद् तत्रास्ति। तद्यथा—क्वचिदविद्यमानो घटः ।[4] नोपलभ्यते चोपलब्धिलक्षणप्राप्तं सामान्यं व्यक्त्यन्तरालेष्विति। अयमनुपलम्भः[5] स्वभावश्च परस्परविरुद्धार्थसाधनादेकत्र संशयं जनयतः ॥१२०॥

द्वितीयोपि—इति । यदुपलब्धेर्लक्षणतां विषयतां प्राप्त दृश्यमित्यर्थं । एतेनदृश्यानुपलब्धिमनूद्य 'न [6]तत तत्रास्ति' इत्यसद्व्यवहार्यत्व[7] विहितम् । ततो [8]व्याप्यदृश्यानुपलब्धेर्व्यापकमसद्व्यवहार्यत्व दर्शितम् । तद्यथेति क्वचिदमन् घटो दृष्टान्त ।

योज्यम् । उभयत्रापि तु समवाय(यि)शब्देनाधारोऽभिप्रेत । स्वात्मान निवेशयत्युपनयति ।

ननु तद्व्यापन तत्क्रोडीकरणमभिप्रेतम । तत्कथ सम्बन्धिनि स्वात्मनि निवेशन व्याख्यायत इत्याह—तद्देश इति । स चासौ देशश्च तत्र रूपस्य स्वरूपस्य निवेशनमुपनयनम् । ततस्तस्मात्तद्देशरूपनिवेशनात्तस्य । सम्बन्धिन समवाय । तस्मादित्यादिनोपसहार ।

ननु तद्व्यापनमपि भविष्यति, न तद्देशसन्निहितस्वभावतेत्याशङ्क्याह—तदयमिति । यत आत्मना तद्व्यापनलक्षणेन सम्बन्धेन तद्व्याप्यमानदेशसन्निधानमुक्त ततस्माबय तात्पर्यार्थं । स चासौ देशश्च तत्रस्थवस्तुव्यापन लोकप्रसिद्धदेशापेक्षया तस्य देशस्तद्देशास्तत्र या सत्ता विद्यमानता तया व्याप्तम् । अन्यथा तु स्वरूपेण व्यापनासम्भवादित्यभिप्राय ।

तदेव व्यतिरेकमुखेणोपपादयन्ना[77a]ह—तद्देशेति। नास्त्येवाय सम्बन्ध इति [चेदाह–] अस्ति चेति । चोऽवधारणे । यत उक्तेन क्रमेण स्वभावलक्षणयोगोऽस्यास्ति । ततस्मादयं युगपत् सर्वसम्बन्ध्यभिसम्बन्धलक्षणो हेतु स्वभाव ॥

---

[1] तद्देशे रूप० D

[2] तत् तत्र द्र० E

[3] तद्देशसत्ताया अभावे B C

[4] घट इति C

[5] लम्भप्रयोग स्व० D B P H E N

[6] ०नूद्य तत्तत्र B नूद्य त(न) तत्तत्र A नूद्य तत्तत्र P H

[7] व्यवहारविषयत्व विहितम् D

[8] व्याप्यस्य दृ० E

त्रिरूपो[1] हेतुरुक्तः । तावता [2]चार्थप्रतीतिरिति न पृथग्दृष्टान्तो नाम साधनावयवः कश्चित् । तेन नास्य लक्षणं पृथगुच्यते गतार्थत्वात् ॥१२१॥

त्रिरूपो हेतुरुक्त, तत् किं दृष्टान्ते ?

स्यादेतत्—तावता नार्थप्रतीतिरित्याह—तावता [3]चेति । उक्तलक्षणेनैव हेतुना भवति साध्यप्रतीति । [4]अत स एव गमक । [5]ततस्तद्वचनमेव साधनम् । न दृष्टान्तो नाम साधनस्यावयव । यतश्चाय नावयव, तेन नास्य दृष्टान्तस्य लक्षण हेतुलक्षणात् पृथगुच्यते।

कथ तर्हि हेतोर्व्याप्तिनिश्चयो यददृष्टान्तको हेतुरिति चेत । नोच्यते हेतुरदृष्टान्तक एव । अपि तु न हेतो पृथग्दृष्टान्तो नाम । हेत्वन्तर्भूत एव दृष्टान्त । अत एवोक्त नास्य लक्षण पृथगुच्यत [6]इति । न त्वेवमुक्तम—नास्य लक्षणमुच्यत इति ।[7]

चोदयन्नाह—ननु चेति । अथ कथ साधनावयवत्व हेतुना यत साधनावयवत्वाद् यथा हेतव उक्ता इत्युच्यते ? तथा हि साध्यते निश्चीयते साध्यमनेनेति साधनम् । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवल्लिङ्गमुच्यते । तदाख्यानादेव च वाक्यमपि साधनमुच्यते । न तु वाक्यात्साध्यसिद्ध्युपयोगितया हेतुरपि तदेव तद्वचनमपीति । तथाऽपि त समुदायमपेक्ष्यास्यावयवत्व यतैवमुच्यत इति । न । अभिप्रायापरिज्ञानात् । इहैव पूर्वपक्षवादी मन्यते । परोक्षोऽर्थो निश्चीयमानो हेतुदृष्टान्ताभ्या निश्चीयते । न तु हेतुनैव । अदृष्टान्तकस्य हेतो साध्यसाधनाशक्ते । ततश्च हेतुदृष्टान्तसमुदाय साध्यस्य साधनम । तत्र यथा समुदायापेक्षया हेतुरूपोऽवयव उक्तस्तदाभासश्च तथा साधनावयवत्वाविशेषत्वाद दृष्टान्तरूपोऽपरोऽयमवयव सप्रतिपक्ष किन्नोक्त इति । एवञ्चोदयन्नयमेव साधनावयवत्वाद्यभिधानमिति । तत्प्रसङ्गेन तत्प्रस्तावेन ।

उक्त पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकात्मक लक्षण यस्य तेन । एवकारेण दृष्टान्तस्य साक्षात् सिद्ध्युपयोगिता निरस्यति । यत एवमतो हेता, स इति हेतु । नियमेन दृष्टान्तस्य गमकरूपविरह द्योतयति । यत साक्षात् सिद्धिरुपजायते, स एव गमयति प्रत्याययति साध्यमिति कृत्वा उच्यते, नान्य इति भाव । यस्माद हेतोरेव गमकत्व ततस्तस्मात् तस्य हेतो स्त्रिरूपस्य वचन साधन साधनाभिधान न दृष्टान्तस्येत्यर्थात । तावता चार्थप्रतीतिरिति मौलमितिशब्दमपेक्ष्य पृथग्दृष्टान्तो नाम साधनावयव इति मूल व्याचष्टे न दृष्टान्त इति । अर्थरूपा दृष्टान्तस्तद्वचन वा न साधनस्यार्थरूपस्य वचनस्य वा । नावयवो नैकदेश । हेत्वन्तरभूतत्व च व्याप्तिग्राहकप्रमाणाधिकरणतया हेतावुपयोगात । न तस्य स्वरू[78a]पेण

---

[1] त्रिलक्षणो हनु॰ C
[2] तावनैवार्थं॰ B D P H E N तावता वा(चा)र्थप्रतीतिसिद्धेरिति C
[3] तावता वे(चे)ति—C तावतंवेति—B D P H E N [4] तत B
[5] तत ' नास्ति A P H [6] 'इति नास्ति B D
[7] 'इति' नास्ति—B

यद्येष हेतुप्रयोगिनोऽपि लक्षण वक्तव्यमेवेत्याह—गतार्थत्वात्—गतोऽर्थ प्रयोजनमभिधेय वा यस्य दृष्टान्तलक्षणस्य । [1]तत् तथा । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । दृष्टान्तलक्षण ह्युच्यते दृष्टान्तप्रतीतिर्यथा स्यात् । दृष्टान्तश्च हेतुलक्षणादेवावसित । ततो दृष्टान्तलक्षणस्य यत् प्रयोजनम्—दृष्टान्तप्रतीतिस्तद् गत निष्पन्नम् । अभिधेय वा गत ज्ञात[2] दृष्टान्ताख्यम् ॥

कथ [3]गतार्थत्वमित्याह—

हेतोः सपक्ष एव सत्त्वमसपक्षाच्च सर्वतो व्यावृत्ती[4] रूपमुक्तमभेदेन । पुनर्विशेषेण [5]कार्यस्वभावयोरुक्तलक्षणयोर्जन्मतन्मात्रानुबन्धौ दर्शनीयावुक्तौ । तच्च दर्शयता—यत्र धूमस्तत्राग्निः, असत्यग्नौ न क्वचिद् धूमो यथा महानसेतरयोः; यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वम्, अनित्यत्वाभावे कृतकत्वाऽसंभवो[6] यथा घटाकाशयोः—इति दर्शनीयम् । न ह्यन्यथा सपक्षविपक्षयोः सदसत्त्वे यथोक्तप्रकारे शक्ये दर्शयितुम् । तत्कार्यतानियमः[7] कार्यलिङ्गस्य, स्वभावलिङ्गस्य [8]च स्वभावेन[9] व्याप्तिः । [10]अस्मिंश्चार्थे दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति । एतावन्मात्ररूपत्वात् तस्येति[11] ॥१२२॥

हेतो [12]रूपमुक्तमभेदेन सामान्येन । साधारण कार्यस्वभावानुपलम्भानामेतल्लक्षणमित्यर्थ । किं पुनस्तत् ? सपक्ष एव [13]यत् सत्त्वम्, विपक्षाच्च सर्वस्मात् व्यावृत्तिर्या । रूपद्वयमेतदभेदेनोक्तम् ।

न च सामान्यमुक्तमपि शक्य ज्ञातुम् । अतस्तदेव विशेषनिष्ठ वक्तव्यम । अत पुनरपि विशेषेण विशेषवन्तौ जन्मतन्मात्रानुबन्धौ दर्शनीयावुक्तौ । कार्यस्य जन्म ज्ञातव्यमुक्तम् । जन्मनि हि [14]ज्ञाते कार्यस्य सपक्ष एव सत्त्व विपक्षाच्च सर्वस्माद् व्यावृत्तिर्ज्ञाता

हृतावन्तर्भाव, साक्षात्साध्यसिद्ध्युपयोगिताप्रसङ्गात् । न च साऽस्य सम्भविनीति । अनकार्थत्वाद् वा हेतो (धातो) र्गत निष्पन्नमिति विवृतम् । गत्यर्थाना ज्ञानार्थत्वादपि गत ज्ञातमित्यपि चोक्तम् ॥

ननु च हेतु सपक्षवृत्तिना विपक्ष(क्षा)वृत्तेनैव च रूपेण गमक । तच्चेत् कथित किं विशेषलक्षणकथनेनेत्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतौ वा । सामान्यं साधारण प्रकरणा

[1] 'तत्' नास्ति E N
[2] ज्ञातं B P H E गत दृष्टा० A
[3] गतार्थमि० E
[4] व्यावृत्तरूप० B, P व्यावृत्ता रूप० H
[5] ०स्वभावयोर्जन्म० B D P H E N
[6] सभवोऽस्ति C
[7] नियम—C.
[8] वा C.
[9] स्वभावव्याप्तिरिति—C
[10] अस्मिन्नर्थे—C
[11] 'इति' नास्ति C
[12] रूपमभेदेनोक्त सा० A D P H E
[13] 'यत्' नास्ति B C D
[14] विज्ञाते A P. H E

भवति । स्वभावस्य तन्मात्रानुबन्धो दर्शनीय उक्त । तदिति साधनम् । तदेव तन्मात्रम् साधनमात्रम्[१] । तस्यानुबन्धोऽनुगमनम्—साधनमात्रस्य[२] भावे भाव साध्यस्य । [३]तन्मात्रभावित्वमेव हि साध्यस्य तादात्म्यम् । साधनस्य [४]यदा स्वभावो ज्ञातो भवति, तदा स्वभावहेतो —सपक्ष एव सत्त्वम्, विपक्षाच्च सर्वस्माद् व्यावृत्तिर्ज्ञाता भवति ।

तदेव[५] सामान्यलक्षण विशेषात्मक ज्ञातव्य नान्यथा । ततो विशेषलक्षणमुक्तम् ।

किमतो[६] यदि नामैव[७]मित्याह—तच्च[८] सामान्यलक्षण दर्शयितुकामेन विशेषलक्षण दर्शयतैव[९] दर्शनीयम्—इति सबन्ध । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति कार्यहेतोर्व्याप्तिर्दर्शिता । व्याप्तिश्च कार्यकारणभावसाधनात्[१०] प्रमाणान्निश्चीयते । ततो यथा महानस इति दर्शनीयम् ।

लक्षण न शक्य ज्ञातुमिति प्रवृत्त्युपयोगितया न शक्यमिति मन्तव्यम् । न तु सामान्यलक्षणस्य वाक्यात्प्रतीतिर्न भवत्येव । विशेषवन्तो च विशिष्टाविरयर्थ । एतदेव विभज्यमान आचार्य (आह—कार्यस्ये)त्यादि ।

ननूक्तेऽप्यस्मिन् यदि सामान्यलक्षणप्रतीतिर्नास्ति किमनेनोक्तेनापीति । आह—जन्मेति । हियस्मादर्थे । ननु स्वभावहेतो साधनस्वभावता साध्यस्य दर्शयितु युज्यते, तत्कि तन्मात्रानुबन्धो दर्शनीय उक्त इत्याह—तन्मात्रेति । हियस्मात् । अथ तन्मात्रानुबन्धे दर्शितेऽपि कथ सामान्यलक्षणप्रतिपत्तिरित्याह—साधनस्येति । तदेवमित्यादिनोपसहार ।

अनुपलब्धेश्चानयोरेवान्तर्भावान्न पृथग् विशिष्टलक्षणाभिधानमित्यवसेयम् ।

अथ किं हेतोरन्वयव्यतिरेकावेव लक्षण यदेतद् द्वयमेव लक्षणतया स्मर्यते । न चैतत्, पक्षधर्मताया अपि लक्षणत्वादभिहितत्वाच्चेति चेत् । सत्यम् । केवल न हेतो सर्वरूपमिह प्रक्रान्तम् । किन्तु यद्रूपप्रदर्शनेन दृष्टान्तप्रदर्शन कृत भवति तत्प्रकृतमिति ।

यद्यप्येव यदि नाम सामान्यविशेषलक्षणाऽभिधानमतोऽभिधानात् किं भवति ? किम क्षपे प्रयोगात्, न किञ्चिद् भवतीत्यर्थ । य(त)दित्युत्तरम् । यो यस्मात् । व्याप्तिप्रदर्शनेऽपि कथं दृष्टान्तास्यानमवतरतीत्याह—व्याप्तिश्चेति । हेत्वर्थश्चकार । कार्यकारणभावसाधनात्प्रमाणान्निश्चीयता व्याप्तिस्तथापि दृष्टान्त कथ प्रकृतो भवतीत्याह—तत इति । दृष्टान्तमन्तरेण तदेव प्रमाण न प्रवर्तेत । तदप्रवृत्तौ च सामान्यलक्षणमेव न ज्ञायेतेति भाव ।

---

[१] ॰मात्रस्यानु॰ C. D साधनमात्रम् । साधनमात्रस्यानुब॰ B N

[२] मात्रभावे A B D P H E. N

[३] अथ साधनधर्ममात्रानुबन्ध साध्यस्य तथापि तादात्म्य न स्यादित्याह—टि॰

[४] यदा साधनस्य च स्व॰ C

[५] तदेव—E.

[६] विशेषलक्षणात्—टि॰

[७] नामैव तदित्याह—E भागुक्त पायेन—टि॰

[८] तत्र A B P H E.

[९] ॰तैव च दर्शं॰ B

[१०] प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्—टि॰

यतस्तत्कार्यतया धूमो दहने नियत । सोऽय तत्कार्यतानियमो विपक्षलक्षणरूपोऽन्यथा दर्शयितुमशक्य । स्वभावलिङ्गस्य च स्वभावेन साध्यन व्याप्तिर्विपक्षलक्षणरूपा न शक्या दर्शयितुम । यस्मात कार्यकारणभावस्तादात्म्य च महानसे घट च ज्ञातव्यम, तस्माद व्याप्तिसाधन प्रमाण दर्शयता [1]साधर्म्यदृष्टान्तो दर्शनीय । वैधर्म्यदृष्टान्तस्तु प्रसिद्ध तत्कार्यत्वे कारणाभावे कार्याभावप्रतिपत्त्यर्थम[2] । तत एव नावश्य वस्तु भवति । कारणाभावे कार्याभावो वस्तु न्यवस्तुनि वा भवति । ततो वस्त्ववस्तु वा वैधर्म्यदृष्टान्त इष्यते ।

तस्माद दृष्टान्तमन्तरेण[3] न हेतोरन्वयो व्यतिरेको वा[4] शक्यो दर्शयितुम । अतो हेतुरूपाख्यानादेव हेतोर्व्याप्तिसाधनस्य[5] प्रमाणस्य दर्शक साधर्म्यदृष्टान्त ।

प्रसिद्धव्याप्तिकस्य साध्याभावे हेत्वभाव[6]प्रदर्शनाद्वैधर्म्यदृष्टान्त उपादेय इति [7]च दर्शित भवति ।

लक्षणस्य स्वरूपमाख्यायाख्या यथाप्रदर्शनाशक्यत्व दर्शयन्नाह—सोऽयमिति ।

वैधर्म्यदृष्टान्तस्तर्हि न प्रदर्शनीय इत्याह—वैधर्म्यति । तु साधर्म्यदृष्टान्ताद् वैधर्म्य दृष्टान्त भेदवन्त दर्शयति । एतच्च यत्र व्यतिरेकमुखेन प्रयोग क्रियत तत्कालाभिप्रायेणोच्यत इति द्रष्टव्यम । न त्वेकस्मिन् प्रयोग द्वयोरुपन्यास सम्भवी । एतच्च प्रागेव निर्लोठितम् । यत प्रसिद्ध तत्कार्यत्वे कारणाभावे कार्याभावप्रतिपत्त्यर्थ दर्शनीयो वैधर्म्यदृष्टान्तस्तत एव तस्मादेव कारणात । नावश्य नियमे[न] वस्तु भवति । वस्त्वप्यवस्त्वपि वैधर्म्यदृष्टान्तो भवतीत्यर्थ । यदि हि कस्यचिद विधिना कस्यचिद विधिर्दर्शयितव्य स्यात तदा गग(गगना) दिरसन कथ कस्यचिदाधार स्यादिति न सिद्ध्यत्तदुपदर्शनम । यदा त्वेकस्य व्याप्यस्याभावे ऽपरस्य व्यापकस्याभावो दर्शयितव्यस्तदा व्यापकस्याभावेऽवस्तुनि सुष्ठु सम्भवति । इतरथाऽभावेऽपि अस्य भावो विहितो भवेत । सोऽपि नास्ति यत अयमेवाभाव इत्यभिप्राय । वैधर्म्य० दृष्टान्तग्रहण चानेकधर्माभावनापरधर्माभावानुमानविषयोऽपि द्रष्टव्यम यथा साधर्म्यदृष्टान्ते स्ववश्य वस्तु स आश्रय इष्ट इति स्यात् । तथा च सति बह्वसमञ्जस स्यादिति । यत कारणाभावात्कार्याभावो वस्तु न्यवस्तुनि च भवति तत कारणाद् वस्तु महाह्रदादि । अवस्तु आकाशादि । वाचम्त्स्तुत्यवल्लव समुच्चिनोति ।

तस्मादित्यादिना प्रकृतमुपसंहरति । व्याप्तिसाधकप्रमाणाधिकरणत्वाद दर्शयतीति दर्शक । यतश्च साध्यसाधकव्याप्तिप्रसाधकप्रमाणप्रदर्शकत्वात्साधर्म्यदृष्टान्त एवोपादेयो न वैधर्म्यदृष्टान्त इत्याह—प्रसिद्धेति । वैधर्म्यदृष्टान्त उपादेय इति यार्यदित्वा कुत उपादेय इत्याशङ्कायां प्रसिद्धव्याप्तिकस्य हेतुत्वाद् साध्याभावे हेत्वभावप्रदर्शनात । तत्रेति बुद्धिस्थम् । यद्वा प्रदर्शनप्रसिद्धिरिति प्रदर्शनाति वा प्रदर्शना हेत्वभावस्य प्रदर्शन इति तथा । भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य हेत्वभावप्रदर्शनत्वादित्यर्थ ।

---

[1] साधर्म्यदृष्टा० B

[2] ०ष्टव्य —E.

[3] दृष्टान्तमन्तरेण हे० A P H E N

[4] वा न शक्यो A P H E N

[5] ०साधकस्य E

[6] भावप्र० C D

[7] च एवाय—E०

अस्मिश्चार्थे दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति। योऽयमर्थो व्याप्तिसाधनप्रमाणप्रदर्शन[1] कश्चिदुपादेयो निवृत्तिप्रदर्शन[2]श्च—इत्यस्मिन्नर्थे [3]दर्शिते दर्शितो दृष्टान्त [4]इत्याह—एतावन्मात्र रूप यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मादिति। एतावदेव हि रूप दृष्टान्तस्य, यदुत व्याप्तिसाधनप्रमाण[5]प्रदर्शकत्व नाम साधर्म्यदृष्टान्तस्य, प्रसिद्धव्याप्तिकस्य च[6] साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिप्रदर्शकत्वमित्येत [7]द्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य। [8]एतच्च हेतुरूपाख्यानादेवाख्यातमिति किं दृष्टान्तलक्षणेन ?॥

एतेनैव दृष्टान्तदोषा अपि निरस्ता भवन्ति ॥१२३॥

एतेनैव च हेतुरूपाख्यानाद् दृष्टान्तस्वरूपप्रदर्शनेन दृष्टान्तदोषा[9] दृष्टान्ताभासा [10]कथिता भवन्ति। तथाहि—पूर्वोक्तसिद्धये य उपादीयमानोऽपि[11] दृष्टान्तो न समर्थ स्वकार्यं साधयितुं स दृष्टान्तदोष इति सामर्थ्यादुक्त[12] भवति ॥

अस्मिश्चेत्यादि मलमनूद्य व्याचष्टे योऽयमिति। पूर्ववत्प्रदर्शनशब्दस्य व्युत्पत्ति, समासश्च कर्तव्य। प्रसिद्धाया व्याप्तौ साध्या[79a]भावे हेतोर्निवृत्तिप्रदर्शन इत्यर्थो द्रष्टव्य। एतावदेवैतावन्मात्रम्। अन्यदप्यस्य रूपमस्तीत्याह—एतावदेवेति। हियस्मादेतत् परिमाण मस्येति तथा। एवकारेणान्यस्य तादूप्यनिरासो दृढीकृत। किं तद्रूपमित्याह—यदुतेति। निपातसमुदायश्चाय यदेतदित्यस्यार्थे ॥

येषु दृष्टान्तत्वेनोपात्तेषु स्वकार्यका(क)रणासामर्थ्यं दोष सभवति ते कुतश्चित्सामान्याद् दृष्टान्तवदाभासमाना दृष्टान्ताभासा भवन्तीति आर्थं न्यायमाश्रित्याह—दृष्टान्तदोषा दृष्टान्ताभासा कथिता भवन्तीति। यस्मात्त दृष्टान्ताभासत्व[न] कथिता भवन्त्यत एव दृष्टान्तत्वेन निरस्ता भवन्तीत्यत एव मूलमर्थतो व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम्। दृष्टान्ततत्त्वप्रदर्शनेन यथा दृष्टान्ताभासा(स)कथन कृत भवति तथा दर्शयितु तथा हीत्यादिनोपक्रमते। पूर्वोक्तस्य जन्मतन्मात्रानुबन्धस्य सिद्धये निश्चयाय। स्वकार्यं साधनसम्भवे साध्यप्रदर्शनसम्भवलक्षणम्, सिद्धव्याप्तिकस्य च हेतो साध्याभावे साधननिवृत्तिप्रदर्शनलक्षण च साधयितु य उपादीयमानोऽपि न समर्थ, स दृष्टान्तदोषो दुष्टो दृष्टान्त, दृष्टान्ताभास इति यावत। सामर्थ्यात् स्वकार्याकारणलक्षणात् ॥

---

[1] प्रमाणदर्शन ABPHN
[2] निवृत्तिप्रदर्शकश्च B
[3] प्रदर्शिते APHEN
[4] दृष्टान्त। कस्मादित्याह—E
[5] ०प्रमाणदर्शनत्व ABDPHE
[6] वा A BDPHEN
[7] 'वैधर्म्यदृष्टान्तस्य एतत्' नास्ति B 'वैधर्म्यदृष्टान्तस्य' नास्ति D
[8] तत् ADPHEN प्रागुक्तन्यायेन—टि०
[9] दृष्टान्तस्य दोषा APHEN
[10] निरसनद्वारा कथिता—टि०
[11] ०पि न समर्थं B
[12] ०र्थ्यादित्यतदुक्त B

अस्मिंश्चार्थे दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति। योऽयमर्थो व्याप्तिसाधनप्रमाणप्रदर्शन[1] कश्चिदुपादेयो निवृत्तिप्रदर्शन[2]श्च—इत्यस्मिन्नर्थे [3]दर्शिते दर्शितो दृष्टान्त [4]इत्याह—एतावन्मात्र रूप यस्य तस्य भावस्तत्त्वम तस्मादिति। एतावदेव हि रूप दृष्टान्तस्य, यदुत व्याप्तिसाधनप्रमाण[5]प्रदर्शकत्व नाम साधर्म्यदृष्टान्तस्य, प्रसिद्धव्याप्तिकस्य च[6] साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिप्रदर्शकत्वमित्येत[7]द्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य। [8]एतच्च हेतुरूपाख्यानादेवाख्यातमिति किं दृष्टान्तलक्षणेन?॥

एतेनैव दृष्टान्तदोषा अपि निरस्ता भवन्ति ॥१२३॥

एतेनैव च हेतुरूपाख्यानाव दृष्टान्तत्वप्रदर्शनेन दृष्टान्तदोषा[9] दृष्टान्ताभासा [10]कथिता भवन्ति। तथाहि—पूर्वोक्तसिद्धये य उपादीयमानोऽपि[11] दृष्टान्तो न समर्थ स्वकार्यं साधयितुं स दृष्टान्तदोष इति सामर्थ्यादुक्त[12] भवति॥

अस्मिंश्चेत्यादि मलमनूद्य व्याचष्टे योऽयमिति। पूर्ववत्प्रदर्शनशब्दस्य व्युत्पत्ति, समासश्च कर्तव्य। प्रसिद्धाया व्याप्तौ साध्या[79a]भाव हेतोर्निवृत्तिप्रदर्शन इत्यर्थो द्रष्टव्य। एतावदेवैतावन्मानम्। अन्यदप्यस्य रूपमस्तीत्याह—एतावदेवेति। हिर्यस्मादेतत् परिमाण मस्यति तथा। एवकारेणान्यस्य तादूप्यनिरासो दृढीकृत। किं तद्रूपमित्याह—यदुतेति। निपातसमुदायश्चाय यदेतदित्यस्यार्थे॥

येषु दृष्टान्तत्वेनोपात्तपु स्वकार्यका(क)रणासामर्थ्ये दोष सभवति ते कुतश्चित्सामा न्याद् दृष्टान्तवदाभासमाना दृष्टान्ताभासा भवन्तीति आर्यं न्यायमाश्रित्याह—दृष्टान्तदोषा दृष्टान्ताभासा कथिता भवन्तीति। यस्मात्ते दृष्टान्ताभासत्व[न] कथिता भवन्त्यत एव दृष्टान्तत्वेन निरस्ता भवन्ती यत एव मूलमर्थतो व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम। दृष्टान्ततत्त्वप्रदर्शनेन यथा दृष्टान्ताभासा(स)कथन कृत भवति तथा दर्शयितु तथा हीत्यादिनोपक्रमते। पूर्वोक्तस्य जन्मत मात्रानुबन्धस्य सिद्धये निश्चयाय। स्वकार्यं साधनसम्भवे साध्यप्रदर्शनसम्भवलक्षणम्, सिद्धव्याप्तिकस्य च हेतो साध्याभावे साधननिवृत्तिप्रदर्शनलक्षण च साधयितु य उपादीयमानोऽपि न समर्थ, स दृष्टान्तदोषो दुष्टो दृष्टान्त, दृष्टान्ताभास इति यावत। सामर्थ्यात् स्वकार्याकारणलक्षणात्॥

---

१ प्रमाणदर्शन ABPHN

२ निवृत्तिप्रदर्शकश्च B

३ प्रदर्शिते APHEN

४ दृष्टान्त। कस्मादित्याह—E

५ ०प्रमाणदर्शनत्व ABDPHE

६ वा ABDPHEN.

७ 'वैधर्म्यदृष्टान्तस्य एतत् नास्ति B 'वैधर्म्यदृष्टान्तस्य' नास्ति D

८ तत् ADPHEN प्रागुक्तन्यायेन—टि०

९ दृष्टान्तस्य दोषा A P H E N

१० निरसनद्वारा कथिता —टि०

११ ०पि न समर्थ B

१२ ०र्थादित्येतदुक्त B

दृष्टान्ताभासानुदाहरति—

यथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । कर्मवत् परमाणुवद् घटवदिति[1]। एते दृष्टान्ताभासाः साध्यसाधनधर्मोभयविकलाः ॥१२४॥

यथा [2]नित्य शब्द इति [3]शब्दस्य नित्यत्वे साध्येऽमूर्तत्वादिति हेतु । साधर्म्येण कर्मवत् परमाणुवद् घटवदित्यते दृष्टान्ता उपन्यस्ता । एते च दृष्टान्तदोषा । साध्य च साधन चोभय चेति[4] । तैर्विकला । साध्यविकल कर्म, तस्याऽनित्यत्वात् । साधनविकल परमाणु, मूर्तत्वात् परमाणूनाम् । [5]असर्वगतद्रव्यपरिमाण मूर्ति । असर्वगताश्च द्रव्यरूपाश्च परमाणव । नित्यास्तु वैशेषिकैरिष्यन्ते । ततो न साध्यविकल[6] । घटस्तूभयविकल, अनित्यत्वान्मूर्तत्वाच्च घटस्येति[7] ॥

तथा संदिग्धसाध्यधर्मादयश्च । यथा—रागादिमानयं वचनाद्रथ्यापुरुषवत् । मरणधर्माऽयं पुरुषो रागादिमत्त्वाद्रथ्यापुरुषवत् । असर्वज्ञोऽयं रागादिमत्त्वाद्रथ्यापुरुषवदिति ॥१२५॥

तथा[8] सदिग्ध साध्यधर्मो यस्मिन् स सदिग्धसाध्यधर्म । स आदिर्येषां ते तथोक्ता । सदिग्धसाध्यधर्म । सदिग्धसाधनधर्म । सदिग्धोभय[9] ।

दृष्टान्ताभासानित्यादि परमाणूनामित्येतदन्त सुगमम् ।

कथ परमाणव साधनविकला न साध्यविकला इत्याह—असर्वेति । परिमाण मानव्यवहारकारणम् । तच्च गुणत्वाद् द्रव्याश्रयीति । द्रव्यग्रहणेन वास्तव रूपमनूदितम् । तत्र यदि द्रव्यपरिमाण मूर्तिरित्येव तावदुच्यते तदाऽऽकाशादेरपि द्रव्यस्य परममहत्त्वनामधेय परिमाणमस्तीति मूर्तत्व प्रसज्येत । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं द्रव्ये विशेषणमसर्वगतग्रहणम् । तत्र परमाणो परिमाण भवत्यसर्वगतस्य द्रव्यस्येति दर्शयन्नाह—असर्वगताश्चेति । समवायिकारण द्रव्य गुणवद्वेति द्रव्यलक्षणयोगाद् द्रव्यरूप । चकारो पूर्वापेक्षया एकविषयत्वमनयो समुच्चिनुत । तत् पुन परमाणो परिमाण पारिमाण्डल्यमशक ज्ञातव्यम् । इयता साधनवैकल्य दर्शितम् ।

साध्यवैकल्य दर्शयन्नाह—नित्यास्त्विति । तुनेनार्थमात्रेण(?) विशिनष्टि । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकै पदार्थविशेषैर्व्यवहरन्तीति वैशेषिका, रुढ(ढे)स्त्वाभ्युपगतकणादशास्त्रा एवोच्यन्ते । अथ[वा] षट्पदार्थीप्रतिपादनतया विशिष्यते तदन्यस्माच्छास्त्रादिति विशेष काणाद शास्त्र विवक्षितम् । [10]"तद् विदन्त्यधीयते वा" इति वैशेषिकास्तैरिष्यन्त इति वचनव्यवस्थया चेष्टिमात्रमेनत्र पुनरत्र प्रमाणमस्तीति सूचयति ।

---

[1] दिति साध्य० B P H E N [2] यथेति नित्य A B P H E N
[3] इति नित्यत्वे साध्य शब्दस्याम्० D H [4] च । तैर्वि० C.
[5] असर्वगत द्र० A B P H N [6] साध्यविकला C. D
[7] घटस्य । E [8] तथेति—E [9] ०भयधर्म । C.
[10] तुलना—"तदधीते तद्वेद" पाणिनि ४ २ ५९

उदाहरणम्—रागादिमानिति रागादिमत्त्वं साध्यम् । वचनाद् इति हेतुः । रथ्यापुरुषवदिति दृष्टान्ते[1] रागादिमत्त्वं सदिग्धम् । मरणं धर्मोऽस्येति मरणधर्मा । तस्य भावो मरणधर्मत्वं साध्यम् । अयं पुरुष इति धर्मी । रागादिमत्त्वादिति हेतुः । रथ्यापुरुषे दृष्टान्ते संदिग्धं साधनम् । साध्यं तु निश्चितं मरणधर्मत्वमिति । असर्वज्ञ इति । असर्वज्ञत्वं साध्यम् । रागादिमत्त्वादिति हेतुः । तदुभयमपि रथ्यापुरुषे दृष्टान्ते संदिग्धम् । असर्वज्ञत्वं रागादिमत्त्वं चेति ॥

[2]तथाऽनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयश्च । यथा—यो वक्ता स रागादिमान्, इष्टपुरुषवत् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति ॥१२६॥

तथाऽनन्वय इति । यस्मिन् दृष्टान्ते साध्यसाधनयोः सम्भवमात्रं दृश्यते, न तु साध्येन व्याप्तो हेतुः, सोऽनन्वयः । अप्रदर्शितान्वयश्च—यस्मिन् दृष्टान्ते विद्यमानोऽप्यन्वयो न प्रदर्शितो वक्त्रा सोऽप्रदर्शितान्वयः ।

अनन्वयमुदाहरति—यथेति । यो वक्तेति वक्तृत्वमनूद्य स रागादिमानिति रागादिमत्त्वं[3] विहितम् । ततो वक्तृत्वस्य रागादिमत्त्व(त्वे) प्रतिनियमः । तेन व्याप्तिरुक्ता । इष्टपुरुषवदिति । इष्टग्रहणेन प्रतिवाद्यपि [4]सगृह्यते वाद्यपि । तेन वक्तृत्वरागादिमत्त्वयोः सत्त्वमात्रमिष्टे पुरुषे सिद्धम् । व्याप्तिस्तु न सिद्धा । तेनाऽनन्वयो दृष्टान्त इति ।

अनित्यः शब्द इत्यनित्यत्वं साध्यम् । कृतकत्वादिति हेतुः । घटवदिति[5] दृष्टान्ते न प्रदर्शितोऽन्वयः ।

तत इत्यादि मरणधर्मत्वमित्येतदन्तं सुज्ञानम् ।

ननु मरणधर्मत्वमप्यस्य कथं निश्चितं येन हेतुरेव सन्दिग्ध उच्यत इति चेत् । सत्यम् । केवलं प्रसिद्धिसमाश्रयेणैवमुक्तमित्यवसेयम् । अन्वीयमानत्व साधनस्य साध्येनान्वय । [illegible] च प्रतिबन्धसाधकप्रमाणाक्षेपात् प्रसिद्ध्यति । यत्र तु तन्नास्ति केवलं सम्भवमात्रं साहचर्यमात्रं दृश्यत इत्यभिप्रायः ॥

वक्तृत्वस्य हेतो रागादिमत्त्वे [79b] साध्ये प्रतिनियम. प्रतिनियतत्वमुक्तमिति शेष । तेन साध्यनियतत्वेन व्याप्तिरनयोरुक्ता प्रदर्शिता । एवंविधानुवादविध्युपदर्शने तथा प्रतीतेराहत्योदयाद् व्याप्तिरुक्तेत्युक्तम् । न त्वसावनयोर्वाक्यतोऽस्ति । यतो द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोर्दृष्टान्तत्वेन सङ्ग्रह तेन हेतुना सत्त्वमात्रं सम्भवमात्र साहचर्यमात्रमिति यावत् । अस्ति चेष्टि सहमात्रोपदर्शनमदोषावहमित्याह—व्याप्तिस्त्विति । तु सत्त्वमानाद् व्याप्तिं भिनत्ति । न सिद्धा न प्रमाणनिश्चिता । अनयोर्व्याप्तिसाधकप्रमाणाभावादिति भाव ।

अप्रदर्शितान्वयमुदाहरन्नाह—अनित्य इति ।

---

[1] दृष्टान्त रा० A B D P H E N
[2] 'तथा' नास्ति B P H E N　　[3] ०मत्त्वे वि० A
[4] गृह्यते A P H E N　　[5] ०दित्यत्र दृ० A P H E.

इह यद्यपि कृतकत्वेन घटसदृश. शब्दस्तथापि नानित्यत्वेनापि सदृश प्रत्येतु शक्यतेऽ[1]-तिप्रसङ्गात्[2]। यदि तु कृतकत्वम् अनित्य[3]स्वभाव[4]विज्ञात भवत्येव[5] कृतकत्वादनित्यत्व-प्रतीतिः स्यात्। तस्माद् यत् कृतक तदनित्यमिति कृतकत्वमनित्यत्वे[6] नियतमभिधाय नियम-साधनायान्वयवाक्यार्थप्रतिपत्तिविषयो दृष्टान्त उपादेयः। स च प्रदर्शितान्वय एव। अनेन त्वन्वयवाक्यमनुक्त्वैव दृष्टान्त उपात्तः। ईदृशश्च साधर्म्यमात्रेणैवोपयोगो। न च साधर्म्यात साध्यसिद्धिः। अतोऽन्वयार्थो दृष्टान्तस्तदर्थश्चानेन नोपात्तः। साधर्म्यार्थश्चोपात्तो निरुपयोग

ननु घटोपदर्शनेन कृतकत्वेन तावद् घटसदृश शब्दो दर्शित। तथा चानित्यत्वेनापि सदृशो दर्शितस्ततश्च व्याप्तिर्दर्शितैवेत्याह—इहेति। इहानित्यत्वसिद्धिप्रस्तावे। कुतस्तथाप्र त्येतुमशक्य इत्याह—अतिप्रसङ्गादिति। मूर्त्तत्वादि(दे)रपि सादृश्यागम(सादृश्यावगमात्) प्रसक्ति(क्ते)रिष्ट धर्ममतिनान्य प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्ग तस्मात। न तर्हि कृतकत्वादनित्यत्व कदा-चिदपि प्रत्येतव्यमित्याह—यदि त्विति। तुरिमामवस्था विशेषवती दर्शयति। यदि कृतक-त्वानुवादपूर्विका(पूर्वक)विधानेनार्थान्तरत्वे सति न नित्यत्वस्वभाव कृतकत्व प्रतीत भवत्येव तत्स्वाभाव्येन प्रतिपत्ती कृतकत्वादनित्यत्वप्रतीति. स्यात्। यत कृतकत्वस्यानित्यत्वस्वभावा वगमात्ततस्तत्प्रतीतिर्नान्यथा तस्माद् हेतो। अन्वयवाक्यस्य साध्यनियतत्व साधनस्यार्थोऽ भिधेय, तत्प्रतिपत्तिविषयस्तत्प्रदर्शन इत्यर्थं। अन्वयवाक्यार्थप्रतिपत्तिविषयाऽपि दृष्टान्तो यद्यप्रदर्शितान्वयस्तदा सोऽपि निरुपयोग किमित्युपादेय इत्याह—स चेति। चोऽवधारणं यस्मादर्थे वा। अनेन कथ नामायमुपात्त यनैवमभिधीयत इत्याह—अनेनेति। अनेन वादिना। तुर्विशेषार्थ। अन्वयप्रतिपादक वाक्यमन्वयवाक्यम्। तदनुक्त्वैव। अथैव-मुपात्तोऽपि यद्युपयुज्यते तदा का क्षतिरित्याह—ईदृशश्चेति। चकारोऽन्यैमामवस्था भेदवतीमाह। समान प्रकरणाद् घटेन सदृशो धर्मो यस्यासौ सधर्मा। तस्य भाव साधर्म्यम्। तदेव तन्मात्रम्। मात्रग्रहणेन विशिष्ट साधर्म्यमपाकरोति। तेनैवकारेण निराकृतनिरासमेव द्रढयति। साधर्म्य-प्रदर्शनमात्रेणैवायमुपयोगवानित्यर्थ। अथैतत्प्रदर्शितात्साधर्म्यादपि यदि साध्य सिद्ध्यति तदा कथमयमनुपयुक्त इत्याह—न चेति। चोऽवधारणे यस्मादर्थे वा।

एव ब्रुवतोऽस्य भाव—अनेन खलु साधर्म्यं प्रदर्शनीयम्। कृतकत्वेनैव च साधर्म्यं प्रद-र्शयन्चरितार्थो भविष्यति। न च कृतकत्वेन घटसाधर्म्ये शब्दस्यावगतेऽप्यनित्यत्वेनापि तत्साधर्म्यावगमोऽवश्यभावीति शक्यमभिधातुम्। मूर्त्तत्वादिनापि सादृश्यावगमेऽस्यानिवार्यत्व-प्रसङ्गादिति। यत साधर्म्यमात्रान्न साध्यसिद्धिरतः कारणात्। अन्वयोऽन्वीयमानत्व साधनस्य साध्येन सोऽर्थः प्रयोज[80a]न यस्य स तथा न साधर्म्यमात्रप्रदर्शनार्थ इत्यर्थात्। अनेनाप्यन्वयार्थ एवायमुपात्त इत्याह—तदर्थश्चेति। चो यस्मादर्थे। सोऽन्वयोऽर्थो यस्य स तथा। अनेन वादिना। किमर्थस्तर्ह्यनेनायमुपात्त इत्याह—साधर्म्येति। चो यस्मादर्थे।

---

[1] शक्योऽति॰ A P H E N
[2] वाक्योऽपि प्राप्न – टि॰
[3] अनित्यत्व A C P H E N
[4] ज्ञान—C
[5] ॰त्येव कृ॰ C
[6] ॰त्यत्वनिय॰ A P H E N

इति वक्तृदोषादयं दृष्टान्तदोषः । वक्त्रा ह्यत्र परः प्रतिपादयितव्य । ततो यदि नाम न दुष्टं वस्तु तथापि वक्त्रा दुष्टं दर्शितमिति दुष्टमेव ॥

तथा विपरीतान्वयः—यदनित्यं तत् कृतकमिति ॥१२७॥

तथा विपरीतोऽन्वयो यस्मिन् दृष्टान्ते स तथोक्त । तमेवोदाहरति—यदनित्य तत् कृतकमिति । कृतकत्वमनित्यत्वनियत दृष्टान्ते[१] दर्शनीयम् । एवं कृतकत्वादनित्यत्वगतिः स्यात् । अत्र त्वनित्यत्वं कृतकत्वे[२] नियत दर्शितम् । कृतकत्वं [३]त्वनियतमेवानित्यत्वे ।[४] ततो यादृशमिह कृतकत्वमनियतमनित्यत्वे [५]दर्शित तादृशान्नास्त्यनित्यत्वप्रतीतिः । तथाहि—यदनित्यमित्यनित्यत्वमनूद्य तत् कृतकमिति कृतकत्व विहितम् । अतोऽनित्यत्वं नियतमुक्तं कृतकत्वे, न तु कृतकत्वमनित्यत्वे । ततो यथाऽनित्यत्वादनियतात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वे न प्रयत्नानन्तरीयकत्वप्रतीति, तद्वत् कृतकत्वादनित्यत्वप्रतिपत्तिर्न स्यात्, अनित्यत्वेऽनियतत्वात् कृतकत्वस्य ।

साधर्म्यार्थं साधर्म्यप्रतिपादनप्रयोजन उपात्तस्तस्मान्निरुपयोग स । तस्मादर्थे वा । अयं चशब्दात् परो द्रष्टव्य । ननु कृतकत्वानित्यत्वयोस्तावद् वस्तुतोऽन्वयोऽस्त्येव । तत्कथ विद्यमानेऽपि तस्मिन् तथाऽप्रदर्शनमात्रेणासो दृष्टान्तो दुष्यतीत्याह—वक्तृदोषादिति । वक्ता हीत्यादिनैतदेव समर्थ्यते । ननु वक्तैवासो तथा प्रदर्शयन्नपराध्यतु, अन्यस्य दृष्टान्ततपस्विन कोऽपराध इति चेत् । स्वकार्याऽकरणमेव दोष । तदकरण तस्य स्वत एव(एवाऽ)-सामर्थ्याद्, अन्येनान्यथाप्रदर्शनाद् वाऽस्तु । किमेतावता तदकरण तस्य नास्त्येवेति सूक्त वक्तृदोषादयं दृष्टान्तदोष इति ॥

विपरीतोऽन्वय इति वैपरीत्येन प्रदर्शनाद् विपरीत उक्तो न तु विपरीतोन्वयोऽस्त्येव । कीदृशोऽविपरीतोऽन्वयो *यस्माद्य विपरीत* इत्याह—कृतकत्वमिति । एव प्रदर्शने को गुण इत्याह—एवमिति । एव कृतकत्वस्यानित्यत्वे नियतत्वप्रदर्शने सति । अत्र पुन कुत्र किं *नियतमित्याह—अत्रेति* । तुरिमामवस्था विशेषवती दर्शयति । अनित्यत्वानुवादेन कृतकत्वस्य विधानाद् विधीयमानस्य व्यापकतया नियमविषयत्वादित्यभिसन्धि । कृतकत्व पुन कीदृश दर्शितमित्याह—[कृतकत्वमिति] । तुरनित्यत्वात् कृतकत्व भिनत्ति । अनित्यत्वेऽनियतमिति कोऽर्थोऽनित्यत्वेऽपि कृतकत्व भवति, अन्तरेण कृतकत्वमिति । अनित्यत्वानियतादपि कृतकत्वादि(द)नित्यत्व प्रतिपद्येत इत्याह—तत इति । यत एवमनुवादविधिक्रमे कृतकत्वमनित्यत्वानियत दर्शित भवति, ततस्तस्मादिह प्रयोगे । यादृशमिति विधीयमानम् । पूर्वमेवयादिनाऽनित्यत्व कृतकत्वे नियत दर्शितम्, न कृतकत्वमनित्यत्वे चेति प्रतिज्ञामात्रेणोक्तमधुना तु येन प्रकारेण तस्यैव प्रदर्शनमायात तथाहीत्यादिना तद् दर्शयति । अनित्यत्व प्रयत्नानन्तरी-

---

[१] दृष्टान्तेन E   [२] ०कत्वनियत D.

[३] त्वनियतमेवोक्तमनित्यत्वे C D

[४] अत्र 'तत कृतकत्वमनित्यत्वे नियतमेव' इत्यधिक पाठोऽस्ति E प्रतौ ।

[५] प्रदर्शितम् A. B P. H. E N

यद्यपि च कृतकत्व वस्तुस्थित्याऽनित्यत्वे नियतं [1]तथाप्यनियत वक्त्रा [2]दर्शितम् । अत [3]स्वयमदुष्टमपि [4]वक्तृदोषाद् दुष्टम् ।

तस्माद् विपरीतान्वयोऽपि वक्तुरपराधात्, न वस्तुत (न) । परार्थानुमाने च[5] वक्तुरपि [6]दोषश्चिन्त्यत इति ॥

साधर्म्येण [7]दृष्टान्तदोषाः ॥१२८॥

साधर्म्येण[8] नव दृष्टान्तदोषा उक्ता ॥

वैधर्म्येणापि[9] दृष्टान्तदोषान् [10]वक्तुमाह—

वैधर्म्येणापि—परमाणुवत् कर्मवद् आकाशवदिति साध्याद्यव्यतिरेकिणः ॥१२९

नित्यत्वे शब्दस्य साध्ये हेतावमूर्तत्वे [11]परमाणुर्वैधर्म्यदृष्टान्त साध्याव्यतिरेकी । नित्यत्वात् परमाणूनाम् । कर्म साधनाव्यतिरेकि, अमूर्तत्वात् कर्मण । आकाशमुभयाव्यतिरेकि, नित्यत्वादमूर्तत्वाच्च ।

यकत्वमन्तरेणाचिरप्रभादौ दृश्यमानमनियत तत्र । तत्र यथाऽनित्यत्वात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वा प्रतीतिस्तद्वत् कृतकत्वादप्यनित्य[त्व]नियनाभानित्यत्वप्रतीतिर्भवितुमर्हति ।

ननु भवतु अनित्यत्वात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वाप्रतीतिर्वस्तुतस्तस्य तत्रानियतत्वात्कृतकत्व तु परमार्थतो नियतमनित्यत्वे । तत्कुतस्तस्मात्तस्याप्रतीतिरित्याह—यद्यपीत्यादि । एव ब्रुवतोऽस्य भाव—वस्तुतश्छेदनस्वभावोऽपि परशुयदाच्छदकेन भ्रान्त्याऽन्यथा वा उद्यत्य बाहुमुद्यम्य द्वैधीभावार्थं धवादौ निपात्यते, तदा तेन स्वयमदुष्टेनापि यथा छिदा न सम्पाद्यते, तद्वदनेनापि परोक्षार्थप्रतीतिर्न सम्पाद्यते, स्वयमदुष्टनापीति ।

यस्मादेव त[80b]स्माद् हेतो र्वक्तुरनुमापयितुरपराधाद् दोषाद् विपरीतान्वयोऽपि दृष्टान्तदोष इति दोष । न केवलमप्रदर्शितान्वय इत्याह—न वस्तुन कृतकत्वस्यापराधात् । तत्तावत्स्वतोऽदुष्टम् । तत्कि वक्तृदोषेण चिन्तितेनेत्याह—परार्थेति । न केवल साधनस्य दोषश्चिन्त्यत इत्यपि शब्दात् ॥

यतोऽल्पीयो नास्ति स परमाणु । वैधर्म्यप्रतिपाद[न]विषयोपात्तत्वान् वैधर्म्यदृष्टान्त उक्त । साध्यस्याव्यतिरेको निवृत्त्यभाव सोऽस्यास्तीति तथोक्त ॥

---

१ 'तयाप्यनियत' नास्ति—B
२ प्रदर्शितम्—C
३ अतस्तत् स्वय न दुष्ट० A[illegible]PHEN
४ वक्तुर्दोषात्—A P H E
५ 'च नास्ति C. D
६ [illegible] केवल हेतो —टि०
७ 'दृष्टान्तदोषा' इति नास्ति—BPHEN
८ ०र्म्येण तद्दृ०B
९ ०पि नव दृ० APHEN
१० वक्तुकाम आह—B.D
११ परमाणुवद्वैध० A.P.H E परमाणुर्वैधर्म्येणC

साध्यमादिर्येषा तानि साध्यादीनि साध्यसाधनोभयानि । तेषामव्यतिरेको [1]निवृत्त्य-भावः । स येषामस्ति ते साध्याद्यव्यतिरेकिण । ते चोदाहृता ॥

अपरानुदाहर्तुमाह—

तथा संदिग्धसाध्यव्यतिरेकादयः । यथाऽसर्वज्ञाः कपिलादयोऽनाप्ता वा अविद्यमानसर्वज्ञताप्ततालिङ्गभूतप्रमाणातिशयशासनत्वादिति । अत्र [2]वैधर्म्योदाहरणम्—यः सर्वज्ञ आप्तो वा स ज्योतिर्ज्ञानादिकमुपदिष्टवान् । [3]यथा—[4]ऋषभवर्धमानादिरिति । [5]तत्रासर्वज्ञतानाप्ततयोः साध्यधर्मयोः संदिग्धो व्यतिरेकः ॥१३०॥

तथेति । साध्यस्य व्यतिरेक साध्यव्यतिरेक । संदिग्ध साध्यव्यतिरेको यस्मिन स संदिग्धसाध्यव्यतिरेक । स आदिर्येषा ते तथोक्ता ।

संदिग्धसाध्यव्यतिरेकमुदाहर्तुमाह—यथेति । असर्वज्ञा इत्येक साध्यम् । अनाप्ता अक्षीणदोषा इति द्वितीयम् । कपिलादय इति धर्मी । अविद्यमानसर्वज्ञतेत्यादि हेतु । सर्वज्ञता च आप्तता च तयोर्लिङ्गभूत प्रमाणातिशया लिङ्गात्मक प्रमाणविशेष । अविद्यमान सर्वज्ञताप्ततालिङ्गभूत प्रमाणातिशयो यस्मिन् तत् तथोक्त शासनम । तादृश शासन येषा ते[6] तथोक्ता । तेषा भावस्तत्त्वम । तस्मात् । प्रमाणातिशयो ज्योतिर्ज्ञानोपदेश इहाभिप्रेत । यदि हि कपिलादय सर्वज्ञा आप्ता वा स्युस्तदा ज्योतिर्ज्ञानादिक कस्मान्नोपदिष्टवन्त ? न चोपदिष्टवन्त । तस्मान्न सर्वज्ञा आप्ता वा ।

अत्र प्रमाणे वैधर्म्योदाहरणम् । य सर्वज्ञ आप्तो वा स ज्योतिर्ज्ञानादिक सर्वज्ञताप्त-तालिङ्गभूतमुपदिष्टवान् । यथा ऋषभो वर्धमानश्च तावादी यस्य स ऋषभ वर्धमानादिर्

प्रकरणादक्षीणदोषत्वमाप्तत्वलक्षणमस्य विवक्षितमिति मत्वा अनाप्ता अक्षीणदोषा इति व्याचष्टे । कपिल साङ्ख्यदर्शनकारो मुनि । आदिशब्देन गौतमादे सङ्ग्रह । शासन मार्गं स्तत्प्रणीतशास्त्रमिति यावत् ।

ननु तेषामपि शासने लिङ्गात्मक प्रमाणातिशयोऽनेकोऽस्त्येव । तत्कथ हेतुरयमसिद्धो न भवतीत्याह—प्रमाणातिशय इति । ज्योतिषां ग्रहनक्षत्राणा ज्ञान तस्योपदेश । ज्योतिर्ज्ञानस्या पलक्षणत्वाज्ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेश इत्येवम् तव्यम् । तदय समुदायार्थ —यस्मात्तैर्ज्योतिर्ज्ञानमन्या-तीन्द्रियज्ञान च स्वशासने नोपदिष्ट तस्मात्ते न तथारूपा इति । यदि हीत्यादिनैतदेव दर्शयति ।

---

[1] ०रेको वृत्त्य० APHN ०रेको निवृत्ता(त्त्य)भाव B
[2] वैधर्म्येणोदा० C
[3] तद्यथा BDPHEN
[4] वृषभ—C
[5] रिति वैधर्म्योदाहृणादसर्व० C
[6] कपिलादय—टि०

गम्बराणां शास्ता[1] सर्वज्ञश्च[2] आप्तश्चेति । तदिह वैधर्म्योदाहरणाद् ऋषभादेरसर्वज्ञत्वस्यानाप्ततायाश्च व्यतिरेको व्यावृत्तिः संदिग्धा । यतो ज्योतिर्ज्ञानं चोपदिशेद् असर्वज्ञश्च भवेद् अनाप्तो वा । कोऽत्र विरोधः ? नैमित्तिकमेतज्ज्ञानं व्यभिचारि न सर्वज्ञत्वमनुमापयेत् ॥

आदिशब्देनान्यातीर्थिकज्ञानं समृह्यते । ऋषभवर्धमाननामधेयाबह्लौकाणामिष्टदवौ । आदिशब्देन पार्श्वनाथारिष्टनेमिप्रभृतेः संग्रहः । शास्ता स्वदृष्टमन्योपदेष्टा । सर्वज्ञश्चाप्तश्चेति यनेन द्वयस्यापि साध्यस्याभावं दर्शयति । यदाह—अकलङ्कः—"यदि सूक्ष्मे व्यवहिते वा वस्तुनि बुद्धिरत्यन्तपरोक्षे न स्यात्कथं तर्हि ज्योतिज्ञानाविसंवादः ? ज्योतिर्ज्ञानमपि हि सर्वज्ञप्रवर्तितमेव, एतस्मादविसंवादिनो ज्योतिर्ज्ञानात्सर्वज्ञसिद्धिः । तदुक्तम्—

धीरत्यन्तपरोक्षेऽर्थे न चेत्पुंसां कुतः पुनः ।

ज्योतिर्ज्ञानाविसंवादः श्रुतत्वाच्चेत्साधनान्तरम् ।' [सिद्धिवि० पृ० ४१३] इति ।

कथं पुनः सत्यपि ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशे विपक्षादृषभादेरसर्वज्ञत्वादेर्व्यावृत्तिः संदिग्धेत्याह—यत इति । अत्र सर्वज्ञतायामनिष्टायां सत्यामपि ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशे को विरोधोऽनुपपत्तिः ? क्षतः किम् प्रयोगान्न कश्चिदित्यर्थः ।

अथासर्वज्ञस्य तस्यैतस्मादिदं ग्रहोपरागादि भावि तत्तदेव भावीनि ज्ञानं कथं वृत्तं यत सम्वादि तयोरदिशत् । तस्मात् सर्वज्ञ एवासाविति निश्चय इत्याशङ्क्याह—नैमित्तिकमेतदिति । एतज्ज्योतिर्ज्ञानादिकं निमित्तात्परम्परया करणाद् । विपक्षेण च विपर्ययेणा निर्देशान्निमित्तदर्शनादागतं नैमित्तिकम्, अत एव तदुपदेष्टुः सर्वज्ञता व्यभिचरतीति । तथा सर्वज्ञतामन्तरेणापि भवतीदानीन्तनज्योतिषिकाणामिवान्तरीन्द्रियोपरागादिज्ञानमित्यभिप्रायः । तथाभूतं ज्ञानं न सर्वज्ञतामनुमापयदनुमापयितुं शक्नोति ।

ननु च तथाभूतेन भाविवस्तुना सह कश्चित्कार्यकारणभाव एव तेन कश्चिद् ज्ञानं । यद[81a]सावसर्वज्ञो भवद् असर्वज्ञस्य कथमुपदिशेदिति चेत् । न । एतदस्मदादेरपि ज्ञातुं तदुपदेशसम्भवात् । तस्याप्यनन्यथासिद्धत्वात् । न चादिमान् संसारः । यत स एवाद्यस्तया ज्ञानी सर्वज्ञः, स चास्मादृशभाविशिष्यानुग्रहेण । अथवा—यद्यसावसर्वज्ञस्तदा तस्य तथाभूतस्य साध्यसाधनभावस्याविदुषः ऊहापोहसमर्थादीनामतीन्द्रियोपरागादिज्ञानं सर्वादि न कथं भवेदित्याशङ्क्याह—नैमित्तिकमिति ।

अयमर्थः—कारणस्यानन्यथाभावस्यावगमात्, तच्च भाविवस्तुव्यतिरेकेण सर्वदापि, नान्यत् कारणादि कार्यवत्त्वि भवतीति न्यायात् । तच्च व्यभिचारि ज्ञानमुपदिश्यमानं नान्यत् सर्वज्ञतामनुमापयितुं शक्यम् ।

अथ मतं तस्य स्वातन्त्र्येण कारणवस्तुनस्तद्भाविवस्तु प्रति कारणत्वं कथं ज्ञातवान् तथापि तद्वा सर्वज्ञ इति चेत् । अन्यस्मादपि तस्य ज्ञानं(न) चोपदेशस्य तथात्वा

---

१ शास्ता तदस्मदर्थाप्तश्च पा० C २ °र्ह आप्त ABPHEN

सन्दिग्धसाधनव्यतिरेको यथा—न त्रयीविदा ब्राह्मणेन ग्राह्यवचनः कश्चिद् [1]विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्योदाहरणम्—ये ग्राह्यवचना न ते रागादिमन्तः । तद्यथा [2]गौतमादयो धर्मशास्त्राणां[3] प्रणेतार इति । गौतमादिभ्यो रागादिमत्त्वस्य साधनधर्मस्य व्यावृत्तिः संदिग्धा ॥१३१॥

संदिग्ध साधनव्यतिरेको यस्मिन् स तथोक्त । तमुदाहरति—यथेति । ऋक्सामयजूंषि त्रीणि त्रयी तां वेत्तीति[4] त्रयीवित् । तेन न ग्राह्यं वचनं यस्येति साध्यम् । विवक्षित इति कपिलादिर्धर्मी । रागादिमत्त्वादिति हेतु ।

अत्र प्रमाणे वैधर्म्योदाहरणम्—साध्याभाव साधनाभावेन [5]यत्र व्याप्तो दर्श्यते तद् वैधर्म्योदाहरणम् । ग्राह्यं वचनं येषां ते ग्राह्यवचना इति साध्यनिवृत्तिमनूद्य न ते रागादिमन्त इति साधनाभावो विहित । गौतम आदिर्येषां ते तथोक्ता मन्वादयो धर्मशास्त्राणि स्मृत-यस्तेषां कर्तार । त्रयीविदा हि ब्राह्मणेन ग्राह्यवचना धर्मशास्त्रकृतो वीतरागाश्च त इतीह [6]धर्मी व्यतिरेकविषयो गौतमादय इति । गौतमादिभ्यो रागादिमत्त्वस्य साधनस्य निवृत्ति संदिग्धा । यद्यपि ते ग्राह्यवचनास्त्रयीविदस्तथापि[7] किं सरागा उत वीतरागा इति संदेह ॥

संदिग्धोभयव्यतिरेको यथा—अवीतरागाः कपिलादयः, परिग्रहाग्रहयो-गादिति । अत्र वैधर्म्येणोदाहरणम्—यो वीतरागो न तस्य परिग्रहाग्रहः ।

पद्यते । तस्याप्यन्यस्माद । अनादिश्च संसार इति कथमेतावन्मात्रेण वर्धमानादे सर्वज्ञत्व-सिद्धिरिति ॥

त्रयोऽवयवा यस्या सहतेरिनि त्रयीत्यदन्तात् ङीप् । किमत्र साध्या[भावा]नुवादेन साधना-भावो विहितो येनैतद् वैधर्म्योदाहरण भवतीत्याशङ्कयाह—साध्येति । गौतमोऽक्षपादापरनामा न्यायसूत्रस्यापि प्रणेता मुनि । मनुरिति स्मृतिकारो मुनि । आदिशब्दाद् विश्वरूपयाज्ञ-वल्क्यसंवृत्तादे सङ्ग्रह । इतिस्तस्मात् । धर्मित्वमात्रजिज्ञापयिषया धर्मी व्यतिरेकविषय इति अभिधाय तस्यैव विशेषनिष्ठप्रतिपादनेच्छया गौतमादय इत्युक्तम । [8]इन्द्रियमनस्कार[ज]मेत-द्राजा(मिनज्ज्ञा)नमित्यादिवत तस्माद वैधर्मी दृष्टान्तो गौतमादिरिति वाक्यार्थ । तथात्व च तेषां तथात्वेनोपादानान तु परमार्थत इत्यवमेयम् । ग्राह्यवचनत्वेऽपि तेषां कथं ताद्रूप्यसन्देह इत्याह—यद्यपीति । उतेति पक्षान्तरमुद्द्योतयति ॥

---

[1] कश्चित् पुरुषो—B P H E [2] गोतमा० D
[3] धर्मशास्त्रप्रणे० C [4] वेत्ति त्रयी० A B D P H E N
[5] ०भावेन व्याप्तो यत्र दर्श्यते—A P H E
[6] इतीह धर्मिव्य० C D इति धर्मी A P H N इति धर्मिव्य० E
[7] ०विदा तथापि A P H E N [8] सन्दिग्धम्—स०

यथर्षभादेरिति[1] । ऋषभादेरवीतरागत्वपरिग्रहाग्रहयोगयोः साध्यसाधनधर्मयोः संदिग्धो व्यतिरेकः ॥१३२॥

सन्दिग्ध उभयोर्व्यतिरेको यस्मिन स तथोक्त । तमुदाहरति यथति । अवीतरागा इति रागादिमत्त्व साध्यम् । कपिलादय इति धर्मी । परिग्रहो लभ्यमानस्य स्वीकार प्रथम । स्वीकारादूर्ध्वं यद गाध्यं मात्सयं ॥ आग्रह । परिग्रहश्च आग्रहश्च, ताभ्या योगात । कपिलादयो लभ्यमान स्वीकुर्वन्ति स्वीकृत न मुञ्चन्ति—इति ते रागादिमन्तो गम्यन्ते । अत्र प्रमाण वैधर्म्योदाहरणम—अत्र साध्याभावे साधनाभावो दर्शयितव्य । यो वीतराग इति साध्याभावमनूद्य, न तस्य परिग्रहाग्रहाविति साधनाभावो विहित । यथर्षभादेरिति दृष्टान्त । एतस्मादृषभादेर्दृष्टान्ताद अवीतरागत्वस्य साध्यस्य परिग्रहाग्रहयोगस्य[2] च साधनस्य [3]निवृत्ति सन्दिग्धा । ऋषभादीनां हि परिग्रहाग्रहयोगोऽपि सन्दिग्धो वीतरागत्व च । यदि नाम तत्सिद्धान्ते वीतरागाश्च निष्परिग्रहाश्च [4]पठ्यन्ते तथापि सन्देह एव ॥

अपरानपि [5]त्रीनुदाहर्तुमाह—

अव्यतिरेको यथा—अवीतरागोऽयं[6] वक्तृत्वात् । [7]वैधर्म्येणोदाहरणम्—[8]यत्राऽवीतरागत्वं नास्ति, [9]न स वक्ता । यथा—उपलखण्ड इति । यद्यप्युपलखण्डादुभयं व्यावृत्तं [10]तथापि सर्वो वीतरागो न वक्तेति व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरव्यतिरेकः ॥१३३॥

उभयश(उभश)ब्दस्य द्विवचनान्तस्य प्रयोगदर्शनादुभयोरित्युभशब्देनार्थमाह । लब्धमिद यस्तु मत्तो न्यत्र न रागादि (मागादि)ति तु विनापोऽत्र मात्सर्यमभिप्रेत आग्रह । न मुञ्चति (न्ति) नान्यस्मै ददति । अननैव रूपेण वैधर्म्योदाहरण भवति । मा यथति दर्शयितुमुक्तमपि स्मारयन्नाह—यथति । ऋषभादीनामित्यनन वैधर्म्योदाहरणाद् ऋषभादे साध्यसाधनयोर्व्यावृत्तिम देह दर्शयति ।

न चास्मदागमे तद्गुणद्वययोगिनस्ते कथितास्तत्कथमनयोस्ततो व्यावृत्ति सन्दिह्यत इत्याह—यदि नामेति । पठ्यन्त इति च वचनव्यवस्था च पाठमात्रेण तेषा तद्गुणयोग सिद्ध, न तु प्रमाणतनि दर्शयति । अत एवाह—तथापीति ॥

त्रीनिति दृष्टान्तदोषान् ।

---

[1] मतं । ऋष० C [2] योगत्वस्य A [3] व्यावृत्ति C E.
[4] परिपठ्यन्ते D [5] अपरानप्यपि त्रीन्युदा० D
[6] ०रागो वक्तृ ०D B P H E N
[7] वैधर्म्येणाहर० B P H E N त्वात् । यत्रावी० C
[8] यत्र वीत० B P H F [9] नास्ति स वक्ता B P H F नास्ति स न वक्ता C
[10] व्यावृत्तया सर्वो—B P H व्यावृत्त यो सर्वो० E ०वृत्तं तथा सर्वो० C

अविद्यमानो व्यतिरेको यस्मिन् सोऽव्यतिरेक । अवीतराग इति रागादिमत्त्व साध्यम् । वक्तृत्वादिनि हेतुः । इह व्यतिरेकमाह—यत्रावीतरागत्व नास्तीति साध्याभावानुवाद । तत्र वक्तृत्वमपि नास्ति—इति साधनाभावविधिः । तेन साधनाभावेन साध्याभावो व्याप्त उक्तः । [1]दृष्टान्तो यथोपलखण्ड [2]इति ।

कथमयमव्यतिरेको यावतोपलखण्डादुभय[3] निवृत्तम् ? किमत ?[4] यद्यपि उपलखण्डादुभय व्यावृत्त सरागत्व च वक्तृत्व च[5], तथापि व्याप्त्या[6] व्यतिरेको यस्तस्याऽसिद्ध कारणाद् अव्यतिरेकोऽयम् ।

कीदृशी पुनर्व्याप्तिरित्याह—सर्वो वीतराग इति साध्याभावानुवाद. । न वक्तेति साधनाभावविधिः । तेन साध्याभाव. साधनाभाव[7]नियत. [8]स्थापितो भवतीति[9] । ईदृशी व्याप्ति । तया व्यतिरेको न सिद्ध । अस्य चार्थस्य प्रसिद्धये दृष्टान्त । तत् स्वकार्याऽकरणाद् दुष्टः ॥

अप्रदर्शितव्यतिरेको यथा—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वादाकाशवदिति वैधर्म्येण[10] ॥१३४॥

येनायमनुवादविधिक्रमस्तेन हेतुना । यावतेति तृतीयान्तप्रतिरूपको यस्मादित्यस्यार्थे वर्तमानोऽत्र गृहीत । उ[81b]पलखण्डाच्छिलाशकलात् । उभय साध्यसाधनम् । किमत इति सिद्धान्ती । अत उभयनिवृत्ते किं भवति ? न किञ्चिदित्यर्थ । ननूपलखण्डात्तावद् वैधर्म्यदृष्टान्तादुभय निवृत्त दर्शित येन तत्किमेवमुच्यत इत्याह—यद्यपीति । व्याप्त्या सर्वरागित्वजन्यतास्वीकारेण । तस्य व्याप्तिमतो व्यतिरेकस्याऽसिद्धेरनिश्चयात् । कीदृशीति सामान्यत पृच्छति । पुनरिति विशेषत । इतिरनन्तरोक्त शब्द परामृशति । तेनानेन शब्देनेत्यर्थ । न वक्तव्येत्यत्रापीति पूर्ववत् । येनैवमनुवादविधिक्रमस्तेन । इतिरीदृश्या व्याप्ते स्वरूप प्रकाशयति यस्मादर्थे वा । तत्प्रतीत्यभूतलक्षणतयेय तृतीया, साधनाभावेन साध्याभावव्यायेन लक्षणा व्याप्तिरीदृशीत्यर्थ । ईदृश व्याप्तिमन्त व्यतिरेक प्रसाधयितुमसमर्थोऽय कथमय दृष्टान्तोऽनेष्ट इत्याह—अस्य चेति । अस्य साधनाभावे साध्याऽभावनियतलक्षणस्यार्थस्य । चो यस्मादर्थेऽवधारणे वा । प्रसिद्धये निश्चयार्थं दृष्टान्त उपादीयत इति शेष, प्रकरणलभ्य वा, न चाय तथाप्रदर्शन इत्यमुमर्थ प्रकरणगम्य कृत्वा । तस्मात् स्वकार्याकरणाद् दुष्ट इत्युक्तम् । यद् वा भवत्वस्यार्थस्य प्रसिद्धये

---

[1] अत्र दृष्टा० D. [2] ०खण्डेति० A. B P. H

[3] ०भयमपि नि० D [4] यद्युपल० A B P. H E.

[5] यत्र वीतरागत्व तत्र वक्तृत्व नास्ति—टि०

[6] व्याप्तौ व्य० C [7] साधनाभावे नि० D. साधनाभावो नि० C.

[8] स्थापितो—A. [9] भवति । ई० D B

[10] न स्ति 'वैधर्म्येण'—E वैधर्म्येणापि B D P. H. न मूलत्वेनापि तु टीकास्थ गृहीतं N प्रतौ

अप्रदर्शितो व्यतिरेको यस्मिन् स तथोक्तः । अनित्य शब्द इत्यनित्यत्वं साध्यम् । कृतकत्वादिति हेतु । आकाशवदिति वैधर्म्येण दृष्टान्तः ।

इह परार्थानुमाने परस्मादर्थः प्रतिपत्तव्य । ■ शुद्धोऽपि स्वतो यदि परेणाशुद्ध स्याप्यते स तावद्यथा प्रकाशितस्तथा न युक्त । यथा युक्तस्तथा न प्रकाशित । प्रकाशितश्च हेतु । अतो वक्तुरपराधादपि परार्थानुमाने हेतुर्दृष्टान्तो वा दुष्ट स्यादपि । न च सादृश्या-दसादृश्याद्वा साध्यप्रतिपत्ति, अपि तु साध्यनियताद्धेतो । अत. साध्यनियतो हेतुरन्वयवाक्येन व्यतिरेकवाक्येन [1]वा वक्तव्य । अन्यथा गमको नोक्त स्यात् । स तथोक्तो दृष्टान्तेन[2]

दृष्टान्तस्तथाप्यय कथ दुष्ट इत्याह—तत्स्वकार्यंति । तच्च तत्स्वकार्यं च । साधनाभावे साध्याभावनियतख्यापनलक्षण चेति । तथा तस्याकरणादसम्पादनाद् दुष्ट इति ॥

अथ परमार्थतस्तावद् दृष्टान्ते नभसि साध्याभावोऽप्यस्ति, साधनाभावश्च । तत्कथम-प्रदर्शितव्यतिरेको दृष्टान्तो दुष्ट इत्याह—इहेति । परस्मात्साधनवादिन । अर्थो हेतुलक्षण । प्रकरणात्साध्याभावे साधनाभावलक्षणश्च । स स्वत शुद्धो वस्तुवृत्त्या परिशुद्ध । तथात्वेन विद्यमान इति यावत् । न केवलमशुद्ध —इत्यपिशब्दात् । परेण साधनप्रयोक्त्रा । यथा प्रकाशितो व्यतिरेकमात्रवान् प्रकाशितो व्याप्तिशून्यश्च प्रकाशित । तथा न युक्तो नोपयुक्त साध्यसिद्धौ । यदि हि साध्याभावानुवादेन साध्या(धना)भावो विधीयते दृष्टान्ते प्रदर्श्येतैव-मसौ हेतु साध्यसिद्धयङ्गव्यतिरेकवान सिद्धयेत् । एवमेव चाऽसौ व्याप्तिमद्व्यतिरेक प्रसिद्धयेत् । तत्प्रदर्शनश्च दृष्टान्तोऽदुष्टो भवेदित्यभिप्राय ।

यदि नाम तथा न प्रकाशितस्तथापि तदुपयोगी हेतुर्दृष्टान्तो वा तथा किं न प्रतिपद्यत इत्याह—प्रकाशितश्चेति । यो यस्मादर्थ । हेतुरित्युपलक्षणम् । तेन दृष्टान्तोऽपि द्रष्टव्य । अ(य)त एवम् अतो अस्माद् हेतो । न केवल वचोऽव्यवस्थिताद् दोषादित्यपिशब्देनाह । यद्यपि दृष्टान्त एव प्रकृतस्तथापि हेतुरप्येवविध स्वतोऽदुष्टोऽपि वक्तृदोषादेव दुष्यतीति तुल्यन्यायतया प्रसङ्गेन दर्शितम् । यद्वा यथैवविधो हेतुर्वक्तृदोषाद् दुष्टो भवति तद्वद् दृष्टान्तोऽपीति दृष्टान्तार्थं हेतो वक्त्रपराधेना(न) दुष्टत्वख्यापन कृतमिति सर्वमवदातम् ।

[82a] ननु च यथा कृतकत्वेनाकाशविधर्मा शब्द प्रतीयते, तथाऽनित्यत्वेनापि तद्विधर्मा भविष्यति । तत्कथमनुपयुक्त इत्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतौ वा । एवबदतोऽयमाशय — यद्येकेन धर्मेण वैधर्म्य(र्म्ये) प्रतीतेऽपरेणापि तद्वैधर्म्यप्रतीतिरवश्यंभाविनी, तदा मूर्तत्वेनापि शब्दस्य तद्वैधर्म्यप्रतीति प्रसज्येतेति । तुल्यन्यायतयाऽन्वयवाक्यमधिकृत्य सादृश्यादित्युक्तम् । सादृश्यादसादृश्याद् वेति साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तदर्शनादिनादिति प्रकरणात् ।

व्यतिरेकवाक्येनापि साधनाभावेनापि नियमख्यापनद्वारा साध्य एव हेतोर्नियतत्व-ख्यापनाद् व्यतिरेकवाक्येन वेत्युक्तम् ।

---

[1] च वक्त० ABPHEN [2] दृष्टान्तेनासिद्धो—B

सिद्धो दर्शयितव्य । तस्माद् दृष्टान्तो नामान्वयव्यतिरेकवाक्यार्थप्रदर्शन[1] । न चेह व्यतिरेकवाक्य प्रयुक्तम् । अतो वैधर्म्यदृष्टान्त इहासादृश्यमात्रेण[2] साधक उपन्यस्त । न च तथा साधक । व्यतिरेकविषयत्वेन [illegible] साधक । न च तयोपन्यस्त इति[3] अयमप्रदर्शितव्यतिरेको वक्तुरपराधाद् दुष्ट ॥

विपरीतव्यतिरेको [4]यथा—यदकृतकं तन्नित्यं भवतीति ॥१३५॥

[5]विपरीतो व्यतिरेको यस्मिन् वैधर्म्यदृष्टान्ते स तयोक्त । तमुदाहरति—[6]यथा यद-

---

अन्वयवाक्ये साधनमनूद्य साध्य विधातव्यम् । व्यतिरेकवाक्ये च साध्याभावमनूद्य साधनाभावो विधातव्य । तथैव हेतो साध्यनियतत्वाभिधानादित्यस्यार्थ ।

कस्मादसौ वाक्यद्वयनाप्यव वक्तव्य इत्याह—अन्वयेति । अस्मादन्येन प्रकारेण गमक परोक्षार्थप्रकाशको नोक्त स्यात् ।

काममसावेवमुच्यताम् । दृष्टान्तस्तु कथमनाधिक्रियत इत्याह—स इति । स हेतुस्तथोक्त साध्यनियत उक्त । दृष्टान्तेन साधर्म्यवता वैधर्म्यवता च करणन सिद्धो निश्चितो दर्शयितव्य ।

नन्वेवमपि न ज्ञायते किंव्यापारो दृष्टान्त इहोपयुज्यते इत्याशङ्कापोपसहारव्याजेनाह—तस्मादिति । नामशब्द प्रसिद्धाविह । अन्वयव्यतिरेकवाक्ययोरर्था(र्थो ऽ)भिधय—उक्तेन प्रकारेण हेतो साध्यनियतत्वम्—प्रदर्श्य । त प्रदर्शयतीति तथा । यद्वा प्रदर्श्यतेऽनेनेति प्रदर्श्यतेऽस्मिन्निति प्रदर्शन । तस्य प्रदर्शन इति विग्रह ।

भवत्वमयमपि वैधर्म्यदृष्टान्तस्तथाकार्यैवात्रोपयोक्ष्यत इत्याह—न चेति । चो यस्मादर्थे । इह प्रयोग । व्यतिरेकव्यापक साध्याभावानुवादेन साधनाभावविधायक वाक्यमित्यर्थ । अनस्तथाभूतवाक्यप्रयोगाद वैधर्म्यदृष्टान्त आकाश । इहानित्यत्वसाधनप्रयोग साध्यधर्मिणोऽसादृश्य केवल यत्तन्मात्रेण त मात्रप्रदर्शनेन, विषयेण विषयिणो निर्देशात् । साधको निश्चायको हेतो साध्यनियतत्वस्यति प्रकरणात् ।

यदि तन्मात्रेणापि साधकस्तदा का क्षतिरित्याह—न चेति । तथेत्यसादृश्यमात्रेण । यादृक्तेन धर्मेण साध्यधर्मिणोऽसादृश्यावगमे धर्मान्तरेणाप्यसादृश्यावगमोऽवश्यंभावीति युज्यते ऽतिप्रसङ्गादित्यभिप्राय ।

---

[1] प्रदर्शनार्थे । CD [2] सादृश्यभावेन साध० A B P H N
[3] इति । अनोऽप्र० A P H E N इति । अप्र०C [4] 'यथा' नास्ति D
[5] 'विपरीतो' इत्यारभ्य 'तमुदाहरति' पर्यन्त पाठो दुर्वकसमीपस्थैकस्मिन्नादर्शे नासीदिति व्याख्यानुरोधात् ज्ञायते—स०
[6] यथा' नास्ति A B P H E N

कृतकर्मित्यादि । इहान्वय[1]व्यतिरेकाभ्या साध्यनियतो हेतुर्दर्शयितव्य । यदा च साध्यनियतो हेतुर्दर्शयितव्यस्तदा व्यतिरेकवाक्ये साध्याभाव साधनाभावे नियतो दर्शयितव्य । एव हि हेतु साध्यनियतो दर्शित स्यात । यदि तु साध्याभाव साधनाभावे नियतो नाख्यायते साधनसत्तायामपि साध्याभाव सभाव्येन[2] । तथा च साधन साध्यनियत न प्रतीयेत[3] । तस्मात साध्याभाव साधनाभावे नियतो वक्तव्य । विपरीतव्यतिरेके च साधनाभाव साध्याभावे नियत उच्यते । न साध्याभाव साधनाभावे । तथा हि—यदकृतकमिति साधनाभावमनूद्य तन्नित्यमिति साध्याभावविधि ।

ततोयमर्थ —अकृतको नित्य एव । तथा च सति अकृतकस्य नित्यत्वे साध्याभावे नियतमुक्तम्, न नित्यस्य साधनाभावे । ततो न साध्यनियत हेतु व्यतिरेकवाक्यमाह । तथा च विपरीतव्यतिरेकोऽपि वक्तुरपराधाद् दुष्ट ॥

यद्येवमसाधक कथ नाम साधक इत्याह—व्यतिरेकेति । व्यतिरेकविषयत्वेनेति व्यतिरेकप्रतिपत्तिविषयत्वेन । चो यस्मादर्थे, व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे वा । अननापि तथैवो पयस्त इत्याह—न चेति । चोऽवधारण । व्यतिरेकवाक्यमनुक्त्वैव तस्योपादानादित्यभिप्राय । इतिस्तस्मादर्थे एवमर्थे वा ॥

विपरीतव्यतिरेक व्याचक्षाण आह—यदा चेति । विपरीतान्वय[82b]व्दस्य व्युत्पत्तौ दर्शितायां विपरीतव्यतिरेकशब्दस्यापि—विपरीतो वैपरीत्येन प्रदर्शनाद् व्यतिरेको यस्मिन दृष्टान्ते स तथोक्त इति—व्युत्पत्तिदर्शिता भवत्यनेन चाभिप्रायेण नोक्ता । तमुदा हरतीति सुज्ञानत्वान्नोक्तमिति प्रतिपत्तव्यम् । यत्र तु पुस्तके विपरीतव्यतिरेको यथेत्यस्य मूलस्य व्याख्यानग्रन्थोऽस्ति तत्र सवमवदातम् । असतीय गतिरस्माभिर्दर्शिता ।

ननु किं नाम व्यतिरेकवाक्येन दर्शनीयम ? यद्वैपरीत्येन दर्शनादय विपरीतव्यतिरेक उच्यत इत्याह—यदा चेति । चोऽवधारणे । साध्यनियत इत्यस्मात्पर प्रतिपत्तव्य । यदा यस्मिन काल प्रतिपादनकाल इत्यर्थात् । कालान्तरे तथाप्रदर्शनानुपपत्त । हेतो साध्ये नियतत्वप्रदर्शनन्चावश्यकार्यम यथा गमक भोक्त स्यादित्यभिप्राय । तदा तस्मिन् काले । साध्याभावानुवादेन साधनाभावोऽभिधानव्य इत्यस्यार्थ । यस्मात्पुनरेव दर्शयितव्य इत्याह—एवं हीति । हीति यस्मात् । एव साध्याभावस्य साधनाभावे नियतत्वप्रदर्शनप्रकारे सति ।

अथान्यथाप्रदर्शनेऽपि यदि साधन साध्यनियत प्रतीयेत तदा तथाप्रदर्शनेनैव किं प्रयोजन-मित्याह—यदि हीति । तुनयान्नाख्यातावस्य, अर्थ्यते, दर्शयति । तथा च साधनसत्तायामपि साध्याभावसम्भावनाप्रकारे सति । यस्मादेव तस्मादित्युपसहार । अस्मिन् प्रयोगे किं नामाख्येन इत्याह—विपरीतेनेति । तुशब्दार्थंदधार । तथा हीत्यादिनैनदेव प्रतिपा दयति । यत एवमनुवादविधिस्तत । तथा चाकृतकस्य नित्यत्वाक्तिप्रकारे सति ।

---

[1] व्यतिरेकवाक्याभ्या A B D P H E N

[2] संभाव्येत B [3] प्रतीयेत—B. C

दृष्टान्तदोषानुदाहृत्य दुष्टत्वनिबन्धनत्व दर्शयितुमाह—

न ह्येभिर्दृष्टान्ताभासैर्हेतोः सामान्यलक्षणं सपक्ष एव सत्त्वं विपक्षे च सर्वत्रासत्त्वमेव निश्चयेन शक्यं दर्शयितुं विशेषलक्षणं वा। तदर्थापत्त्यैषां निरासो [1]द्रष्टव्यः ॥१३६॥

न ह्येभिरिति। साध्यनियतहेतुप्रदर्शनाय हि दृष्टान्ता वक्तव्या। एभिश्च हेतो सपक्ष एव सत्त्व विपक्ष च सर्वत्रासत्त्वमेव यत् सामान्यलक्षण तत् निश्चयेन न शक्य दर्शयितुम्।

ननु च सामान्यलक्षण विशेषनिष्ठमेव प्रतिपत्तव्य न स्वत एवेत्याह—विशेषलक्षण वा। यदि विशेषलक्षण प्रतिपादयितु शक्यते स्यादेव सामान्यलक्षणप्रतिपत्ति। विशेषलक्षणमेव तु न शक्यमेभि प्रतिपादयितुम्। तस्मादर्थापत्त्या सामर्थ्येन[2] एषा निराकरण द्रष्टव्यम्। साध्यनियतसाधनप्रतीतय[3] उपात्ता। तदसमर्था दुष्टा, [4]स्वकार्याकरणादिति [5]असामर्थ्यम्। इयता साधनमुक्तम ॥

अकृतकत्वं कृतकत्वस्य साधनस्याभाव। नित्यत्वेऽनित्यत्वलक्षणसाध्याभावे। न नित्यत्व साध्याभावलक्षण साधनाभावे कृतकत्वलक्षणसाधनाभावेऽकृतकत्व इत्यर्थात्। यत एव ततो हेतोर्व्यतिरेकवाक्य कर्तृ हेतु समभूत न साध्यनियतमाह। उक्तया नीत्या साधनाभाव साध्याभावे नियतत्वात्तमन्तरेण न भवेत। न तु यत्र साध्याभावस्तत्रावश्य साधनाभाव इति साध्यमन्तरेणापि साधन भवेत्। ततश्च साध्यानियत साधनमित्यभिप्राय। तथा च साध्य नियतहेतुप्रदर्शनप्रकार सति वक्तुरेववाक्यप्रयोगत् ॥

निश्चयेनावश्यतया। विशेषनिष्ठमेव प्रत्येतव्यमिति ब्रुवतोऽय भाव—यदि नामा मीभि सपक्ष एव सत्त्व विपक्ष सर्वत्रासत्त्व निश्चयेन शक्यते दर्शयितुम्, तथाप्येते विशेषलक्षण सामान्यलक्षणप्रतिपत्त्यङ्ग प्रतिपादयन्त उपयोक्ष्यन्त इति। अत्र विशेषलक्षणश्चेत्युत्तर यदीत्या दिना व्याचष्टे। यत सामान्यलक्षण विशेषलक्षण वा न शक्यमेभिर्दर्शयितुम्। तस्मात् कारणात्। अर्थापत्त्येत्यस्य व्याख्यानम् सामर्थ्येन सामान्यविशेषलक्षणाप्रतिपादनलक्षणन। एषा दृष्टान्ताभासाना निराकरण दुष्टान्तरूपत्वेनत्यर्थात्।

कथममी दुष्टा येन तथात्वेन निराकरणमेषामित्याशङ्क्योपसंहरन्नाह—साध्येति। तदसमर्थास्तदप्र(तत्प्र)तीतिकारणाशक्ता। असामर्थ्यमेव कथ यनासाम[83a]र्थ्याद् दुष्टा उच्यन्त इत्याह—स्वकार्यस्य हेतो साध्यनियतत्वप्रदर्शनलक्षणस्याकरणात्। ननु तदकरण मेवासामर्थ्यमुक्तमिति चेत्। सत्यम्। केवलमसामर्थ्यव्यवहारापेक्षयैवमुक्तमित्यवसेयम्। इति स्तस्मादर्थे, एवमर्थे वा। असामर्थ्यमेषामित्यर्थात्। साध्यादिविकलस्यानन्वयाप्रदर्शितान्वया-

---

[1] निरासो वेदितव्य B D P H E N

[2] सामर्थ्येनति न तेषा A B P सामर्थ्येनति तेषा—E H सामर्थ्येन तेषा D

[3] प्रतिपत्तये उपा० B

[4] स्वकार्यकरणात—A B P H

[5] 'असामर्थ्यम्' इति संशोधित C D प्रतयो। इति सामर्थ्यम्—A B P H E N

दूषणं वक्तुमाह—

दूषणा [1]न्यूनताद्युक्तिः ॥१३७॥

[2]दूषणा का द्रष्टव्या ? न्यूनतादीनामुक्तिः । उच्यतेऽनयेत्युक्तिर्वचनम् न्यूनतादे[3]र्वचनम् ॥

दूषणं विवरीतुमाह—

ये पूर्वं न्यूनतादयः साधनदोषा उक्तास्तेषामुद्भावनं दूषणम् । तेन परेष्टार्थसिद्धिप्रतिबन्धात् ॥१३८॥

ये पूर्वं न्यूनतादयोऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिका उक्तास्तेषामुद्भावकं यद्वचनं तद् दूषणम् ।

ननु च न्यूनतादयो न विपर्ययसाधनाः । तत् कथं दूषणमित्याह—तेन न्यूनतादिवचनेन परस्याभिष्टस्यार्थस्य तस्य सिद्धिः निश्चयस्तस्याः प्रतिबन्धात् । नावश्यं विपर्ययसाधनादेव दूषणं विरुद्धवत् । अपि तु परस्याभिप्रेतनिश्चय[4]विबन्धान्निश्चयाभावो भवति निश्चयविपर्यय इत्यस्त्येव[5] विपर्ययसिद्धिरिति । [6]उक्ता [7]दूषणा ॥

देरपि दृष्टान्ताभासस्यासाधनाङ्गवचनाद् वादिनो निग्रहाऽसामर्थ्योपादानान्न्यायप्राप्त । तस्मादेवंविधा स्ववाक्ये वर्जनीया । परोक्तानाश्च चोदनीया इति दृष्टान्ताभासव्युत्पादनं वार्तिककृतोऽभिप्राय प्रत्येतव्य इति ।

सम्प्रति सुखग्रहणायमुक्तप्रबन्धस्याचार्यीयस्य प्रतिपादितमवच्छिन्दन्नाह—इयतेति त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्यादिनैतदन्तेन, इदं परिमाणमस्येतीयत् तेनेयता महावाक्येन साधनमुक्त माचार्येणेति शेषः । प्रसङ्गागतस्यानेकस्यापि यदभिधानमभिवृत्तम्, तदपि साधनप्रतिपादन एव साक्षात्पारम्पर्येण वा समुपयुक्तम् । साधनाभासाभिधानमपि तस्यैव स्फुटावगमार्थं तत्रैवोपयुक्तमिति मन्यमानेनोक्तमियता साधनमुक्तमिति ॥

इति भूतदूषणोद्भावना दूषणा । दूषेर्णिजन्ताद् युचं कृत्वा टाप् कर्तव्यः । एतच्च तद्दूषणमित्यत्र सुबोधम् ।

विपरीतसाधनस्यैव दूषणत्वात् कथं न्यूनताद्युक्ति(को)दूषणत्वमित्यभिप्रायात्—ननु चेति । अत्र तेनेत्याद्युत्तरं व्याख्यातुमाह—तेनेत्यादि ।

---

[1] न्यूनताद्युक्तिः—B P H दूषणानि न्यू० E
[2] दूषणानि कानि द्रष्टव्यानि—E [3] न्यूनतादिर्व A B P H न्यूनतादिवच० L N
[4] ०निश्चयनिबन्ध० A B C D P H N निश्चयप्रतिबन्ध० E
[5] इत्यस्ति वि० A P H E [6] उक्तं दूषणम्—E
[7] नास्ति दूषणा A B P H

दूषणाभासास्तु जातयः ॥१३९॥

दूषणाभासा इति । [1]दूषणवदाभासन्त इति दूषणाभासा । के ते ? जातय [2]इति । जातिशब्द सादृश्यवचन । उत्तरसदृशानि जात्युत्तराणि[3] । उत्तरस्थानप्रयुक्तत्वाद उत्तर-सदृशानि जात्युत्तराणि ॥

तदेवोत्तरसादृश्यमुत्तरस्थानप्रयुक्तत्वेन दर्शयितुमाह—

[4]अभूतदोषोद्भावनानि जात्युत्तराणीति ॥१४०॥

॥ [5]तृतीयपरिच्छेद· समाप्त ॥

॥ न्यायबिन्दु समाप्त ॥ लघुधर्मोत्तरसूत्र समाप्तमिति ॥

ननूक्त विपरीतसाधन दूषणम । तत्कथ परष्टार्थसिद्धिप्रतिबन्धकस्यापि न्यूनतादिवचनस्य तथात्वमुच्यत इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—नावश्यमिति । किन्त्वपरस्य सिसाधयिषितार्थनिश्चय विबन्धाद् अप्यत्रार्थाद द्रष्टव्यम । अन्यथा वश्य ग्रहणमवधारण विरुद्धवृत्त्यपि दुर्योज स्यात । भूत्वा गौरवं च तद्योजन वक्तुरकौशल स्यादिति ।

यदि त्ववश्य विपर्ययसाधनत्वस्यैव दूषणत्वमिति निबन्धस्तदा तदप्यस्य न्यूनतादिवचन स्यास्तीति दर्शयन्नाह—निश्चयेति ।· वाशब्द पक्षान्तरमवद्योतयति । इतिस्तस्मादर्थस्यैव ॥

सादृश्यार्थवृत्तेरपि जातिशब्दस्य दर्शनाज्जातिशब्द सादृश्यवचन इत्याह ।

ननु जातिशब्द सादृश्यवचनत्वादस्त्वयमर्थ —जातय सदृशा इति । कानि पुनस्तानि केन च सदृशानीति न ज्ञायत इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—उत्तरेति । एतच्चाचार्यपाद विवरण स्पष्टीकृतमिति मन्यते । तदयमर्थ —जातिशब्देन जात्युत्तरमेवात्र वार्तिककारस्य विवक्षितमिति ।

कथ पुनर्दूषणाभासाना जात्युत्तरशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्याह—उत्तरेति । लक्ष्यते चायमाचार्यस्याशयो यदुतोत्तरस्थान जायन्त इति । विवरणेऽप्युत्तरस्थाने जायमानत्वाज्जायत उत्तरत्वेनाभासनाद्युत्तराणीति । एव तु कथमनेन [न] व्याख्यातमिति न प्रतीम ॥

जात्युत्तरशब्दस्य विग्रहं दर्शयन्नाह—जात्येति । अभूतदोषोद्भावनानि जात्युत्तराणीति ब्रुवता वार्तिककृता भूतदोषोद्भावन तु यद दूषणाख्य तदेवोत्तीयते अनिष्टपक्षादननोत्तारयति निर्वाहयति वा स्वपक्षमिति । [83b] मिति सूचयति । एतच्च जात्युत्तरव्युत्पादन माचार्यस्य हेत्वाभासवच्च प्रयोगार्थम । यथा नैयायिका मन्यन्ते—अत्यन्तपराजीयमानावस्थाया

---

[1] दूषणावन B
[2] इति नास्ति A B P H E N
[3] ॰राणीति A P H E
[4] अनुभूत B P H
[5] 'तृतीयपरिच्छेद समाप्त' इति नास्ति C D

अभूतस्यासत्यस्य दोषस्य उद्भावनानि । उद्भाव्यत [1]एतैरित्युद्भावनानि वचनानि । तानि जात्युत्तराणि । जात्या सादृश्येनोत्तराणि जात्युत्तराणीति ॥

कतिपयपदवस्तुव्याख्यया यन्मयाप्त कुशलममलमिन्दोरप्नुवन्न्यायविदो ।
पदमजरमवाप्य ज्ञानधर्मोत्तर यत् जगदुपकृतिमात्रव्यापृति [2]स्यामतोऽहम् ॥

आचार्यधर्मोत्तर[3]विरचिताया न्यायबिन्दुटीकाया तृतीय परिच्छेद समाप्त ॥[4]

जातिर्हेत्वाभासश्च प्रयोक्तव्य इति । किन्त्व दूषणस्वरूपस्य स्फुटायबोधनार्थम् । हेयज्ञाने हि तदविविक्तमुपादेय सुज्ञात भवतीति जाति(ति) हेत्वाभासानाञ्च स्फुटस्वरूपपरिज्ञानस्य प्रयोजनम स्ववाक्य परिवर्जन परप्रयुक्तानामपि दोषोद्भावनमितरथा व्यामोह स्यादि त्युक्तप्रायम ।

तत्र जात्युत्तरस्योदाहरण यथा—अनित्य शब्द कृतकत्वात घटवदित्युक्ते किमिद कृतकत्व शब्दगत हेतुत्वेनोपनीनमाहोस्विद् घटगतम् । यदि शब्दगत तस्य घटो दृष्टान्तोऽ सम्भवादव्याप्तेरनैकान्तिको प्रत्यवस्थानात्मिका

जाति साधर्म्यादिति नैयायिक •

आचार्यस्य त्वयमाशयो ••

तथाहि नैयायिका प्रतिज्ञापद

योर्विरोधमाहुस्तथा—प्रयत्नानन्तरीयक शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वादि

हेतुमाचष्टे । तयव दूषणा

शब्दस्य धर्मित्वात् । न चेय जाति भवति । ततश्च यस्यव

प्रत्यवस्थानस्य तत्प्रयो

जात्युत्तराणीत्यत्र तिशब्दो

महावाक्यपरिसमाप्ती ॥

---

[1] एतैरुद्भा C

[2] व्यापृत C D

[3] समाप्तेय न्यायबिन्दुटीका कृतिराचार्यधर्मोत्तरस्य ॥ A ०रपादविरचिताया B D

[4] A B प्रतिपु—सहस्रमेक श्लोकाना तथा शतचतुष्टयम् ।
सप्तसप्ततिसयुक्त निपुण परिपिण्डितम ॥

D प्रतौ—० पिण्डितम ॥१४७७॥ मगल महा श्री ॥

C प्रतौ—समाप्तमिति ॥ सवत १४९० वर्षे मार्गशिर सुदि ३ रवौ श्री खरतरगच्छ श्री जिनराजसूरिपट्ट श्री श्री जिनभद्रसूरिराज्ये परीक्षगूर्जरसुतधरणाकेन लिखापित ॥ शुभ भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ न्यायबिन्दुसूत्रवृत्ति पुरोहित हरीयाकेन लिखितम् ॥

आचार्यश्रीधर्मकीर्तिविरचितस्यास्य न्यायबिन्दुभिधानकस्य प्रकरणस्य यथावदर्थप्रकाशिका महार्घ्यणीयसीमीदृशी [व्याख्या] [विरच]यता मया किमपि पुण्यमुपार्जित तदनेन तादृशीमवस्था प्राप्य सकलसत्त्वोपकार मित्यध्याशयो मे त्रिया योगात्मात्मीकृतपरार्थकरणोऽय धर्मोत्तर कतिपयेत्यादिना श्लोकमाह ।

अस्याय समुदायाथ । न्यायबिन्दो वियत कुशलमाप्तमन कुशलादजर ज्ञानधर्मोत्तर च पद तदवाप्य जगदुपकृतिमात्र[व्यापृति] स्यामिति ।

युदध्यते । पद्यन्ते गम्यन्तेऽर्था एभिरिति पदानि वाक्यानि तेषा वस्तुप्रतिपादकतयास्ति ममभिधयम्प शपो मय । आप्त प्राप्त कुशल मुत्तम । कि कुवता ? [84a] भवति पुण्यमपि कुशलम्ब । यथा पर परोक्षवापि । ततो व्यभिचारमभवा द्विशपणम । किथनिमलम ? इन्दोरशुवदिनि इन्दोश्च द्रमसाऽशव किरणाम्त इव । एव विधविधानन यत पुण्य जायते तदवश्यममलतयैततुल्य भवतीति भाव । पद प्रतिष्ठामवस्था मिति यावत । कि यते यत्र तत्तथा । जराग्रहणस्योपलक्षणत्वात मृत्योरपि सग्रहो ज्ञातव्य । तेनायमथ—अजरममत्य चेति । अथवा जरानिर्देशनैव दण्डापूपायन मृत्यो प्रतिपध कृत एवेत्यवसेयम । पुनरपि तद्विशिनष्टि—ज्ञानेति । ज्ञान हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्यावबोधो विवक्षित । धमश्च सर्वोपकरणनिवर्तकोऽदृष्ट । तावेवोत्तरावधिको यत्र पद तत्तथा । ताभ्या चोत्तर श्रेष्ठम । यत्तदोश्च नित्यमभिसम्बधेन तच्छब्दस्य लब्धत्वात् तदवाप्येत्यर्थोऽवतिष्ठते । जगतो जीवलोकस्य उपकृतिरुपकार । सैव तन्मात्रम । तदव्यापृ तिर्व्यापारो व्याप्रियमाणता यस्य मम सोऽह तथा ।

न चाशसाविषयऽस्मिन्प्राणीलिङ्गा भूयासमिति शब्दसिद्धे[र्नैवम]नन वक्तव्यम तत किमेवमवादीदिति चत । न । आशसाविषयत्वाभावात । यत एवविधानुष्ठानजन्मना पुण्यातिशयन एवभूतपदप्राप्तेस्तनोऽपि ममैवविधश्रियस्य सभाव्यमानत्वादेव यमेतदित्यभिप्रायात सवमवदातमिति ॥

गुरोर्जितारेरधिगम्य धीधन मया हि टीका विवृता पटीयसी ।
कुतूहलेनापि तदत्र युज्यते निरीक्षण साधु विवेचकानाम ॥
अज्ञो जनस्त्यजति लब्धमपीह रत्न काचेन नु यमिति चलायतेपि (मिति च चलमानसोपि)।
एतावतैव तदलकरण न कि स्यात कि बाऽऽदरेण तदुपाददते न धीया ॥
इम निबन्ध विधिवद्विधाय [मया ह्य]वाप्त सुकृत कथचित ।
इहैव जन्मन्यथ तेन सत्त्वा अनन्तसबोधिमवाप्नुवन्तु ॥

॥ पण्डितदुर्वेकमिश्रविरचितधर्मोत्तरप्रदीपो नाम निबन्ध समाप्त ॥

॥ टिप्पणानि परिशिष्टानि च ॥

टिप्पणानि।

पृ० २ प ४ 'स्यादेतत्'—"नमस्कारश्लोककरणे च आक्षेपपरिहारौ धर्मोत्तरप्रदीपोदितनीतिदिशा अनुगन्तव्यौ।"—इत्यनेन हेतुबिन्दुटीकालोके (पृ० २३३) अयमेवाशो निर्दिष्टः।

५. ८. 'विनीतदेव-शान्तभद्रौ'—"सम्यग्ज्ञानेत्यादिवाक्येन प्रयोजनप्रयोजनमभिहितमित्यन्यव्याख्या भङ्ग्या दूषयितुमाह—सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति।"—तात्पर्य० पृ० २.; "सम्यग्ज्ञानेत्यादिना विनीतदेवव्याख्या दूषयति।"—न्याय० टि० पृ० ३

१२. १२. 'अथ भोजनादेः'—तुलना—तात्पर्य० पृ० ५.

१४ ५ 'व्यवहर' तुलना—न्याय० ता० पृ० ३

१७. १ 'अविसंवादकं'—"अविसवादनार्थोऽत्र सम्यग्ज्ञानार्थं। न तु यदविपरीत तत्सम्यग्ज्ञानमिति। एव हि योगाचारमतनिराकरणेन प्रकरण प्रवृत्त स्यात्। तन्मतेन तु 'सर्वमालम्बने भ्रान्त मुक्त्वा ताथागत ज्ञानम्'। सौत्रान्तिकपक्षेपि प्रत्यक्षमेवैक सम्यग्ज्ञान स्यात्, नानुमानम्, स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्ते।" तात्पर्य० पृ० ८। प्रमाणलक्षणे नैयायिकानामनुपपत्त्यर्थं द्रष्टव्या न्यायम० पृ० २३

१७. १ 'ज्ञानम्' अत्र नैयायिकानामनुपपत्तिर्यथा—"ये तु बोधस्यैव प्रमाणत्वमाचक्षते न सूक्ष्मदर्शिनास्ते। बोधो खलु प्रमाणस्य फल न साक्षात् प्रमाणम्।" न्यायम० पृ० १५

१९ २. 'अनधिगतविषयम्'—"अविज्ञाते स्वलक्षणे। यज्ज्ञानमित्यभिप्रायात् स्वलक्षणविचारत.॥"—प्रमाणवा० १ ८. "तस्मात् 'अनधिगतार्थविषय प्रमाणम्' इत्यपि 'अनधिगते स्वलक्षणे' इति विशेषणीयम्।"—हेतु० पृ० ५३ अत्र वाचस्पति—"अनधिगतार्थगन्तृत्व च धारावाहिकविज्ञानानामधिगतार्थगोचराणा लोकसिद्धप्रमाणभावाना प्रामाण्य विहन्तीति नाद्रियामहे।" इत्यादि—न्याय० ता० पृ १५.

१९. ४. 'किमन्येन'—"निष्पादितक्रिये किञ्चिद् विशेषमसमादधन्। कर्मण्यैन्द्रियमन्यद्वा साधन किमितीष्यते।"—प्रमाणवा० २ २४१।

१९. ४. 'अधिगतविषयम्'—"गृहीतग्रहणान्नेष्ट सावृत"—प्रमाणवा० १. ५.

२० १७ 'सांव्यवहारिकस्य'—"प्रामाण्य व्यवहारेण" प्रमाणवा० १ ७। "सांव्यवहारिकस्य प्रमाणस्य लक्षण सव्यवहारश्च भाविभूतरूपादिक्षणानामेकत्वेन सवादविषयोऽनवगीतः सर्वस्य। साध्यसाधनयोरेकव्यक्तिदर्शने समस्ततज्जातीयतथात्वव्यवस्थान सवादमवधारयन्ति व्यवहर्तार। तदनुरोधात् प्रामाण्य व्यवस्थाप्यते। तत्त्वतस्तु स्वसवेदनमात्रमप्रवृत्तिनिवृत्तिकम्।"—मनो० १. ७

२०. २५ 'निराकरिष्यते'—द्रष्टव्य पृ० २२. प० ४, तथा पृ० ८५ प० ३.

२३ २. 'अर्थक्रियार्थिभिः'—"स्वलक्षणविचारत." प्रमाणवा० १. ८.। "अर्थक्रियायोग्यविषयत्वात् तदर्थिना प्रवृत्ते." हेतु० पृ० ५३

२४. १. 'उक्तम्'—द्रष्टव्य—पृ० १९ पं० १.

२४. २०. 'अनेन'—"शुक्ले शङ्खे पीतज्ञान मणिप्रभाया च मणिज्ञान गच्छद्वृक्षादिज्ञानं च सर्वमसौ प्रमाणमिष्ट कैश्चित्—एतत् सर्वं सम्यग्ज्ञानग्रहस्यैव व्यवच्छेद्यमिति दर्शयति ।"—तात्पर्य० पृ० ११; "तथा [चा]र्वाकैकदेशीया शुक्लशङ्खे पीतज्ञान भ्रान्तमपि सम्यग्ज्ञानमिच्छन्ति ।" न्याय० टि० पृ० २०

२८ १. अर्थक्रियानिर्भासम्'—"एतदन्योऽन्यथा व्याचष्टे–अथार्थक्रियानिर्भासस्य कारणग्रहणे कथ ग्रहणमाशङ्कितम् ? यावता न तत् कारणमर्थावाप्तेरपि तु तद्रूपमेव अर्थक्रिया निर्भासते यस्मात्—इत्यपि विवेक्तुमशक्यत्वादसमाधानमेव ।"—तात्पर्य० पृ० १३

२९ ८ 'प्राप्तिपाठे'—"साक्षात्प्राप्तिरिति क्वचित्पाठ । साक्षादव्यवधानेन प्राप्यतेऽर्थक्रिया यस्मात्तस्मादर्थात्तद्धेतुत्वाद् अर्थक्रियानिर्भासमपि ज्ञान प्राप्तिरुक्तमुपचारात् ।" तात्पर्य० पृ० १३

३० १ 'अर्थ.'—"अर्थात् 'अर्थशब्द प्रयोजनवचन पुरुषस्य अर्थ प्रयोजनम्' इत्यन्यव्याख्या निरस्ता ।"—तात्पर्य० पृ० १४

३०. ३ 'उपेक्षणीयः' "न चोपेक्षाऽनुपादानतया हानपक्षे निक्षिप्ता । अहानतयोपादानपक्षनिक्षेपप्रसगात् । उपादानप्रयत्नाप्रसवहेतुतया नोपादानमिति चेत् । किमिय हानप्रयत्नमपि प्रसूते यतो हान स्यात् । तस्मात् या नोभयप्रयत्नप्रसवहेतु सोपेक्षाबुद्धिस्तृतीया लोकप्रसिद्धेति सिद्धम् ।" न्याय० ता० पृ० ६७.

३५ ३ सू० २ "मान द्विविध विषयद्वैविध्यात् ।" प्रमाणवा० २ १. "न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्या मेयस्यान्यस्य सम्भव । तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥" प्रमाणवा० २ ६३

३१ २० 'अर्थ' प्रयोजन'—"हेयोऽर्थ इत्यादिना विनीतदेवस्य व्याख्या दूषिता । तेन हि एव व्याख्यानम्—अर्थशब्देन प्रयोजनमुच्यते—न्याय० टि० पृ० १३

३१ २७ 'विनीतदेवेन'—"अनेन विनीतदेवव्याख्यान दूषयति"—तात्पर्य० पृ० १५, "उत्तरेण ग्रन्थेन सर्व इत्यादिना टीकाकृता व्याख्या दूषयति । विनीतदेव-शान्तभद्राभ्यामेवमाशङ्कय व्याख्यातम्" न्याय० टि० पृ० १३

३२ ७ 'शान्तभद्रः'—"एतेनैव...शान्तभद्रव्याख्या अपास्ता"—तात्पर्य० पृ० १५

३३ ६ 'पूर्वेषाम्'—"परेषा टीकाकृता मतमपाकर्तुमाह मिथ्येत्यादि"—तात्पर्य० पृ०१५

३४ २१ 'विनीतदेव'—"इति ब्रुवता विनीतदेवव्याख्या निरस्ता ।"—तात्पर्य० पृ०१६

३५ ९ 'प्रसिद्धानि'—"प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृत । प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥" न्याया० २

३५ ३ सू० २ प्रमाणद्वैविध्ये नैयायिकानामनुपपत्त्यर्थं द्रष्टव्या न्यायम०पृ०२७—३६, न्याय० ता० पृ० १२ च ।

३८ १ 'समास' तुलना—न्याय० ता० पृ० ६५

३८ २६ **'अक्षमक्षम्'**—"तत्राय न्यायमुखग्रन्थ—यत् ज्ञानमर्थरूपादौ विशेषणाभिधायकाभेदोपचारेणाविकल्पक तदक्षमक्ष प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षम्"—तत्त्वस० प०का०१२३७

४० ३ **'यथार्थ०'** "अनेन विनीतदेवशान्तभद्रयोर्व्याख्या दूषिता।" न्याय० टि० पृ० १६

४० ४ सू० ४. "प्रत्यक्ष कल्पनापोढ प्रत्यक्षेणैव सिध्यति।"—प्रमाणवा०२ १२३, २ १७४, "वस्तुशक्त्यैव नेन्द्रधी।" प्रमाणवा० २ १८५, तत्त्वस० का० १२१४ त। "सूत्रे अनुपात्त ज्ञान लभ्यते कुत इति चेदुच्यते। कल्पनया ज्ञानस्यैव सबन्धो दृष्ट, भ्रान्तिश्च ज्ञानधर्म। तस्मात् कल्पनारहितमभ्रान्त च ज्ञानमेवोच्यते। यथा सवत्सा धेनुरानीयतामित्युक्ते न वडवाऽऽनीयते किन्तु गोधेनु। एवमिहापि कल्पनया भ्रान्त्या च ज्ञानस्यैव सबन्धो दृष्ट इति ज्ञानमेव प्रत्यक्षमिष्यते इति विनीतदेवव्याख्यान मचोपरिहारमसगतम्"—तात्पर्य०पृ० २५, अस्य लक्षणस्य निरास जयन्तेन न्यायमञ्जर्या कृत। न्यायम० पृ० ९२। न्याय० ता० पृ० ८८, १०२,

४१. ११ **'अन्येन'** "प्रत्यक्षत्वमनूद्येत्यादि विधीयते इत्यादि वाक्य ब्रुवता 'प्रत्यक्ष सज्ञा, कल्पनापोढेत्यादि सज्ञीति'—अप्रस्तुताभिधान विप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रकृते स्वेच्छया सज्ञाकरणे सति प्रत्यक्षशब्दवाच्ये वस्तुनि परस्याभिमते विप्रतिपत्तिर्न निराकृता स्यात्।" तात्पर्य पृ० १९; "अनेन लक्ष्यलक्षणभाव दर्शयता विनीतदेवव्याख्यान सज्ञासज्ञिसबधरूप प्रत्युक्तम्।" न्याय० टि० पृ० १७

४१ १३ **'अपरेण'**—"यस्त्वनयो प्रदेशान्तरसिद्धयोरनुवाद कृत्वा प्रत्यक्षत्व विधत्ते तेनापि विपरीत लक्ष्यलक्षणविधानवाक्यमाश्रित स्यात्। प्रसिद्ध हि लक्ष्यलक्षणमनूद्य लक्ष्यमभिधीयते। यथा शिखया परिव्राजकेति। इह तु लक्ष्यस्यार्थसाक्षात्कारित्वस्याप्रसिद्धत्वात् तदनुवादेनाप्रसिद्ध लक्षणमेव विधीयते। यथा परिव्राजकशिखालिङ्गमिति। किं च प्रदेशान्तरासिद्धेऽप्रत्यक्षाधारे कथमनुद्येयानाम्? प्रत्यक्षाधारत्वे च सिद्धे किं पुनरिहापूर्वं विधेयमिति अवधीरितम्।"—तात्पर्य० पृ० १९

४२ १ **'सन्निवेशोपाधि'**—"सञ्चित समुदाय स सामान्य तत्र चाक्षधी। सामान्यबुद्धिश्चावश्य विकल्पेनानुबध्यते" इत्यादि प्रमाणवा० २ १९४ त।

४२ १९ **'पूर्वव्याख्या'**—"किमर्थं विशेषणद्वयोपादानम्? उच्यते। तैमिरिकज्ञानव्यवच्छेदार्थमभ्रान्तपदम्, अनुमाननिरासार्थमितरत्। न त्वालम्बनविषयेऽन्यथा योगाचारमतमसत स्यात्। तन्मतेन सर्वेषा स्वालम्बने भ्रान्तत्वात्। इष्यते च सौत्रान्तिकयोगाचारमतानुसारेण प्रकरणारम्भो यत प्रामाण्यविषयेऽविसवादकत्वलक्षणमभ्रान्तत्व द्वाभ्यामभ्युपगम्यते। सत्येवमनुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसग। तदपि हि अविसवादकत्वादभ्रान्तमिष्यते। अत तन्निराकरणार्थं कल्पनापोढग्रहणमिति अन्यव्याख्या निराचिकीर्षुराह–अभ्रान्तमित्यादि।"—तात्पर्य० पृ० १९; "ननु यदेतत् भ्रान्तग्रहण विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमुक्त तदयुक्तम्। असम्यग्ज्ञानत्वादेव गच्छद्वृक्षदर्शनादि प्रमाण न भविष्यति। न हि य एव वृक्षादिर्दृश्यते स एव प्राप्यते इति विसवाद एव। अत किमभ्रान्तग्रहणेन एतन्निवृत्त्यर्थेन?

सत्यमेतत । परमेतस्मिनभ्रान्तग्रहण सति विनिष्टसवादज्ञान प्रत्यक्षमिति गम्यते अन्यथा यथानुमान सवादमात्रणैव प्रमाणम एव प्रत्यक्षमपि । अतएव वत्तिकारेणोक्त ततो हि प्रवत्तन वक्षमाणमवाप्यते इति सवान्कत्वात सम्यग्ज्ञान स्यादिति । इह वा साथकमभ्रान्तग्रहणम । केचिदाचार्यैकदेशीया — द्विचन्द्रादिविज्ञानाना मानसी भ्रान्ति नद्रियजति । तस्याश्च कल्पनापो ढग्रहणनैव निरास । तथा च दिग्नागनाम्नाचायण कल्पनापोढ प्रत्यक्षम इति लक्षणऽभ्रान्त ग्रहण न कृतमिति —प्रतिपन्ना । तपा विप्रतिपत्तिनिराकरणाय इन्द्रियजा भ्रान्ति लक्षयन अभ्रान्तविशपणमाह धर्मकीर्तिरित्यनवद्यम अभ्रान्तग्रहणम । न्याय० म० टि० पृ० १५ केशोण्डुकादिविज्ञाननिवत्त्यथमिद कृतम । अभ्रान्तग्रहण तद्धि भ्रान्तत्वान्नेष्यते प्रमा ॥ मानस तदपीत्यके नतदिन्द्रियभावन । भावास्तद्विकृतावस्य विकृतेश्चोपलम्भत ॥ सर्पादि भ्रान्तिवच्चेदमनष्टप्यक्षविप्लवे । निवर्तत मनोभ्रान्ते स्पष्ट च प्रतिभासनम ॥ तत्त्वस० का० १३१२—१३१४ ॥ अभ्रान्तमनाविसवादित्वेन द्रष्टव्यम् । न तु यथावस्थितालम्बना कारतया । अन्यथा हि योगाचारमतेनालम्बनासिद्धरुभयनयसमाश्रयणष्टस्य प्रत्यक्षलक्षण स्याव्यापिता स्यात ॥ —तत्त्वस० प० का० १३१२

४३ ८ बहव — को वा विरोधो बहव सजातातिशया पृथक । भवेयु कारण बुद्धयदि नामन्द्रियादिवन ॥ प्रमाणवा० २ २२३

४४ १७ नन्वेवम — यद्येवमभ्रान्तत्व तदा योगाचारमताभाव । न । वस्तुत्वे नाभ्रान्तत्व लक्षण नास्त्यव । कथ तर्हि द्विचन्द्रादीना प्रत्यक्षताऽपाक्रियतेऽनन ? उच्यते । सम्यग्ज्ञानविशषणविशिष्ट प्रत्यक्षशब्दवाच्यमयमनूद्य कल्पनापोढत्व विधीयते । न च द्विचन्द्रा दिज्ञानानामविसवादकत्वमस्तीति निरासस्तेषाम । सौत्रान्तिकपक्ष तु अभ्रान्तपदस्य कि फलम ? उच्यते । आचायदेशीया हि—द्विचन्द्रादेर्भ्रान्तिर्मानसी । तस्याश्च कल्पनापोढप देनव निरास । अत एवाचायण कल्पनापोढ प्रत्यक्ष प्रत्यक्षणव सिध्यति [प्र० वा० २ १२३] इति लक्षणऽभ्रान्तपद नोपात्तमिति—प्रतिपन्ना । तान् प्रति इमा विप्रतिपत्ति निराकर्तुम भ्रान्तग्रहण लक्षणेऽपमाह कीर्ति । अत एव टीकाकारोऽपि कीर्त्यभिप्राय परिपालयन् विप्रति पत्तिनिरासाथमवाभ्रान्तपदमाह । कथमभिप्राय पालयन । उच्यते । एव हि द्विचन्द्रादि भ्रान्तिनिरासाथ भवेदभ्रान्तपद यदि द्विचन्द्रादिभ्रान्तिरिन्द्रियजा भवति नान्यथा । तात्पय० प० २० एतच्च लक्षणद्वयमित्यादिना पदद्वयेन विप्रतिपत्तिनिरास दर्शयता विनीतदेवव्याख्या पदद्वयकथनरूपा दूषिता । न्याय० टि० प० १८ ननूक्त योगाचारमतमसगृहीत स्यादिति । उच्यते । बाह्यनयन सौत्रान्तिकानुसारेण लक्षण कृतमिति अदोष । योगाचारमतेन त्वभ्रान्तग्रहण न वक्तव्य सवादकस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रस्तुतत्वात ॥ न्याय० टि० पृ १९

४७ ९ मू० ५ जायन्ते कल्पनास्तत्र यत्र शब्दो निवेशित । तेनेच्छात प्रवर्तेरन नक्षरन बाह्यमक्षजा ॥ प्रमाणवा० २ १७६

४७ १० अनन तेन यद्विनीतदेवव्याख्या दूषिता । न्याय० टि० प० २१

४७ १८ विवेचयिष्याम —द्रष्टव्य—पृ० ७१ प० ५

४७ २४ कीदृगीति — कीदृगीति स्वरूपपरिज्ञानशून्यस्य भाषितम । यद्वा सम्भावयन पृच्छति कल्पना यतो वक्तव्य कल्पना सन्ति । तथाहि—इन्द्रियविज्ञानाना विनक

विचारचैतसिकसम्प्रयुक्तानामौदार्यसूक्ष्मतया स्वविषये प्रवृत्तिरिति वैभाषिकी कल्पना, वितर्कविचारादौदार्यसूक्ष्मते"'योगाचाराणाम्"—तात्पर्य० पृ० २१, "तथाहि वैभाषिका इन्द्रियविज्ञान वितर्कविचारचैतसिकसम्प्रयुक्त कल्पनामिच्छन्ति । योगाचारमतेन च तथागतज्ञानमद्वय मुक्त्वा सर्वज्ञान ग्राह्यग्राहकत्वेन विकल्पित कल्पना । जात्यादिसंसृष्ट तु मनोज्ञान कल्पनेत्यन्ये कल्पयन्ति ।" न्याय० टि० पृ० २१

५० १. 'अर्थसन्निधिनिरपेक्षत्वात्'—"अनपेक्षितबाह्यार्था योजना समयस्मृते ।" प्रमाणवा० २ १८५

५० १. 'बालोपि'—"उत्पन्नमात्रस्य हि बालकस्य स्तन दृष्ट्वा प्राग्भवीयस्तज्जातीयापेक्षितानुभवजनित सस्कार आविरस्ति । ततश्च स्मरण ततोऽपेक्षितोपायतानुमान तत प्रवृत्तिस्तान तस्या सामर्थ्यम् ।"—न्याय० ता० पृ० ९

५१ १. 'पूर्वदृष्टापरदृष्टम्'—"पूर्वानुभूतस्मरणात् तद्धर्मारोपणाद्विना । स एवायमिति ज्ञान नास्ति तच्चाक्षजे कुत ॥" प्रमाणवा० २ ५०६

५२ ३ 'यद्यपि' "तेन यद्विनीतदेवेन सामान्ययोर्वाच्यवाचकभावमङ्गीकृत्य निर्विकल्पकत्वमिन्द्रियविज्ञानस्य प्रतिपादित तद् दूषितम् ।" न्याय० टि० पृ० २३

५४ १ सू० ६ "त्रिविध कल्पनाज्ञानमाश्रयोपप्लवोद्भवम् ।"—प्रमाणवा० २ २८८

५४ २६ 'पूर्वम्'—द्रष्टव्य—पृ० ४२

५५. १७ 'स्वकीयवचनाकौशलम्'—"नन्वेवमप्यनर्थकम् यतोऽन्यथा न विभ्रमहेतुरत सामर्थ्यादामुभ्रमण लभ्यते । सत्यम् । व्याख्यातुरय यत्न स्यात् न शास्त्रकारस्य । अतोऽकौशलमेव शास्त्रकृत स्यात् ।"—तात्पर्य० पृ० २४

५६ २१ 'चक्षु पश्यति'—"चक्षु पश्यति रूपाणि सभाग न तदाश्रित । विज्ञान दृश्यते रूप न किलान्तरित यत ॥" अभिध० १ ४२; तात्पर्य० पृ० २६, न्याय० म० टि०—पृ०१९

५७ २ सू० ९—"तस्मादिन्द्रियविज्ञानानन्तरप्रत्ययोद्भव । मनोऽन्यमेव गृह्णाति विषय नान्धदृक् तत ॥" प्रमाणवा० २ २४३

५८. ५ 'एककार्यकारित्वेन'—अप्रतिरोधशक्तिकेषु अनाधेयविशेषेषु क्षणिकेषु प्रत्ययेषु परस्पर क सहकारार्थ ? न वै सर्वत्रातिशयोत्पादन सहक्रिया । का तर्हि ? एकार्थकरण यद् बहूनामपि ।" हेतु० पृ० ५८

५९ ७ 'हेतुबिन्दु'—हेतुबिन्दु पृ० ५७

५९. २० 'यदन्येन'—"इति ब्रुवता व्याख्यानमिद—इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनितमित्यनेन वाक्येनान्धबधिराद्यभावदोष परिहृत इत्यपि निरस्तम् ।" तात्पर्य० पृ० २७

६१ १. 'गृहीतग्रहणात्'—"पूर्वानुभूतग्रहणे मानसस्याप्रमाणता । अदृष्टग्रहणेऽन्धादेरपि स्यादर्थदर्शनम् ॥" प्रमाणवा २ २३९

६२ १६ 'द्विविध'—"पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया" अभिध० १ ४८

६२. २९. "इह पूर्वं" "तदस्तीति कुतोऽधिगतमित्याशङ्क्य विकल्पोदयादिति साधनमाचार्यज्ञानगर्भेणोक्तम् । अपरेणेद नीलादिरिति प्रवर्तकधर्मिमुक्तिलक्षणम् । तदन्येनागमोक्त सभाव्यते—इत्युक्त तदेषा सर्वेषा पूर्वपक्षसमाधिरभिधीयते ।"—तात्पर्य० पृ० २७; "तदेतद् धर्मोत्तरेण आगमसिद्ध दर्शयता आचार्यज्ञानगर्भप्रभृतीना मानससिद्धये यत् प्रमाणमुपन्यस्त विकल्पोदयादिति तद्भङ्ग्यावधारणादेव दूषितम् ।" न्याय० टि० पृ ३०

६४ २ सू १० 'अशक्यसमयो ह्यात्मा रागादीनामनन्यभाक् । तेषामत स्वसवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी ॥" प्रमाणवा० २ २४९, "अथात्मरूप नो वेत्ति पररूपस्य वित् कथम ?" प्रमाणवा० २. ४४४

६४ ५ 'नास्ति'—सौत्रान्तिकस्यालयविज्ञानाभावोऽभिमत इत्याह नास्तीति ।" तात्पर्य० पृ ३१

६५ १ 'आन्तरा'—"तस्मात् स आन्तरा एव सवेद्यत्वाच्च चेतना । सवेदन न यद्रूप न हि तत् तस्य वेदनम् ॥" प्रमाणवा० २ २७४,

६५ ३ 'प्रत्यक्षम्'—"एतच्च स्वसवेदनसिद्धौ व्यासतो ज्ञेयम् ।" तात्पर्य० पृ० ३२

६६ २ 'ज्ञानमेव'—"तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजा । तत् सुखादि किमज्ञान विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥" प्रमाणवा० २ २५१ सुखादेर्ज्ञानरूपत्वनिराकरणार्थं द्रष्टव्या-न्यायम० पृ० ७४ । तथा न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकापि—(पृ० ८०) द्रष्टव्या ।

६६ ३ 'आत्मन'—"तस्मात् सुखादयोऽर्थाना स्वसक्रान्तावभासिनाम् । वेदका स्वात्मनश्चैषामर्थेभ्यो जन्म केवलम् ॥" प्रमाणवा० २ २६६

६७ २ सू० ११ "प्रागुक्त योगिना ज्ञान तेषा तद् भावनामयम् । विधूतकल्पनाजाल स्पष्टमेवावभासते ॥' प्रमाणवा० २ २८१

६८ २ 'सनिहितस्येव'—"कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुता । अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥ अशुभा पृथिवी कृत्स्नाद्यभूतमपि वर्ण्यते । स्पष्टाभ निर्विकल्प च भावनाबलनिर्मितम् ॥" प्रमाणवा० २. २८२, २८४

६८ ९ 'प्रमाणवार्तिके'—प्रमाणवा० १. ३४, १ ३६, १ १२२—२८७

६९ ३ 'विकल्प'—"न विकल्पानुबद्धस्यास्ति स्फुटार्थावभासिता ॥" प्रमाणवा० २ २८३

७० ६ 'विषय'—"मान द्विविध विषयद्वैविध्यात् शक्त्यशक्तित । अर्थक्रियाया केशादिर्नार्थोऽनर्थाधिमोक्षत ॥ सदृशासदृशत्वाच्च विषयाविषयत्वत । शब्दस्यान्यनिमित्ताना भावे धी सदसत्त्वत ॥ अर्थक्रियासमर्थं यत् तदत्र परमार्थसत् । अन्यत् सवृतिसत् प्रोक्त ते स्व-सामान्यलक्षणे ॥" प्रमाणवा० २ १—३ । न्याय० ता० पृ० १२—१३

७१ १ 'ग्राह्य'—भिन्नकाल कथ ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यता विदु । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यनुकुर्वदुदेति यत् । तत्तेनाप्यत्र तद्रूप गृहीतमिति चोच्यते ॥' प्रमाणवा० २ २४७, २४८, हेतुभावादृते नान्या ग्राह्यता नाम काचन । तत्र बुद्धिर्यदाकारा तस्यास्तद् ग्राह्यमुच्यते ॥" प्रमाणवा० २ २२४

७४ २ सू० १३ "यथोक्तविपरीत यत् तत् स्वलक्षणमिष्यते।" प्रमाणवा०२ ५१, "इद च वैपरीत्यम्—अनभिधेयत्वम्, तस्त्वान्यत्वाभ्या वाच्यत्वम्, असदर्थप्रत्ययाविशिष्टप्रतिभा सविषयत्वम्, असाधारणत्वम्, सकेतस्मरणानपेक्षप्रतिपत्तिकत्वम्, अन्यरूपविविक्तस्वरूपप्रतिभासवत्त्वम्, अर्थक्रियाक्षमत्व च।"—मनो० १ ५१, "बुद्धिर्यत्रार्थसामर्थ्यादन्वयव्यतिरेकिणी। तस्य स्वतन्त्र ग्रहणमतोऽन्यद् वस्त्वतीन्द्रियम्॥" प्रमाणवा० २ ५९

७४ १७ 'अन्यैराख्यातम्'—"सर्वेण रूपेण वस्तुनोऽभावोऽसन्निधानमिति–अन्यन्यारव्या अपास्ता।" "यत् पुनर्योग्यदेशे भावाभावाभ्याम्—इति शान्तभद्रव्याख्यान तद्भद्रकमेव।"—तात्पर्य० पृ० ३५

७५ ३ सू० १४-१५ "अर्थक्रियासमर्थ यत् तदत्र परमार्थसत्। अन्यत् सवृतिसत् प्रोक्त ते स्वसामान्यलक्षणे॥' प्रमाणवा० २ ३, "स पारमार्थिको भावो य एवार्थक्रियाक्षम॥" प्रमाणवा० ३ १६५। "मेय त्वेक स्वलक्षणम्॥ तस्मादर्थक्रियासिद्धे सदसत्ताविचारणात्। तस्य स्वपररूपाभ्या गतेर्मेयद्वय मतम्॥" प्रमाणवा० २ ५३–५४

७७ ७ सू० १६—"सर्वत्र समरूपत्वात् तद्व्यावृत्तिसमाश्रयात्॥ न तद्वस्त्वभिधेयत्वात् साफल्यादक्षसहते।"—प्रमाणवा० २ १०, ११। "अर्थाना यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम्। यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूप तस्य किञ्चन॥' प्रमाणवा० २ ३०

७८ २० 'न्यायवादी'—"अभिप्रायाविसवादादपि भ्रान्ते प्रमाणता। गतिरप्यन्यथा दृष्टा पक्षश्चाय कृतोत्तर॥ मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतो। मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोऽर्थक्रिया प्रति॥ यथा तथाऽयथार्थत्वेप्यनुमानतदाभयो। अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्व व्यवस्थितम्॥" प्रमाणवा० २ ५६-५८।

७९ २ सू० १८—प्रमाणफलयोरभेद निराकुर्वतो नैयायिकस्य युक्त्यर्थं द्रष्टव्या—न्यायम० पृ० ७०।

पृ० ७९ प ११ 'पुरस्तात्' देखो पृ० १७-१८

८१ २ सू० २०—"विषयाकारभेदाच्च धियोऽधिगमभेदत। भावादेवास्य तद्भावे स्वरूपस्य स्वतो गति॥" प्रमाणवा० १ ६, "तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मन। भाव्यन्तेनात्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते॥ अर्थेन घटयत्येना न हि मुक्त्वार्थरूपताम्। अन्य स्वभेदाज्ज्ञानस्य भेदकोऽपि कथञ्चन॥ तस्मात् प्रमेयाधिगते साधन मेयरूपता। साधनेऽन्यत्र तत्कर्मसम्बन्धो न प्रसिध्यति॥ सा च तस्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तर फलम्। दधान तच्च तामात्मन्यर्थाधिगमनात्मना॥" प्रमाणवा० २ ३०२, ३०५ ३०६, ३०७।

८१, ८. सू० २१. "तस्माद् यतोऽस्यात्मभेदादस्याधिगतिरित्ययम्। क्रियाया कर्मनियम सिद्धा सा तत्प्रसाधना॥" प्रमाणवा २ ३०४

८२ ४ 'चक्षुरादिभ्यः'—"सर्वसामान्यहेतुत्वादक्षाणामस्ति नेदृशम्। तद्भेदेपि ह्यतद्रूपस्यास्येदमिति तत् कुत॥ सर्वमेव हि विज्ञान विषयेभ्य समुद्भवत्। तदन्यस्यापि हेतुत्वे कथञ्चिद्विषयाकृति॥ यथैवाहारकालादर्हेतुत्वेऽपत्यजन्मनि पित्रोस्तदेकस्याकार धत्ते नान्यस्य कस्यचित्॥"—प्रमाणवा० २ ३१२, ३६८, ३६९।

८२ ८ 'व्यवस्थाप्य'—"धियोऽसंयो । तद्व्यवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनसंस्थिति ॥ क्रियाकरणयोरैक्यविरोध इति चेदसत् । धर्मभेदाभ्युपगमाद् वस्त्वभिन्नमितीष्यते ॥" प्रमाणवा० २. ३१५, ३१८

८७ ३ सू० १–३ "स्वपरार्थविभागेन त्वनुमानं द्विधेष्यते । स्वार्थं त्रिरूपतो लिङ्गाद-नुमेयार्थदर्शनम् ॥" तत्त्वस० का० १३६२

८९. १ सू० ३—"तस्यादृष्टात्मरूपस्य गतेरन्योऽर्थ आश्रय । तदाश्रयेण सम्बन्धी यदि स्याद् गमकस्तदा ॥ गमकानुगसामान्यरूपेणैव तदा गति । तस्मात् सर्वं परोक्षोऽर्थो विशेषेण न गम्यते ॥ या च सम्बन्धिनो धर्मात् भूतिर्धर्मिणि ज्ञायते । सानुमानं परोक्षाणा-मेकान्तेनैव साधनम् ॥" प्रमाणवा० २ ६०—६२

८९ १३ 'ननु च'—"नन्वेवं प्रत्यक्षस्यापि द्वैविध्यं किं न कथ्यते ? उच्यते । तदधिगतस्य स्वलक्षणस्य निर्देष्टुमशक्यत्वात् ।"—तात्पर्य० पृ० ४३

९० १६ 'स्पष्टमिष्याम'—हेतुबिन्दुटीकालोक—पृ० २५८–२५९

९० २४. 'ननु'—"ननु किमनया कष्टकल्पनया प्रमाणं च फलं च प्रमाणफले तयोर्व्यवस्थैवेति विग्रहः किन्न क्रियते । उच्यते । फलशब्दस्याल्पाच्तरत्वात् पूर्वनिपात स्यात् ।"—तात्पर्य० पृ० ४५

९१ ७ सू० ५—"अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्वं वा साध्यधर्मिणि सन्निश्चयफलैर्ज्ञानैं सिद्धयन्ति यदि साधनम् ॥"—प्रमाणवा० ३ २९०

९१ २४ 'अबाधितविषयत्वादि'—नैयायिकसमत हेतो पञ्चलक्षणाना विवरण— न्यायम० (पृ० ११०) आदिषु द्रष्टव्यम् ।

९६. ६ सू० ६ "पक्षो धर्मी, अवयवे समुदायोपचारात् ।" हेतु० पृ० ५२, प्र० स्वो० पृ० १२

९६ ३० 'निवेदयिष्यते'—पृ० १४२

९७ १ 'अत्र'—"न तु यथाक्तं शान्तभद्रेण—'अत्र साध्यसाधनचिन्तायाम्, आचार्यीये वा दर्शने धर्मी अनुमेय' इति । यतोऽत्र साध्यसाधनचिन्ताया धर्म्यनुमेय इति न किञ्चनार्थं पुष्णाति । द्वितीयेऽपि पक्षे न हि आचार्यीये एव दर्शने धर्मी अनुमेयो व्यवस्थित, यतोऽन्यत्रापि दर्शने धर्म्यनुमेय ।"—तात्पर्य० पृ० ५३

१०० ३ सू १०–११—"पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव स । अविनाभाव नियमात् हेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥" प्रमाणवा० ३ १, हेतु० पृ० ५२, "एतल्लक्षणो हेतुस्त्रिप्रकार एव । स्वभाव, कार्यम्, अनुपलब्धिश्चेति ।" हेतु० पृ० ५४, वादन्याय पृ० ३, प्र० स्वो० पृ० २०

१०० १५ 'सयोग्यादि'—"सयोग्यादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृश । न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य सभवात् ॥"—प्रमाणवा० ४ २०३

१०१ २ सू० १२—"दृश्यस्य दर्शनाभावकारणासभवे सति । भावस्यानुपलम्भस्य

भावाभाव प्रतीयते । प्रमाणवा० ३ २०२, २०३ "अभावे च उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्या नुपलब्धिरिति । हेतु० पृ० ५८ "उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धि अभावस्य अभाव व्यवहारस्य वा हेतु । —हेतु० पृ० ६८

१०१ १३ *एकज्ञानसंसर्ग'*—यत्र यस्मिन्नुपलभ्यमान नियमेन यस्योपलब्धि स तत्संसृष्ट, एकज्ञानसंसर्गात । तयो सतोर्नैकरूपनियता प्रतिपत्ति असंभवात । हेतु० पृ० ६५

१०१ १६ 'परस्तात'—द्रष्टव्यम पृ० ११९ प० १६

१०२ ६ 'अनुपलम्भ — उक्तमत्र यथा पर्युदासवृत्त्या अपेक्षात तद्विविक्तोऽयस्त ज्ञान वाऽभावोऽनुपलब्धिश्चोच्यत इति । न प्रतिषेधमात्रम तस्य साधनासिद्धेरभावव्यव हारासिद्धिप्रसगात । —हेतु० पृ० ६५

१०३ २ सू० १३—'स्वभावे स्वनिमित्त वा दृश्य दर्शनहेतुषु । अन्येषु सत्स्वदृश्य च सत्ता वा तद्वत कथम ॥ प्रमाणवा० २ ७२

१०३ १५ *ईश्वरसेन'*—'ईश्वरसेनो हि मन्यते कार्यस्वभावहेतुभ्या भावरूपाभ्या मनुपलब्ध पृथक्करणादवश्यमभावरूपत्वमस्या अन्यथा पृथक्करणमनर्थकमेव स्यात । —हेतु० टी० पृ० १७५

१०६ ३ सू० १५-१७— यत कदाचित्सिद्धास्य प्रतीतिवस्तुन क्वचित । तदवश्य ततो जात तत्स्वभावोपि वा भवेत ॥ स्वनिमित्तात स्वभावाद्वा विना नाथस्य सभव । यच्च रूप तयोर्दृष्ट तदेवान्यत्र लक्षणम ॥ प्रमाणवा० २ ७०-७१ तत्र साधनधम भावमात्रानुवर्तिनि साध्यधर्मे स्वभावो हेतु । हेतु० पृ० ५५ अर्थान्तरे गम्य काय हेतु — हेतु० पृ० ६३

१०८ ३ *'प्रतिषेधहेतु'*— प्रतिषेधस्तु सवत्र साध्यतेऽनुपलम्भत । सिद्धिं प्रमाणैव दनामर्थादेव विपर्ययात ॥ प्रमाणवा० २ ८५ प्र० स्वो० पृ० २२

१०८ १२ वादन्यायस्य वादन्याय—पृ० ६५

१०८ १७ कुमारिलस्तु — प्रमाणपञ्चक यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्ताव बोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ वस्त्वसकरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया ॥ प्रत्यक्षादेरनुत्पत्ति प्रमाणाभाव उच्यते । *साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञान वाऽन्यवस्तुनि* ॥ श्लोकवा० अभाव० १, २ ११

१०९ ८ सू० १९— तस्मात स्वभावप्रतिबन्धादेव हेतु साध्य गमयति । स च तद्भावलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणो वा अविनाभावाख्य । प्र० स्वो० पृ० ७६

११० २३ *पूर्वेषाम'* *अत्र स्वभावस्य प्रतिबन्ध इति* षष्ठीसमासेन स्वभावहेतो सग्रह । स्वभावे प्रतिबन्ध इति *अननापि* सप्तमीसमासेन कार्यहेतोरित्यव्याख्यानमसगत मालोच्याह कारण इत्यादि । —तात्पर्य० पृ० ६६

१११ ६ सू २१ 'पक्षधर्मस्तदशन व्याप्तो हेतु ।' प्रमाणवा० ३ १

११३. २. सू० २२—"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात् ॥" प्रमाणवा० ३ ३०, २. ७० ; अस्य मतस्य निराकरणार्थं द्रष्टव्या न्यायम पृ० ११३; न्याय० ता० पृ० १०५ च

११३ ६. 'प्रतिज्ञार्थैकदेशः' प्र० स्वो० पृ० ३४८

११५ ८. 'ननु'—द्रष्टव्या न्यायम० पृ० ११७

११५. २४ 'एकसामग्र्यधीनता'—"एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसतो गति । हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥" प्रमाणवा० ३ ८

११५ ३२ 'पिपीलिकोत्सरण'—"एतेन पिपीलिकोत्सरणमत्स्योद्वर्तनादिना वर्षानुमानमप्युक्तम् ।"—प्र० स्वो० पृ० ५०

११६. ३ सू० २४ "या काचिद्भावविषयाऽनुमितिर्द्विविधैव सा ॥ स्वसाध्ये कार्यभावाभ्या सम्बन्धनियमात्तयो ॥" प्रमाणवा० ३ १९६, १९७

११६ २६ 'पूर्वपक्षस्य'—'अय तु पूर्वपक्षो न वक्तव्य । यत्पुनरुक्तम्—'एक प्रतिषेधहेतुर्'रति' स कथमित्याह—प्रतिषेधसिद्धिरपि यथोक्ताया एव इत्यादि । एव हि पूर्वपक्षे शान्ति-(न्त)भद्रकृते अभिप्रायशून्यत्व स्यादिति शास्त्रकृत इति युक्तोऽय पूर्वपक्ष ।" तात्पर्य० पृ० ७०

११७ २ सू० २७ "शास्त्राधिकारासम्बद्धा बहवोऽर्था अतीन्द्रिया ॥ अलिङ्गाश्च कथ तेषामभावोऽनुपलब्धित ।" प्रमाणवा० ३ १९८ १९९.

११९. ५ 'व्यवहर्तव्य'—"तस्मादनुपलम्भोऽय स्वय प्रत्यक्षतो गत । स्वमात्रवृत्तर्गमकस्तदभावव्यवस्थिते ॥" प्रमाणवा० ४.२७४

१२३ ४ 'दृश्यानुपलम्भ'—"सोऽयभाव प्रत्यक्षलक्षणेनानुपलम्भेन सिद्ध सन् मूढप्रतिपत्तौ अभावव्यवहार साधयेदिति सुचर्चितमेव ।"—हेतु० पृ० ९८

१२४ २ 'एकादशप्रकारा'—"सेयमनुपलब्धिस्त्रिधा—सिद्धे कार्यकारणभावे सिद्धाभावस्य कारणस्यानुपलब्धि, व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ सिद्धाभावस्य व्यापकस्यानुपलब्धि, स्वभावानुपलब्धिश्च ।" हेतु० पृ० ६८, "विरुद्धकार्ययो सिद्धिरत्र हेतुस्वभावयो । दृश्यात्मनोरभावार्थानुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥" प्रमाणवा० ३ ३, "इतीय त्रिविधोक्ताप्यनुपलब्धिरनेकधा । तत्तद्विरुद्धाद्यगतिभेदप्रयोगत ॥' प्रमाणवा० ३ २९

१२४ ९ सू० ३१ प्रमाणवा० ३ २०२, "स्वभावासिद्धया यथा नात्र धूमोऽनुपलब्धेरिति ।"—प्र० स्वो० पृ० ४०

१२४ २४ 'षोडशप्रकारेति—तर्कभाषा० पृ० १६

१२८ ६ 'इष्टम्'—"इष्ट विरुद्धकार्येपि देशकालाद्यपेक्षणम् । अन्यथा व्यभिचारी स्यात् भस्मेवाशीतसाधने ॥" प्रमाणवा० ३ ५

१२९ १ सू० ३३—"एतत व्यापकस्वभावासिद्धिरत्ना यथा नात्र शिशपा वृक्षाभावात् ।" प्र० स्वो० पृ० ४०

१२९ १० सू० ३४ "विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भावबाधनात् ॥ तद्विरुद्धोपलब्धौ स्यादसत्ताया विनिश्चयः ।" प्रमाणवा० ३ २०३–४, प्र० स्वो० पृ० ३९

१३० ३ सू० ३५ "विरुद्धकार्यसिद्धया हि यथा न शीतस्पर्शो धूमात् ।' प्र० स्वो० पृ० ३९,

१३१ ७ सू० ३६ "सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यंभावतेक्ष्यते' प्रमाणवा० ३ १९३

१३५ १ सू० ३८ "एतेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या–यथा–नात्र तुषारस्पर्शो वह्नेः ।" प्र० स्वो० पृ० ३९

१३५ ९ सू० ३९—'हेत्वसिद्धया यथा नात्र धूमो वह्न्यभावादिति ।' प्र० स्वो० पृ० ४० ।

१३७ १. सू० ४० "निमित्तयोर्विरोध गमिका च कारणानुपलब्धिः यथा नास्य पुंसो रोमहर्षादिविशेषाः, सन्निहितदहनविशेषत्वात् ।" प्र० स्वो० पृ० ४१

१३८ २४ 'शान्तभद्रेण'—तात्पर्य० पृ० ८७

१४१ ५ सू० ४३—"एतेन तद्विरुद्धार्थकार्योक्तिरपवर्णिता । प्रयोगः केवलं भिन्नः सर्वत्रार्थो न भिद्यते ॥' प्रमाणवा० २ ९०

१४४ ४ सू० ४५ "सर्वत्रापि अभावसाधन्यामनुपलब्धेः दृश्यात्मना तेषां' प्र० स्वो० पृ० ४०

१५० ३ सू० १ "शक्तस्य सूचकं हेतुवचोऽशक्तमपि स्वयम् ॥ प्रमाणवा० ४ १७

१५१ ९ सू० ३—७—"द्विविधो हि प्रयोगः साधर्म्यवानेव वैधर्म्यवान् च । यदन्यः अन्वयी व्यतिरेकी चेत्याहुः । नानयोरन्यत्र प्रयोगभेदाद् अर्थतः कश्चिदपि भेदः । साधर्म्येणापि प्रयोगेऽर्थाद् वैधर्म्यगतिः, असति तस्मिन् साध्यहेत्वोरन्वयाभावात् ।' प्र० स्वो० पृ० ३५८

१५१ १७ 'अबाधितत्वादयि'—हेतु० टी० पृ० २०५

१५२ १६ सू० ६–७ "तस्मादन्वयव्यतिरेकयोर्यथालक्षणमेकोपि प्रयुक्तो द्वितीयमाक्षिपतीति नानयोरर्थतः कश्चिद्भेदोऽन्यत्र प्रयोगभेदात् । हेतु० पृ० ५६

१५३ ६ 'वक्ष्यमाणेन'—द्रष्टव्य पृ० १६७

१५६ ६ सू० ९ "यथा यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्, यथा घटादयः । सश्च शब्दः ।" हेतु० पृ० ५५

१५७ ७ सू० १०—"क्वचित् स्वभावभूतधर्मपरिग्रहद्वारेण यथा तथैवोत्पत्तिः ।'—प्र० स्वो० पृ० ३४९

१५८ २. सू० ११ "उपाधिभेदापेक्षो वा स्वभावः केवलोऽथवा । उच्यते साध्यसिद्धयर्थं नाशे कार्यत्वसत्त्ववत् ॥" प्रमाणवा० ३ १८५, १८६

१५९ ३ सू० १२ "स्वभावनिष्पत्तौ अपेक्षितव्यापारभावो हि कृतकः । तेनेयं कृतकश्रुतिः स्वभावाभिधायिन्यपि परोपाधिमाक्षिपति ॥"—प्र० स्वो० पृ० ३४८

१५९ १२. मू० १३—"एतेन प्रत्ययभेदभेदित्वादयो व्याख्याता ।" प्र० स्वो० पृ० ३४८

१६० ८ मू० १५—"सिद्ध स्वभावो गमको व्यापकस्तस्य निश्चित । सिद्ध स्वभावनियत स्वनिवृत्तौ निवर्तक ॥" प्रमाणवा० ३ १९१, १९२; प्र० स्वो० पृ० ३५७

१६१. २२ अत्र स्पष्टीकांशो तात्पर्यनिबन्धनतो ज्ञेय । तद्यथा—"अमुमेवार्थं प्रथममित्यादिना विवरयति । तत्रेति सामान्येन स्मृतस्यार्थस्य विशेषे योजने सति । तथा च सतीति सामान्यस्मरणस्य लिङ्गज्ञाने विशिष्टस्मरणस्य च अनुमानज्ञाने सति अविनाभावित्व-ज्ञानमेव परोक्षार्थप्रतिपादकत्व नाम युक्त्या सभाव्यत इत्याह । किन्च निश्चयस्मरणज्ञाने शब्दानामेकार्थताऽवसेया ज्ञानोपाधिलिङ्गधर्मापेक्षया लिङ्गधर्मो ज्ञानोपाधिर्यस्मादेते प्रतिपाद्यन्त इति । तेनेति । येन कारणेन साध्याविनाभावित्वनिश्चयनमेव प्रतिपादकत्वव्यापार तेन हेतुना । सा यत्रेति अन्यस्मिन् साध्यधर्मे इत्युक्तमिति वार्तिककृता मूलाचार्येण वा निश्चितपद कुर्वता । यद्वा एवमुक्त भवतीति शेष । कस्मादसमारोपित एव धर्मिणो भेदेपि धर्मयोर्भेदो न स्यात्—इत्याह—साध्येति । यस्मान्निश्चयारूढे विशिष्टविकल्पज्ञानप्रतिभासिनि रूपे साध्यसाधनयोर्नानात्वम् । यदि नामैव स्यात् तथापि समारोपितो भेद कथमित्याह—निश्चया-रूढ चेति । इतरस्मादितरस्माच्च विजातीयाद्व्यावृत्ति-र्यवच्छेद, तत्कृतेन भेदेन भिन्नमिति । अत्र इति तस्मादर्थे । तस्मादन्यत् साधन तथा साध्यमपि । एतदुक्त भवति—यदि कृत-कत्वानित्यत्वादीनां तादात्म्यसम्बन्धो नेष्यते तदा तद्ध्रुवभावित्व नाशस्य न स्यात् धर्मिणो-ऽभिन्नत्वे मिथोऽप्यभिन्नत्व धर्मयो । न च धर्मिण सकाशाद्भेद इत्यादिकमन्यत्र प्रतिपादितमिति नेह प्रतन्यते ।" तात्पर्य० पृ० १०१

१६९ ३ मू० ३० "न हि अतत्स्वभावस्य भावे एकान्तेनान्यस्य भाव, तन्निवृत्तौ वा निवृत्ति ।" हेतु० पृ० ५६

१७२ ॥ मू० ३४ अत्र पक्षधर्मसम्बन्धवचनमात्रसामर्थ्यादेव प्रतिज्ञार्थस्य प्रतीते न प्रतिज्ञाया प्रयोग उपदर्शित ।" इत्यादि हेतु० पृ० ५५, "तत्पक्षवचन वक्तुरभिप्रायनिवेदने । प्रमाण सशयोत्पत्तेस्तत साक्षात्न साधनम् ॥ साध्यस्याभिधानेन पारपर्येण नाप्यलम् ।" प्रमाणवा० ४ १६—१७ । प्रक्षप्रयोगसमर्थनार्थं द्रष्टव्या न्यायम पृ० ५७१

१७२ १६ 'स्वयूथ्यं—"अवश्यमेव न निर्दिश्य इति भणता न ह्ययं नियमो यदवश्य पक्षो निर्दिश्य इत्यन्यव्याख्योपहसितेति यतोऽस्मिन् व्याख्याने पाक्षिक पक्षनिर्देशोऽनुमत एव । स चायुक्त इत्युक्त वक्ष्यति च ।"—तात्पर्य० पृ १०६

१७२ १८ वादन्यायस्य'—वादन्याय पृ० ६५

१७६ ८ 'अयं'—"गम्यार्थत्वेपि साध्योक्तेरसमोहाय लक्षणम् ।' प्रमाणवा० ४ २८

१७६ १० 'विप्रतिपत्तिनिराकरण'—"विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमिति ब्रुवताऽन्यव्याख्या—'एतच्च नियतपदार्थकथाया द्रष्टव्यम्, प्रपञ्चकथाया तु पक्षनिर्देशेऽपि न कश्चिद् दोष ' इत्याद्यपास्ता ।' तात्पर्य० पृ० १०७

१७६. १२. मू० ३९ "असिद्धासाधनार्थोक्तवाद्यभ्युपगतग्रह। अनुक्तोपीच्छया व्याप्त साध्य आत्मार्थवन्मत.॥" प्रमाणवा० ४. २९

१७८ ९. मू० ४४—"एकस्य धर्मिण शास्त्रे नानाधर्मस्थितावपि। साध्य स्यादात्मनेष्ट इत्युपात्ता स्वयश्रुति ॥"—प्रमाणवा ४. ४२

१७९. ४ 'विप्रतिपत्तिः'—शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः शास्त्रदृष्टोऽखिलो यदि। प्रतिज्ञाऽसिद्धदृष्टान्तहेतुवाद प्रसज्यते ॥" प्रमाणवा० ४. ७०

१७९. ११ मू० ४५ "विशेषस्तद्व्यपेक्षत्वात् कथितो धर्मधर्मिणो। अनुक्तावपि वाञ्छाया भवेत् प्रकरणाद् गति ॥" प्रमाणवा० ४ ३१, ४ २९

१८२. १. मू० ४८—"अनिषिद्ध प्रमाणाभ्या स चोपगम इष्यते। सदिग्धे हेतुवचनात् व्यस्तो हेतोरनाश्रय ॥" प्रमाणवा० ४ ९१, "अनुमानस्य भेदेन सा बाधोक्ता चतुर्विधा।" प्रमाणवा० ४ ९२, न्यायप्र० पृ० २ "ये नैते पक्षविरुद्धतादय पक्षदोषा ये च वक्ष्यमाणा साधनविकलत्वादयो दृष्टान्तदोषास्ते वस्तुस्थित्या सर्वे हेतुदोषा एव। प्रपञ्चमात्र तु पक्षदृष्टान्तदोषवर्णनम्। दृष्टान्तदुष्टतया च हेतोरेव लक्षणमन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरद् हीयते इति सर्वे च ते हेतुदोषा एव—अतएव च शास्त्रेऽस्मिन् मुनिना तत्त्वदर्शिना। पक्षाभासादयो नोक्ता हेत्वाभासास्तु दर्शिता।" न्यायम० पृ० ५७२.

१८३. ४. मू० ५१. "अर्थत्वप्रतिषिद्धत्वात् पुरुषेच्छानुरोधिन। इष्टशब्दाभिधेयस्याप्तो वाक्षतवाग्जन ॥ उक्त प्रसिद्धशब्देन धर्मस्तद्व्यवहारज। प्रत्यक्षादिमिता मानश्रुत्यारोपेण सूचिता.॥ चन्द्रता शशिनोऽनिच्छन् का प्रतीति स वाञ्छति। इति त प्रत्यदृष्टान्त तदसाधारण मतम् ॥" प्रमाणवा० ४ १०९, ११०, १२०

१८६. ६ 'अन्ये'—"अन्ये त्विति शान्तभद्रादय"—तात्पर्य० पृ० १११

१८८. १७. 'साधनाभास.' न्यायप्र० पृ० ३

१९७. ६ मू० ६९ "विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात्। हेतुशास्त्रप्रमाणाम वचनाद् रागितादिवत् ॥" प्रमाणवा० ३ ११

१९८. ३. मू० ७१ "न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिता। सभाव्यव्यभिचारित्वात् स्थालीतण्डुलपाकवत् ॥ यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेक प्रदर्श्यते। तस्य सशयहेतुत्वाच्छेषवत्तदुदाहृतम् ॥" प्रमाणवा० ३. १२, १३

१९८. १७. मू० ७३. "अपर्यन्तकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद् विरोधगति।"—प्र० स्वो० पृ० ३५

२०२. १. 'येत्वाहु.'—"अत्रैव मन्यन्ते शान्तभद्रादय—वातादिशीतक्षणानामसता सता वा विरोध. स्यात्। न तावदसतोऽनुत्पत्तिकेन सह विरोधगति।…नापि येषा सत्त्व तेषा क्षणिकत्वेनैव निवृत्ते. निवर्तकाभावात्। किं चाय विरोध द्विष्ठ इष्यते। स कथ घटते। विरुद्धयोरेकस्मिन्नपि क्षणे सहस्थिते सहस्थाने वाऽविरुद्धतैव घटपटयोरिव स्यात्। इत्यवास्तव एवायमत एवाह विरोधगतिरिति विरोधव्यवहार इति।"—तात्पर्य० पृ० ११८

२०३. ७. मू० ७५—"अन्योन्योपलब्धिपरिहारेण स्थितिलक्षणता वा विरोधो नित्यानित्यवद् ।" प्र० स्वो० पृ० ३६.

२०७. ८. मू० ७६—"उक्त्यादे सर्वविन्प्रेत्यभावादिप्रतिषेधवत् । अतीन्द्रियाणामर्थानां विरोधस्याप्रसिद्धितः ॥"- प्रमाणवा० २. ९२.

२०९. ८. मू० ७८. "न हि करुणवचनादि रागादिकार्यम्, वक्तुकामताहेतुकत्वात् । सैव राग इति चेत् । इष्टत्वान् न किञ्चित् बाधितम् । राग हि नित्यसुखात्मात्मीयदर्शनाभिनिवेशाक्षिप्त सास्रवधर्मविषयमाहु । नैव करुणादय । अन्यथापि सम्भवात्—इति निवेदयिष्याम । यथा रक्तो ब्रवीति तथा विरक्तोपि । एव न वचनमात्रात् नापि विशेषात् प्रतिपत्ति । अभिप्रायस्य दुर्बोधत्वात् । व्यवहारसङ्करेण सर्वेषा व्यभिचारात् । प्रयोजनाभावेऽवचनमिति चेत् । न । परार्थत्वात् व्यवहारस्य । न युक्तो वीतरागत्वादिति चेत् । न । करुणयापि प्रवृत्ते । सैव करुणा राग इति चेत् । इष्टम् । अविपर्यासोद्भवत्वाद् अदोष. करुणा असत्यात्मग्रहणे दुःखविशेषदर्शनमात्रेण अभ्यासबलोत्पादिता । तथा हि मैत्र्यादय सत्त्वधर्मालम्बना इष्यन्ते । एताश्च सजातीयाभ्यासवृत्तयो न रागापेक्षिण्य । नैव रागादय, विपर्यासाभावेऽभावात् । कारुणिकस्य निष्फल आरम्भोऽविपर्यासादिति चेत् । न । परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात् । सर्वथाऽभूतासमारोपात् निर्दोष । तदन्येन वीतरागस्य दोषवत्वसाधने न किञ्चिदनिष्टम् । वक्तर्यात्मनि रागादिदर्शनाद्—अन्यत्र तदनुमाने हि अतिप्रसग । व्यभिचाराश्चनन्यानुमाने इहाव्यभिचार इति को निश्चय. ?"—प्र० स्वो पृ० ५१.

२११ १२ मू० ८६. "अनन्वयोपि दृष्टान्ते दोषस्तस्य यथोदितम् । आत्मा परश्चेत् सोऽसिद्ध इति तत्रेष्टघातवत् ॥" प्रमाणवा० ४. ३२; "यथोदितमाचार्यवसुबन्धुना—परार्थाश्चक्षुरादय इत्यत्र परश्चेदात्मा विवक्षित सोऽसिद्धो दृष्टान्त इति । तत्रान्वये सति इष्टविघातवत् साधनम्, इष्टात्मार्थत्वविपर्ययेणान्वयात् तत्साधकत्वात् ।"—मनो० ४. ३२.

२१४. ८. मू० ९५ "अनिश्चयकर प्रोक्तमीदृक् त्वनुपलम्भनम् । तत्रात्यन्तपरोक्षेषु सदसत्ताविनिश्चयौ ॥"—प्रमाणवा० २ ९४, "अयमेव न वेत्यन्यदोषानिर्दोषतापि वा । दुर्लभत्वात् प्रमाणाना दुर्बोधेत्यपरे विदु ॥"—प्रमाणवा० ३. २१९.

२१४ १६ मू० ९७—"प्राणाद्यभावो नैरात्म्यव्यापीति विनिवर्तने । आत्मनो विनिवर्तेत प्राणादिर्यदि तच्च न ॥" प्रमाणवा० ४ २०८

२२८ ८. 'पैलुकेन'—"पैलुकेनेति वैशेषिकेण किलाय पाक पीलूना परमाणूनामिति मन्यते अत पीलुक उक्त ।" तात्पर्य० पृ० १२७

२३१ ६ 'पैठर' "पैठर इति नैयायिक । तन्मतेन स्थाल्या एव पाकसभवात् तथैवाख्यातम् ॥" तात्पर्य० पृ० १२८

२३९ ७ 'दृष्टान्तदोषा' —न्यायप्र० पृ० ५

२५४ २ सू० १३७—१३८—"असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावन द्वयो । निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्तमिति नेष्यते ॥"—वादन्याय पृ० २ । न्याय० ता० ५ २ १ पृ० ४९२, न्यायम० पृ० ६३९, प्रमाणमी० २ १ ३५, प्रमेयक० पृ० ६७१

---

१. न्यायबिन्दोः शब्दसूची[१] ।

[१] संख्याङ्का सर्वत्र पृष्ठसूचका ।

---

२. न्यायबिन्दुटीकायाः शब्दसूची।

---

३. न्यायबिन्दुटीकाया विशेषनामसूची ।

---

४. न्यायबिन्दुटीकाया अवतरणसूची ।

---

५. धर्मोत्तरप्रदीपस्य शब्दसूची ।

---

६ धर्मोत्तरप्रदीपस्य विशेषनामसूची ।

---

७. धर्मोत्तरप्रदीपस्यावतरणानां सूची ।

शुद्धिपत्रम्

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	१	प्रवर्नन्ते	प्रवर्तन्ते
१९	६	०निप्यन्ते०	निष्पत्ते०
२०	६	कि ना०	किन्ना०
२२	६	शङ्कितम् ?	शङ्कितम् ।
२५	२०	०मम्यज्ञानेन	०सम्यग्ज्ञानेन
२६	२४	०प्रनम्'	०मतम्
२६	२७	परिच्छेनस्य	परिच्छेदनस्य
३२	११	दमत्यत्र	इत्यत्र
२९	२८	करोनीती	करोतीति
३३	२९	०परयँयं	०पर्यर्थं
३४	५	व्युनपाद०	व्युत्पाद०
३४	१६	विनेपा भिधा०	विशेषाभिधा०
३८	२७	[प्रमाणमम्० ?]	[न्यायमुख]
४१	२४	परिपाटया	परिपाटया
४८	४	घटाथ—	घटार्थ—
६७	३	मद्भुना	मद्भूना
८३	७	तुद्रूपो	तद्रूपो
९३	१२	मवपा	सर्वपा
९५	२६	लभ्य	लभ्य
९७	२१	कथमन्याथन	कथमन्यार्थेन
११०	२४	व्रद्धि	वृद्धि०
१२७	१५	कायनि	कार्येनि
१३७	७	विशप०	विशेष०
१६१	२८	वाधक०	वाधक०
१६७	१	०यद्विध०	०यद्विध०
१९९	२५	मनिय—	मनिय—
२४०	७	अमर्वगनाद्र०	असर्वगनद्र०
२५३	२५	०कारणाशक्ता	का(क)रणशक्ता